

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

IMREH ISTVÁN

**ERDÉLYI ELEINK
EMLÉKEZETE**
(1550–1850)

Budapest

Erdélyi eleink emlékezete
(1550-1850)

A Magyarságkutatás könyvtára

• XXII •

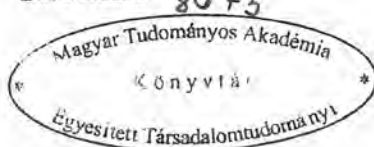
Alapító szerkesztő

JUHÁSZ GYULA

Sorozatszerkesztő

DIÓSZEGI LÁSZLÓ
FEJŐS ZOLTÁN

Leltári szám: 8673

Helyszám: 40.836

Imreh István

Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)

társadalom- és gazdaságtörténeti
tanulmányok

Teleki László Alapítvány, Budapest
Polis Könyvkiadó, Kolozsvár
1999

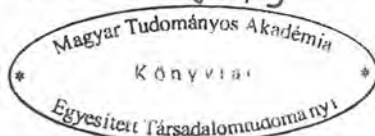
6735

Szerkesztette
Dávid Gyula

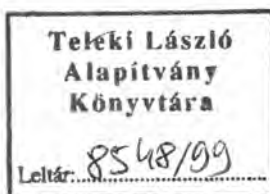
A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Művelődési és Köznevelési Minisztérium felsőoktatási
tankönyvtámogatási pályázata támogatta

ISBN 973 9257 56 4
ISSN 0865-3925

Leltári szám: 8673

Helyszám: 40.836

TARTALOM

I. A FEJEDELMi GAZDÁLKODÁS BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN	7
A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében	9
II. RENDTARTÓ ERDÉLYIEK.....	99
Rendtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön	101
Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1635).....	112
Udvarhelyszék legrégebbi falutörvénye (1615)	131
A háromszéki Hilib törvényei (1829–1830).....	136
Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai (1796–1806)	150
Határőr-katonatiszti falurendtartások a Székelyföldön a 18. század végén	173
A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban	181
Szociálpolitika a rendtartó székely faluban.....	191
A székely faluközösség alkonya.....	195
III. AGRÁR-EVOLÚCIÓK.....	207
„A faluk birodalmának módjáról”	209
A falu szénafüve.....	224
A koronkai székely szabadrendiek és a Toldalagiak pere	231
Erdélyi terméseredmények	264
IV. EMBEREK, INTÉZMÉNYEK, TÖRTÉNESEK	275
Bölöni Farkas Sándor közhasznú élete	277
Hitelintézet-alapítási törekvések a reformkori Erdélyben	300
Kossuth Lajos és negyvennyolc a bálványosváraljaiak emlékezetében	316
Tallózás Orbán Balázs írásaiban.....	326
JEGYZETEK	333

I
A FEJEDELMI GAZDÁLKODÁS
BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN

A FEJEDELMI GAZDÁLKODÁS BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN

I. A „MEGROMLOTT” ERDÉLY

A fejedelmi, a Bethlen Gábor-i gazdálkodás „mérlegét” hitelesen oly módon készíthetjük el, hogy az eredményeket az öröklött állapotokhoz mérjük, a már körvonalazódó folyamatok sodrában látjuk a változásokat, és az előbbi kezdőpontokhoz viszonyítjuk a kétségtől megállapítható szintnövekedést.

A 16. és 17. századi Erdély gazdasági viszonyainak hű rekonstruálása azonban — az előmunkálatok hiányos voltát is számításba véve — igen nehéz feladat. A történeti köztudatból sommás értékelésként elsősorban az szűrhető ki, hogy Erdély gazdasága ekkor még igen-igen elmaradott volt, a korai feudalizmusnak még sok jellemző jegyét hordozta. A visszamaradottság fokáról való vélekedést híven tükrözik még Pierre Chaunu szavai is. Szerinte a török birodalom „rendkívül erősen konzerválta a középkort”, olyannyira, hogy míg a 17. század utolsó évtizedébéli Habsburg Birodalom a 16. századi francia szintjén állott, a török alól felszabadított területeken — így Erdélyben is — a nyugati 12. századnak megfelelő viszonyok uralkodtak. „Az Elbától, Csehországtól, Bécstől és Triesztől keletre — írja — Európa a 12. század gazdaságában élt, az ezredik évből lépett át az ipari forradalomba.”¹ A fejlettség viszonylatában kétségtől megállapítható egy ilyen, Erdélynek nem kedvező rangsor. Ennek a kimunkálásán, valóságtisztelő buzgalommal, a hazai historikusok java is munkálkodott, akarva-akaratlan túlozva a Kelet-Európát s benne a mi szülőföldünket is beborító középkor-alkonyi szürkület mértékét.

A 16. században azonban hajnalosabb színek is fel-feltűnnek. Az általános európai fellendülés függvényében ugyanis Erdélyben is megfigyelhető valaminő olyan növekedési tendencia, amely, ha nem is jelzi a termelési viszonyok forradalmasodását, tanúsítja a termelőerők körének kiszélesedését, különösképpen a mezőgazdaságban. S ha nem is ígéri a nyugathoz való ugrásszerű felzárkózást, megcsillogtatja az ipari-városi-polgári felemelkedés biztató jövőbeli lehetőségeit.

A mezőgazdaság fejlődését udvarhelyszéki levéltári anyagban nyomozva ilyenszerű megállapításokhoz kellett eljutnunk,² és megállapíthattuk azt is, hogy Moldva és Havasalföld területén a 18. század végéig lassúbb ritmusú a növekedés, mint ahogyan az a 16. századbéli lendület után várható lett volna.³

Ezt a sok vonatkozásban ígéretes folyamatot törte meg az új, a 17. évszázad első éveire is átterjedő háborús korszak. Közelebből szemügyre véve az erdélyi állapotokat, látnunk kell, hogy a fejedelemség a századforduló viharában sűrítve élte át a nyugati országrészek közel egy évszázados mérhetetlen szenvedéseit, viselte el a két nagy versengő birodalom szorításában az összecsapásaik nyomán rázúduló pusztításokat. Básta korának rémuralmát, a zsoldos hadak embertelenségét, kegyetlenségét megörökítő krónikák egyikéből idézünk csak néhány sort: „Föld népe szorult erdőkebelbe, havasokba, hegyekbe rette-

netes nagy hidegségben. Nem találának magoknak rejteket; erdőben is felkeresék őket, nagy kegyetlenséget rajtok tesznek, sokakat tűzzel égettetnek meg, sokaknak fejét megtekerik, hogy a szemek a fejekből kiomlott ... sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval hátokat, hasakat égették, szíjat metszetternek játékból soknak az hátokból — azt ők nevezték szártekerő szíjnak; sokat hajoknál fogva felakasztottak, szalmatüzet raktanak rájuk — ezt ők nevelték, kacagták.”⁴

Míg Básta hadai Erdély északi részeit pusztították, az ellene felmozdult erők török–tatár segítő hadai délen, majd a Szamos völgyében dúltak, égették azokat a falvakat, amelyek valahogyan átvészelték a korábbi évek veszedelmeit. Szamosújvár mellett például mintegy 900 odasereglett jobbágyot gyilkoltak le, és tömegével hajtották török rabságba a falvak népét.

Az életben maradottakat az éhínség pusztította, a legyengült lakosok között pedig terjedt és ezrével szedte áldozatait a pestis. Besztercén szintén sok ezer ember hullott el, Segesváron kétezer főnyinek vélték a halottak számát. A városok utcáin, romladékai között temetetlen holtak heverték. Brassó és Szében polgárainak csak egynegyede élte túl a járványt.⁵ A népszám megfogyatkozása helyenként ijesztő mértékű volt. Ott, ahol a 16. század közepén — miként sok folyóvölgyben, így a Szamos partjain is — virágzó falvakat írtak össze, 1603-ban alig találni néhány embert. A szamosújvári uradalom colonusainak csak egynegyede élte át a háborús éveket. Hasonló adatokkal száz székelybeli falvak krónikásai is szolgálnak.⁶ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az erdélyi országgyűlés résztvevői még évek múltán is szomorúan mérik fel a népi erő pusztulását. 1607-ben állapítják meg: „... sok falunak csak az helye vagon, némely falukban pedig egy kicsi, két, három vagy négy ház maradt; abban is kiben vagon ember, kiben nincs.”⁷

Jóllehet történetírásunk mind a mai napiglan adós az 1590–1604 között végbement pusztulás következményeinek a felmérésével, az azonban bizonyos, hogy a jobbágyporták csökkenése, a városlakók megfogyatkozása igen nagy mértékben vetette vissza a korábban ígéretes módon kibontakozó fejlődést.

Ez a folyamat még azután sem ért véget, hogy Básta a krónikában oly hatalmasra növelt háromtonnányi aranyát elszállíttatva, „mint macska a galambdúcból”⁸ kivonult Erdélyből. A Bocskai-felkelés újabb területeken ritkította a földműves népességet, sok helyütt pedig éppen a legmunkaképesebb férfiréteg állt be tömegesen katonának. Báthory Gábor uralma idején sem nyugodhattak meg az erdélyiek. A szebeni országgyűlésen 1611-ben panaszzolják a rendek a nagy nyomorúságot, az előző évbéli kétszeri adót, a négyszeri táborba szállást, a szegénység terhes zsoldostartását s azt, hogy ott, ahol a hadak jártak, a parasztokat mindentől megfosztották.⁹ A fejedelmi hatalomért folyó küzdelemben segítséget nyújtó török hadakról pedig Borsos Tamás szól ily módon: „...tudjuk segítségteket mi ízü! [eleveníti fel a néhány éve történeteket:] Mikor azelőtt is bemenétek, azt mondta Naszuf pasa életére-lelkére, hogy oly móddal bocsátotta azt az hadat Erdélyre, hogy egy bárány kárt sem tesznek. Nem törték bezzeg egy bárány kárt, hanem kihozátok [!] 25 ezer rabot az országból szolgálatotokba, ki miatt most is pusztá némely falu; sok apa, anya siratja. Azért nagyságod hada ott nem kell.”¹⁰

A mezőgazdaság szintjét, a termelőerők további növekedését biztosítani hivatott régi, termelékeny jobbágyporták számának megapadása az erdélyi gazdasági élet egészére kihatott. Az igásállatok számának megfogyatkozása,¹¹ valamint a megtakarított, felhalmozott pénzmenyiség nagymértékű megvámolása szintén hatással volt a további évtizedekre, hiszen a századfordulón egy-egy város oly nagy összeget fizetett az őt sarcoló Habsburg-hadnak, mint amennyi Bethlen Gábor országlása idején Erdélynek egy vagy még gyakrabban sok-sok évi portai adójával volt egyenlő.¹²

Bethlen Gábor tehát olyan gazdasági szerkezetet jussolt, amelyet a 16. századi érofélben lévő kedvező alakulások, biztató kezdemények tettek alkalmassá a megkövült viszonyokat porlasztó új, jellegükben is más termelési formák kibontakoztatására. Mindezt igen megtört lendületű szakaszában örökölte a fejedelem, és akkor vette kézhez, amikor a világkonjunktúra is kedvezőtlenne vált.

II. A VÁLSÁGOS VILÁGGAZDASÁG

A Bethlen Gábor gazdálkodása számára kereteket teremtő, feltételeket és kihasználható lehetőségeket kínáló századfordulói *világgazdasági folyamatokat* az utóbbi időben mind sokrétűbben tanulmányozták.¹³ E vizsgálódásokat különösképpen érdeklőtővé teszi az, hogy a termelő élet, az árucseré, az új formákat kifejegető e korbéli viszonyok felé sokan közeledtek korszerű kutatási módszerekkel. A historikusok az ár, a bér, a népességmozgás, a termelési technika problémáit — a történeti statisztika eszközeivel is — tágabb területi összefüggésben és hosszabb időtartamokban elemezték.¹⁴ Így mindenekelőtt azt állapíthatták meg, hogy az emberközi kapcsolatok köre kiszélesült, az egyes tájegységeket gazdasági síkon összekötő szálak erősebbre sodródtak. Ennek következményeként a világpiac erővonalainak átrendeződése is mind szélesebb körben vált érezhetővé. A fejlődési folyamatoknak akkor irányt szabó Európa peremvidékiességében megbúvó Erdély szintén bekapcsolódott a változások áramkörébe. A fejedelemtől ily módon nem csupán a már kialakult erdélyi viszonyok követelték meg az igazodást, hanem a világgazdaság is, amely tevékenységének szintén medret kínált és irányt szabott.

Ismeretes, hogy a nagy földrajzi felfedezések, a világpiac megszületése nyomán a kereskedelem jelentősége megnövekedett. Hosszú távon azonban az is tapasztalhatóvá vált, hogy az országokat mind szorosabban egybekapcsoló erők nem azonos módon hatottak. Elsősorban az vált nyilvánvalóvá, hogy az árucseré-forgalom központja a földközi-tengeri térségből az Atlantikumba tevődött át.¹⁵ Az ipari tevékenységet ösztönző jótékony hatásában ily módon Kelet-Európa kevésbé részesedhetett. Gazdasági erői általában nem áramolhattak a fejlődés fő sodrába. Ez azt is jelentette, hogy a társadalmi rendszerváltás feltételei itt rosszabbakká váltak, a nemzetközi munkamegosztásban pedig to-

vábbra is feudális jellegű élelmiszer- és nyersanyag-termelő tájegységként kísérelhették meg a részvételt.

A 16. század ezt a keleti agrárius térséget, ha csak a növénytermesztésben és állattartásban is, de kedvező konjunktúrával ajándékozta meg, részeltette tehát valamelyest az általános föllendülés eredményeiből. Az iparosodó, városokat fejlesztő nyugati országok kereslete ugyanis bővült, emelkedtek az árak, és az „árforradalom” kora itt-ott serkentőleg hatott a gabonát termeszto, szarvasmarhát tenyésztő néprétegek gazdálkodására. A 16. század végére, a 17. század első évtizedeire azonban éppen a gabonaárak csökkenése, majd az állatárak kisebbedése jelzi a megtorpanást. Jóllehet kisebb emelkedési hullámok egy-egy területen még fel-felbukkannak, az áresés válik tartós irányzattá, és a gazdasági fejlődés lelassulása, a pangás lesz végül is meghatározó jellegűvé.

A felfelé ívelő fejlődésvonal megtörik tehát, s érzékelhetővé válik Erdélyben is az összeurópai hatósugarú változások kedvezőtlen volta. Bizonyítékaira rátalálhatunk a kort és viszonyait panaszosan emlegető írásokban vagy Zrínyi szavaiban, aki a 17. századot egészében „gonosz”-nak titulálja. A századelő több gondolkodója, jelentősebb szerepvivője vagy sok egyszerűen élő levélírója kifejezi rossz közérzetét, szavakba önti elkeseredettségét, megvallja reménytelenségét.¹⁶

Az általános depresszió természetesen tájanként változó erősségű. A tipológiai vizsgálódásokból¹⁷ megállapítható, hogy kedvezőbb a helyzet nyugaton s ott is elsősorban Angliában, ahol a feltörekvő rétegek a termelőmód átalakításának nagy kísérletéhez is hozzáfoghatnak.¹⁸ Az új, tömegtermelésre és technikai újításokra áttérő ipar túlnő a céhes kereteken, és rálép piachódító, gyarmatfoglaló útjára. Időleges válságtól nem mentes ugyan ez a gazdasági szerkezet sem, de ez a növekedés zavara. Annak minősíthető az, hogy például az ország mezőgazdasága nem tud lépést tartani a megnövekedett kereslettel, vagy még inkább az, hogy az állam, a társadalom — amíg nem győz a forradalom — nem tud szabadságjogokból eleget nyújtani a kötöttségekből kibontakozni vágyakozóknak. A közép-európai, valamint a déli és az északi tájakon vagy ahogyan típust jelző fogalommal emlegetni szokták: „az Elbán túli” részeken már sokkal rosszabb helyzetre találunk. Itt a gazdasági modell legfőbb jellemzője az, hogy a polgári jellegű kibontakozás útja eltorlaszolódik, a városiasodás stagnál, piacot alig kínál. A feudális viszonyok tartósodnak, a felső rétegek pedig megkísérlik a régi szerkezet intézményei, formái, alakulatai módosításával, de azok fenntartásával kiépíteni gazdasági bázisaikat. Hasonló, de még súlyosabb a helyzet Európa keletén. Itt a különben sem eléggé megerősödött polgársággal szemben a nemesség kap újra erőre. A földhöz jobban hozzákötött paraszti népnek pedig a robotoló létformával kell még évszázadokra eljegyződnie. A történelemtudományban az ún. „második jobbágyság” kérdése körül kialakult sokszor ádáz vita is jelzi ennek a megtorpanásnak, a polgári úttól való elkanyarodásnak a súlyát, jelentőségét. A török elnyomás feudalizmust tartósító hatása mellett mind a nyugati, mind a közép-európai gazdasági áramlatok kedvezőtlenül hatottak a mi tájainkra, még nehezkesebbé téve a fejlődést.¹⁹

A depresszió, a regresszió, sőt a refeudalizálódás gyakorta szereplő helyzetértékelő, minősítő jelzők azoknak a historikusoknak az írásaiban, akik a szá-

zadelő krónikásaiként a gazdasági viszonyokkal foglalkoznak. A szomszédos Moldva, Havasalföld viszonylatában például ugyancsak általánosítható vonás az, hogy a rendi szerkezet megszilárdul, a nemesi uralkodó osztály megerősödik.²⁰ Hasonló fejlődésvonal megfigyelhető sok más környező ország történetében. Példaképpen csak a lengyelországi mezőgazdasági és parasztságtörténeti irodalomra utalunk, amelyből megismerhető az erdélyihez hasonlatos regresszió, a termelés visszaesése, a kereskedelmi forgalom csökkenése, a városok, az iparúzők térvesztése, a robotra épült majorsági gazdálkodás előretörése és sok más jelenség, amely tanúsítja a hanyatlást.²¹

A 17. század elején az egybecementező feodalizmus kereteiben amúgy is súlyos sorsot megért népeknek még el kell viselniük az életviszonyok „időnkénti” leromlását is, hiszen például 1620-ban általános ciklikus válság is meg rázkódtatja az ellentmondásokkal teli, zaklatott életű Európát.²²

Ebben a társadalmi-gazdasági környezetben kell Bethlen Gábornak megpusztult fejedelemségét újjáépítenie. Olyan fejlődési szakaszban, amikor nem a Maros–Szamos–Küküllő–Olt völgyének útjai mentén, hanem a holland, francia, angol tengerpartok közelében nyílnak meg új kezdeményezések számára a kedvező lehetőségek. Gazdálkodásának elemzésekor — úgy véljük — mindekelőtt azt nem szabad soha felednünk, hogy a termelőerőiben megfogyatkozott országocskában kedvezőtlen nemzetközi irányzatok sodrába jutottan kellett cselekednie. Valójában arra ítéltetett, hogy a haladás útján elakadó, a nyitás útjáról letérő, a régies kötöttségek által a zárt szerkezetet konzerváló szomszéd társadalmakkal egyetemben kísérelje meg átvészelní a „gonosz” időket.

Bethlen Gábor azonban sokkal többet tett ennél.

III. A GAZDÁLKODÁS CÉLJA: ERDÉLYORSZÁG

„Ítélsz meg az Úristen az én ügyemet is — írja Bethlen Gábor 1616-ban —, ha magamnak gyűjtök-e, avagy az ország békességének ótalmazásáért, megmaradásáért költöm el az ország jövedelmét. Soha senki azt el nem hiheti, mennyi gonddal, búsulással, éjszakai, nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel viszem én naponként véghez az országra való gondviselést, hanem csak az, aki szemeivel látja.”²³ Ezeket a Rhédey Ferenchez intézett mondatokat a fejedelem gazdaságpolitikájának tisztázása, megítélése érdekében idéztük. E pár sorban — miként sok-sok más levélben megfogalmazott mondatában is — kifejeződik az országra való gondviselés minden gondolatát, cselekedetét átható szándéka. Az ország viszont más látószögből szemlélve: állam, mégpedig új formát öltő, a rendekké szerveződő osztályoknál, rétegeknél mind gazdasági, mind katonai téren erősebbé váló fejedelem központosuló állama. Európa-szerre régi, a termelőszerkezet módosulásától meghatározott irányzat ez, a centralizált állam, amely most ölt testet,²⁴ és ebbe a folyamatba Bethlen kapcsolja be a legtudatosabban s legeredményesebben Erdélyországot.

A korai abszolutizmus feudális államának sok politikai vonatkozású funk-

ciója szükségszerűen kapcsolódik a gazdasághoz. A termelő életet, az árucserét, de még a javak elosztását is befolyásolni szándékozó fejedelem tehát gazdálkodva is politizál. A Bethlen Gábor-i gazdasági „eszmék”, elképzelések, cselekedetek rendszerint nem autonóm célkitűzések megvalósulásai, nem öntörvényűek, hanem politikai befolyásoltságúak, heteronóm gazdaságpolitikai jellegűek — az országra való gondviselés szándékából eredeztethetőek.

Mindenekelőtt az ország létfeltételeinek biztosítása, Erdély „megmaradása” volt az, ami ezt a lényegeset meglátni és értékelni tudó embert tetteiben kormányozta. Ő mind a törököt, mind a németet országa ellenségének tekintette, következésképpen a két nagyhatalom egymással való semlegesítésére, a gazdaságépítéshez nélkülözhetetlen békesség megteremtésére törekedett. „A két gonosz között — írja 1621-ben Thurzó Imrének — azért leghasznosbnak ítélném hazánk szabadságának meglétével az mindeneknél kedvesb szép békességet.”²⁵ A törökkel való békességet azonban, mint ahogyan a székelyeknek írta: „nem fegyverrel való hadakozással”, hanem elsősorban fizetéssel, ajándékozással kell megvásárolni.²⁶ Miután pedig a német, „ha rajtunk győzelmet venne... teljességgel bennünket elfogyatni igyekeznék”²⁷ — velük szemben a harc elkerülhetetlen, s ez a küzdelem éppúgy, mint a török fegyvernyugvás megvásárlása, igényelte a jól megalapozott gazdaságot, a bőséges anyagi erőforrásokat. „Bethlen Gábort magasztos célok hevítették — írja Nagy László —, de mint politikus és hadvezér jól tudta azt is, hogy a sikernek, »az istennek tetsző dicsőség« kivívásának elengedhetetlen előfeltétele a politikai tervek megvalósításához szükséges gazdasági fundamentum megteremtése.”²⁸

Ahhoz, hogy a hazának „rút romladékait az előbbi állapotba visszaállítsák”, ahhoz, hogy „a fenyegető félelmet” eltávoztassák, olyan teljesítőképessé-gűvé kellett tenni az erdélyi termelő életet, hogy biztos alapjává válhassék az elnyomatás vagy éppen végpusztulás ellen pénzzel és még több pénzt fogyasztó haddal egyképpen védekező kis állam költségvetésének.

Jóllehet a fejedelmi gazdaságpolitika igazi mozgatórugóit, állandó sarkalló tényezőit ezen a területen keressük, arról az értékrendről sem feledkezhetünk meg, amely őt a „közjó” szolgálatára kötelezte. Az uralkodónak, a nép első szolgájának — a kálvini eszmék sugallatára is hallgatva — gondoskodnia kellett alattvalói békéjéről és jólétéről, és kötelességei teljesítéséről Isten előtt kellett számot adnia.²⁹ Egyik 1619-ben írott levelében vallja, hogy őneki az Úristen „noha nem nagy, de igen szép fejedelemséget adott volt, és azt négy esztendőknél elforgásában, noha igen sok fáradsággal, költséggel, hadakozással, de szép fundamentommal való békességgel” megerősítette; és hogy jóllehet senki-ét el nem vette, kölcsön nem kért, „mégis minden gondviselésre” elérkezett, kész és képes volt.³⁰ Hű emberének is őszintén szól erről a felelősségtudatos közért végzett munkálkodásról: „hazánkról viseljünk szorgalmatosan gondot”, mert „ha mindnyájan csak az magunk életének nyugodalmát keressük, úgy az hazánk vész el...”³¹ Medgyesen 1614-ben veti papírra azt a meggyőződését, hogy Isten előtt kell számadást tennie, s hogy őszerint kötelessége a „sok nyavalyák közt elpusztult szegény hazánknak és nemzetségünknek tiszta jóakarattal” szolgálni.³² A fejedelmet számadoltató lelkiismeretet nem féli Borsos Tamás sem úgy említeni néki, mint az őt magát és országát rettegető szorításuk-

ban tartó hatalmaknál is nagyobb súlyú tényezőt. Az alattvaló, a megmaradásban reménykedő közember („az megmaradást szinte úgy szeretem én is, mint az, kinek sok kővára van”) közli urával: „... Nagyságodnak ... három igen nagy difficultása van. Első: ettől az Portától való fenyegető félelem; másik: az keresztyén császártól való félelem s az oda való obligatioja; harmadik: az ki ezeknél is nagyobb, az Nagyságod conscientiaja.”³³

Az ország szabadságát, függetlenségét óvó szándék, a békességen, a biztonságban munkáló akarat, a biztosított létben a nép bőségesebb ellátottságán, a köz javán nyugalmat nem ismerően fáradozó fejedelmi gondviselés — ezek a gazdaságpolitikát is alapvetően meghatározó jellemző vonások.

Akaratról, szándékról szólva ismét a feltételekhez kell visszatérnünk. Bethlen Gábor uralkodásának elemzői jórészt megegyeznek abban, hogy ő a központosított — a nemzeti — abszolutizmus etikus és haladó képviselője volt. Ugyanakkor azonban azt is számításba kell vennünk, hogy ennek a kormányzati formának — mint láttuk — éppen a gazdasági alapjai voltak igen megromlott állapotban és a kelet-európai lehetőségek sem voltak kedvezőek. Ily módon nem volt könnyű olyan államháztartást szervezni, amely biztos anyagi fundamentuma lehet nemcsak a kül-, hanem a belpolitikai célok megvalósításának is. A belpolitikában első helyen a rendekkel való tusakodás állott. Ebben a küzdelemben már kezdetben Bethlen győzedelmeskedett, de fölényét tartósítania kellett. Ezért támadta a szabadság és függőség hosszú évszázadokon át kikristályosodott szerkezetét, hogy a helyi, igazgatási, foglalkozási, rendi szerves tömörülési tömbök zártságán rést nyitva azokat egy új, tágabb keretbe, a korábbi decentralizált struktúrát valaminő szorosabb kohéziójú „államkeretbe” fogja egybe.

A polgári fellazulás, a gazdasági liberalizmus felé haladó világ, az állami keretbeli más szintű, magasabb fokú kötöttségek növekedésével készíti elő a szabadságot. A feudális abszolutizmus természetes módon nem polgári rend. Tartósítója, meghosszabbítója — Kelet-Európában is — a földesúri-jobbágyi társadalomnak. Ott viszont, ahol a forradalmi váltásra még nincs lehetőség, ez a konzerválódás kedvez a gazdasági erők szélességben való kiterjeszkedésének, új, fejlettebb technikai eljárások gyökeret eresztésének és kínál kedvezőbb adottságokat a döntő változást előkészítő felhalmozáshoz. Bethlen Gábor — úgy hisszük — ennek a nehezen, de mégiscsak megvalósítható, valóban soron lévő feladatnak a megoldásán munkált. A nemességet az árutermelésre kell ösztökélnie és megkönnyítenie az árucseré-forgalomban való részvételét, megátolva, hogy az anarchia útjára vezesse az országot. Kedvező konjunktúrát teremt a céhes kézművesnek, de versenyt is támaszt neki, és a közjó érdekében a városokat is sok vonatkozásban korlátozza. Állami terhek hálójába fogja a jobbágyiságot, de segíti termelőereje fejlesztésében, társadalmi felemelkedésében. Csak jeleztünk néhány ellentmondó kormányzási tendenciát.³⁴ Ezek a jelenségek Közép-Európában is felszínre vetődnek, sajátossá talán csak az teszi őket, hogy másutt a feudális zárttság falán a polgárság igyekszik rést ütni. Van, ahol a polgár az uralkodóval együtt. Erdélyben viszont teljesebben, önállóbban a fejedelem vállalkozik erre a szerepkörre.

Rést nyitni a privilégiumok falain, megbontani a hagyományos társada-

lombgazdasági egységek, alakulatok öngazgatását, zárt termelési szerkezetét, szerves életfeltételeit nem könnyű feladat. Még nehezebb a megostromolt bástyákból új várat — abszolutista központosított államot — kiépíteni; ott, ahol területileg sem homogén összetevő elemekkel kell a fejedelmi akaratnak megküzdenie. Mindenekelőtt Erdély maga is tündérkertszerű változatosságot mutató. Erdély és a Partium, valamint a magyarországi, felvidéki megyék gazdasági fejlettség szempontjából egymástól szintén igen-igen különbözőek. A módszerek sem lehettek tehát azonosak. Míg például a hét vármegye (az elnyert Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaúj) gazdaságilag volt sokkal magasabb szinten álló, városiasodottabb és iparosultabb, ott a központosítással szembefeszülő nemesi, rendi uralom (amely éppen a feudális nagybirtokon nyugodott) volt erőteljesebb.

Bethlen Gábor gazdaságpolitikája tehát sajátos jellegű. A korai nemzeti abszolutizmus feudális államának a megszilárdítását szolgálja, miközben ez az intézmény a központosított, a fejedelmi kézbe fogott irányítással a létfeltételeket hivatott a nép egésze számára biztosítani. Jelentőségét akkor mérhetjük fel igazán, ha arra gondolunk, mi történik azokban az országokban, ahol az állam a nagybirtokok halmaza vagy a nemesi, rendi anarchiába veszett főurak csatározásainak színtere („mert az főrendektől indított háborúság az közösségnek romlása nélkül nem lehet” — állapítja meg maga Bethlen is).³⁵ Nem irigylésre méltó azoknak a népeknek a sorsa, helyzete sem, amelyek olyan uralom alá jutottak, ahol a gazdaságpolitika idegen abszolutista centralizmus érdekeinek szolgálatában áll.³⁶ A fejedelmi gazdálkodás haladónak tekinthető és nagyra értékelhető azért is, mert ha nem is válhatik forradalmi átalakulások előkészítőjévé, a 15–16. századi felfutásra alapozva, annak maradványaiból új erőforrásokat nyitva, Erdélyt ismét a felvirágzás szakaszába juttatja mostoha világ gazdasági feltételek közepette is. Az utókorbéli minősítés, amely a bethleni országlás gazdasági vetületét is érinti, kifejezi mindezt: „Erdély aranykorá”-nak nevezve az ő közjóra törekedő gazdálkodását.

IV. AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS TERHEI

1. A békesség ára

Báthory Gábor országvesztő uralma végére a kicsiny Erdély államháztartása is teljesen csődbe jutott. Bethlennek mindenekelőtt a zilált pénzügyekben kellett rendet teremtenie, majd tartós költségvetési egyensúly biztosításával építeni ki a központosítottabb hatalom szilárd bevételeken nyugvó államháztartási alapjait. Előre kell bocsátanunk, hogy ezt a feladatot a fejedelem, korában egyedülálló eredményességgel, sikerrel oldotta meg.³⁷

A kiadások, a fizetnivalók sorában első hely illette meg a békesség áráként, a feltételes szabadság béreként a töröknek juttatott adót és ajándékot. A Bethlen Gábornak adott athnamében a szultán egyebek között ígéri, vigyáz arra,

hogy hadviselői „az erdélyi határ ellen ne exorbitáljanak; lakosit, szegénységit se csípjék, se harapják, se rabolják, se javokat ne gázolják; közüllök az elraboltak, akik törökké nem lőttek, restituáltassanak...”³⁸ Majd azt követeli, hogy: „Eleitől fogva szokott adójokat a régi rend szerint az ő idejében esztendőnként beadják...” a Portára, viszont „a régi quantitás felett Erdélytől adó ne exigáltassék...”³⁹

A portai adóteher csökkentése egyik fő gondja volt a fejedelemnek. Sikerült is elérnie azt, hogy az 1543-as esztendőbeli 10 000 aranyforintos szintre szállítsa azt le. Később, Rákóczi Zsigmond idejében már ismét 15 000 aranyra növekedett az adó összege, mint amennyi korábban volt, a Báthoryak idején. „Bethlen Gábor fejedelemségétől kezdve az adó megint csak 10 000 arany volt. A török ugyan 5000 arannyal emelni akarta — írja Biró Vencel —, de Bethlen érdemeire, a török mellett történt fizetéseire (amelyek 300 000 aranyat is kitettek?) hivatkozott, s nem fizetett többet...”⁴⁰ Az adófizetést hosszú időn át prolongáló fejedelemnek különben mindig volt mire hivatkoznia. Az ő nevében érvelő Kamuthy Farkas 1618-ban Lippa átadását és a moldvai hadjárat élelmi költségeihez való hozzájárulását emlegeti a Porta előtt valóban számottevő érdemként. A török vezető emberek jelzik is, hogy nem a fizetendő pénzmennyiség miatt tartják fontosnak az adófizetés elkezdését. 1618-ban és 1619-ben is lényegében ugyanazt hajtogatják: „Az urad adaja nélkül az hatalmas császár igen könnyen ellehetne...”, de a fejedelem ellen intrikálókat le kell szerelniük.⁴¹ Jellemző az, hogy végül is ígéretet téve pontosan fizeti a járandóságát, megkísérelve természetesen, hogy időnként a hadfogadás költségeire hivatkozva az évi adó elengedését kiharcolja.⁴²

Gondot okozott azonban az, hogy Bethlentől a török csakis teljes értékű pénzt, aranyat igyekezett kicsikarni, míg a fejedelem szerette volna, ha kevésbé jó pénzben, esetleg ezüsttallérban, dukátban róhatja le tartozását. Az aranyra való átváltás a pénzürtékek különbözősége miatt kedvezőtlennek bizonyult, megkárosította az erdélyieket. Jóllehet a fejedelem joggal írhatta a portának, hogy tudakolja csak meg az Erdélybe bejáró török és görög kereskedőktől, hogy aranyat, ezüstöt látnak-e bőven az országban, végül is igyekezett az értékes pénzt, még a szászokkal vitázva is, előteremteni.⁴³

„Ajándékot a portára nem keveset küldtem — írja végrendeletében a fejedelem —, amíg az ország adóját megengedték; de azt, hogy bekezdették küldeni [az adót], én is megkeveséstem [az ajándékokat], mind a császárért s mind a vezérékéért, melyért némely vezér eleget is dörgölődött, de a régi szokás mellől nem akarván elmenni, az országot többel terhelni, szép szóval complácáltam őket, jóakarattal, jövőendő szolgálattal. A consignációkból a követek megmuto-gathatják, melyik, mikor, mennyit vitt, és extraordinarié is sokszor miket vittek; mert az extraordinarie küldött ajándékok sokszor meghaladták a szokás szerint való datumokat, amint az idő hozta magával.”⁴⁴ Valóban, a török birodalom szerkezete és szellemisége megkövetelte a fizetett jóindulat biztosítását. A rendkívüli pénzsóvárság jellemzésére mondja el Toldalagi Mihály, hogy életében csak egyszer beszéltek vele előbb, mint pénzével.⁴⁵ Borsos Tamás megvallja, hogy azt vigyázza: „micsoda szekereket szeret a pasa”, szép erdélyi há-mokat igyekszik szerezni, mentegetőzve, de kéri a fejedelmet, hogy a brassai

bírótól parancsoltasson számára „16 közepszerű jó sajtot” és „vagy 20 öreg mézes pogácsát”. A megvásárolt pártfogás béreként természetesen igen értékes kupákat, ládákat, ékszereket szintén adnak főembereknek a követek, és 1625-ben a budai basának is küld Bethlen 15 000 tallér értékű ezüstműt „hogy a maga pártjára vonja s erélyesebb készülődésre bírja”.⁴⁶

Erdélynek bőkezű ajándékozóként a perzsákkal, a Habsburg Birodalommal és sok más országgal kell vetélkednie. A követek írják, hogy a perzsák 700 000 (!) forint értékű ajándékot szolgáltatnak be a szultánnak; máskor pedig csak az ajándékcipelő emberek számával tudják érzékeltetni a kegyességvásárlás méreteit, elmondva, hogy azok 56-on vagy 121-en voltak.⁴⁷ Rimay Jánosnak 1621. április 19-én ír a fejedelem — igaz, nehéz hadi helyzetben —, hogy megdöntéssel ígérjen, mert: „Annak meg kell lenni; oztán, amit ígérünk, hogy ereditumunkat el ne veszesszük és mostani jóakaróinkat ellenségeinkké ne csináljuk.” Mégis az új fővezérnek ígérjen: „12 ló terhe pénzt, kihajának 4, Halil basának 1, Görcsi apáknak 8, Kapi agának 4, az hocsának 6, és azokon kívül is az kancelláriusnak, kinek immár meg is vagyon ígérve — s egyebeknek is in summa 50 lótereh pénzig... Ha penig egyéb nem lehet benne, százezer rftig elmenjen kegyelmek az ígéretben...”⁴⁸ Ezt a hatalmas összeget szövetségeseivel egyetemben fizetné, de az sem kevés, amit egyedül kell vállalnia. Az 1630-ban budai török főemberekkel vitázó Borsos Tamásnak szemére vetik, hogy Bethlen keveset ajándékozott. „Igen kevés lőtt volna, ha csak ajándékba 30 lótereh pénzt küldött volna etc.” Erre a vádra mondatja a követtel a fejedelem képviselőjében megszerzett öntudat azt, hogy „Harácsosa soha bizony Erdély Budának nem lészen, azt ne várják; ha kinek mit küldenek ajándékon, köszönje meg; hatalmas császár harácsosa is 10 lótereh pénz, s ugyanis nektek 30 lótereh pénzt küldnek. Az nagy hatalmas császárok is Erdélyben nem pénzt kerestek, hanem emberi barátságot, mert Erdély nem pénzes ország, hanem szablys ország.”⁴⁹

Az évi adó és az annak többszörösét kitevő ajándék súlyos terhet rótt a kis fejedelemség népére, amihez még hozzászámítható a követküldés, követségfogadás sok-sok kisebb-nagyobb költségtetele.⁵⁰ Egészében véve a legjobb megoldási formákat gondolalatoslató, a cselekvést okosan mérlegelő fejedelemnek sikerült ezt a sok jó pénzt felemészítő költségvetési tételt a lehetséges legalacsonyabb szintre leszorítania, egyebek mellett jó gondviselőjeként az adót fizető szegénységnek.

2. A katonaállítás gondja

Bethlen Gáborról keringő adoma szerint ő a neki ajándékozott üvegedényt készakarva elejtette, majd ékes szabljájával viszonzta a kedveskedést, mondván: ez nem törik. Szilágyi Sándor szerint így fejezte ki, hogy ő „karddal akarta biztosítani fejedelemségét, hogy ne zúzódjék szét, mint a velencei üveg”.⁵¹ A „szablys ország”, a kardban bízó fejedelmével az élen, valójában gazdasági feltételeit meghaladó mértékben vált a harmincéves háború számottevő katonai tényezőjévé.

A fejedelem, aki a csatázás, a közvetlen fegyverforgató vitézi élet kedvéért szívesen lemondott volna arról, hogy magára vegye a katonaállítás, élelmezés és a zsold előteremtésének gondját, talán éppen e szerepkörben volt helyettesíthetetlen és fölülmúlhatatlan. Testamentumában maga is megfogalmazza, hogy a hadakozáshoz elsősorban „pénz” kívántatik. Nos, ehhez a szükséglet-höz kellett Erdély államháztartásának is igazodnia. Ugyanakkor Európához is, hiszen: „A béke — írja Pach — úgyszólván meteorológiai kivétel számba ment az abszolutizmus korszakának nemzetközi klímájában. Az abszolút állam gépezetét jórészt a csatatér számára alkották.”⁵² A 16. és a 17. században megnő a tűzfegyverek jelentősége, felbomlik a hűbéri hadseregszervezés régi rendje, s a felfegyverzett zsoldos mind fontosabb elemévé válik az önálló és állandósuló állami katonai erőnek, s a hadi kiadásoknak ezért is kell az államháztartás központi gondjává válnia.

Bethlen Gábor az 1614. évi medgyesi országgyűlésen már megkísérli, hogy a régi tárház helyébe olyan közpénztárt létesítsen, amely biztosítani tudná a hadiköltségek fizetését is. A hadállítás rendjében azonban még számol — és okos előrelátással, mert a nemesség a „publicum aerarium” tervét elveti — a hagyományos katonaszolgáltatással is. A fő- és nemesemberek „felülése” mellett minden kaputól 1–1 gyalogot kíván „úgy, hogy ne tartozzék az paraszt ember maga állatni, hanem adassék három forint hópénz, és szolgáltatassék oda — mondják ki a rendek —, az hova nagyságod parancsolja, és fogadjanak gyalogot rajta.”⁵³

A védelmi harcok (1613–1618) idején már kénytelen lovas és gyalogos szabad hajdúkat toborozni.⁵⁴ Jóllehet a császári tábor számára is igyekeznek ebből a rétegből zsoldost fogadni a hajdúvárosokból, „erősen mennek a jó fizetésre Bethlen mellé, aki a lovasnak öt forint, a gyalogosnak pedig három forint hópénzt fizet”.⁵⁵ Az erdélyi hadak „elkészítésére gondot viselek” — írja 1616. január 19-én Rhédey Ferencnek, de kéri, hogy ő is „fogadjon” mintegy kétezer főnyi kopjást és gyalogost. Három nap múlva ismét katonaszegődtetésre biztatja, és tudósítja: „elegendő pénzt küldök”. Váradi főkapitányával előzőleg már közölte, hogy jobbágyszám szerinti nagyságrendben hányadmagával kell az uraknak felkelniük, de a zsoldosszerzést is szorgalmazza, mondván: „hazámért nem hogy pénzemet, de életemet sem szánom elfogyatni”.⁵⁶ Az 1616. év májusában minden rendnek táborba szállást parancsol, a székelyek szintén mustrára kötelezettek, az októberi országgyűlés is szabályozza a generális expeditio idején kötelező hadbaszállást, de a fizetett hadak ugyancsak szerepet játszanak.⁵⁷

A harmincéves háború küzdelmeiben 1619-től részt vállaló Bethlen zsoldosfogadásának mértékéről, a kifizetett összegekről még több adatunk van. Az erdélyi hadakat inkább védelmi célokra használhatta, s mivel fegyverzetük sem volt igen jó, s hosszú ideig se lehetett távoli harctereken könnyen élelmezni őket, a fejedelem nem mondhatott le a harcban gyakorlott partiumi, magyarországi, végvidéki hadba állni kész vagy arra szabadságjogaik ellenértékéért kötelezett hajdúkról.⁵⁸ A zsoldosfogadást azért is szorgalmaznia kellett, mert a magyarországi vármegyék, városok és az őt támogató főurak a vártnál jóval ki-

sebb erővel siettek segítségére. A bihari és magyarországi hajdúság és végvári katonaság azonban zömmel hópénzt igényelt.

1619-ben hadra kelt „az ország színe”, és mintegy 22–25 000 főnyire volt tehető a Habsburgok ellen induló seregek állománya. Újabb becslések szerint ebben a mezei seregben mintegy 15 000 hajdú szolgált, és a végváriakkal egyetemben az év végére a 20 000 főt is meghaladta a számuk. Az 1620-as esztendőben szintén hasonló létszámmal vettek részt a küzdelemben. Csak Biharban ad Bethlen István 6000 forintot Désy Istvánnak zsoldosok fogadására, egyelőre fél hópénzt kínálva.⁵⁹

A hadjárat költségeit s főként a sokezernyi katona havonta fizetendő zsoldját rendkívül nehéz volt az erdélyi és a meghódított magyarországi részek jövedelmeiből előteremteni. Jellemző, hogy a fejedelem 1620. február 17-én Thurzó Szaniszlónak írott levelében a végbeli vitézlő rend fizetése felől úgy rendelkezik, hogy „két hópénzt pénzül, egyet posztóul adjon”. (Annál is inkább, mert a posztó singjét félannyiért árulják Krakkóban, és ha onnan hozatja 4000-ért, 8000 forint tartozást elégíthet ki vele.⁶⁰) Ebben az időszakban nagyon-nagyon sok levelet kell írnia, hiszen a hópénzt pontosan, időben katonái kezébe akarja adni. Büszke is arra, hogy sem az elődei, sem ellenfelei ezen a téren vele nem vetélkedhetnek. A „végbeli vitézlő rendnek fizetetlenségén bizony szívünk szerint búsulunk” — írja 1620. április 11-én Thurzó Szaniszlónak, de fizetésükre a rendektől vár pénzt: „mert azt bizonyosan mondhatjuk, hogy mi az ország jövedelméből csak tíz pénzt sem költöttünk, hanem mind magunk pénzével élünk és fizettük ez ideig és fizetünk is naponként az pénzen fogadott hadaknak”.⁶¹ Április 25-én ismét panaszolja azt, hogy egyedül kell viselnie a terhet: „Tízezer emberrel én segítém meg az morvaiakat, és azolta minden hadakat én tartottam, Magyarország egy pénzt sem fizetett nekik, hanem mind én...”⁶² A hadfogadás gondjait Thurzó Imrével megosztva ismét az anyagiak miatt panaszol: „mert hadat, ha 20 ezer ember kellene is, találnánk, de nincsen mivel fizetni...”⁶³ A főurak áldozatvállalását joggal kevesellve — 1620. november 23-án — így korholja, fenyegeti őket: „De bizony nem jön több Bethlen Gábor segítségetekre, megégetvén kása a száját... nem költi el érettetek ötször s hatszor való százezer forintját.”⁶⁴ Túlzottnak a 6–700 000-es summa sem tűnik, hiszen 1621. március 20-án portai követeknek azt írja, hogy 17 ezer fizetett lovasa van, majd augusztus 17-én feleségének panaszolja: „minden pénzem szintén elfogy; holott ez két hét alatt 18 ezer lovasnak fizettem gyalog nélkül”.⁶⁵ Ezernyi felfogadott embernek a zsoldja 70–75 ezer forintba rúgott tehát csak egy hónapban is, két év alatt pedig sokszorosán meghaladta az említett többszázszázres összeget.

Jellemző, hogy Erdélyből kér gyalogok fogadására pénzt, mind több katonát hoz a kis országból, s 1621. márciusi levelében — a csehek fehérhegyi veresége után — írja, hogy négyezer „székely katonát” rendelt a Morvaország felőli szorosok védelmére.⁶⁶

Az 1623. évi nyár eleji országgyűlésen ezért is állítja vissza új módon a bandériális rendszert. Miután a közpénztár-alapítás, a nemesség megadóztatása nem sikerült, a földesurak által fenntartott katonai rendet próbálja megteremteni. Indoklásként elmondja azt, hogy „mivel szükségnek idején csak az közön-

séges parasztság közül hirtelen előállított gyalognak igen kevés hasznát látjuk”, ezért azután köteleznek minden jobbágytartót, hogy két portáról „egy-egy jó puskás, fegyveres gyalogot állasson”. Valójában új darabonti, a székeleyekhez hasonló, de szabadnak nem minősíthető új rendet kíván megalkotni. Ezeket a jobbágy-darabontokat, a katona-parasztokat mentesíteni kell a robotoló mezei munkától, állandóan fegyver alatt kell állniuk és hadnagyaiknak gyalorlatoztatni kell őket.⁶⁷

Nem célunk a hadügy szervezeti rendjének elemzése, miután csupán az államháztartás pénzügyi vonatkozásai, a kiadás rovat megismerése érdekében kell mostan e kérdésekkel foglalkoznunk. Ez a szervezési kísérlet azonban azt tanúsítja, hogy a hadügyi terhek olyannyira megnövekedtek, hogy Bethlennek a zsoldosokra, az elsősorban „fejedelmi hadi népre” alapozott honvédelmi rendszert a megreformált régi móddal kellett ötvöznie. Az 1626-béli had például már jól tükrözi ezt az összetettséget. A 10 zászlónyi, mintegy kétezer főnyi udvari katonaság mellett felsorakozó 36 lovas és 16 gyalogos „seregben” van erdélyi, partiumi, magyarországi portánként kiállított megyei, széki, városi, váruadalmi keretbe szervezett katona, és közöttük található a körülbelül hat-ezer emberből álló „fizetett színhad” és sok szabadparaszti, főleg székely és hajdú katona.

„Bethlen, bárha az ő idejében is fennállott a nemes insurrectio, a portális katonaság és a székelyek hadiszolgáltatának intézménye — írja Gyalókey —, nagyobbára zsoldos hadsereggel vívta ki II. Ferdinánd ellen indított háborúit.”⁶⁸ A zsoldos hadsereg Európa-szerte sok pénzt felemésztett, a bevételek java részét, nemegyszer háromnegyedét is a katonákra, igen gyakran idegen zsoldos fogadására költötték. Ezt a módszert Bethlen Gábor nem alkalmazhatta. Szekfű Gyula gyors számvetése szerint, ha a német zsoldosnak havonta nyolc forint hópénzt adna, akkor ötezer katona évente 480 000 forintjába kerülne, holott összes jövedelme ennyi.⁶⁹ A honi földről való zsoldos azonban már kevesebb bérért is szolgál. A lovasnak általában 4, a gyalognak 3 forint a hópénze. Így fizetnek a szász városok a felfogadott magyar gyalogosnak, a moldvai vajdának segítő székelyeknek, s mint 1624-ben Bethlen Gábor írja Béli Kelemennek: „enmagam is úgy fizetek én az magam udvarában nekik”. A fejedelmi testőrségnél is 4 forint dukál, az új legénynek pedig annak is csak a fele. A hadnagy 16, a vicehadnagy 8 forintot kap, a főkapitány viszont már 200-at jussol. Van rá példa, hogy a felső-magyarországi hadak kapitányának 1625-ben szegődményével együtt egy negyedévre 1000 forintot utal ki a kassai kamara, a városi lovasság és helyőrség főkapitányának 1624-ben egy évre 1500 forintot, a mezei vicekapitány pedig 700 forintot kap személyi járandóságként.⁷⁰

Az idegen, főleg német zsoldosoknak már Básta korában megmondották a Székely Mózes által körülzárt Kolozsvárban: „Nyolc forintért bocsátottátok áruba és vizitek vásárra a bőrötöket, és vagy ti öltök le mást, vagy titeket ölnék meg mások. Nektek mostohátok Erdély, nekünk szülőanyánk. Mi itt születünk, itt nevelkedtünk, itt váltunk emberré, tehát istentelenség volna, ha magára hagynók.”⁷¹ Bethlen sokra is értékelte a szülőhazabeli, az erdélyi, magyarföldi katonát, viszont nagyon nélkülözte a harcedzett, tapasztalt gyalogos hadat, és ezért szívesen fogadott szolgálatába — államháztartása erőforrásai-

hoz igazodva — német zsoldost. 1621-ben írja, hogy 17 ezer lovasa van, de gyalogja négyezernél nem sokkal több: „nem kaphatunk gyalogot”. Ennek a ténynek a megállapítása után közli, hogy van már 900 német fizetett gyalogja, és a császár pártjáról hozzászegődni akaróknak ígért: lovasnak 8, gyalognak 5 rénes forintot. „Az slesiai gyalogokat [megszegődte]...seregestől jöttek előmbé és megesküvének mind fejenként az mi hűségünkre” — írja. Számuk azonban nem volt nagy. Alvincre telepítésükkor 1200-ról tudnak a kortársak. Tüzérsége zömét német zsoldosok alkották. Udvarában kevés lengyel is szolgált, miközben elrendelte: gátolják meg a „vitélző nép” Lengyelországba menetelét.⁷²

Bethlen Gábor belső politikai elgondolásai miatt szükségesnek tartotta, hogy legyen a rendektől független fejedelmi magánhadereje, külpolitikai okokból — tágitva a portától való függés kötelékeit — szintén ilyen erőre kívánt alapozni, hogy minél kevésbé kelljen mind a Habsburg-hatalommal, mind a nemességgel szemben török katonai erőre támaszkodnia. Ebben a törekvésében különösen fontos szerep jutott a váraknak, főként a végekbelieknek; következésképpen az ezekben szolgáló őrség elégedettsége fő-fő gondjai közé tartozott. Igen-igen sok levelében foglalkozik „a vitélző rend fizetetlenségével”, intézkedik Jenő, Várad katonái érdekében. Jóllehet dohog, hogy a császár 35–40 hópénzzel is adósa a várvédőknek, de azok „mégis nem kiáltanak annyit, mint a váradiak”, sürgősen küld pénzt a maga tárházából. Sepsi Laczkó Máté jegezte fel: 1617-ben fennáll annak a veszélye, hogy a magyarországi „végvárakból a drabantok mind kimennek, mert másfél esztendeje, hogy egy pénzt sem adtanak nekik meg hópénzökben: magok keze munkájával és a falukon és városokon széljel való koldulásokkal táplálták magokat”. Noha „közel a török szomszédság”, a zempléni megyegyűlés például kimondja, hogy: „vagyon az országnak jövedelme s tartson abból [végvári fizetett népet] ófelsége a király”.⁷³ Bethlen idején viszont a tokaji, kállói, ecsedi, szatmári, ónodi, szendrői helyőrségnek évi zsoldként 15 351 forintot fizet a kassai kamara. A kassai helyőrség pedig 1624-ben 20 980 forintot és 30 dénárt vesz fel.⁷⁴ Az erdélyi végvárak őrségének fizetése is mintegy százezer forintra becsülhető,⁷⁵ és így nem csodálható, hogy mind a békesség, mind a háborúság idején a hópénzes gyalogok, lovasok, várőrző drabantok, végvári vitézek fizetése a legjelentősebb részet emésztette fel az erdélyi fejedelemség bevételeinek.

3. A had felszerelése és eltartásának terhe

Az erdélyi katonaság java részének kötelessége volt fegyverrel és élelemmel harcba szállni. Az országgyűlés a fejedelem előterjesztése nyomán megszavazta, hány portánként kell „egy-egy jó puskás, fegyveres gyalogot” és „egy jó szerszámos lovast” kiállítani. A rendek megszavazták azt is, hogy mennyi katonán után hány szekér élelmet, mennyi és hány havi zsoldot kell adni. 1621-ben a gyalog „fegyverrel és munkájával” köteles előállani, és a fejedelmi parancs még a száz lövésre való puskaort, valamint a „posztó köntöst” is előírja. Kolozsvár 1619-ben szintén ruhával, fegyverrel, lőszerez, háromhavi zsolddal ellátott száz gyalogost szerel fel. Tíz vagy húsz katonán után egy élelmiszerez

(liszttel is) jól megrakott hatökrös szekérnek kellett kiállania. 1620-ban Bethlen István úgy rendeli el, hogy napjában minden három lóra egy-egy véka zabot (helyette fele annyi búzát, árpát, rozsot vagy kölest), minden száz lóra egy-egy hétre négy-négy ökör vontatta 15 szekér szénát, 100 legényre egy hétre három tehénnek vagy disznónak a húsát kell az erdélyieknek előteremteni.⁷⁶

A székelyek ugyancsak maguk fegyverezték fel magukat. Természetesen a tehetősebb lófóknak régi előírások szerint lovat, sisakot, páncélt, dárdát kellett vásárolniuk; a gyalogok szintén maguk szerezték be egyszerűbb harceszközöket.⁷⁷ A hajdú lovasok, gyalogok is saját fegyverzettel szálltak harcba. Mind a banderális, mind a szabadkatona-rend és a fizetett legénység önmaga gondoskodott tehát felszereléséről, s a lustrákon a fejedelem — szigorú gondossággal, fáradtságot nem ismerően — ellenőrizte hadi népét.⁷⁸

A hadra kelt sereg élelmezése azonban mindig komoly gondot okozott. Annál is inkább, mert Bethlen Gábor minden háborúskodáskor, hadi készülétkor kiadott rendtartásaiban, parancsaiban megkövetelte katonáitól, hogy a lakossággal szépen bánjanak, ki ne fosszák, javait ne prédálják. A medgyesi országgyűlésen 1614-ben mondják ki, hogy seregbeli nemesember pap házára, majorjára ne szálljon „és a paraszt embertől is semmit pénz nélkül el ne vegyen”. A Moldvába beütő lengyelek elleni készülétkor, 1616. május 5-én szabályként fogalmazták meg, hogy „az szegénységet senki ne prédálja és semmi marhájátul, élésétül meg ne fossza, mert azt senkinek meg nem engedjük, hanem megbüntetjük inkább érette, valaki ez ellen cselekedik”. Igaz, hogy a moldvai tatrosiaknak adott oltalomlevelében a fejedelem azt is kéri, hogy a nép „élésnek szerit tévén készen és bátorságosan várjon bennönköt...” Ugyanígy „a keresztyénül élés” a parancs a „Morava vize” mentén 1620-ban, „fűnél egyebet semmit az szegénységen el ne vegyenek, hanem pénzeken éljenek...”, vagy mint 1621-ben mondja: „sőt inkább, pénzeken élvén oltalommal lehessenek a szegénységnek”.⁷⁹

Bethlen Gábor tudja és meg is fogalmazza: „az mely had megéhezik, hogy kész megvert had az”.⁸⁰ Nem elégszik meg tehát azzal, hogy a kegyetlen pusztító, rabló, nyugati zsoldos hadakkal ellentétes normákat szab meg harcosainak, hanem igyekszik minél hosszabb időn át a hazulról szállított tartálékolva, majd pedig ennek elfogyasztása után „kvártélyon” élelmeztetni embezeit. 1615-ben a 3000 forinttal adós kolozsváriaknak kell például tartozásuk fejében a hóstátba kvártélyozott katonákat élelmezni. Gyakran szállítja falura, városba vagy uradalom területére hadi népét, a vármegyékhez, városbírókhoz, földesurakhoz utasítást küldve, hogy fizetség fejében élelmezzék őket. Könnyebb a helyzet a jó termésű esztendőkből, mint 1617-ben is; ezt az évet készletgyűjtésre is fel lehet használni. 1619-ben azonban már meg kell zaboláznia az erőszakoskodókat, mivel „az mely hadainkat quartirokban kirendeltük”, a szolgáltatásokkal, éléssel, abrakkal meg nem elégedtek, és pénzt, bort is követeltek.⁸¹

A Bethlen Gábor vezetésével a harmincéves háború küzdelmeiben részt vevő hadaknak kemény fegyelmet kellett tartaniuk. A hadtápterületet azonban biztosítani kellett számukra, és ez bizony nem kis terhet rótt a lakosságra.⁸² Bethlen elszállásolós rendszere 1629-ben ki is váltotta a rendek elégtelenség-

gét; az országgyűlés kimondotta, hogy „az quartirokban lévő felséged katonáinak hópénzekre kapuszám után öt-öt forintot [adnak]... de ne kényszerítsék a jobbágyokat, hogy nekik élelmet hordjanak; amikor seregestől mennek, éljenek pénzek, ingyen gazdálkodást [fuvart] ne kívánjanak.”⁸³

A hadsereg élelmezését tehát úgy igyekezett megoldani a fejedelem, hogy fizette, fizettette katonáit, sereglésekkor pedig az ellátás biztosításának a terhére a megszállt, meghódított föld népére is áthárította. Ismételten hangsúlyoznunk kell: törődéssel, felelősségérzettel „a szegénység” irányában is. Közvetlen pénzkidadásai tehát az élelmezésre nem voltak. A maga felhalmozott mezőgazdasági termékeiből azonban szívesen és bőven juttatott a várvédelmező és a csatába menő „vitélző rendek”-nek. 1616-ban váradi főkapitányát buzdítja élelemgyűjtésre; rendelkezik, hogy ezer cseber bort bevigyenek, és január 26-án, február 7-én szinte sürgetőleg közli: „ha kívánnatik, én is két vagy háromszáz szekér élelmet küldök... s többet is küldhetek”. A szászoktól 1621-ben hatvan vasas, erős kötözött, jó kasos és gyékénnyel borított, ernyős, nyolc ökör vontatta szekeret kér: „kiket [élelemmel] maga majorságiból rakat őfelsége meg”.⁸⁴

Ritka szerencsés alkalmakkor pedig még az ellenfél táborából is szerez élelmet. 1623-ban, amikor például a győri katonaság már három nap óta egy falat kenyeret sem kap, Bethlen (Magyarországon hajókra rakott) 2170 mérő búzát és 1200 akó bort tud seregének zsákmányolni.⁸⁵

Kisebb összegeket emészt fel, de szintén egyike a hadfelszerelési költségteleknek a posztó ára. A megmustrált katonáknak „jó köntösöknek” kell lenniök, s az udvari veres és kék darabontok, székelyek, a fekete ruhás szászok, a pázsitzöld színű jobbágy darabontok öltözködésének gondja is nemegyszer a fejedelemre hárul. A brassaiaktól 1616-ban vár posztót a táborának. 1625-ben kisebb-nagyobb tételekben fajlandist, karasiát vásárol, szintén brassai és kolozsvári terméket. „Dancokából” (Gdanskból) való elszámolás szerint a fejedelem megbízottja ugyanabban az évben 507 vég olcsóbb kék, veres, fehér angliai karasiát szállít urának 12 548 forint értékben. Lengyel földről még máskor is érkezik katonaoöltözetnek való posztóféleség. Száz tizedesnek a ruhájára, majd 197 dolmányra pedig török területről hozat szép, színes gombokat.⁸⁶

A tímárok, vargák, csizmadiák szintén készítenek Kassán például 200, majd 300 „cipeltőst” a fejedelem német gyalogjainak, s a lőcsei tanácsot is sürgetik, hogy éjjel-nappal a „bizonyos számú csepeljűsöknek” az elkészítésén dolgozzanak, egyéb munkát elhagyjanak. A katonai és udvari kereslet különben nagyobb annál, mint amit a felvidéki városok ipara kielégíteni tudna. A hadfelszerelés érdekében ugyanakkor a nyergesek, kötélverők, kerékgyártók, kovácsok, de a feketefestők, szűcsök s még az óragyártók is keményen dolgoznak.⁸⁷

A legjelentősebb feladat azonban a tűzfegyverek biztosítása volt. A 15., majd különösképpen a 16. században az ágyúnak és a puskának mindinkább megnövekszik a jelentősége. Bethlen Gábor testamentumában az áll, hogy „Lövőszerszámokat én szépeket, s akármely viadalra szerzettem, arra nem kelletik költenetek; port is annyit szereztem a várakban, hogy mezőre is eleget vihetnek ki a szükség idején.”⁸⁸ Thurzó Imrének pedig 1619 októberében írja, hogy „derék hadnak lövő szerszám nélkül járni nem jó, uram, én szintén Erdéلبől hoztam volt húszat el vélem”.⁸⁹

Az iparpártoló jó gazda fejedelem tehát az ágyúgyártást sem hanyagolta el, legfeljebb az anyagiak hátráltatták itt is, vagy pedig a szakemberhiány miatt kényszerült külföldről is mind ágyút, mind pattantyúst hozatni. Ágyút Kassán bizonyosan öntetett. Ide küldetett 300 mázsa rezet ágyúöntéshez, s míg az öntőmesterek e feladatukat meg nem oldották, addig más számára nem is volt szabad dolgozniuk.⁹⁰ Innen viszont Wenningh Tamást — tűzszerék mesterét, ágyú- és harangöntőt — Erdélybe küldték fejedelmi parancsra, hogy ott munkálkodjék. Erdélyben tehát ugyancsak öntöttek ágyút. Brassóban bizonyosan, hiszen 1616-ban szintén küldetett 12 mázsa rezet, hogy ott tarackot öntsének.⁹¹ Feljegyezték azt is, hogy a kolozsvári „Becskeréki Demeter az ágyúöntő németeket Enyedig viszi”. Itt fegyvergyártás mindenestre folyt, miután ugyanakkor — 1624. jún. 22-én — lakatosokat, cigányokat is Enyedre kell fuvaroznia Varga Péternek.⁹² Azokban a gyulafehérvári keltezésű levelekben, amelyekben Bethlen ágyúkról ír, nem esik szó az e városbéli ágyúgyártásról, holott I. Rákóczi György korában az itteni műhely már igen számottevő méretűvé növekedett. Jellemző az is, hogy a nyugati hadszíntéren zsákmányolt ágyúkkal 1621-ben a váradi bástyákat akarta „megékesíteni”, de 1626-ban Mansfeld nyolc ágyúját Gyulafehérvárra vitette.⁹³ Jóllehet a fejedelmi hadiipar számottevő erőfeszítéseket tett, tűzéségre még sok pénzt kellett volna áldoznia.

A „golyóbis” és a lőporgyártás szintén gyakori tárgya Bethlen levelezésének. A kassai és nagyváradai puskapormalmokhoz nyersanyagot, szerszámot rendel. (A legjobb szítát például a kassai Hering Mátyás készíti számára.) Időnként pedig 10–50 mázsa puskaapor szállítását rendeli el. Ugyanakkor a vasat, az ólmot, az önt is nagy mennyiségben mozgatja, kéri és küldi. 1629-ben a hadiszertár részére adott 45 mázsa vasat számolja el a kassaiakkal; Körmöcbányáról és Besztercebányáról 1621-ben 14 mázsa ólmot, 1 szekérként, gyújtózsínórt és szurkot is küld egyebek mellett. Ugyanakkor ír a szepesi kamarának, hogy vásároljon ott 30 mázsa önt; de ha nem akarná adni, erővel is vegyék el tulajdonosától. Thurzó Szaniszlót pedig korholja, mert kanócot, önt és egyéb muníciót, amiket számára hozattak, „az bányákról el nem küldé...”⁹⁴

Puskákra mind a gyalogoknak, mind a lovasoknak szüksége volt. Zsoldosai — mint láttuk — jó fegyverrel, lőporral, golyóval felszerelve jelentek meg a lustrákon. A régebbi és újabban zsákmányoltak mellé pótlást a fejedelem is hozat. 1620. április 1-jén írja Thurzó Imrének, hogy „Valami három vagy négy ezer gyalognak való puska felől is provideáljon, szereznének és küldenének alá...” 1621 tavaszán pedig 3000 magyar forintot fizet gyalog puskáért.⁹⁵ Lovasai részben puskások, részben kopjasok voltak. Székely kopjásairól többször is írnak. Fegyverüket, a kopját Erdélyből is hozatja, de Kassán és Rimaszombatban is készített, a szepesi kamarával pedig ezer lándzsát küldet maga után. Ugyancsak a szepesieknek kell valamennyi elkészült „magyar sisak”-ot Szikszóba szállíttatniuk. A lovasok számára nyereg, lószerszám, láncos fék, sisak, páncél, fegyverderék, kopja, tőr vagy pallos szükségét írja elő a rendtartás. Mindaz, amit a fejedelem ezekből rendelt, vásárolt, drága céhes kézművesipari termék volt, s szintén növelte a költségvetés hadikiadásait.⁹⁶

A hadfelszerelés a legváltozatosabb iparágakat foglalkoztatta. A katonának például sátorra, szekéralkatrészekre volt szükségük. Az ágyúk vontatásá-

hoz csíga, a csigához pedig erős, vastag kötél kellett a pattantyúsoknak. Jóllehet Nagydisznódon és másutt is készítettek Erdélyben kaszát és sarlót, a bécsi udvari kamarának 1629-ben azt jelentik, hogy nagy tömegben visznek Bécsből kaszát Magyarországra. A kassai, a lőcsei kereskedők például 4500 darabot, Bethlen Gábor megbízottjai pedig 1800-at szállítottak Pozsony felé. Valójában még ezzel is az olcsóbb hadfelszerelést szolgálták, miután a Habsburg kamarai alkalmazottak is tudták: vevőik igen értik, miként kell a kaszából kardot venni.⁹⁷

Végezetül utalnunk kell az egész hadfelszerelést egybefogó és kis részleteire bontottan is tisztán látó fejedelmi szervezőőrré mint gazdasági tényezőre. Pénzforrást fakasztani néha a semmiből bizonyára nem volt könnyű. Hibátlanul és gyorsan mozgatni a hadhoz csatlakozó mintegy 2000 szekérből álló (egy-egy számítások szerint 32 000 lépésnyire, azaz 24 kilométerre elhúzódozó) menetoszlopot szintén jó szervezőkészséget követelt. Különösen az ágyúk vontatásához volt szükség sok lóra vagy ökrökre. Jellemző, ahogy Bethlen 1621 nyarán zsörtölődik, sürget és „nevel” egyik Göncről keltezett levelében: „Palatics uram, azt tudod te, hogy játék a hadakozás? 120 ökröt nem akarsz találtatni Szendrőig mi? nem tréfa ez, ország-dolgában, megmaradásában járó dolog...”⁹⁸ S szemléletmódját is elárulja, azt a látásmódot, amelyben az országdolga függvényében sorakozik fel minden kis dolog, szükséglet, tény, cselekedet.

4. A várak és az ország „megépítésének” költségei

Bethlen Gábor személyiségének sok-sok még ma is nyomozott, vitatott el-
lentmondásossága közül egyiket, a „harcos” és az „építkező” közöttit feloldha-
tónak érezzük. A passzióval hadat vezérlő és a vitézlő rendekhez nem tartozó-
kat várak, városok megépítésére mozgósító fejedelem azonos célt szolgál: az
ország megmaradásán kíván munkálni. Várad stratégiai fontosságát, hadászati
jelentőségét például igen jól tudja, és a vár megerősítésén azért is dolgozik oly
szenvedélyesen. Rhédey Ferencnek írja: „Mi nekünk Váradon, ha lehetséges
volna, nem külömb vigyázásunk lenne, mint magunk személyére.” Később így
biztatja a főkapitányt: „Őrizzük Váradot, mert úgy maradhat kegyelmed is
szép keresett javaiban, s mi is Erdélyben.”⁹⁹

Miközben építkezik, az ország védelmének problémáin töpreng, hadra kel-
ve pedig az építkezéshez szállnak vissza gondolatai. Kolozsvár bírása a cím-
zettje annak a Moldvában keltezett levélnek, amelyben az olvasható: „paran-
csoljuk, hogy az mennyi kőműves haza jött, mentest küldjék alá [Fehérvárra];
amellett zárokat és a tízezer lécszeget...”¹⁰⁰

Az uralkodó elolvasta és jegyzetelte Szamosközy István munkáját. Annál a
passzusnál, ahol a történetíró elmarasztalja az építkezésben rest, várost, falakat
nem emelő „korunkbeli fejedelmeket”, Bethlen megjegyzi: „Invehitur in Principum Transilvaniae incuriam (Támadja az erdélyi fejedelmek nemtörődömségét).”¹⁰¹ Nos, a krónikás kemény bírálata hatott-e rá vagy nézeteik voltak ha-
sonlatosak, nehéz ma eldönteni, az azonban bizonyos: ő nem akart azok nyom-

dokába lépni, akik: „minden bizonnyal örök időre gyalázatos és semmiféle bűnhődéssel jóvá nem tehető bűnt követtek el. Most ezekben a nyomorúságos időkben az ő tehetetlenségükért kell túlon túl is bűnhődni az utókornak, és csak a késő bánat tanulta meg végre, de alaposan, hogy milyen fontos lett volna az ország védelme szempontjából falak és városok építése.”¹⁰²

Mint építkezőt az ország (tábori) gyülekezete is magasztalja. 1616-ban az a rendek egybehangzó véleménye, hogy: „több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánkknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint őnagysága ez harmincfél esztendő alatt. Aki nem hiszi, megláthatja Fejérváratt, Déván, Fogarasban, Szamosújváratt és Váradon.”¹⁰³ A bethleni országlás építkező jellegét dicsérik egykori krónikások, lelkendező, büszkeséget sugárzó szavakat papírra vető kortársak. Szalárdi János például a fejedelemnek az építkezésben való „telhetetlenségéről” szól, s elmondja: „mind székes helyén, Fehérvárott, Radnóton, Alvincen, Balázsfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi pompás házakat építtetett vala; a végházaknak minden külső-belső szükséges épületjeket, fogytakozásokat nagy szorgalmatossággal, dicséretesen igyekezvén helybenállítani, megorvosolni, és oly fundálásokat, pompás épületeket indított volt — némelyek csak félig vagy annyira sem mehetvén végbe —, mint az alvinci, balázsfalvi, radnóti és váradi is, hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígérni önnön magának”.¹⁰⁴

A jövődőnek alapot lerakó, a megmaradásért és valóban a jó hírért-névért is munkáló fejedelem nem csupán maga építkezett, hanem arra biztatta, szorította városlakó polgárait is. A fehérvári „puszta házak” dolgában azt a rendelkezést hozatta az országgyűléssel, hogy egy év alatt a tulajdonosok megépítsék azokat, különben ha másvalaki akarja felfogni a telket, a házépítéshez joga legyen. Kassán már csak negyvennapos határidőt szabott; igaz, a tanács hozzáfűzte az ő rendeletéhez: „de senkit sem erőltethetünk”. Arra is törekedett, hogy Fehérvár rangos fejedelmi székhellyé növekedjék; 1627-ben arra ösztökelte a főurakat, a közigazgatási egységeket, hogy ott lakhelyet építsenek maguknak. A városteremtést pedig valóban újszerűen fogta fel. A polgári és hadi funkciók jobb ellátása érdekében ugyanis vaskohót és (lázas hadikészület idején) szárazmalmot csináltatott Váradon, „újkeresztyén” ácsmestereket kérve Illésházy Gáspártól.¹⁰⁵

Ehhez a munkálkodási körhöz a sokféle képzettségű munkaerő éppúgy kellett, mint az alapanyagoknak, a kézműipari, művészi termékeknek, alkotásoknak a sokasága. Bethlennek e lázas ritmusú, embert és anyagot mozgató tevékenységéhez pedig kellett a pénz. Mindenekelőtt az adófizetést és a közmunka-szolgáltatást vette igénybe. A medgyesi 1614. évi országgyűlés el is határozta — természetesen az ő ösztönzésére —, hogy minden kaputól egy-egy forintot és egy-egy embert, öttől pedig egy négyökrös szekeret ad Erdély (egy-hónapi időtartamra) a fehérvári fejedelmi lakhelynek a megépítésére. A magyarországi megyéknek a végvárat, közöttük Váradot kell megerősíteniök. Az ottani kocsmajog bevételeit különben az év egyharmadában szintén a város építésére rendeli. A lugosi munkálatok miatt minden porta egy-egy forinttal fizet többet, a Bihar megyeieket kivéve, akik szintén Váradot építik.¹⁰⁶ Az országgyűlések napirendjén állandóan szerepel egy-egy dolgosnak 1–2, 5–6 vagy

10 kaputól 1–3 hétig várakhoz, városokhoz való rendelése. Közmunkára kötelező határozatok nyomán például Kraszna megyéből mintegy 200 gyalog mivesnek, Közép-Szolnokból, őket felváltva, 386 embernek kell dolgoznia 1618-ban a váradi bástya megépítésén. A kolozsváriak ugyanabban az esztendőben feljegyzik, hogy Fehérvárra küldtek „az gratuitis laborban” 14 szekeret (4–4 ökröset) „és azon kívül 60 számú gyalogot”.¹⁰⁷ Az építkezés munkaerő-, anyag- és pénzszükségletét, a közösségek erőfeszítéseinek méreteit természetesen akkor foghatjuk fel a maga teljes nagyságában, ha tekintetbe vesszük azt, hogy fogadott napszámosok, kőművesek az egyes városok költségvetésének terhére szintén építik a kőfalakat, javítják a bástyákat, tornyokat.

A közszolgáltatás igénybevételenek határt szab az a bethleni tisztánlátás, amivel fel tudja mérni, hogy „az ingyen gazdálkodás” a munkásembert más javakat termelő foglalatosságtól vonja el. Ezért szívesen fogad fel napszámosokat és fizet számukra jelentős összegeket magángazdasága, fejedelmi tárháza terhére. A váradi várároktisztítás, bástyaépítés, fundamentumásás 1618-ban száz napszámost köt le. A fejedelem viszont még száz fizetett szlovák dolgoz felfogadását sürgeti. Majd azt írja: „csak mives ember legyen, ha ezért találunk is napszámost, Isten oda vivén mind meg kelletik fogadni.” Hozzáfűzi: „viszek annyi pénzt ki”, hogy három bástyát is megcsináltathatna vele „a jámbor”, ti. az udvarbíró. A lőcsei tanácstól asztalosokat kér, ígérve: „valaminő pénzt kívánnak, olyat adatok nekik munkájokért...” Egy-egy jó hírre, névre szert tett kőművest, mint azt, aki Eperjes városában Dániel deáknak épített, s mellé téglavető mestert tizedmagával igyekszik meghívatni Kassára: „kiknek valamit mások adnának, bővebben fizetéseket megadatjuk...” Birtokai jövedelméből is sokat fordít ilyen célokra, és kőműveseket fogad fel Károlyi Zsuzsanna is, nem tartva drágának a 80 forintot száz öl kőfal felrakásáért. Fehérvári udvarában különféle évi bérre szegődött építőiparosai is voltak. A kassai Francisco Guitto katonai építkezési szakember „zsoldja” pedig havi 33 forint és 33 dénár volt, a 80 forintnyit érő konvenció mellett.¹⁰⁸

Jóllehet működési térségében zsoldost, fizetett katonának valót ő maga húszezret is találna, napszámost egy-egy város, tájegység alig tud produkálni. A napidíjért dolgozók sok helyütt szerepelnek ugyan a kiadások listáin, a rendtartásokban, Kolozsvár például mégis azt válaszolja a másfélszáz gyalog embert kérő fejedelemnek, hogy „napszámos szegény embert itt nem találhatni”.¹⁰⁹

Idegenből is szegődött és telepít építőiparban járatos vagy éppen sajátos képzettségű mesterembereket. Az abszolutizmus korának különben is jellemző vonása ez a munkaerőátcsoportosítás. A protestáns szellemiség különösen alkalmassá is tett egyes népcsoportokból valókat az új, bethleni gazdasági éthosz elfogadására. „Az országba idegen országokból nagy költséggel — írja Szalárdi — mindenféle jó mesterembereket, tudós fundálókat, kőműveseket béhozat vala.”¹¹⁰ Különösképpen a váradi építkezésnél figyelhető meg az említett erdélyiek és más tájakról, államokból valók együttes munkálkodása.¹¹¹

Németek lakta országokból, olasz földről, lengyel területekről érkeznek nagyobb számban Erdélybe kőművesek, asztalosok, ácsok, lakatosok, kőfaragók, de építést tervező, díszítést végző neves mesterek is. Német kőművesek, aszta-

losok, kőpírók, sziléziai német mesterek 1622-ben, 1624-ben gyakran szerepelnek a kolozsváriak számadáskönyveiben, hiszen Tordáig, Enyedig vagy távolabbra gyakran kell szekeret adni alájuk. 1633. október 2-án jegyzik fel: „Jövének no. 8 kőszegő németek, Déváról Váradra küldvén urunk őket”; majd 7-én: „Három német kőszegő mestert küldvén urunk Kalotaszegben alabástrom kőszegni az váradi házhoz...” Átszekerező bécsi „insellereknek” is kell vacsorát adniok, de érkeznek a császár városából 1624-ben többen kőművesek, asztalosok, akiknek sok tallér foglalt, napidíjat fizetnek. 1625-ben Bécsből jötként 10 kőműves, 7 lakatos, 4 asztalos, 1 kőpíró és 1 mennyezetcsináló szerepel a költségjegyzékben.¹¹² Az olasz építőmesterek szintén igen-igen nagyrabecsültek Bethlen udvarában. Az igen tehetséges tervező Giacomo Resti neve például 1615-től gyakran szerepel forrásainkban. Ő Fehérváron, Alvincen, majd Váradon dolgozik.¹¹³ 1618-ban két felhatalmazottja Gdansk városában kíséri meg ottani mesteremberek és művészek Erdélybe telepítését; 1624-ben pedig kolozsváriak viszik „a lengyel kőműveseket” Hunyadig, majd Váradig.¹¹⁴

Jóllehet sok törődéssel járó, töméntelen anyagi ráfordítást igénylő, Bethlen Gábor mégsem mond le azokról a fejlettebb, magasabb szintű termelő eljárásokról, amiket az idegen kézművesek képviselnek. Megfizeti, be is telepíti őket, de egyik levelében tanácsként azt írja: „az haza fiait [a vajda] ne idegenítse magától, az idegenekért ne vesse meg őket...”¹¹⁵

A fejedelmi gazdálkodás jellemzője — s ezt kiválóan tanúsítják az építkezései — nagyszámú munkás és sok anyag mozgatása. A feudalizmust a növényihez hasonlatos életrenddel, az emberek legyökerezettségével is lehet jellemezni. A kor dokumentumait olvasónak az az érzése, hogy Bethlen idejében viszont mozgásba lendült egész Erdély. Nemcsak a diplomáciai feladatokkal megbízottak jönnek-mennek, orvosok, diákok, muzsikuskok, tanárok utaznak, egy-egy csoport betelepülőt költöztetnek, hanem a munkaerőt is állandóan szekerezetik, szállítják mindenhonnan azokba a göcökbe, ahol éppen gyors és erőteljes fejlődési ütemet kíván diktálni a fejedelmi akarat. A váradi „építőtelep”-en dolgozik a tágan vett környékbeli nép, az udvar külföldről szerződött sok szakembere s a fejedelemség minden sarkából idegyűjtött mesterember. Téglavetőt küld ide Fehérvár, Beszterce, Brassó, Szeben. Kőművest, ötvöset, már Bethlen visz 1618-ban magával, de találni itt kolozsvárit, medgyesit, alvincit, udvarbélit, de még eperjesieket, lőcseieket is. A kőfaragás művészei „németek”, felvidékiek, az ácsok közül sokan szászok (brassai, segesvári, medgyesi), de van közöttük bőven kolozsvári és udvarhelyszéki is. Ujkeresztyén alvinci asztalos s más szakmájú, másként szegődttetett és máshonnan való mester, kőpíró, tölcseíres, stukkátor: és mind-mind Váradot építi.¹¹⁶ Kassán viszont a lőcseiek, bártfaiak mellett szebeni kőművesek is építenek, restaurálnak.¹¹⁷ A fehérvári építkezéseknél felhasznált mesterek sokféleségéről és különböző tájakról való érkezésükről a kolozsváriakat is terhelő fuvarfeljegyzések árulkodnak. Az óragyártó, toronygomb-aranyozó, ötvös, kannagyártó, fazekas, kőpíró is társul itt az említett építkezési alapfoglalkozásbeliekhez. Ugyanakkor dolgozókat fogadó végállomásként Fehérvár mellé sorakozik Torda, Enyed, Marosújvár, Dés, Zilah, Kisfalud, ácsokat visznek 1621-ben Husztra (Bethlen István birtokára) is; 1624-ben a brassai Kőműves Jánost hatodmagával küldi Bethlen

az enyedi kőbányába; „Urunktól” érkeznek 1624-ben „onnan felyül”, felvidékről asztalos- és kőművesmesterek, majd Kassáról ötön, a nagybányai főácsmester pedig Fehérvárra siet; s úgy tűnik, hogy 1626. július 26-án kőműves nélkül marad Kolozsvár, hiszen úgy szól a rendelet, hogy „az kőművesek indifferenter valamennyien Kolozsvárat volnának, Fehérvárra mennének”. Valami kevesen mégis maradhattak, hiszen július 31-én azt jegyzik fel, hogy „az itthon megmaradt kőműveseket viszi[k]... 4 ökrön Tordáig”.¹¹⁸

A mesterembereket különben gyakran szerszámostól, családotól kellett a munkahelyre juttatni. S az iparosok nem is mindig mentek jószántukból. A kolozsvári bírónak például akkor is kell kőművet küldenie, „ha szinte fogadott mive volna is”. 1618 őszén Bred Márton, Vég Lőrinc kőművesek hazaszöknek Váradról, de vissza is kell menniük; s ugyanígy járnak más kőművesek, ácsok 1623, 1624, 1626, 1629 nyarán vagy őszén. Székelyföldről is visz Farkas Ferenc vicekapitány „két szekeren ács embereket urunk számára Váradra, nemes székelyeket, akaradjok ellen, kötözve némelyeket”. Előzőleg pedig, 1620 februárjában Hunyadról Kolozsvárra 23 lóval, 2 szekérrel (?) 27 „német mies embereket feleségestől, mindenestől” hoznak, akik „fogva vannak”.¹¹⁹ A kedvező építési konjunktúrát kihasználni akaró mesterekkel vagy az ő célrendszerébe beállni nem akarókkal szemben valóban igen kemény magatartást tanúsít, de vigyázó törődésére is van példa. 1624-ben lőcsei Keőműves Márton dolgát intézi, keményen megparancsolva: nehogy otthonába bekvártélyozzanak valakit, amíg az Váradon a fejedelem házáat építi.¹²⁰

Végezetül az építkezési anyagok kitermeléséről, megvásárlásáról, munkahelyre szállításáról kell szólnunk, hiszen ez a kiadási tétel sem jelentéktelen. Annál is inkább, mert az anyagmozgatóknak nagy távolságokat kellett rossz utakon legyőzniük.

A fűrészáru például a fő termelőközpontból, a Székelyföldről jutott el az ország minden részébe. Jellemző módon egy ízben Bethlen Munkácsról intézkedik, hogy Gyergyóból Vásárhelyre, Csíkból Udvarhelyre, Háromszékről Kőhalomba, Szebenbe és Fehérvárra szállítsák a fűrészdeszkát. A kijelölt gyűjtőpontokból vitték azután tovább az árut; így például 40 szekérnyit „Várad épületére kellett szállítani”, máskor pedig Tasnádra vagy más építkező helységbe jutott el „ezrével” a faanyag.¹²¹ A szállítás költséges voltára jellemző, hogy 1627-ben az oláhfalvi deszkának százát helyben 2 forint 50 pénzre limitálták, Udvarhelyen pedig már 3 forintot kérhettek érte, s így nőtt forintjával az ára Segesvárig, Medgyesig, Fehérvárig (és Enyedig), úgyhogy Kolozsváron már 7 forintot adtak érte. Az orbaiszéki deszka Fogarasig eljutva 3-ról 5 forintra, a gyergyói Régenen át Vásárhelyig vive szintén ilyen arányban drágult meg.¹²² Az államháztartást nem terhelte minden esetben a fuvarbér, hiszen gyakran közmunkára kirendelt szekeresek vitték a fejedelem számára az építőanyagot. Az igazgatási intézmények azonban felszámolták a „vecturázási” költségeket, és ezeket az összegeket levonták a közteherként kiszabott fizetnivalóikból. A sok úttól elcsigázott szekeresek panasza azonban az országgyűlésig is elhangzott, s például 1627. április 9-én a kolozsvári tanács jelentette, hogy elvittek ugyan 400 szál deszkát Tasnádra, a többi 400-at „az szegény ember el nem vi-

heti, az marhája oly hitván, hogy az úton eldől, hanem Isten füvet adván, elvitetjük..."¹²³

A faáru pénzköltségét igyekezett is a fejedelem csökkenteni; Kis- és Nagyláhfalú régebbi kiváltságait 1614-ben például azzal a feltétellel erősítette meg, hogy ezeknek az udvarhelyszéki falvaknak a lakói kötelesek ezer szál deszkát Kóhalomba szállítva átadni évi adóként. Ezt a kötelezettséget 1618-ban kétszeresére növelte, s átadási helyként Fehérvárt jelölte ki. Arra szintén rábírta őket, hogy egy fűrészte építsenek, s ahhoz évente száz fatönköt vigyenek. Zetelaka szintén privilegizált helységgé vált 1622-ben, de ennek Fehérvárra fuvarozott százezer zszindely volt az ára.¹²⁴

A fejedelem téglá- és faragottkő-szükségletét részben helybeli munkáltatással, vásárlással, részben távolabbi vidékekről való szállítással fedezte. Kassán a helybeli városi téglaszín egész készletét magának vindikálta, a tanács azonban nem engedett oly könnyen. A faragott építő-, ablak-, párkány-, tűzhelyköveket Kalotaszegen szintén termelik, és így kolozsvári fuvarosok sokszor szállítják Fehérvárra, Váradra, de máshová is. 1616 májusában 11 (többségében nyolcökörös) szekér visz faragott köveket Kisfaludra, júliusban ismét nyolc szekér követi őket, s visznek decemberben ablakköveket is. Az 1622-es esztendőben kolozsvári feljegyzések szerint száznál több szekér faragott követ vecturáznak Váradra. (1623-ban Győrővásárhelyen, Kapuson szegnek alabástromkövet idegenből jött mesterek a fejedelem építőinek.¹²⁵) A mészégetést még külön limitálják is, megszabva a verem pontos méreteit, olcsóbbra értékelve a székelyföldi, „mivel ott mind ember s mind fa, mind élés bővebb”.¹²⁶ A téglá, a kő, a mész mellett fém alapanyagú építkezési árut is sokat kell a fejedelemnek vásárolnia. 1627-ben a kolozsvári tanács gondja 20 ezer hénázó és 10 ezer lécszeg előállítására. Hasonló mennyiségben kell zszindelyszeg is Fehérvárra küldeniök. Váradra pedig még mecenzéfiek is szállítanak zszindelyszeg. A vas, a réz, az ön biztosítása ugyancsak állandó gondja Bethlen Gábornak, és 1622 júniusában egymást követő két napon írják be a kolozsváriak számadásaikba: „Hozának Urunk ő Felsege számára 22 szekér ónot, rezet, üveget, acélt...”¹²⁷

Költségvetésében ezek az építőanyag-vásárlások valamilyen fejedelmi országos (vagy ritkábban éppen magán) jövedelmi forrásból egyenlítődnék ki. „Urunk önagysága parancsolatjára — olvashatjuk kolozsvári feljegyzésben — bíró uram vásároltatott velem valami festék szerszámokat, melyet önagysága az harmincadra deputált.”¹²⁸

5. „Módosság” az udvartartásban, az életvitelben, a művelődésben

A Bethlen Gábor udvarában „Vala pedig ily rendtartás is — írja Kemény János —, hogy néhány főemberek s urak gyermekiből álló inasit maga lovain merő páncélosan, azon feljöl páncélszorító veres virágos zubbón, avagy szorító mentécske könyökbe vak, szkófiummal varrott bársonyos tegzesen, szkófiummal varrott, nuszttal prémezett bársony sívegesen jártatta; mert igen csinos és királyi pompás módos magaviselő fejedelem lévén, ahhoz képest udvart is csinost tart vala.”¹²⁹ (Kiemelés tőlem — I.I.) Mind a véle egy korban élők, mind az udvartar-

tását, életvitelét, művelődéspolitikáját elemző historikusok csodálattal írnak napról napra díszesedő, mind fénylőbb, pompázatosabb környezetéről, és a rá-tarti külhonbeli herceg örömteli csodálkozással észleli azt, hogy a peremvidéki kis föld urának pozsonyi udvarában „rien de barbare”.

A fejedelmi udvartartást valóban késő reneszánsz fény és keleties csillogás ragyogta be. A külsőségeknek mind a bel-, mind a külpolitikában szerepet szánó, a tárgyak szépségét értékelni, élvezni tudó, a szintes bőségben, módosságban örömet lelő, a teaurizálás szükségességét tudó fejedelem szívesen költött nemcsak a várat-várost-székhelyet létesítő, biztosító falakra, hanem az épületek belső kiképzésére, díszítésére, a műkincsekre is. „A fényűzést nem öncélként alakította ki maga körül, hanem azért, hogy uralkodásának méltó keretet biztosítson — írja róla a művelődéstörténész —, mind az országhatáron belül, mind azon kívül elismertesse országlása és személye tekintélyét. Közrejátszott pompakedvelésében az is, hogy bár jónevű birtokos családból származott, ő földtelen árvaként eléggé lentől indult, s így még nagyobb szükségét érezhette a fejedelmi méltóság számára egyébként is kijáró jogos fényűzésnek.”¹³⁰ Végül a vásárlások magyarázó okai között szerepelhet még egy uralmi-lélektani is, az nevezetesen, hogy Bethlen Gábor tudatosan kívánta felcsigáznai, nagyra növesztetni, pezsgésbe hozni az értékszerző, a szép holmikban, eszközökben örömet kereső életkedvet, a maga példájával ösztönözve a fényűzésre Erdély tehetősebbjeit.

A fejedelem 1615–1625 közötti vásárlásainak végösszege 353 534 forint 38 dénár, 3939 1/4 arany és 77 409 tallér. Jóllehet a végső summát (1615 és 1626 között) csupán 277 000 forintra, 13 000 tallérra és 4000-nél több aranyra értékelik, talán nem tévedünk, ha a fejedelmi vásárlásokat ebben a tágan vett évtizedben egy-egy és fél évi jövedelmet felemészítőnek mondjuk. Mindenképpen hatalmas összegről van szó, amely elsősorban külföldre vándorol, hiszen csak Velence 42 700, Konstantinápoly 25 152, Gdansk 13 000 forinttal szerepel a vásárlási jegyzékekben.¹³¹

Jellemző módon a fejedelem igen-igen gyakran vásároltatott hű udvari embereivel, megbízva ugyanakkor Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa kereskedőit is sok ezer forintos árubeszerzéssel, és általában állandóan finom, szép használati és luxuscikkek behozatalára ösztökelte a kereskedők rendjét. Nehéz ma felderíteni, hogy az „udvari kereskedőknek”, az e feladatra vállalkozóknak milyen hasznot hajtott ez a kitüntető fejedelmi bizalom, az azonban bizonyos, hogy például gyatra minőségű terméket, „régí hánt vetett ezüstöt” s boltokban hevert bársonyt nem lehetett szállítani neki.¹³² A portai követeit is vásárlásokra sarkalló Bethlen Gábornak Borsos Tamás küldött, bizonyára a fejedelem igényeihez alkalmazkodva, részletes, pontos leírást a török, görög, zsidó „áros emberekkel” alkuban lévő hadisátorról, ékszerekről, szőnyegekről, lovakról és így tovább. A „köves botot”, amire szintén alkuszik, így írja le: „az tollai rubinokkal rakott, az nyele arannyal borított, zománcos vagy kő benne 440, ki-nek öte smaragd...”¹³³

Az állami és a személyi kiadások a legtöbb esetben összeszővődnek, miként a követnek is a diplomáciai és a szép tárgy szerzési gondjai. Kassán szintén egy pénztárból kell fizetni az udvari ház építésére, adminisztrációjára, az udvarno-

kok számára, a konyha költségeire. A Tokaj szőlőhegyén vett hét szőlőért folyósított 6600 forint mellett pedig ott szerepel a Szenczi Molnár Albert ruhájára kiadott 36 forint. A fejedelem kap szép kupákat kolozsvári ötvösöktől ajándékba, de velük csináltat gyertyatartókat, a „portáralókat”, hozat ötvösműveket Bécsből, és sokszor dolgozik az udvari német, olasz ötvös is „alkalomra”, állami célú ajándékozásokra. Az udvari életnek pompás keretét szolgáló gyulafehérvári palota szép belső díszítése bizonyára kedvére való Bethlen Gábornak is, elsősorban azonban a fejedelemség külső, belső tekintélyét növelte. „Egy ízben — írják róla — Norinbergából három kamara — kis szoba — felöltöztetésére 2060 1/2 tallér értékű kárpitot hozatott. Egy másikért, mely két szobára való volt a Nagy Sándor históriájával, a fejedelem 11 000 tallért fizetett.”¹³⁴ A gyertyatartók, szép órák, faragott és kárpitozott székek, asztalok, mennyezetes ágyak, ruhatartó ládák, ágy- és asztalneműk, szőnyegek valójában nyugat és kelet minden tájáról utat találtak a fejedelemhez, aki maga sem restellte mérhetetlenül sok diplomáciai, hadi, gazdaságpolitikai utasítását szemet gyönyörködtető berendezési tárgyak, ruhaneműk, ékszerek, díszfegyverek, lószerszámok, hintók és természetesen lovak vásárlására adott megbízásokkal tetézni. Az 1617-es esztendőben Alya Farkast sürgeti, hogy adja kölcsön Bonyhán látott ágát, hogy annak mintájára néhányat csináltasson. Thurzó Imrét 1621-ben arra kéri, hogy Bécsből vagy máshonnan hozasson számára: „egy szép szürke kalapos süveget, biberhórt [biberhaar — hódyszőr], mentől szebb, vékonb találta-tik”. S bizalmas öncsúfoló kedvességgel fűzi hozzá: „Igen öreg avagy bő legyen, mivel az én fejem nagy.”¹³⁵ Konstantinápolyból 55 000 oszporáért — kéneső áráért — Borsos Tamás díszes sátrat szerez neki, Toldalagi Mihály selymes perzsiái szőnyeget keres, Hatvani István pedig Velencében több mint 10 000 forintot költ luxuscikkekre, elvásárolva 106 q kéneső és 50 q viasz árát.¹³⁶ Az országutak Bethlen-kori megnövekedett forgalmában gyakran ott találhatók az ő „portékái” fuvarozó szekeresek is. Már 1614-ben a kolozsvári vekturázók 6 ló, valamint 6 ökör vontatta szekerei visznek csodálatos kárpitokat és mások az órákat, aranyozott kupákat vagy húzatják a Bécsből érkező „hintós szekerét” a fejedelemnek. A vásárlási könyvekben természetesen a számadások árumozgatásának krónikájánál is hívebben rögzítődött a Bethlen Gábor számára történő vásárlások térbeli kiterjedettsége s a termékek sokfélesége.

A nagy szerző, gyűjtő, módosságot, sőt a luxust kedvelő, a vagyongyarapító fejedelem egy-egy ünnepi alkalomkor sem fukarkodott a pénzzel, és az ilyen események fényét, pompás voltát sok egykorú leírás örökölte meg. Ilyenek voltak tárgyalásai, követhatóságai vagy például a nagyszabásúnak tervezett esküvője Brandenburgi Katalinnal. A híres, nevezetes kassai lakodalomra öt nagy és két kisebb méretű bevásárlással készült fel. Velencéből 40 mázsa áru érkezett, s csupán nádmézből 4 mázsányi. A testőröknek, katonáknak ezer vég-nél több angliai kék és veres posztót vásároltatott, s Lőcséről száz új sisakot hozatott. A herceg-menyasszony hintaja — írja Kemény János — „veres bársonyos vala mindenütt az szokott helyeken és szkófiom arannyal gazdagon megvarrva, melyeket Konstantinápolyban varrattak vala; minden vaseszközei az holott lenni szoktak, megaranyozott ezüsttel burítottak, hámjai az lovaknak veres bársonyosok és varrottak, hámhúzóí hasonlóképpen, és mind azok arany-

fonallal elegy selymes rojtosok; kocsis, fellejtár, veres bársony köntösökben, és még az ostorok is burítottak mind nyelestől, kengyelfutók az szerént. Csináltatott vala mást is Lengyelországban igen gazdagon aranyfonallal varrottat, aranyozott vas szerszámival, de imez méltóságosb vala.”¹³⁷

Az erdélyi fejedelem életvitele magas szintjének és a gazdagodó állam uralkodója teaurizálási szenvedélyének hű tükrői (végrendelete mellett) azok a leltárak, amelyek a Brandenburgi Katalin birtokában maradt vagy az általa I. Rákóczi Györgytől követelt javakat tüntetik fel. Az ezekben felsorakoztatott értékek valóban ékesen szóló bizonyítékai a nemrégén még megromlott Erdély „aranykorba” jutásának, de valós mértékben mutatják be a fejedelmi háztartás egyik számottevő kiadási szektorát is.

A jövődőt nagyvonalú merészséggel és a részleteket gonddal felmérő óvatossággal tervező Bethlen Gábor a leghasznosabb és a legcsillogóbb értéknek az olyan tanult embereket tartotta, akik „hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgálnak”. Művelődéspolitikáját¹³⁸ érdemes volna csak abból a szemzőgből is vallatóra fogni, hogy mennyire uralta azt az ország jelenére, jövődjére való folytonos gondviselés. És mint a többi lényegesnek látott ráháruló tennivalót, ezt is nagy energiával végezte, és a művelődés ügyét páratlan bőkezűséggel szolgálta. Legtöbbbet talán könyvtáráról szólottak. Arról, amelyet sok törődéssel, sok ezer tallér költséggel gyarapított, és amelyet a gyulafehérvári Collegium Academicumnak adott át,¹³⁹ ez esetben sem téve tulajdonjogi szempontokra gondoló különbséget az állam, önmaga vagy a közösséget szolgáló intézmény, a kollégium között. Ismereteseek kitartó fáradozásai is, hogy a Corvinák visszaszerzett példányaival gazdagítsa kedvelt iskolája könyvtárát. Ennek könyvtárosa 100 forint fizetést kapott, és járandóságait gyarapította 10 róf fajlandis posztó, három hordó bor, 32 köből búza, két makkon hizlalt disznó, 12 bárány és 12 öl tűzifa. Maga az „Alma Mater”, a Bethlen Kollégium 1622-ben történő országgyűlési alapítási gondjait követően sok költséggel hozatta, alkalmazta az akadémiává növekedő iskolához a kor tudós embereit. Bojti Veres Gáspár — maga is 200 forintos évi díjazásért dolgozó udvari historikusa — 50, 100 aranyakat ad foglalóba a megostromolt és Erdélybe csábított professzoroknak. A külföldön tanuló erdélyi diákok száma is állandóan növekedett. Heidelbergben sokasodtak alumnusai, és 1615-ben évente két-két fiatalot kívánt e nagy hírű egyetemre küldeni. Terve sikerült is, komoly anyagi áldozatok árán természetesen. Unokaöccsének, Bethlen Istvánnak neveltetése rendjén szintén a pénzzel pazarlón bánó fejedelemmel találkozunk. A fehérvári kollégiumban pedig az itthon tanuló diákok népes csoportját „eledellel, ruházattal, pénzzel nagy kegyesen táplálá”, sőt a felsőbb évfolyamokat hallgatók már valamelyes fizetéssel, ösztöndíjjal is rendelkezhetnek.¹⁴⁰ Negyven itteni alumnusa 800 forint pénzsegélyben részesült, a tanárok 100–100 vagy pedig vezetőként 150, 500 forint fizetést vettek fel.¹⁴¹

Az „iskolaügy” anyagi feltételeinek biztosítása szintén állandó gondja volt. A fejedelmi adományok rendjén Enyed város mindennemű fejedelmi perceptorumai, a miriszlói, felenyedi, murcinai és hidasi birtokok jövedelmei, a décsi, besenyői, henningfalvi részjóságok hasznai mind a művelődést szolgálták. Ehhez járult később a tokaji Hétszóló birtoklása, a debreceni 2000 arany taksa,

majd a fejedelem 20 000 aranyat kitevő hagyatéka.¹⁴² Az iskolákat Erdély más városaiban is segítette. Kolozsvár, Marosvásárhely, Dés, Udvarhely, Enyed iskoláit, tanulóit támogatja az állami jövedelmekből, de a nagyszombati, debreceni, váradí, nagybányai, huszti iskolák is számíthatnak a bőkezűségére. Végrendeletében többükről szintén gondoskodott.

A Bethlen korabeli Erdély útjain mind sűrűbben járó, sarakat dagasztó, porban poroszkáló fuvarosok egyszerű számbavétele maga is tükrözné a fejedelmi gazdálkodást. Azt is, hogy a hadak élelmét, fegyverzetét, a várak, városok építőanyagát hordozók mellett milyen gyakran járnak a diákokat, tanárokat vivők-hozók. Néha-néha könyvekkel teli szekereket láthatni, amint a fejedelem Kolozsvárra érkezett könyveit szállítják Fehérvárra. 1622 nyarán például tíz ökröt állít ki Kolozsvár városa, hogy a hadakozásból győztesen hazaérkező fejedelemnek e városban visszahagyott nagy tömeg könyvét rendeltetési helyére juttassa. 1622. november 3-án pedig három szekér Tordáig viszi feltehetőleg Felső-Sziléziából, az átszervezett fehérvári nyomdához érkező „typographust, Typographiájával és feleségével”. 1629. szeptember 28-án pedig: „érkezik Lengyelországból meg Rosas István uram az Köny[v] nyomtatóval együtt, hoztak urunk számára az Tipographiához való szerszámokat”.¹⁴³

Jóllehet az iskola, a könyvtár, a nyomda a kálvinista egyházi tanok szolgálatában állottak, a Bethlen Gábor-i művelődéspolitikát szűk felekezeti elzárkózottsággal nem lehet vádolni. A jezsuita Káldi György bibliajának kiadását anyagilag támogatta, a katolikus iskolákra is volt gondja, és a román bibliafordítást éppúgy feladatának tudta, mint ahogyan a dézsmafizetés alól mentesítette az ortodox papságot, vagy ahogyan egyházuk számára adományozott épületeket.¹⁴⁴

A művelődési kiadások rovata a muzsikások, az udvarban nevelt főúri ifjak költségeivel is gyarapodott. Alapjában véve azonban azért volt ez is nagyon számottevő, mert jelezte, ilyen célokra a fejedelem „semmilyen kiadást és fáradságot” nem tart „kímélendőnek”.

Bethlen Gábor 1628 körüli fehérvári költségjegyzéke még számtalan kisebb, az udvartartás jó funkcionálását szolgáló költséget, alkalmazottnak járó fizetséget sorol fel.¹⁴⁵ Mindezekre, valamint általában az udvartartás és kormányzás költségeire kezdetben az őszi adót szánták fedezetül, 1622-től azonban már csak évente egyszer sereglettek egybe a rendek s ajánlották meg egy összegben mind a portai adót, mind a fejedelmi háztartásra és igazgatásra szánt rovattal. Jóllehet ez utóbbi jelentőségben nem mérhető a hadviselés, az országépítés terheihez, szintén nem kis súlyú alkotóeleme a kincstárt terhelő fizetnivalóknak.

Az igazgatási funkciókban gyakorivá válnak az olyan szolgálattelvők, akik az új típusú állam hivatalnokaihoz hasonlatosak. Még nem mind gyakorolják hivatásszerűen mesterségüket, ezer szállal fűződnek a fejedelemhez, általában régi normák szerint kapják járandóságait, de az ország ügyeit intézők a fizetésbeli ellenértékre is számot tarthatnak. Az erdélyi főkincstartónak, Kamuthy Baláznak 1620-ban adott utasításában a fejedelem az ő fizetését évi 500, a főpénztárnokét 150, az íródeákokét 50 forintban szabja meg, emellett természetbeni juttatásra is számíthatnak, gabonát, bort, posztót is kapnak.¹⁴⁶ A külpolitikát szolgáló, követként oly jelentős szerepet vivő Borsos Tamás feljegyzé-

sei arra is fényt vetnek, hogy milyen nehézkes módon jutott hozzá költségei megtérítéséhez és fizetéséhez, holott Bethlen saját kezű írása parancsolta: „Bor-sos Tamásnak esztendeig az Portára való lakására rendeltünk 400 forintot.”¹⁴⁷ A követség költségeiből a fogadó fél, ez esetben a Porta is részt vállalt, ugyanakkor azonban a fejedelem a „tisztviselőnek” járó díjazáson kívül adományokkal is sokszor és bőven jutalmazta hűségese, nagyrabecsült és szeretett munkatársait.

Könnyű eltévelyedni a régmúlt korok embereit meghatározó bonyolultságban, ellentmondásosságban. Az igazsághoz nem azok kerültek közelebb, akik az életvitel egyik vagy másik elemét, a cselekedetek egyik vagy másik okát, valaminő részt, oldalt, sajátosságot felnagyítva kívánták utólag érthetővé egyszerűsíteni a múltbeli valóságot. A közelítőbb megismerés lehetősége talán inkább azoknak jutott osztályrészül, akik ezt az összetettséget egészében tekintették az élet reális megnyilvánulási formájának. Bethlen Gábor politikus alkat, akit leköti a hadak útján járás, az országépítés, de képességei gazdag tárházából bőven jut más ajándék is az őt környező világnak: hogy azt gazdagítsa, szépítse, s az őt körülvevő szintesen dúsuló életben szintén érezhesse erőit, a teljesebb önmegvalósulást. A gazdagodó, szépülő udvar, a fejedelmi szükséglete elemi szintjén túlnövő luxus, amit országos méretekben kíván általánosabbá tenni, az erős és népe egészét emelni tudó és akaró fejedelmi alkat jelképeiként is felfoghatók. Önmaga kevésszer vall az őt kormányzó életelvekről, s ha igen, akkor sem bizonyos, hogy nem vezérli valaminő érdek, másokat célba vevő meggyőzőési szándék. Juttatást váró hívének ő, a gondosan és sikeresen értékeket felhalmozó megírja, hogy a pénzt bizony nem a ládának gyűjti. S akit szerző mohóságában kíván korlátozni, azt ő (a luxuscikkek lelkes vásárlója) megint: „Nem szükség, uram, ezen az földön az pompáskodás, mert csak magyarok vagyunk...”¹⁴⁸ A benne vezérlő eszmeként puritanizmust gyanító kutató döbbenten szemlélheti (a Mátyás korát példaként is vevő) fény-, pompaszeretetét, szépségteremtő, értékgyűjtő „fékezhetetlenségét”, míg a dénárokat is számon tartó, a tisztségviselőit krajcároskodón elszámoltató magatartását felnagyító historikus az erre szánt energia eszmei indítékait magyarázhatja az ő korát meghatározó világnézeti tanrendszerekből. Vallása sugallatait meghallóan valójában a rábízott vagyon hű sáfárjának kívánta tudni magát, s kész volt egész életét a rábízott vagyon jó kezelőjeként és gyarapítójaként élni le.

A költés módjára talán megbízhatónak tekinthető az a testamentumában megfogalmazott vezérlő elv, amit végső intelemként bízott az őt követőkre, nevezetesen, hogy elkerüljék a mind Isten, mind világ előtt utálatos fősvénységet, de az utálatos tékozlást se kövessék.

V. AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS JÖVEDELEMFORRÁSAI

1. A bevételek

A történeti rekonstrukció rendjén — mint láttuk — más arculatúvá válik a fejedelmi gazdálkodás, ha a kutatómunka során abból indulunk ki, milyen erdélyi létérdekek által meghatározott igényeket, szükségleteket ismert fel — valóságos súlyukban, jelentőségükben — Bethlen Gábor, és miként kísérelte meg azok kielégítését. Az államháztartás bevételeit ezért elemezzük csak másodsorban, és Erdélynek a nagyon jó, a sikeres gazdáját is arról számoltatnók el, hogy jövedelemfakasztó, sokasító lázas munkálkodásában, határozataiban mi az, ami a valóságos helyzettel, a gazdasági élet alakulásának irányvételével okos-józanul számoló, kevésbé figyelmeztve ez alkalommal arra, hogy eljárásai, módszerei hasonlíthatók-e korabeli eszmeáramlatok burkából éppen akkor kifejlő gazdaságpolitikai elméleti rendszerekbeliekhez.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Bethlen Gábor igyekezett óvatosan a végső határig tagítani kiadásainak körét. Így érthető állandó, gyötrő pénzszüksége s emellett az, hogy ugyanakkor sikerült megvalósítania az államháztartás biztonságát, a pozitív mérleget, a mind több pénzt tároló kincstárat. A gazdálkodása végeredményét felmérő Kemény János csodálattal ír arról, hogyan jussol Bethlen után vagyont, értéket, ajándékot, pénzt az özvegy, a német és a török császár, iskola, egyház, rokon, barát, az udvari és mezei lovas, valamint gyalog had. „Ez fejedelem — írja — mind annyi hadakozási, építési, nagy udvar, igen friss és pompás öltözetek, sok fizetett hadak tartási között is tárházában hagyott vala többet egy million számú készpénznél...”¹⁴⁹ Szalárdi is úgy tudja, hogy első harcba indulásakor „tárháza is épül...”¹⁵⁰ A fejedelemiség gazdasági bázisának megszilárdulását, a múltbeli zilált állapotokhoz viszonyított javulást Bethlen is tudja, és már 1616 őszén öntudatosan meg is írja, Váradot említve példaként, Rhédey Ferencnek: „Báthori fejedelem idejében minden ember jószága exemptus volt nagyobb részére, minden harmincadokat eldeputált, semmi jószág és majorság az várhoz nem volt, vaskohnak híre sem volt, az vitélő rendnek esztendőben három-négy hópénzt ha fizettek, nagy csuda volt — és hozzáfűzi —, akkor ennyi panaszzkodást nem hallottam.”¹⁵¹ Panaszra valóban nincs oka Erdélynek, különösképpen ha a múlthoz vagy a hatalmas ausztriai szomszéd állapotához méri a maga sorsát. A bethleni uralom utolsó szakaszában Erdély államháztartását szilárdította a sokak szerint közel félmillió forintra rúgó évi bevétel s a már felhalmozott tartalék, miközben a harmincéves háborúba sodrott Ausztria hatalmas kölcsönöket vett fel, birtokokat, uradalmakat zálogosított, adott el, s 1619 nyarán 4 309 646, 1623-ban pedig 8 169 384 forintra növekedtek hadiadósságai.¹⁵² Jóllehet a 17. századba lépő Európában az ilyen hitelügyletek szokásossá váltak és az államadósságok ugrásszerű megnövekedése az eredeti tőkefelhalmozás egyik emeltyűjeként is szerepelt, Bethlen Gábor nem élt ezzel az Erdélyben nehezen alkalmazható és veszedelmes móddal, s nem hagyott hátra államadósságot sem. A Habsburg-Magyarország-beli állapotokkal való egybevetés szintén alkalmas a

fejedelem érdemeinek felfedésére. A magyar kamarát — ott, ahol idegen hatalom rakta le az abszolutizmus alapjait — rendelkezési jogától teljesen megfosztották, a bécsi udvari kamara alá rendelték, jövedelme (1628 előtti öt év átlagában) a százezer forintot sem érte el, és a „főhercegnők évjáradékai, udvari hivatalnokok és külföldi tisztek fizetése a bevételeket teljesen felemésztették”¹⁵³ — miközben a hadiadósság sok millióra emelkedett, és a végvári derék hadi-nép rendszeres éhezésre ítéltetett.

Bethlen Gábor útja — különösen kezdetén — igen rögzös volt. Szűkös jövedelemforrásait igyekezett a fiskális bevételek szaporításával bővebben eresztővé tenni, de amikor a politikai helyzet szorításában a tervezett változások, jobbitások gyors eredményt még nem hozhattak, úgy tűnik, erőszakos eszközökkel is igyekezett megszerezni a máshonnan elő nem teremthető anyagiakat.¹⁵⁴ A reánk maradt, az erdélyi közjövodelemeket feltüntető két számadás¹⁵⁵ az 1628-as és az 1629-es évekből való. (100 den 1 frt)

Ez a bethleni uralom utolsó hónapjainak perceptumait tükrözi, s egyben azt a szintet is, amelyet a kis ország pénzügyi síkon ekkor már elért. Íme a bevételei:

	1628		1629	
	frt	den	frt	den
Az adó	83 548	65 1/2	69 958	86 1/2
A sóbánya	19 118	54	32 752	65
A harmincadok és vámok	19 173	32	16 150	59 1/2
Az uradalmak	25 044	83	41 487	34
A tizedbérletek	3805	96	3434	71
A báránytized-megváltás	98	48	226	38
A méhtized-megváltás	5	60	—	—
Egyéb bevételek	16 466	50	—	—
Összesen	167 261	88 1/2	164 010	54

Ehhez járult még 17 120 tallér jövedelem, valamint az ezüst, arany és higany ára.

A nikolsburgi béke nyomán birtokolt úgynevezett hét vármegye szintén jelentős, sőt kisebb területéhez viszonyítva igen számottevő jövedelmet biztosított. Az 1624-es kassai kamarai számadás szerint:

	frt	den
Maradt az 1623-as évből	10 422	55
Az adó	2525	61
A hátralékos taxa	536	50
Harmincadhátralék	1404	85
A harmincad	51 375	23
A tized	1054	51 1/2
Élőmesterektől, tisztviselőktől	7997	18
Egyéb bevételek	39 479	67
Összesen	114 796	10 1/2

A kamara perceptora, Ványai Illés összesítésében 114 801 forint és 10 1/2 dénár szerepel, amihez még természetesen más bevételi summák is járulnak. Így az erdélyi pénzverés jövedelme, ami 1629 novembere és 1630 februárja között nem kevesebb, mint 78 951 forint 82 dénár, 6480 tallér és 187 arany.¹⁵⁶ A kassai pénzverde részéről Varannay András főtisztartó és felügyelő 1624-ben 19 375 és 20 000 forint angáriát szolgáltatott be. Mindehhez még hozzá kell számítanunk a sok más pénzforrásból való összegeket, nem utolsósorban azt, amit a fejedelmi kereskedelem hozott, és az erdélyi államháztartás kiadásainak fedezésére bármikor mozgósítható volt Bethlen Gábor magánbirtokainak minden haszna is. Az, amit több tízezres, százezres költsékkor gyakran emleget úgy, hogy: adtam a magaméból.

A korábbi állapotokkal egybevetve — mind a területgyarapodás, mind a fejedelmi gazdálkodás következtében — a bevételek jelentős mértékben megnövekedtek. Szekfű Gyula, jöllehet a Báthoryak korabeli korábbi becslések túlzónak ítélt adatait veszi egybevetési alapul, azt írja, hogy jövedelmei „uralkodása folyamán szinte megkétszereződtek”.¹⁵⁷ Az Erdély közjövödelmeit 1586 júniusa és 1587 májusa között felsorakoztató jegyzék adatai szerint 137 556 forint és 20 dénár volt a bevétel.¹⁵⁸ Jöllehet a Bethlen-kori számadás végösszege magasabb, a fejedelem gazdálkodásának javára igazából a percepciók szerkezete szól. 1586-ban ugyanis 103 ezer forintnyi az adóból származó pénz, míg 1626-ban csak 84 ezernyi, 1629-ben pedig 70 ezer forintnyi a rovatál. Bethlen Gábor tehát nem az adóprés megszorításával sajtol ki alattvalóiból többet, hanem 94 ezer, illetőleg 83 ezer forintot szed be onnan (sókamarak, harmincadok stb.), ahonnan korábban csak mintegy 35 ezret sikerült összegyűjteni. A 17. század utolsó negyedébe fordulva ismét megnövekszik az adóból bevett summa, és a pénzérték változásait is tekintetbe véve nem gyarapszik a lehetőségekhez mérten a többi jövedelmi ágazat rovata sem.¹⁵⁹

Korábbi becslések szerint Bethlen Gábor fejedelemségének idején az egy esztendőben kézhez vett pénz összege 400–450 ezer forintra rúgott. A nagy kiadásokhoz mérten kellett is ez a reálisnak tűnő majd félmilliónyi bevétel ahhoz, hogy a szabadságért, függetlenségért küzdő, az országot építő, a műveltség szintjét emelő uralkodó valamit is megvalósíthasson terveiből.

Természetesen a végrehajtó hatalom legfontosabb szerve a *fejedelmi kancellária*. Ennek keretében kap helyet a kincstári igazgatás, s mellette sok más gazdasági vonatkozású ügyintézési ágazat. Mind a kancellária, mind a pénzügyi igazgatás rendjét elemzőnek nem lehet kételye afelől, hogy ezen a téren valóban Bethlen elképzelései számítottak, az ő akarata volt a döntő. Neki uralma kezdetén nem volt jelentős magánvagyon, holott az erdélyi fejedelmi hatalomnak — előtte is, utána is — ez volt egyik legbiztosabb támasza. Ezért viszont jobban rá is volt utalva a közjövödelmek rendszeres behajtására. Őt megelőzően, a század kezdetén az Erdélyt ideiglenesen uraló Habsburg-hatalom már megkísérelte a pénzügyi igazgatás korszerűbb kamarai formájának a bevezetését. Külön szervezett intézmény — a pozsonyi és szepesi kamarához hasonlatosan — volt hivatva az összes rendes és rendkívüli királyi, valójában állami jövedelmek behajtására. Ez önálló kezelést, szakszerű hivatali apparátust követelt, és a vezető tanács eléggé széles körű rendelkezési hatáskört is élvezte.

zett. Bethlen Gábor nem újította fel ezt a kétségkívül korszerűbb igazgatási módot. Feltehetőleg világosan látta előnyeit, hiszen a hét vármegye Erdélyhez csatolását követően a szepesi (kassai) kamarát megőrizte, és ezt a hivatali formát alaposan ki is használta. Erdélyben viszont nem modernizált, ismervén a viszonyokat, és úgy döntött, hogy megőrzi a kincstartói rendszert. Valójában tehát egy hozzákapcsolt, hű, céljait ismerő, akaratát tisztelő főemberre bízta a jövedelmek kezelését. Segítőre öbenne és a kincstartóval egyetértésben kinevezett tisztviselőkben talált. A számukra, közvetlenül Kamuthy Balázs számára készített 1620. évbeli utasítás igen tanulságos, hiszen tanúsítja mind a centralizált államvezetés régi formákat felhasználó módját, mind a sajátos úton járó korszerűsítést.

Eszerint: „Az országnak minden jövedelme, úgymint: adó, mind szászságé s mind vármegyéké, székelységen is ami leszen, arany, ezüst, só, kénéső, réz, vas, harmincadok, vámok, portusok jövedelmi, őkegyelme keze által adminisztráltassanak, az váraknak, udvarházaknak jövedelmét magunk számára tartván, de úgy, hogy azokon is főinspector őkegyelme legyen.”¹⁶⁰ A „supremus thesaurarius” volt az irányító, ő gyakorolta az ellenőrzést is az összes pénzügyi szervek felett. Ugyanakkor azonban a számadások az exactorokhoz kerültek, akik a fejedelemtől függtek. „Az újkori pénzügyigazgatás korszerű eredményeit tehát éppúgy érvényesítette — írja Ember Győző —, mint a kamarák tették. Sőt azáltal, hogy a számvevőket a főkincstartó főhatósága alól kivette, korát jóval megelőző újítást vezetett be.”¹⁶¹ Az irányító, pénzkezelő és exactori munka szétválasztása, a bérletrendszernek — előnyösnek ítélt területeken való — megszüntetése, azoknak fejedelmi kezelésbe vétele mind az erdélyi helyzetben megvalósítható okos korszerűsítésnek bizonyult.

A szervezet működési rendjében természetesen voltak zavarok. Ezek — s e körben főleg a múlt sok káros begyökerezettsége — gyakran késztették arra a fejedelmet, hogy személyesen is beavatkozzék a jobbítás érdekében. Váradon például a katonaságnak 1614-ben két hónapra 20–22 ezer forintot kell Rhédey Ferencnek fizetnie. A fejedelem szerint a bevételek jó gondviseléssel és vigyázással 32 ezer forintra is növeszthetők, „úgy hogy minden esztendőben az vár építésére is convertálhatni nyolc avagy tíz ezer forintot”. Rhédeyben tudatosítja azt is, hogy nemcsak Várad kapitánya, hanem Bihar vármegyének is főispánja, tehát „a fiskus jövedelmének szolgáltatóit kegyelmed által kényszeríthetjük minden igasságnak bészolgáltatására, és ha adósa marad az fiskusnak, magát is arestálhatják érette és jószágát is confiscálhatják az summáig”. Megkéri, informálja őt a tisztviselők felől, különben szabadon megválaszthatja őket: „de mind az adó bészedetésére s az harmincadok jövedelmének bévételére kegyelmednek kell ott szüntelen szorgalmatos gondjának lenni...” A felelősségrevonás máris eléri azonban a tisztviselőket, perceptorokat. „Inczédi penig jöjjön be — írja a levélben — az mostani segesvári gyűlésre számadásra. Az mint itt az exactoroknál látjuk, 1612, 1611. esztendőbeli számadásaiból is hét-száz negyvenkét forint restantia vagyon nála, és az elmúlt 1613. esztendőről penig semmi számot nem adott.”¹⁶² Hasonló módon 1619-ben — a vitézló rend fizetlensége miatt háborogva — ellenőrzi a megholt perceptor számadásait, és kikalkulálja, hogy ha öt hónap alatt ugyanannyiszor fizetett volna hó-

pénzt és két egész kántort (két negyedévi járandóságot) is, s folyósította volna a félévi fizetéseket, a végösszeg 7710 forintnál többet nem tenne ki, holott a perceptor több mint tízezer forintot vett kézhez. Jellemző módon a konkrét visszaélést is felfedezi: „Fehérvárra jövő postáknak béírt 700 forintnál többet, holott a postalevéllal menőt az úton ellátják.”¹⁶³

A Kassán székelő (szepesi) kamarának szintén állandó ellenőrzöttségben kellett dolgoznia. A fejedelem — aki nem kegyetlen — azzal is fenyegeti tisztviselőjét, hogy „az ebeknek vagdaltatom eleibe”, ha a pénzbehajtás elmarad, és csúfondárosan írja, hogy Kassán neki kell saját pénzén fát vásárolnia, hiszen: „mentől több jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább nincsen semmijek”.¹⁶⁴ A mindent vigyázó szemmel figyelő, a keményen feddő, gúnyosan dorgáló személyes fejedelmi jelenlét javította, néhol pedig mintaszerűvé is tette az államháztartás pénzügyi szervezeteit. A maga vezetése alatt álló uradalmak, várbirtokok irányításáról a továbbiakban még szót kell ejtenünk, itt csak a fejedelmi magatartást jellemezve idézzük feleségéhez 1621-ben, a Pozsony melletti táborban írott sorait: „Irass az erdélyi jószáginkban, majorságinkban való sok fogyatkozások felől is, és mindenütt való tisztartókat fenyegetsz igen meg, ahol érdemlik, rendelj is móddal való gondviselést közéjük, s szerezz sok pénzt, édes asszonkám...”¹⁶⁵

Végezetül még azt kell megemlítenünk, hogy a jövedelem végső forrását, a dolgozó, az értékteremtő, munkálkodó embert nem csupán a hadak uraként védelmezi, hanem a legfelső pénzügyi hatalmasságként is. Ahogyan a seregléskor parancsol: a szegénységet ne prédálják, úgy az említett 1620-as utasításban is megköveteli főkincstartójától, hogy „haszontalanul ne hagyja az szegénységet vesztegetni”.

2. Az adóügy és a tized

A feudális társadalmi rendszer széttözúzására szövetkezett negyvennyolcas erők nem véletlenül írták zászlójukra a közteherviselés követelését. Valójában erre a szerkezetbomlasztó változtatásra már a 17. század elején is lett volna ok. Az adót nem fizető kiváltságos rend ugyanis a középkorban mentesülhetett ettől a tehertől, mert — egyebek mellett — ráhárult a hon biztonsága feletti örködé, a had fenntartásának a kötelezettsége. Bethlen korában azonban a nemesi-rendi fölény katonai alapjai gyengültek meg, hiszen a hadügy és ezzel szorosan egybefonódó pénzügy mindinkább a központi uralmi erő, a fejedelem kezében összpontosult. A társadalmi osztályoknak pedig, a honvédelmi szerepkört együttesen vállalva, éppen a nemzeti abszolutizmus jegyében növekvő állam köré kellett szorosabban tömörülniök. Föladva természetesen előjogokat is. Bethlen Gábor trónra jutása kezdetén már megkísérelte az adórendszer megváltoztatását, és hadd tegyük már előljáróban hozzá, ezzel a rendiség egész szerkezetének módosítását is.

A fejedelem az 1614 februárjában kezdődő medgyesi országgyűlésen terjesztette elő a nemesség megadóztatásának tervét. „Mindenkor nervus gerendorum rerum lévén az pecunia... — mondja —, szükség módját keresni orszá-

gúl, hogy semmi üdőben üres kézzel ne találtassunk... Azért abban magunk közt találjunk módot, az község terhe viselése nélkül (holott annak sok is az fejedelem adaja és uraszolgálatja), hanem status et ordines magok substantiájából, urak, főrendek, kerített és mezei városok jó rendtartásokkal magoknak contribuáljanak, aerarium publicum legyen bizonyos helyen, kihöz ne nyúljon se nyúlhasson senki, azok híre nélkül, valakit arról rendel az ország.”¹⁶⁶ Ez a végrehajtó szerv a három nemzet 2–2 kiküldöttjéből és a fejedelem jelöltjéből álló héttagú bizottság lett volna.

Az adófizetés rendjének módosítása szorosan egybekapcsolódott a három nemzet uniójának újraértelmezésével. Bethlen arra a kérdésre, hogy mi is az unió, azt válaszolja, hogy az a három nemzetség között a haza megmaradására való szent egyezség. A békében és háborúban a mindenkoron való országvédelemre gondolva igyekszik az unió tagjait egyesíteni, és ezen a duktuson haladva kívánja a teherviselés, valójában a honvédelem gondját a nemességre és a polgárságra bízni. A történeti irodalomban szerepel ez a javaslat úgy is, mint a rendi szabadság végső, teljes elenyésztetésének terve, és úgy is, mint a rendiséget erősítő előterjesztés, mint olyan javaslat, amely megvalósulása esetén teljes mértékben a bel- és külbiztonság letéteményesévé tette volna az unióbelleket, a nemességet és a városi patriciátust.¹⁶⁷ A privilégiumok, a rendi partikularizmus gyengítésén később sokkal eltakartabban munkálkodó fejedelem ekkor valóban új alapot kíván teremteni az erdélyi rendiség számára és mindenekelőtt biztos anyagi bázist a katonasága részére. A csoportkiváltságok védelmében csendes, de szívós ellenállást kifejtő uralkodó rendbéliek megszavazták ugyan a „közpénztár” felállítását, egy alkalmi adót be is fizettek,¹⁶⁸ de ezzel meg is gátolták, hogy ez a rendszer intézményesüljön. A szászok válaszukban azt mondták például, hogy a közpénztárnak: „jó volna meglenni, ha tudnók, honnét... ennek előtte való ödőkben a fejedelemnek tárháza volt. Ennek után is az legyen, az szükség idején a főrendek, magnatesek adjanak.”¹⁶⁹ Maradt tehát a régi rendszer.

Az 1628-ban Erdélyben közvetlenül a fejedelmi kincstárba befizetett adó, mint láttuk, 83 548, 1629-ben pedig 69 958 forint. A kassai kamara bevétele viszont elenyészően csekély, csupán 2525 forint. Valójában Erdély népének adózóképessége Bethlen Gábor uralkodása idején igen megnövekedett. Míg nyugaton a növekvő feudális pénzjáradék követelése, miként Franciaországban például 1620–1630 között, a paraszti zendülések sorát idézte elő, a bethleni korszakban Erdélyben lázongás nincs, és szinte páratlan rendszerességgel szedik fel itten az adót. Az országgyűlésen a rendek ajánlották meg a „contributio”-t. Kivetése és behajtása szintén az ő gondjuk és jogosultságuk volt. Az adót kapuszám szerint rótták ki. A kaput, a portát az 1608-as artikulusra hivatkozva 1616-ban így határozták meg: „tíz embert [jobbágyot] egy kapura rójanak”. A Báthory-korból átlagosan 4000 portával számoltak a vármegyei és szász területeken. (Magyarországon 1609 után a porta 4 jobbágy-, illetve 12 zsellérházat fogott egybe.) Az országgyűlés az év első részében és ősszel gyűlt egybe megajánlani az adót. Az elsón a portait, a másikon — mint említettük — a kormányzás és udvartartás költségeire valót szavazták még; míg 1622-ben a besz-

tercei országgyűlésen ki nem mondták, hogy: „csak egyszer Szent György napban legyen országunkban gyűlésünk”.¹⁷⁰

Az adó összege (forintban) így alakult:¹⁷¹

Év	Tavaszi	Ősz	Összesen	Év	Tavaszi	Ősz	Összesen
1613	—	—	9	1620	10	8	18
1614	8	8	16	1621	12	10	22
1615	12	8	20	1622	12	10	22
1616	8	11	19	1623	—	20	20
1617	8	9	17	1624	—	22	22
1618	7	12	19	1625	—	22	22
1619	10	—	10	1626–29	—	20	20

Egyes esetekben, így 1614-ben elengedték két évre Szeben adóját, majd 1615-ben határozták el, hogy az újonnan megépülő falvak, ha még nincs hat éve annak, hogy lakói hazatelepedtek, rovatlanok maradtak. Van azonban példa arra is, hogy portánként megszavaztak 15 pénzt vagy egy nagyobb összeget követküldésre, a konstantinápolyi magyar házra, 1 forintot Fehérvár építésére s egy ízben három forintot a katonák hópénzére.

„A kolcsos, szabad mező és kerített városok” egy összegben kivetett taxát fizettek. Ennek összege változóbb volt a portai adónál: 1613 és 1622 között 1504 és 3566 forint között ingadozott. Ezt követően még emelkedett, de általában később sem jelentett elviselhetetlen terhet. Két város adataival példázunk a polgárságra kirótt adó nagyságát.

Év	Kolozsvár	Kézdivásárhely	Év	Kolozsvár	Kézdivásárhely
1614	350	80	1620	1440	260
1615	1000	180	1621	1600	250
1616	1200	250	1623	2000	200
1617	1100	225	1624–28	2400	250
1618	1500	250	1629	2400	150

Az országgyűlési határozatokban rendszerint az is olvasható, hogy a kapuadót mind a szászok, mind a magyarországiak hasonlóan fizetik. A székelyekre is vonatkozik néhány külön utalás. Az adófizetés rendjében tehát még sok, egy-egy térség társadalmi-jogi kiváltságokkal élő népcsoportjának sajátos kérdéseivel is számolni kellett.

A székely adó dolga már ismét túlmutat az államháztartás szűkebb keretein. A fejedelem a székely székek népességének régi adómentességét is az ország egészének távlati érdekeivel számolva, a társadalom szerkezetének jobbításán munkálva kísérelte meg rendezni. A központi hatalmat tudatosan szilárdító, a földesurakat, a rendi vezető réteget felhasználó, ugyanakkor kemény kézzel meg is zabolázó Bethlen Gábor végrendeletének szellemében („a székely nemzettséget a mitőlünk nekik adott szabadságban tartsák meg”) pártfogolta a középréteget, oltalmazta a lesüllyedéstől. Első uralkodói teendői közé

iktatta tehát a székely életforma válságának pontos, számszerű felmérését. A lustrát 1614-ben végre is hajtották. Ez a számbavétel meggyőzhette a fejedelmet arról, hogy a szabadságát őrző réteg (a lófók, gyalogosok, libertinusok) rendje még mindig igen számottevő (kb. 54%), de felduzzadt az úri szolgálatra jutottaké is (jobbágyság 25%, zsellér 15%). Ő maga fogalmazta meg később, hogy: „a zászlók üresek és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hat-ezer székely lőtt jobbággyá”.¹⁷²

Országglása első napjaiban még ezt a kérdést is a rendiség teljes átforgalmazásával szeretne volna megoldani. Mint láttuk, az 1614-es közpénztárállítási terv meghiúsult. A „székely uraink s atyánkfiai — mondják többek között feleletükben a rendek — arra ígérnek magokat, hogy... az régi mód szerint őkegyelmek sem vonzzák ki magokat az közönséges jókból”.¹⁷³ Fizettek is 1614-től kezdődőleg évente az országgyűlésen megállapított követelmények szerint,¹⁷⁴ de oly módon, hogy az adófizetés valójában elsősorban egy szűkebb székely néprétegre, a szabadokra hárult.

Néhány év múltán, 1620-ban ismét megkísérelte a fejedelem, most a hét székely szék vezetőségéhez fordulva, az adófizetés módjának megváltoztatását. Az Udvarhelyre gyülekezett rendek azonban határozott, elutasító választ adtak Bethlennek. Az országos érdek és a régi előjogok ütközésekor, mint mindig, a fejedelem most is az előbbi pártfogolta: „De hogy az közönséges jónak, megmaradásnak őrizésében — írja — semmivel az több nemzeteket ne segítsétek, nem lehet. Extra [ordinarie] contribuálnotok kelleit.”¹⁷⁵

Az 1622-es esztendő őszén megnyíló beszercei országgyűlésen azután a fejedelem szokásos előterjesztése — az adókérdés kapcsán — a székelyek eljobbágysodásának kérdését is mélyrehatóan elemzi. Bethlen Gábor elmondja: „illetlennek, sőt az igazsággal ellenkezőnek látjuk teljességgel, hogy az egész székelységen való jobbágyság in genere (kik számmal a tíz ezeret meg fogják haladni)... sem adót, sem dézmát nem adnak, hadba nem mennek, akármi szedés terüh legyen a székelységen, a jobbágyság semmi effélébe nem ad, hanem egy szóval mindenféle terhet csak az kevés lófó, veres darabant, szabad székely supportál, hadba azok mennek, ha mit az ország szükségére vagy egyébre magok között felvetnek, azok fizetik...” Érthetőnek tartja, hogy ezek nyomán: „.... a zászlók alól nagy része a jobbágyságra kötötte a székelységnek magát, látván azt, hogy sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbágynak közöttök hadakozásnak idején, hogysem a szabados embereknek...” Világosan megfogalmazza s kimondja azt is, hogy mindez — a kiváltságok ilyen értelmezése — a főurak, a birtokosok előnyére válik, az ő jobbágyságuk gyarapszik, jobbágyságuk száma növekszik, lényegében tehát a szolgáló ember az ő urának s nem a központi hatalomnak, nem a köz javára, az országnak tud bőségesebben adózni. Ezért proponálja: „.... mindenféle jobbágyság rötassanak kapu számra ő köztök is, kik ha esztendőben, országunk régi szokása szerint, kétszeri adóba nem contribuálnak is, ottan csak az egy porta adójának felvetésekor kapuszámtól fizessenek ők is...”¹⁷⁶

A fejedelmi jogérzék, előrelátás számol azzal is, hogy a székely jobbágyság sok társadalmi forrásból egybeömlő, s ezért csoportonként meghatározza őket, kötelezettségeiket előírja, s miközben az ősi privilégiumokat kisajátító és ahhoz

újakat társító főurak, birtokos nemesek rendi partikularizmusa ellen fellép, védelmezi, erősíti a szabadokat, a katonáskodás és más terhek által leginkább sújtott réteget. Nem is eredménytelenül. Amikor 1627-ben ismét összeírta a székelv székek népét, máris szembetűnő a fejlődést meghatározó tényezők — így az adózás — megváltoztatásával elért eredmény. Míg például az 1614-es lustra szerint a lófő, a gyalog és libertinus családok száma Udvarhelyszékben 2249, 1627-ben már 3452.¹⁷⁷

Az Erdélyhez csatolt felvidéki, magyarországi vármegyék adózása szintén Bethlen társadalompolitikájának ismeretében értelmezhető igazán. Jóllehet ez a kisebb, de Erdélynél gazdaságilag előrehaladottabb és módosabb terület jelentős anyagi erőforrásává vált Bethlen Gábornak, az adózásban egyik csatavesztési terrénja is maradt. Az itteni földesúri osztály vagyoni ereje fölülmúlta az erdélyi társaikét, és már korábban tudatosan és sikeresen megküzdött az államhatalommal. A jobbágy teherviselői képességének kisajátításáért vívott harcban az ő győzelmüket jelentette a kisebb, csak 2–3 forintos adó s az ehhez járuló koronaőrző vagy ajándékpénz. A kassai kamara 1624. évi számadása tanúsítja, hogy még ezt is rendszertelenül hajtották be. Abaúj, Ugocsa, Borsod és Szatmár szolgáltatott be mintegy 2500 forintot, a többi vármegye semmit sem, és Bethlen később sem szűnt meg a restanciát követelni, a dicátorokat sürgetni. „Én soha ilyen országot nem hallottam, sem láttam — írja 1620. május 5-én Thurzó Szaniszlónak —, melyben az dicát ilyen nehezen adják meg, mely vétkeket nem az szegénységnek tribuálok úgy, mint az dicátoroknak, kik csak magok akarnak kereskedni, töltözni az ország jövedelmével...” A perceptorokra is haragvóan írja néhány nap múlva, hogy azok semmit sem költenek, megajándékozzák őket, s mégis költséget felszámítanak s ily módon „nagy lopást tesznek”. A dicátorok sürgetése, a restancia felszedése állandó tárgya leveleinek. A hadiadó-megtagadásig eljutó vármegyei követeknek keményen vágja oda, hogy: „Isten nyakatokat szakasztja, ha mind ilyenformán akartok viselkedni... holott mostan nem némettel vagyon dolgoztok, nem annak contribuáltok, hanem magatoknak.”¹⁷⁸

Az adó mennyiségének növelésével szintén kísérletezett a fejedelem. Az 1619. évi decemberi kassai articulásokban a rendek kimondják, hogy minden jobbágy- és zsellérporta után 1–1 forint legyen a rovatal, a követségek költségeire pedig 75–75 pénz.¹⁷⁹ Bethlen Gábor a hadjárat anyagi terheire egyszeri vagyonadót akart kivetni, mégpedig a javak egyötödét kívánta katonai célra. Az ellenállás azonban oly mértékű volt, hogy erről a tervéről le kellett mondania. 1620-ban a beszercebányai országgyűlésen „erdélyi módra” szabta meg az adót, portánként 22 forintot. Jellemző — természetesen a honvédelmi érdekek miatt —, hogy ebből az összegből 16 forintot a földesúrnak és 6-ot a jobbágy-nak kellett megfizetnie. Helyenként be is folyt ez a magasabbra szabott adó, majd a rendkívüli viszonyok elmúltával a régi szintre szállott vissza, a kisebb, az eredeti mérték szerinti rovatalt pedig továbbra is hanyagul szedték be. Erdély adójával egybevetve a hét vármegyéét, úgy véljük, jogosult az a feltevés, hogy legfeljebb egytizede volt az utóbbi területről beszedett pénz annak, amit a jól szervezett fejedelmi számvevői igazgatás begyűjtött.¹⁸⁰ Igaz viszont, hogy a felvidéki gazdag városok taxája sokkal magasabb volt, mint az erdélyieké, és

általában más jövedelemforrásaik is gazdagabban buzogtak, az államháztartás egyensúlyát az ő segítségükkel könnyebb volt megteremteni és megőrizni.

A tized mennyiségileg nem tartozott a legdúsabb jövedelmi források közé. A néhány ezer forintnyi pénzbevétel is számított azonban, valamint az a kevés termék is, amit a dézsmások szedtek be a parasztságtól. Ismeretes, hogy Erdélyben ezt a jobbagyságot terhelő járadékot az állam kivette az egyház kezéből.¹⁸¹ Bethlen a tizedszedést úgy adminisztrálta, ahogyan az öröklött szerkezet megkövetelte, de ezen a területen is igyekezett rendet, kiszámíthatóságot, egyformaságot és központi irányítást, ellenőrzést teremteni. Az 1615. évi tavaszi országgyűlésen a Várad tájékán meghonosodó visszaélések ellen lép fel. Az őszi tanácskozáson azután már részletesebben kidolgozott rend is megfogalmazódik. Miután Buza — ahol a földesurak a tizedet kibérelhették — elpusztult, helyébe Enyedet és Kolozsvárt jelölték ki. Szent György-napkor itt árendálhatták a fejedelmi dézsmástól a tizedet a vármegyei birtokosok, aki 15 napig várakozott a pretendensekre. A székelyek földjén lakó majorosok, juhászok mentessége fennmaradt, s a fejedelem az árenda felének elengedésével is kedvezett a bérlőknek.¹⁸² Az 1618. esztendőben azután megjelenik a 35 pontból álló „instructio generalis”, amely a tizedszedés módját rendezi, egyelőre csak a dézsma behajtásának eljárásrendjét és a tisztviselők szerepét, jogait, valamint fizetését szabályozza.¹⁸³ Míg azonban a rendek 1616-ban rögzítik a régi limitáció érvényességét, a földesúri dézsmamegváltási jogot és az egyévi árenda elengedését köszönik, 1623-ban már keményebben folyik a rendteremtés, a kincstár hatásköréből kivett, birtokosoknak átengedett dézsmák „rekuperálása”. Az országgyűlés csak azt igényelheti, hogy az 1588 előtt adományozott fiskalitások kéznél maradhassanak s az érdemesekre legyen tekintettel a fejedelem.¹⁸⁴

A kincstár jövedelmét kisebbítették a tizedmentesség régi formái is. A székelyek, a szászok hagyományos privilégiumait nem szüntethette ugyan meg a fejedelem, de az ő országglása idején születik az a propozíció, hogy a szokásjogi rendjüket még őrzők, a vlachjogúak szintén fizessenek dézsmát.¹⁸⁵ A kamarai igazgatás alatt álló vármegyékben igyekszik a dézsmálás módját lelkiismeretesebbé tenni, hogy a tizedszedés ne járjon sem a fiskus, sem a szegénység kárával. Eléggé rendszeressé válik különben a dézsma lekötése katonai terhek, elmaradt zsold és egyebek fizetésére.¹⁸⁶

Az állandó pénzforrások sorában számításba kell vennünk a szászföldi dézsmát is, amelynek negyede 1612-ben vált fiskális jövedelemmé, valamint a Szent Márton-napi külön adót is.¹⁸⁷ Az 1586. évi jövedelemkimutatásban a Szent Márton-napi cenzus és „a szász papok adója” rovatban 6546 forint 14 dénár szerepel. A 6000 forintos adó és a 4000 forintos dézsma eléggé szokásos lehetett a Bethlen Gábor-i időszakban is.¹⁸⁸

3. A harmincad és a fejedelmi egyedáruság

A harmincadok a hét vármegyében 1624–25-ben 51 375 forinttal járultak hozzá az erdélyi államgazdaság alapjának növeléséhez. Az erdélyi vámolási

helyeken működő hivatalok ennek a summának csupán körülbelül az egyharmadát fizették be a kincstárba. Míg az adó és a tized a termelési szinttől, a gazdasági erő mértékétől függően növekedett vagy csökkent, tükrözve természetesen a fejedelemség társadalmi rendjében és a behajtó szervezetben bekövetkezett változásokat is, addig a harmincadok bevételei a külkereskedelemtől meghatározottan változtak. A határokat átszelő kereskedőutakon viszont a háborús években megcsappant a forgalom, amelyet különben a nemzetközi gazdasági konjunktúra is befolyásolt. Ez pedig nem kedvezett — mint láttuk — a mi tájaink árucsereforgalmának. A magyaróvári főharmincadhivatal Rudolf császár korában — mielőtt Bethlen elfoglalta volna a fejedelmi széket — egy-egy mágnás 120 ezer forintot gyűjtött be a magyar kamara pénztárába. Többet, mint amennyit a szepesi kamara 1624–25-ben egészében bevételezett. A magyar kamarának pedig az 1628-ban felterjesztett ötévi mérlege szerint az átlagos évi jövedelme nem érte el a százezer forintot. A Dunától keletre fekvő harmincadhivatalok bevételeinek a zuhanása a 17. század elején, Zimányi Vera és Harald Prickler kutatásai nyomán mondhatjuk, rendkívüli mértékű. Az ő számításai szerint a szepesi kamarához tartozó harmincadoléhelyek jövedelme kamarai forintban így alakult:

Év	frt	Év	frt
1612	54 729	1626	29 060
1623	33 732	1627	24 277
1624	29 701	1628	14 918
1625	50 648	1629	9462

Néhány részletadat (magyar forintban) ilyen változásokat mutat:

Év	Kassa		Munkács		Szatmár		Károly	
	frt	den	frt	den	frt	den	frt	den
1612	5 811	89	69	—	5570	28	1800	30
1623	11 129	84	325	6	1104	25	1782	—
1624	7 896	75	339	28	550	—	1411	97
1625	13 974	24	487	91	2290	12	3524	90
1626	1 924	50	947	82	3125	41	1763	98
1627	1 000	—	648	35	810	—	481	97
1628	412	87	127	41	500	—	1697	62
1629	193	95	319	61	1000	—	600	—

A kereskedelem hanyatlását — kormány-kezdemenyezésre tartott tanácskozáson — 1615-ben maguk a bécsi kereskedők, a gazdaság ismerői is megállapítják; tehát a harmincadhelyek bevételei a 16. századbeliékhöz viszonyítva igen megkisebbedtek, s ha később a harcok múltán hirtelen emelkedtek is, egészében véve alatta maradtak a korábbi évtizedbelieknek.¹⁸⁹

Az erdélyi harmincadhelyek jövedelmeinek változásait a kolozsvári harmincadbevétel évenkénti összege tanúsítja:¹⁹⁰

Év	frt	den	Év	frt	den
1613	2581	36	1618	3768	30
1614	3113	61	1619	1309	83 1/2
1615	2670	15 1/2	1621/22	215	29 1/2
1616	2403	88 1/2	1622	2506	12
1617	2133	70 1/2	1623	917	73

A század első évtizedéhez mérten számottevő különbség nem állapítható meg. A Bethlen uralmát követő évtizedben pedig, az ő alapvetésének is köszönhetően, emelkedik az évi hozam, s kétszeresére is nő az említett évek átlagának.

Bethlen Gábor gazdálkodásában a harmincad mint jelentős bevételi forrás és ugyanakkor mint a kereskedelmet gátló tényező szerepelt. Természetesen oly módon is gondol rá, mint jobb működésre serkentető, jobban hasznosítható intézményre. A fejedelmi széket elfoglaló Bethlentől az 1613. évi országgyűlésen maguk a rendek igényelték, hogy ne adja bérbe a harmincadokat. A korszerűbb móddal, a központi, a kincstári kezeléssel már korábban kísérleteztek Erdélyben, és 1603-ban utasítástervezet is készült. Ennek a formának a bevezetése azonban nem kis nehézségekbe ütközött, és feltehetőleg az árendálási rendszer továbbra is jelentős súlyú maradt a harmincadigazgatásban. 1614-ben ugyan a váradi főkapitányt kéri, hogy tájékoztassa a hasznos és haszontalan tisztviselők felől, s miként az adóra, úgy a „harmincadok jövedelmének bevételeire kegyelmednek kell ott szüntelen szorgalmatos gondjának lenni...”¹⁹¹ A törcsvári, verestoronyi vámért azonban bérletet fizettek. Kassán 1623-ban a város bírása bérletre a kassai harmincadjövödelmet, miközben sokszor esett szó a harmincadosokról úgy is, mint az állami apparátus szolgálattevőiről. 1613. decemberében írja azt, hogy „gyakorta a harmincadosok számadásokkor exactorinkat sokképpen szokták [vex]álni”, s értesítést kér, hogy a harmincadosoktól „világosban való számot vehessünk”.¹⁹²

A fejedelmi gazdálkodást befolyásoló társadalmi okok sorában a nemesi rendi érdekvédelmet kell elsőként említenünk. Bethlen Gábor ez esetben igyekezett fenntartani az országgyűléssel egyetemben a nemesi vámmmentességet. Ebben a szándékban azonban a kereskedelem, az árutermelés fellendítése is vezérelte. A harmincadosokat (pl. beszerceieket, debrecenieket) intik is 1622-ben, hogy a régi rendhez tartsák magukat, tehát a majorságban termelt búzát a nemesemberek szabadon vihessék piacra, s a karánsebesi harmincados „nemes embert ne bántson szabadságában”. 1626-ban is hasonlóan intézkednek.¹⁹³ A régi úzus a nem kereskedőt védelmezte a vámolástól. A mentességet élvezők nemegyszer ezzel éltek vissza, mint néha a privilegizált városok is. Így például a désieks és a zilahiak — akik jogosultak egy pénzt fizetni szekerek után a vámon — 25–32 szekeret is fogadnak, s „azokat is egy pénzzel akarják elvinni”. A harmincadosok szintén vádolhatók szokatlan „terhelésekkel”, „káros praktikákkal”, amik ellen a fejedelem is fellép, és a vétkes tisztviselő megbüntetését (200 forint) 1616-ban a segesvári országgyűlésen a vármegye székére bízta. Jóllehet ezzel a rendeknek kedvező eljárásmodot fogad el, hiszen a megbízott

harmincados vagy árendátor a neki kedvezőbb rendi igazságszolgáltatási fórumon áll szembe a nemessel, nem pedig a kincstár színe előtt találkozniak.¹⁹⁴

A vámpolitikát gazdasági tényezők is meghatározták. Bethlennek számolnia kellett a sűrű vámhálózat káros hatásával. Ez Európa-szerte jellemezte és ugyanakkor hátráltatta az árucere-forgalmat. Feljegyezték, hogy a Bécsbe vitt 144 q viaszért Rimaszombaton fizettek 140 forint harmincadot, majd ötször vámot s négyszer cédulapénzt. A Gdanskból (Danzigból) hozott árut 14 helyen harmincadolták, nem is szólva az ajándékokról s más költségekről. A szállítás maga drága volt, s ehhez járult még a gyakran annál is többet kitevő vámpénz. A kolozsvári Literátus Mihály 1400 forintért vásárolt árujáért Eperjesig fuvarpénzt 24, vámdíjat 50 forintot adott. A városok, mint például Kassa, harcoltak régen szerzett vámmmentességi jogaikért. A fejedelem pedig fél mentességet is csak húzódozva engedélyezett, hiszen nagy szüksége volt erre a jövedelemre.¹⁹⁵ Valóban nehezen tudott lemondani róla, de az általános jólét és nagyobb forgalom — a belső piac kiszélesítése — érdekében még a harmincadbevétel megapadását is vállalta volna. A legékebben szóló bizonyíték rá a vámkérdésnek Habsburg-Magyarországgal való rendezési kísérlete. Az árucserét növeszteni akaró fejedelmi szándékról vall ugyanis az 1627-ben megkötött tokaji egyezség. Ennek lényege az, hogy a hét vármegye és a királyi terület közötti kereskedelmet Bethlen akarata szerint vámmmentessé tették. Ha tehát nem tranzitó áruszállításokról volt szó, hanem olyanokról, amelyeket országon belüli használatra szántak, a tokaji traktusban kimondották, hogy egyik fél se szedjen harmincadot. A fejedelmi területekről Magyarországon át szállított árukért, marháért, borért szedett vám Bethlent illette. A gyakorlatban azonban a magyar királyi hivatalok szintén vámolnak, így azután mind a behozatal, mind a kivitel végül is kettős pénzfizetési terhet rótt a kereskedőkre, miközben Bethlen ugyancsak emelte a vámtarifát. A helyzetet javítani vágyó fejedelem eleinte a Habsburgok terhére kívánta a kérdést megoldani, a kereskedő polgárság és a fogyasztók érdekeit szolgálni. Végül 1628-ban az egyetlen harmincadvételt, tehát az igazságos formát javasolta küldöttje révén. Ez a megoldás azonban a Habsburg uralkodói szemlélettel ütközött, és a tárgyalások nem vezettek eredményre.¹⁹⁶

Bethlen Gábor gazdaságpolitikájában jelentős szerep jut a külkereskedelem fejlesztésének. Igyekszik kihasználni mind a mezőgazdasági termékek, mind a keresettebb erdélyi nyersanyagok, iparcikkek iránti keresletet. Az állandóan gyötrő pénzszükséglet, az alattvalókat bőséggel ellátni akarás kettős ösztönzése nyomán azonban maga szintén buzgón kereskedett, elérve azt, hogy már életében feltételezzék róla, hogy ezen az úton is hatalmas összegeket tud szerezni. A fejedelmi kereskedelem összekapcsolódott az állami monopólium rendszerével. Országlása utolsó szakaszában kiterjesztette a kiviteli tilalmak rendszerét, és a méz, viasz, élőállat, bőr, higany forgalmazását egy-egy évben magának tartotta fenn. Emberei vásárolták fel tehát ezeket az árucikkeket, és ugyancsak ők igyekeztek jó áron vevőt találni rájuk a Földközi-tenger mentén, a török birodalomban, osztrák vagy lengyel földön.

A fejedelmi gazdálkodásban új, sajátos vonásokat keresve sokan tartották éppen ezt a formát a legjellemzőbbnek. Nem feledhetjük el azonban azt, hogy

az effajta egyedáruságnak már előzőleg is voltak hagyományai Erdélyben és hozzá hasonló módon vállalkozó uralkodók külföldön. Így például 1578-ban a bőr, a viasz, szűrposztó vagy az ökörbőr már állami ellenőrzésben forgalmazódott, és Báthory István a kincstár haszna érdekében magának biztosította a bőrrel való kereskedést.¹⁹⁷ Igaz, Bethlen a kezdeményből jól kidolgozott rendszert épített ki, és nemcsak a saját kezelésbe vett kereskedelmi cikkek körét bővítette, hanem a felvásárlás rendjét is alapos instrukcióban dolgozta ki. A méz és a viasz egyedáruságát 1629-ben szabályozó utasításában¹⁹⁸ az áll, hogy miután ebben az évben: „az lábas marhával való kereskedésnek semmi alkalmatossága nem lehet, az fényes portára tartozó ország adájának fizetésére pedig jó pénznek igen nehezen tehetjük szerét, vöttük eszünkben, ha mézünk, viaszunk bőven volna, abból lelhetnénk alkalmatosban portára való jobb pénzt, kihez képest mézgyűjtéshez kellettívén fognunk...” A gyűjtésre és felszedésre Bethlen kirendelte Vásárhelyi Szabó Istvánt, aki a segítségére felfogadott emberekkel egyedül volt jogosult mézet és viaszt vásárolni. Az árát azonnal készpénzben fizetik meg a termelőknek, azonban a fejedelmi instrukció egyben árlimitáció is. A megszabott áron vásárolt árut azután a faluközösségi szervezetnek kell hordókban tárolnia és a gyűjtőközpontba szállítania. Az utasítás a mézszedők fizetését, ellátását éppen úgy tartalmazza, mint az eskümintájukat, amelyben megfogadják, hogy „őfelségének hasznát öregbíteni” igyekeznek.

Különben már 1619 májusában „bizonyos okokból” el akarja „fogni” a viasz kivitelét (minden rendektől), és kimondja a tilalmat, hogy senki „az viaszat ne szedje és ki ne vigye”, s aki mégis megkísérelne ily módon cselekedni, attól a harmincadosok az árut kobozzák el.¹⁹⁹

A kiviteli tilalom szintén régi, és időnként országgyűlésen mondják ki vagy oldják fel. Természetesen ez nem minden esetben jelenti azt, hogy a fejedelem monopolizálja az illető termék forgalmazását. Van azonban példa arra, mint 1625-ben is, hogy expressis verbis kimondja a rendelkezés: „az lóval való kereskedésen kívül az ökörbőrrel való kereskedést is az fiscusnak reserválván...”, fejedelmi privilégiummá minősíti az említett áru külkereskedelmi forgalmazását.²⁰⁰

A méz- és viasz kivitelre, eladásokra sok adatunk van. Bethlen szerződéskötelességeiben szerepelnek ezek a cikkek, ugyanúgy a szintén a fiskusnak fenntartott higanyárusítás is. Ezekről az árukról az erdélyi export rendjén még szólunk. Itt azt kell elmondanunk, hogy a fejedelem nagy reménységgel tekint ezekre a jövőbeli forrásokra, s ha nem is tud az egyedáruság révén rendszeres, bőséges bevételt biztosítani, jelentős összegeket szerez ez úton is az országnak. Kénésőre, higanyra berlini, gdanski, velencei, skót kereskedőkkel köt eladási szerződést. Jó néhány ezer forintot sikerül bevételeznie. „Hatvani István nevű ifiú legén szolgám vagyon Eperjesre — tudatja Rhédeyvel 1618-ban —, ki bizonyosan írja, hogy 31 ezer forintot vött fel egyszersmind kénéső árában.”²⁰¹ Csoda-e, ha 1621 szeptemberében így ír feleségének: „Az kénéső bányát hogy míveltessék valóban, az istenért kérlek, hagyd meg fejekre; mert ha minden esztendőben ezer-ezer mázsát szerezhetnénk is, elvennék egyszersmind mázsáját 220 forinton.”²⁰²

Sok-sok életírója, olyan is, ki gazdálkodását közelebbről nem elemezte, el-

mondotta, hogy a kis hasznot hajtó vállalkozásokat sem vetette meg. Georg Kraus jegyezte fel, hogy első hadjáratából visszatérve sok lovat hozott magával. Ezeket a szászokkal ökrökre cseréltette. A kényszerű csere nyomán a szászságnál korábban is kezdték el a korszerűbb lóval való szántást, a fejedelem viszont az ökröket a bécsi piacra hajtatta (Velencébe is küldött már ökröket), és — mint azt a feljegyzés mondja — sok pénzt vett fel értük.²⁰³ És az is megesett, hogy a kolozsvári piacon fejedelmi parancsra addig nem adhattak-vehettek búzát, míg az ő negyvedfélszáz kis köből gabonája vevőre nem talált.

4. A bányák, pénzverdék és a fiskus birtokok hozama

A fiskus jövedelmeit szaporító külkereskedelmi tilalmakat, fejedelmi monopóliumokat Bethlen halála után a rendek felülvizsgálták, és egyebek között a só forgalmazását is szabadnak nyilvánították. A bányászati termékek sorában különben a dési, tordai, vízaknai, kolozsi, széki, parajdi stb. sóbányászat szintén királyi jog, regálé volt, s Bethlen Gábornak komoly bevételt biztosított. Lippa gazdasági szerepét jelezve írja Szalárdi, hogy ide: „... Erdélyből a váradjai portusról, kiváltképpen a vízaknai, tordai, kolosi aknákból kikelő temérdeki sót nyaratszaka a Maros hajós folyóvizén számos hajókon szüntelenül szállítván, és Lippán lerakván, csak ott való harmincadbul is, de annál inkább az onnan mind vízen, szárazon való nagy kereskedésből minémű temérdeki jövedelem redundált, térült az ország fiscusára, akárki megítélheti.”²⁰⁴ Tudjuk azt, hogy Bethlen egy ízben, 1625-ben nándorfehérvári török kereskedővel köt szerződést, ígérve neki évente 30 ezer kósó szállítását. Az évi bevételeinek összegét azonban pontosan csak két esztendőben tudjuk: 1628-ban 19 118, 1629-ben pedig 32 752 forint, tehát igen jelentős nagyságrendű. Megemlítjük, hogy 1586-ban a sókamarák jövedelme 13 850 forint, 1643–1656 között pedig átlagosan 40–50 ezer forintot jövedelmeznek a sóbányák.²⁰⁵ A régi rendet itt nem bontja meg Bethlen. A bányahelyek privilégiumait erősíti, s a régi szokás szerint jussol sót nemes vagy székely, de a taxát néha emeli, s a szervezetet szilárdítja; a máramarosi sóbánya felét, 1620-ban pedig az egészet Bethlen Istvánnak adja zálogbirtokul, majd adományul, de minden évben 4000 forintot kell a fiskusnak adnia; a husztit 1626-ban adja ugyancsak neki 50 ezer arany zálogsumma ellenében.²⁰⁶

A nemesfém-bányászat szintén számottevő jövedelmi forrása a fiskusnak. Az arany- és ezüstleőhelyek — főleg a Nyugati-Érchegységben — jelentősek. Az urbúrán, a bányabéren és vámon kívül a kincstárat dúsitotta az aranybevéltási, finomítási monopólium is. Bethlen már 1613-ban arra kötelezte a bányászokat, hogy minden aranyat Filtich Péternek, a kolozsvári pénzverőház prefektusának szolgáltatassanak be. Ezzel valójában nemesfém-bevéltási központot teremtett, és egyben a szebeni kamarához tartozó körzetet is megfosztotta egyeduralmi helyzetétől. Azt az aranyat és ezüstöt, ami számára a legszükségesebb, már csak a török adó miatt is, nem csupán a vámolás, a nyolcadszedes útján szerzi, hanem főként a bányászat általános fellendítésével szaporítja, gá-

tolja kivitelét, biztosítja a fémek beszolgáltatóinak jogait, és sokat foglalkozik a pénzverés problémáival is.²⁰⁷

A pénzverésből származó jövedelem nagyságát az összebevétel elemzésekor már említettük. Az erdélyi 78 951 forint, a 6480 tallér és 187 arany, valamint a zalatnai bányából származó arany és ezüst komoly anyagi segítséget jelentett a kis állam kincstárának. A pénzverés sok helyütt folyt, megszűnt, majd Bethlen uralkodásának utolsó szakaszában két pénzverőház, a kassai és a nagybányai dolgozott. A szebeni, kolozsvári, a gyulafehérvári verdék működési rendjét közelebbről nem ismerjük, és sok más városbeli műhely használati státusa sem ismeretesebb. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Bethlen a fejedelmi jogkörbe tartozó létesítményeket gyakran adta bérbe magánosoknak vagy intézményeknek. Jóllehet a külföldi munkásokat a fejedelem terhére kell az erdélyi úton szállítani, a pihenőhelyeken étkeztetni, a bérleti rendszer itt is győztes versenytársa a házikezelésnek. A kolozsvári számadásokban ott áll, hogy a „harminc Bányára menő német pénzverőknek” ebédet adnak, de a pénzverdét (Herberstein Feliciántól 1620-ban elvéve) Bethlen a városnak adja bérbe, évi 2000 tallérért.²⁰⁸ A kassaiak tevékenysége későbbben kezdődik. A fejedelem kezdetben maga keres szakembereket, szervezi életfeltételeiket, s 1623-ban egyezik meg Rendt Detrével és társaival Zilahon, hogy 80 ezer forint ellenében pénzverdét létesítenek. 1624-ben azonban már Varannay Andrást nevezi ki az intézmény élére. A saját kezelésben ez jól jövedelmezett, hiszen még abban az évben, három részfeljegyzés tanúsítja, majd 90 ezer forintot fizetett a kincstárba. 1625-ben azután városi kezelésbe került a pénzverde, és évi bére 56 ezer forint volt. Különbőn 1628 végéig folyt itt a munka. Annak ellenére, hogy a város gyakran igyekezett — sokszor sikeresen — bérelengedést kiküzdni, a fejedelem ezúton tekintélyes összeghez jutott.²⁰⁹ Azokban az években, amikor Körmöcbányán — általában az ún. alsó-magyarországi bányavárosok kamarája felett — Bethlen Gábor uralkodott, igen nagy összegeket vett fel főleg hadi célokra. A körmöci pénzverdéből, a bányák jövedelméből több tízezer forintos sumákat kapott, és az 1621-ben lendületesen folyó pénzverést tanúsítja, hogy csak ebben az esztendőben 272 067 forint 11 dénárt fizettek ki az erdélyi fejedelemnek. Arról nem is szólva, hogy amikor 1624-ben fel kellett adnia a bányavárosokat, zsákmányként is igyekezett elhozni mindazt a nemesfémeket, rezeget, pénzt, felszerelést — Kemény János szavaival szólva —, „az mit elkaphtánk”.²¹⁰

Az erdélyi fejedelmi bevételek körüli vizsgálódás rendjén elemeztük az adó- és tizedjövedelmeket, amelyek a közvetlen mezőgazdasági termelő és a városi kézműves munkájának megvámolásából származtak. Az árucseré-forgalomba kerülő termékek vámolása szintén az előbbihez hasonlatos módja az államháztartás egyensúlyban tartásának. Jóllehet Bethlen Gábor ezeken a pénzügyi területeken is vezet be új formákat, számba vehető változást és sikert azáltal ér el, hogy minden mozzanatában ellenőrzi az adózási, tizedfizetési, harmincadvételi folyamatot, és ésszerűsít, korábbi próbálkozásokat fejleszt tovább, néha pedig kísérletezik. A bányatermékek szaporítása, a pénzverdék hasznának növelése már fokozottabban követeli meg a beavatkozást. Még akkor is, hogyha az önálló kezelésbe vételnek a lehetőségei nincsenek mindig

meg, és az egy összegben biztos jövedelmet ígérő és külön igazgatási szervezet működtetését nem igénylő bérleti rendszerre épít a fejedelem.

A „váraknak, udvarházaknak jövedelmét” a maga számára tartja meg, meghagyva a fiskus főleg mezőgazdasági vállalkozásai felett a főkincstartó ellenőrzési, főinspektori jogát. A bevételeknek ez az ágazata, miként a bányászat is, közvetlen termelésigazgatást kíván, bérleti formában nehezen szervezhető. A legtöbbet éppen ezért a fiskus és az ő családja kezében lévő uradalmaknak igazgatásával vesződik. Itt már nem csupán a szolgáló paraszti rend termékeinek megvásárlásával, hanem közvetlenül a termelőerők fejlesztésével, a termelési eljárások jobbításával kell céljához közelebb jutnia. A cél pedig az, hogy a váruradalmakból olyan vámoló és produkáló üzemeket szervezzon, amelyek képesek az erősségbeli katonai erő eltartására és a védelmi építkezések pénzezésére. Kell természetesen, főleg a magánföldesúri jellegű birtokrészekben, az áruba bocsátható felesleg termelése, valamint az udvartartásban fogyasztható és (az igazgatási szervezet fizetésének részét jelentő) sokféle élelmi járandóság biztosítása is.

A fejedelmi magánbirtokok és a fiskus javai — az erdélyi feudális társadalmi szerkezetben — a hatalmi helyzetnek, a rendek és az uralkodó közötti erőviszonynak is meghatározó tényezői voltak. A nemesi adózást Bethlen nem válósíthatta meg, a kincstári birtokok visszaszerzését azonban megkísérelte, s ezzel a központi hatalom súlyát is erősen megnövesztette. Kortárs krónikások szólnak arról, hogy „a némely fejedelmek szörnyű tékozlása által szétszórt kincstári javakat” visszaszerezte, vagy hogy „Szerzé azért egyben az fiscalis várakat s jószágokat, mert azokat Báthory Zsigmond és Gábor annyéra dilapidálták volt...”²¹¹ Az abszolutizmust fejlesztő fejedelmek a koronajavakat, kincstári birtokokat másutt is beépítették abba a talapzatba, amelyre az új szerkezetű állam falait felhúzták. Erdélyben erre még inkább szükség volt, mind a nemesi-rendi anarchia elkerülése, mind pedig az ország védelmi képességének megnövelése érdekében.

Az 1615. évi országgyűlés már korábbi előzményekre alapozva kimondja a „fiscale bonumoknak recuperálása”-t. A visszavétel határéve 1588. A törvény szerint azok, akik a hazának szolgáltak, megőrizhetik az adományként kapott jószágot, de nem örökjoggal, hanem csak ideiglenes zálogként, bizonyos összeg fejében. „Kik légyenek pedig érdemesek és érdemtelenek, nagyságod mellett lévő tanácsival ítélje meg, hogy az kik semmit sem szolgálnak az hazának, vagy semmi pénzt nem adtanak, hanem csak inscribáltattak, az olyanoktól elfoglaltatassanak minden várak és azokhoz tartozó minden jószágok; az kik pedig méltó érdemesek, az jószágnak kiváltásának idejéig nála és maradékinál hagyassanak.”²¹² Ezzel a lehetőséggel élve azután Bethlen Gábor mindenekelőtt jelentős mértékben kitágította a kincstár bevételeinek körét. Másodsorban megszilárdította kormányzását is, hiszen a kevésbé érdemes vagy éppen érdemtelennek minősített régi vagy új inscriptiót a fejedelem bármikor visszavehetette. A tőle még inkább függő urak hűségre szorítása ily módon tehát könnyebbé vált. Megerősödött a várvédelmi rendszer is.

Ami a jövedelmet illeti, azt kell elsősorban jelezni, hogy a területileg szintén megnövekedett fiskális birtokok a fejedelem igazgatásában 1628-ban 25

ezer, 1629-ben 41 ezer forintot szolgáltatott be az államkincstárba. (A Báthory-korban alig 5–6 ezer forintnyit jövedelmeztek.) A részadatokat szemügyre véve arra kell gondolnunk, hogy mind a fejedelmi, mind az állami jószágok még több hasznot hajtottak. Mráz Vera számításai szerint a fehérvári, fogarasi, zalatnai, szamosújvári, kővári, munkácsi, lugosi, karánsebesi jövedelem kétszere volt az 1628–1629-beliéknél. Várad önmagában 32 ezer forintot mutathatott fel a percepciók rovatában.²¹³

Bethlen Gábor számottevő mértékben gyarapította mind a fiskális javakat, mind későbbi családi birtokait az „érdemtelenektől” kárpótlás nélkül visszafoglalt jószágokkal. Első helyen azok a perek állottak, amelyeket 1614-ben, 1618-ban, 1621-ben Dengeleghy Mihályné Török Kata, Imreffy Jánosné Ifjú Kata és Bánffy Dénesné Báthory Anna ellen indított. Hunyad, Alvinc, Huszt, Micske, Kereki, Ecsed és más központtal rendelkező uradalmak kerültek így kezére, és növelték a mezőgazdaságból szerezhető jövedelmét. Jellemző, hogy míg e főúri asszonyok perbe fogásakor szükségesnek tartja, hogy a közvéleményt befolyásoló „vádakat” is produkáljon, 1615-ben Dóczy Andrásnak nyíltan megvallja: nem magának, hanem az országnak gyűjt („az communét kell praepónálni az privátumnál”), hiszen neki se fia, se lánya, s míg fejedelem nem volt, neki pénze is több volt.²¹⁴

Valójában az inscribált javakból tagadhatatlanul nagy summákat vételezett be a kincstár. A jól szolgáló, korábban az ország portái adójára 9 ezer forintot folyósító, a fogarasi birtok kiegészülését elősegítő Kákonyi Istvánnak például 1616-ban Görgényért 32 ezer forintot kellett fizetnie.²¹⁵

Az adományozás és elzálogosítás rendszerét inkább országlása első szakaszában fogja be politikai és gazdasági céljainak szolgálatába. A feudális szerkezet működtetésének e téren sem tud (a későbbi visszafogottabb birtokátengedés idején sem) új irányt szabni. A hűséget, a hasznos közszolgálatot továbbra is éppen úgy birtokadománnyal lehet leginkább honorálni vagy serkenteni, mint ahogyan a nemesi honvédelmi kötelezettség alól kibúvót keresőt is javai elkobzásával lehet leghatékonyabban büntetni. Amikor 1617-ben a Barcaságra kéri a hadakat, a katonát nem vagy nem megfelelően kiállító nemeseknek üzeni: „.... mert én senkit sem őriztetek, de valakinek szolgálja a rendelés szerint velem nem lészen, bizonyosan jószága nélkül lészen el.”²¹⁶

Rhédey Ferencnek, hű katonájának, tisztségviselőjének sokat segít módosításában, ígéri, hogy továbbra is számíthat jóakarataira, de érzi, korlátozni sem szükségtelen a birtokszerző mohóságot. „Kegyelmednek — írja 1616-ban — immár oly jószága vagyon, kihez hasonlót az erdélyi birodalomban senki sem bír...”²¹⁷

Az adományozás inkább országlása első időszakában volt tehát gyakoribb. Mikó Ferenc, a Kamuthyak azonban később is számottevő mértékben növelhették ezúton családi vagyonukat. Hasonlóképpen Toldalagi Mihály és Borsos Tamás diplomáciai szolgálataikért számíthattak a fejedelmi jóindulatra. Péchy Simon, Kornis Zsigmond, Haller Zsigmond, Imreffy Mihály és mások szintén jussoltak tőle falvakat, részjószágokat s kisebb szolgálatokért sokan néhány ház jobbágyot.²¹⁸

Az adományok, az elzálogosítások java részéért, mint láttuk, pénzt jussol a

kincstár. Még hozzá nem is jelentéktelen összegeket, hiszen Imreffy Mihály 124 ezer forintért kapja meg zálogként a fiskustól Súlyomkő várát és tartozékait, de az 5–10 ezer forintos inscriptiók szintén eléggé gyakoriak. Igen-igen jelentős összegekért biztosítja a családjához tartozóknak az egy-egy birtok feletti rendelkezést. Déva várát 50 ezer forintért íratja Károlyi Zsuzsannára, majd halála után 60 ezer birodalmi tallérért ifj. Bethlen Istvánra. Ő és felesége, Széchy Mária Tasnádot kapja 34 ezer forint ellenében. Brandenburgi Katalinnak inscribáltatja Fogarast 100 ezer forint értékben. Öccsének adja Illye várát — ami 1600-ban az osztozkodáskor még az ő örökrésze volt —, de, mint említettük, Husztot, sőt Hunyadot, Ecsedet és több más sokfalvas udvarházat is. A rokonainak lekötött jószágok, még ha korábban fiskusbirtokok voltak is, továbbra szintén a fejedelem, végső soron tehát az ország ellenőrzése alatt állottak, a központi hatalmat szilárdították, s szükség esetén jövedelmükkel is segítették Erdélyt.²¹⁹ Még ilyen határozott fiskusbirtok-védelem mellett sem mondhatjuk azonban azt, hogy a pazarlón szétszórt javakat sikerült a fejedelemnek egészében visszaszerezni.²²⁰

Azt sem feledhetjük, hogy a visszaváltott uradalmakért a váltásösszeget meg kell fizetni. „A pénzre nekünk is most nagy szükségünk vagy — írja 1616-ban —, mert Törcs várát akarnók az brassaiaktól redimiálni, mely 39 ezer forintot meghalad.” Amikor 1622-ben az országgyűlés ismét felhatalmazza a kincstári birtokok visszaszerzésére, nemcsak az kerül szóba, hogy a fejedelemnek joga van felkínálni a zálogsummát, hanem azt is meg kell ígérnie, hogy a birtokosokat „jó usuális monetával igyekszik contentálni”.²²¹

Bethlen Gábornak a magyarországi vármegyék földesuraival szemben más birtokpolitikai elveket kellett alkalmazni. A kincstár gondjaival bajoskodó fejedelemnek itt ugyancsak számolnia kellett a társadalmi és politikai szempontokkal, hiszen hogy csak azt említsük, a rendi erőviszonyok itt mások, a nagy hatalmú, sokfalvas domíniumok urai nem hasonlíthatók a többé-kevésbé sikeresen megzabolázott erdélyi vármegyék arisztokráciájához. Az oly sokrétű kérdéskört nem elemezhetjük, de a bethleni államháztartás bevételeiben szerepet játszó tényezőkre utalnunk kell. Elsősorban pedig arra kell rámutatnunk, hogy itt a kincstári birtok kevesebb és jövedelme sem számottevő. A kassai kamara bevételei között alig van súlya a néhány száz forintos „keresmények”-nek. Annál inkább az elzálogosított, eladott földeknek. Itt ugyanis ugyanaz a fejedelem, aki Erdélyben visszaszerezte-vette a fiskus javait, a Habsburgokat támogató főuraknak és az egyháznak az elkobzott jószágait részben híveinek adományozta²²², a támogatásukat is díjazva ezzel, részben pedig végleges vagy zálogos birtoklási juss ellenében pénzt kért értük.

Thurzó Szaniszlónak írja 1620 márciusában, hogy az adminisztrátorok szerezzenek bár 40 ezer forintot: „inscribáljanak instrukciójok szerint a papi jószágban, ha kinek ahhoz kedve leszen. Ezen pénznek nyolc ezerét küldjék Sopronban és fogadjanak tizenkétszáz kopjást és nyolcszáz gyalogost.” A további összegek is a hadra szükségesek, és májusban már azért aggodalmaskodik, hogy az igen olcsón elzálogosított birtokokért „csak egy hópénzt sem kezdünk adhatni az hadaknak, aztán hova leszünk és mihez nyúlhatunk?”²²³ Ugyanebben az időszakban először azt állapítja meg, hogy a főurak pénzt nemhogy a

religióért és hazájukért, „de az papi jószágra sem akar senki semmit adni”, holott ő ígéri: „Higgyék el, legelsőbbben is az papi jószágra pénzt adott inscriptiókat confirmáltatom az országgal.”²²⁴ Az országgyűléseknek és a Habsburg Birodalommal kötött békeszerződéseknek egyik fő kérdésévé is válik az inscribált jószágok megvédése. Bethlen biztat, küzd (ez a probléma az új háború indításának is egyik oka), s amikor s ahol semmit sem tehet, kárpótolja adományaiktól megfosztott híveit, s akik Habsburg-földön mégsem maradhatnak, azokat Erdélyben telepíti meg.²²⁵

Bethlen Gábor öntudatosan írja Thurzó Szaniszlónak 1620-ban: „én lám az ország deliberatiója szerint mindenféle papi jószágot kezemből kibocsátottam, minden fő jövedelmekkel az végházak intertentiójára fordítottam, magamnak egy ház jobbágyot, egy pénz jövedelmet ... meg nem tartottam”. Holott a birtokzáloglási politika révén 1619 őszén és az 1621. év vége közötti időszakban 174 940 forintot és 1200 birodalmi tallért, sőt alaposabb vizsgálat szerint 200 ezer forintnál nagyobb summát vételezett be a fejedelem.²²⁶

Valóban, elsősorban a katonai kiadásokra fordította Bethlen ezeket a jelentős összegeket is. Az ő szemléletében az őrseget tápláló, felfegyverző és a bástyákat építő gazdasági alakulatokként éltek a váruradalmak. Már 1615-ben keserűen panaszolja, hogy Báthory után „Fogarashoz 73 faluból egy rossznál, Újvárhoz három ezer jobbágyból hétnél, Váradhoz tízezer jobbágyból 150 jobbágnál több nem volt immár”. Sokszor leírja, hogy a várakat jószág nélkül nem hagyhatja, és az erősségeket éltető vártartományokat újra kiépíti. S ha ad is kis váracskát másnak, azt szintén megépítteti. Kornis Ferenc Udvarhely várát azzal a feltétellel szerzi meg zálogbirtokul, hogy „építtesse fel”; és Rhédey Ferencnek odaengedi ugyan Sarkadot, de megköveteli, hogy az ott való őrségnek „tartására legyen gondja”. Bethlen a kincstár mezőgazdaságilag hasznosítható területeit, jobbágyháztartásait nemcsak áruba bocsátható felesleget is termelő mezőgazdasági üzemnek tekintette, hanem önálló termelő, katonafenntartó egységekké igyekezett formálni, tudva azt, hogy „az várak ő magokban semmire kellők”.²²⁷

5. A pénzszerzés más útjai

Az államháztartás bevételeit számba véve, a figyelemre leginkább méltó az, hogy Erdély államháztartása kiegyensúlyozott, pénzügyi mérlege pozitív, kiadásai nem haladják meg bevételeit, s a gazdálkodó Bethlen Gábor dicséretére elégséges volna pusztán annak a ténynek a megemlítése, hogy nem élt az államkölcsönök eszközével, regnálása idején Erdély nem adósodott el.²²⁸

Kölcsönt azonban, főleg amikor a hadak útjára lép, neki is kell kérnie. A hűséges városok, a kedvelt hívek néha ugyan segítségére sietnek, de ő inkább zálogosít Pozsonynak, árendál Kassának, taxát vesz meg Kolozsváron, mintsem hogy a kincstárt tartozásokkal terhelje. A kassai kamarával tárgyalja meg például 1622-ben azt a hitelügyletet, amelynek lényege az, hogy felvett 20 ezer forintot Szécsi Györgytől (mert „akkor hertelen az hadak fizetésére az közönséges monetának nem tehetvén éppen szerét”), de 10 ezer aranyforintot tett le

érette zálogba.²²⁹ Annál nagyobb kedvvel munkált azon, hogy Erdély, a „szab-lyás ország” a nagy pénzfelhalmozó szövetségesektől kapjon subsidiumot. 1614-ben a török császártól szeretne 10, majd 20 ezer katonájához félesztendei fizetést szerezni, sikertelenül. Első hadjárata idején a csehek segítségére siető hadak zsoldjára 1619 őszén hoztak is onnan 40 ezer forintot. Valójában volt olyan tárgyalása is északi szövetségeseivel, amely szerint ha sikerülne 800 ezer forintot összeszedni (egynegyedét sajátjából akarta adni), harminc hajós dunai flotta és 20 ezer ember támadhatta volna a Habsburg-hatalmat. Frigyes cseh ki-rály ígéretekkkel és késedelmeskedéssel hátráltatta a zsoldfizetéshez szükségelt hozzájárulást. Végül — ezüst asztalkészletének egy részét, ékszereit zálogosít-va el — küldött 100 ezer forintot. A konföderáció küldöttjeit Bethlen kemény szavakkal korholta is a be nem váltott ígéretetek miatt.²³⁰ Különösen a velencei köztársaságot szerette volna hadi vállalkozásainak pénzügyi megalapozójává tenni. Az 1620 áprilisában Kassáról Thurzó Imrének írott levelében arról is szól, hogy a velenceieket igen „szükséges solicitálni”; ha ők akarnák, onnan szép pénzbeli segítség jöhetne.²³¹ Követei ilyenszerű szövetséget nem köthet-tek ugyan, de a kereskedelmi kapcsolatokat megszervezhették. Bethlen utolsó támadása előtt, a harmincéves háború dán szakaszában Angliával tárgyal. Egyik feltétele, hogy a szövetségesek félmillió forintos hadisegélyt adjanak ne-ki. A kor viszonyai közepette szokásos és szükséges subsidiumok azonban nem vagy csak kis részben érkeztek, és a fejedelem tovább munkálkodhatott az államháztartás bevételeinek növelésén. Még a szintén oly gyakori hadisarc sem növelhette a bethleni állam pénzügyi bázisát. Csak annyit említenénk meg, hogy az 1626. évi II. Ferdinándhoz intézett ultimátumában azt is sérelmezi, hogy a bécsi békében ígért 30 ezer forintot a császár nem fizette meg.

A hadi vállalkozások nyomán szerzett rabok, az elfogott ellenfelek kiváltá-sáért fizetett összegek már inkább számításba vehetők. Jelzi ezt az is, hogy Bethlen zsörtölődve bizonygatja fejedelmi jogát a „fő” rabokhoz. Végrendeleté-ben írja, hogy „fegyverrel keveset büntettem, még nyilvánvaló latrokban is”, és valóban szívesen kegyelmez meg foglyának és bocsátja szabadon, különösen ha így pénzforrást nyithat meg. Sepsi Laczkó Máthé írta: „1616. 2 december táj-ban a fejedelem Csehit megszállja, ágyúval lőtetí, megveszi — Prépostvári Zsigmondot benne megfogák. Annak utána Szécsi György intercessiójára negyvenezer forintért kegyelmez meg neki a fejedelem.”²³² Pálffy Istvánnak szabadulásáért 1621-ben ötvenezer forintot kell előteremtenie. Őérte 1621 de-cemberében 24 500 forintot pénzben és arany, ezüst drágaságokban meg is ad-nak hozzátartozói, a többire kezeset állítanak. A Havasalföldön elfogott Nicola Visztert „circiter 16 ezer arany sarcon bocsátá el a fejedelem.”²³³ Csak az említ-etett esetek többet jövedelmeztek, mint az erdélyi és hét vármegyei évi adó ösz-szege.

A harchoz harccal szerzett pénzalap igazából nem is az említett módszerek útján gyarapodott. A magyarországi részek megszerzése fejlettebb gazdaságú területeket bocsátott a fejedelem rendelkezésére, aki — mint láttuk — jó gazda módjára élt az előtte megnyíló lehetőségekkel. Kiegészítésként az elmondottak-hoz még csak azt tennők hozzá, hogy Besztercebánya elfoglalása után több

mint 100 ezer forintot vett fel a kor egyik nagy pénzemberétől, s biztosítékul a rézbányák jövedelmét kötötte le.

A „kora kapitalizmus” új társadalmi-gazdasági szerkezet kialakulását elősegítő emeltyűt számba véve, az államadósságok rendszerével is találkoztunk. Ez az utóbbi eset — a Lazarus Henckel von Donnersmarkal kötött beszercebányai ügylet — ebbe a kategóriába sorolható. Henckel különben lőcsei eredetű gazdag kereskedő volt, aki a 15 éves török háború pénzügyi alapjait biztosította, és 1602–63-ban a kamarák félmillió forinttal tartoztak ennek a (közép-európai szinten számottevő nagyságrendű tőkét felhalmozó) kereskedőnek.

A gyarmati terjeszkedés, új területek meghódítása és kihasználása azonban már nem lelhető fel az erdélyi változásokban. Itt a szomszédos nagyhatalmak inkább gyarmatosítható, de mindenképpen saját gyarapodásukat szolgáló területként szemlélték és kezelték Erdélyt. A török adó, hogy mást ne említsünk, jelzi a kis ország helyzetét: nem gyarmatosít, hanem védekezik a gyarmatosítás ellen, harcolva és fizetve, vérrel és arannyal adózva, hogy létét biztosíthassa. Ebben a törekedésben jut el az államháztartás szintjén oda, hogy ha prekapitalista formákat nem is alapozhat, de szilárd fundamentumot biztosít az életnek és a jövődőlnek.

VI. A TERMELÉS ÉS A FOGYASZTÁS GONDJA

1. A mezei gazdaság munkaerőalapja

A fejedelem gazdaságpolitikájában jelentős szerepet játszott a mezei gazdaság fejlesztése. A hadellátás már önmagában is — helyhez és időhöz kötötten — nagyra növelte a belső piaci keresletet. Számolni kellett azonban mind a kedvezőtlenre forduló európai konjunktúrával, mind pedig az erdélyi termelő-szerkezet belső gyengeségeivel. Ezek közül elsőnek említendő a munkaerő-kérdését. Valójában munkaerőhiányt kellett volna mondanunk, mégpedig nem a bérbe vehető munkaskézre, hanem egyáltalán a földet művelő emberek számára gondolva. Erdély lakosságának a számát azonban nehéz megállapítani. A szorosabban vett „történeti” Erdély népessége feltételezhetően aligha haladta meg az 500 ezret, a tágabban vett — de a felső-magyarországi megyék nélküli — országé sem a 750 ezret. Míg Európa nyugatán 30–40, 50–60 fő a km²-enkénti népsűrűség, Erdélyben ez csak 10, jöllehet Európa keletének is 17 lakosnyi átlagot vesznek. Ha a száz székekben s másutt meg is közelítette az ott lakók száma a 13 fős népsűrűséget, Szatmárban 5, Máramarosban a mélypontot jelző 1 fős mutatót találjuk.²³⁴ Bethlen uralma idején növekedett a népszám, „az ország lakosai szaporodnak...” — írja Szalárdi.²³⁵ A hadjáratok nem fogyasztották érezhető mértékben az erdélyi férfiakat. A harcokkal is összefüggésben lévő járványokról sem tudjuk megállapítani még, hogy milyen mértékben tizedelték meg a népességet. Mindenesetre az 1621–1623 közötti pestis komoly csapást jelentett, majd 1628-ban himlőben haltak meg sokan.²³⁶ Bethlen országlá-

sának kezdetekor nagyon sok a puszta hely, az üresen álló jobbágytelek, de nem fogynak el még az 1620-as esztendőre fordulóban sem.

Ausztriában a harmincéves háború idején az adózás, a fosztogatás és a zsákmányolás súlyos helyzetet teremtett, s oly nagy volt a lakosság vérvesztése, hogy ott is krónikus munkaerőhiányról szólhatunk. A kis üres térségeken kínálkozó kedvezőbb életfeltételek, lehetőségek felé szökő jobbágyok Európaszerte fogyasztották egy-egy állam adózóit s a szolgáló embereivel rosszul bántó földesúr jövedelemtermelőit. A 17. században Moldva és Havasalföld is megnövelte az állami, fejedelmi telepítési akciókat.²³⁷ Erdélyben Bethlen Gábor teremtett békét és jó feltételeket a letelepedni vágyakozóknak. Megírták, hogy „zavaros, szerencsétlen s hányatott volt Erdély helyzete”, de a fejedelem nemcsak lecsendesítette az ellenség dühét, hevességét, hanem „mindenkit kényszerített, hogy a maga helyére visszatérjen”. Az 1615-ös országgyűlés hat évre szóló adómentességet is megszavazott számukra: „minthogy... az szegénység az békességhez bízván, most kezdett hazatelepedni és építeni”. A puszta faluhelyekre telepedőkre, a „pásintra” új falvakat építőkre 1616-ban szintén kiterjesztik a mentességet. Ez a mozgalom méreteiben is jelentős, s még inkább azzá válik amiatt, hogy régi telepes jobbágyok is „puszta helyekre” szöknek az adófizetés elől.²³⁸

A kincstári, a fejedelmi birtokok szintén vonzásközpontjaivá váltak a mozgásban lévő parasztságnak. A rendek 1612-ben panaszolják, hogy Bethlen tisztartói a szökött jobbágyokat nemhogy kiadnák, hanem naponta befogadják és megtartják. Az országgyűlési határozat ellenére a fiskusbirtokok, a várak, a sóaknák továbbra is (kedvező feltételeket biztosító) munkaerőgyűjtő központok maradtak, hiszen Bethlen haláláig ismételtetik a tilalmakat.²³⁹

A lakatlanná vált erdélyi falvakba betelepülő hódoltságbeli jobbágyok miatt a török kezd fenyegetőzni. Szemére vetik Bethlen Istvánnak, Borsos Tamásnak és másoknak is, hogy a fejedelem adó- és tizedmentesség ígéretével több ezer háznagy jobbágyot csalt át magához, akiket visszakövetelnek. (A kizsákmányolás sajátos, nagyméretű voltáról, ami miatt oly gyorsan költözködővé válik a föld népe, természetesen nem szólnak.) A megyék és városok, valamint egyes földesurak között is folyik a vetélkedés a földműves emberért. A szász, a székely székekből szintén szöknek. Sokat emlegetik mint jobbágybefogadót Szörény vármegyét, de szó esik Váradról, Debrecenről is. Végül 1619-ben Tárговиšten keltezett irat tanúsága szerint úgy köt szövetséget Bethlen Gábor Gavril Movilával, hogy a szökött jobbágyok helyzetét is rendezik Erdély és Havasalföld viszonylatában.²⁴⁰

Azok, akiket az országgyűléseken lézengő, csavargó, kóborló, lator, tolvaj, gonosztevő, orv, bujdosó, uratlan, idegen néven emlegetnek, nehezen fékezhetők meg a letelepedésre, s ezzel együtt a terhek rendszeres viselésére sem szívesen vállalkoznak.²⁴¹ Van tehát a népmozgásnak egy ilyenszerű vetülete is, ami jelzi, hogy nem könnyű a fejedelemnek biztosítania a virágzó földművelés és állattartás alapját, a föld tartós, szakszerű megművelését vállalni akaró és tudó paraszti rendet. Annyit azonban sikerült elérni, hogy valamennyire benépesültek a lakatlan falvak, rendszeres termelőmunkára kényszerítették a hábo-

rús időkben elvaduló, kóborló néprétegek java részét, és stabilizálták a birtokok jobbágy népét.

Bethlen Gábornak a parasztsággal, a jobbágyrendű földművesekkel szembeni magatartása igen pozitívan értékelhető. Az bizonyos, hogy sokra tartotta és szolgálatuk, munkájuk miatt az ország jövődóbeli erőinek forrásaként kívánta segíteni őket. 1615-ben írta: „És ha annyi romlásból megmaradott szegén kevés népeinket esméig prédára, romlásra nem vetjük, megépülvén az fogyatkozásokból, száz annyi haszonnal tudhat üdővel szolgálni, valamikor az szükség kívánja.”²⁴² Éppen azért nem könnyű a fejedelmi jobbágyvédő politika meghatározása, mert a paraszti rend keményebb munkára fogása ötvöződik benne a jóakarató intézkedésekkel. Bethlen nem játszott a humanista, a felvilágosult abszolutizmus korában oly általános, a „misera plebs contribuens” oltalmazására elszegődött „jó császár” szerepét. Az ő időszakában rendszeresedett és vált magasabbá a jobbágyrobot. Viszont ő tudta a paraszti terhet, ismerte a nép teherbíró képességét, és ezért kísérelte meg a katonaillesztés terhet mérsékelni, sőt az adó alól mentesíteni őket. Az országgyűlés ugyan nem volt hajlandó a szolgáló emberek terheinek csökkentését elrendelni. A terhes iga, a nagy szolgálat, a törvénytelenység ellen tehát 1619-ben Bethlen egyházi zsinattal hozat határozatot, majd azt teszi országos törvénnyé. Védi a népet hadtól, zsákmánylástól, a főkincstartó parancsba kapja, hogy ne hagyja a szegénységet haszontalanul „vesztegetni”. Jóllehet a jobbágy-katonát „szófogadatlansága” és „mezítelen fegyvertelensége” miatt nem sokra értékelte, „a társadalmi hajszalcsövesség” törvényét működni segítette, s alulról magasabbra is feljuthatott a jobbágyfi a bátorság, a katonai erények, az értelem, a művelődés szolgálata útján. Az iskola kapuit nemcsak megnyitotta előttük, hanem meg is tiltotta a földesuraknak, hogy akadályt gördítsenek a tehetséges feltörekvő fiatalok útjába. Mellé is állanak a Habsburg-ellenes harcokban, segítik békét biztosító munkálkodásában, és nem láznak, nem kelnek fel ellene.²⁴³

2. A földesúri és fejedelmi birtok gazdálkodása

A Bethlen Gábor korabeli gazdálkodásnak alapvető fontosságú fejezete az, amelybe az önálló földesúri gazdálkodás, a majorsági, az allodiális termelési mód is beletartozik. Üzemi formát vált-e a feudális úr, vámolóból árutermelővé válik-e, a jobbágy földjét vagy munkaerejét sajátítja ki? Az európai általános gazdasági tendenciák jelzésekor már szoltunk arról, hogy Kelet-Európában a visszakanyarodás, a refeudalizálódás, a második kiadású jobbágyság hódít teret. Nos, ez a tényerés Bethlen előtt már megkezdődött, s a 17. század első felében a második hulláma érte el Erdélyt. A fejedelem ezt a fejlődési folyamatot közvetve oly módon segítette elő, hogy tágabb teret, piacot és kedvezményeket biztosított a termékeit áruba bocsátó birtokos nemesnek.

Bethlen Gábor, miközben a fejedelmi abszolutizmus alapozása érdekében politikai téren szűkítette a rendek beavatkozási jogát, csökkentette hatalmukat, birtokpolitikájával is az ő rovásukra erősítette a kincstart, másfelől gazdasági téren támogatta és a fogyasztói igényszint emelésével is több termelésre ösztö-

kélte a földesurakat. Az áruvá váló felesleg azonban általában nem elkülönített saját földön, saját eszközökkel, önállóan folytatott termelőtevékenység eredménye volt. Ehhez a majorság területét kellett volna megnövelni, a jobbágyot földjétől megfosztani, olyan társadalmi szerkezetben, amelyben a jobbágy telkén tartása, új szolgáló emberek megtelepítése volt a fő gondja a nemességnek. Megmaradt tehát a földesúri gazdaság jobbágytermékeket vámoló szervezetnek, de már több robotot is követelt. Meghagyta földjén a jobbágyot, de néhol már földet foglalt, birtokba vett műveletlen területeket, építgetve allódiuma termőföldbázisát.²⁴⁴

A birtokszervezet mindenesetre jobban kiépült. Az élén álló „provizor”, „gondviselő”, „prefektus”, „udvarbíró” mellett már feltűnik 1624-ben a számvévő is, és a rentabilitás kérdését is felvetik a földesúri instrukciók. Ezekben — a vágyakat, elképzeléseket szintén tükröző írásokban — különben az uradalom úgy jelenik meg, mint terjeszkedő, foglaló, termelési bázisát szélesíteni akaró intézmény. Kornis Boldizsárné például előírja, hogy sámsondi, zálogban lévő jószágát váltsák ki, hiszen ottan „mind mezei és szőlő majorsági jelesen lehet. Alparéti majorságát többleteni, györgyfalvi házát ónagyságoknak megépíteni, majorságot ott valót, mind szőlőből és mind vetésből büveteni [!]...” A kényszerpiacra, így például a korcsmárlási privilégiumra azonban még mindig számottevő mértékben alapoznak. Kávási Gergely prefektust 1624-ben így oktatják: „Nem utolsó jövedelme az jószágnak a korcsmárlás és esztendőnként való búza szállítás... Az majorságbeli bort pediglen, szüretnek idein, elégségesse kell tenni pénzen vett borral, arra, hogy meg ne fogyatkozzék a korcsma csak egy falujokban is ónagyságoknak...”²⁴⁵ Major, rajta lábasjószág és béres szolga, valamint piacon való szabad kereskedés Dés városbeli egyezségben is szerepel, s a kornak földesúri gazdaságát tükröző leltárakban ugyancsak említik a borral teli hordókat, bőröket, a mézet és így tovább. Az erdélyi birtokosok „nagyüzemi” gazdálkodása azonban mindenképpen alatta marad annak a szintnek, amelyet a magyarországbeli felvidéki nagybirtokon tapasztalhatunk. Eszterházy Miklós például jelentős mértékben termel piacra, a pénzszerzés fő célkitűzése, és birtoka jövedelmez is 26 ezer forintnyit. A bortermelés itt különben nagymértékű exportra alapoz, hiszen csak Lengyelországba 11–17 ezer hordó bort vittek ki a Bethlen Gábor előtti és utáni években.²⁴⁶

Az erdélyi helyzetre és a fejedelem gondolkozására azonban az jellemző, hogy még kevésszer szólnak a földbirtokról, inkább a jobbágyszám az, amit Bethlen Gábor is mértékül vesz. A katonaállító nemeseket például aszerint osztályozza, hogy kinek hány ház jobbágya van. Jellemző módon a 70–80 szolgáló emberes kategória után már utolsóként következnek azok, akik e nagyságrendet meghaladják. Nem gyakori tehát itt a több ezer parasztot egybefogó földesúri dominium. Számottevőbb méretű munkaszervezet a fejedelmi, a kincstári tulajdonban lévő földeken alakul ki.

A fejedelem számára — a birtokpolitika rendjén már említettük — politikai és gazdasági erőforrás volt a földtulajdon. Szépen jövedelmezett, és a váruradalmak katonaeltartó képessége is megnövekedett. „Fiscus jószágaiban való majorkodásokra oeconomia praefectusokat, jó gondviselőket, udvarbírákat állíttatván mindenütt...”²⁴⁷ — írja Szalárdi. Igen jól gazdálkodott. A fiskális bir-

tokok élén a praefectus állott. A főkincstartói utasításban, 1620-ban Bethlen maga vállalta a fejedelmi birtokokkal való rendelkezés gondját, a számadások felülvizsgálását azonban a főinspektorra, Kamuthy Balázusra (főkincstartójára) bízta. A birtoklási, tulajdonosi minőség a családi és az állami uradalmaknál egybemosódott. Az országos érdekek szolgálatába állított mezőgazdasági üzemeket, bármilyenek legyenek is azok, Bethlen személyesen ellenőrizte, és nagyon igyekezett jó gazdasági vezetőkre találni vagy a meglévőket tisztességre és új szemléletre szoktatni. Feleségének, aki jószágait távollétében kezében tartotta, vezette, 1621-ben írta, hogy a tisztartókat fenyegetse, rendeljen közéjük „gondviselőt”. A váradi alkalmazottait ő maga instruálta, és ugyancsak fenyegetőzve ígérte a nehézkes gazdaságvezetőnek, hogy személyesen fogja a lehetőségekre ráébreszteni. Így írt neki: „mindazonáltal, ha ember volna udvarbíró uram, ugyan különben nyithatná fel a szemét és különben érkezhetnék is reá; melyet, az úristen kivívén megmutatok én neki, és el fogom vele hitetni, hogy igazat mondtam eleitől fogva neki...”²⁴⁸

A fejedelmi birtokon valóban kell a gazdaságvezető részletesebb instruálása, hiszen itt több a föld, számosabb az ember és állandóbb a tulajdonos abszентizmusa. Számottevő ilyen szempontból Bethlen Gábornak 1623-ban a fogarasi udvarbírája számára készített instrukciója.²⁴⁹ Ebben megköveteli, hogy az udvarbíró helyettest is állítson és neveljen, jó számtartót keressen: „olyat, az ki igen tökéletes és igaz okos, tudós legyen az ő tisztiben...”

Még fontosabb azonban az, hogy Bethlen a termelési technikában és a termelvények terén való specializálódásban szintén új szemléletre oktat. Tatárkát — tehát takarmánynövényt — azért kell például az udvarbírónak sokat vetnie, hogy disznót, majorságot tarthasson, hizlalhasson. A vadontermő, természet adta élelemre alapozó állattartói gondolkodással való szakítását tanúsítja az is, hogy nagy szerepet szán az istállózásnak, nyilvánvalóan a régies, rideg állattartással szemben. Olyan, részletekben jól tájékozott és egyéni elképzelésekről tudósító istállócsináltatási tervet készít, hogy az építkezési szakembernek is becsületére válna. A régi feltételek és a módszerek megváltoztatására törekvés sugárzik az utasítás minden sorából. Valójában ő e téren sem lehet a mozdulatlanság, a konzervativizmus híve. A fogarasi gazdaságvezetőnek írja: sokszor megparancsolta, hogy méhészkerteket csináltasson, hisz tíz kertben 7–8 ezer kosár méhet tarthat; majd így sarkallja újító szemléletmódra: „Ez félékkel kellené az proventust szaporítani, industriáját megmutatni, húségünköt magára árasztani, mert igen bolond ratio az övé egyaránt, hogy ab antiquo így volt s ő is csak úgy akarja.”

A „régimódias” gazdálkodás, különösen ami a termelési technikát illeti, még a kísérletező kedvű fejedelem uradalmaiban se változhat egy csapásra korszerűvé. Megköveteli azonban Bethlen a más vidékeken kialakult jobb eljárások, módszerek általánosítását, új termelési ágak bevezetését vagy előtérbe helyezését és mindenekfelett a piacra vihető felesleg, pénzt hozó áru termelését. Gazdasági instrukciójában olvashatjuk: „Havasalföldében jó áron eladhatni az gabonát. Ezen a télen készíttessen 20 hajót, kin 2000 köböl búzát szállítson alá Remnekre, úgy hogy jövődő tavaszon, nyáron az porumbáki ispánunk gondját tudja viselni, mivel ő egynehányszor vitt és vitetett búzát alá a múlt

nyáron." Arra is biztatja, hogy Moldvából a Dnyeszter és Prut mellől, Havasalföldről pedig a Duna mellől vásároljon „jóféle öreg szőke disznókat” tenyésztés és nyilvánvalóan eladás céljából. A juhászat szintén foglalkoztatja, és a halála utáni 1632-es összeírásból kiderül, hogy több mint 25 ezer juhot számláltak össze ebben az uradalomban. Természetesen ezek a juhnyájak még Bethlen idejében növekedtek meg ekkorára. Az ugyancsak 1632-es fogarasi leltárkészítő feltünteti az alsóporumbáki udvarháznál 1627-ből való 650, 1629-ből 606 bűza-, 1624-ből 185 rozszasztagot. (Ez természetesen arra is fényt vet, hogy nem csupán eladásra termelnek gabonát — hiszen csak 1621-ben Iași-ba visznek több ezer köböl zabot és lisztet —, hanem az ellátásra is tartalékolnak.²⁵⁰)

A lótenyésztésről külön kell szólanunk, mert az állattartásnak ez az ága már nem csupán anyagi érdekektől meghatározott. Az oly gyakran csatározó, nyeregben mérhetetlenül sok időt eltöltő fejedelem nagyon szerette a szép lovakat. A rá emlékező Kemény János az ő jó, erős moldvai „kék” paripáján látja maga előtt. Különben már 1601-ben zálogba vetette két részjóságát, hogy egy 500 forintos lovat megvehessen. Borsos Tamás törökországi követsége idején sokszor igyekezett lovakat szerezni neki. 1619-ben talált is öt „fő lovakra”, mind szürke és „gyermekló”. Egyikük pedig „csodálatos szép morha, közép ló s igen jó magaviseelő s jó járó ló”. Rövidesen ismét vásárolt „egy fejér török ösztövr lovat 2800 oszporán; még más geszteneszőrű kűs pej ugráló lovat vöttem — írja — költséggel együtt 100 magyar forinton”. Lovat Kassáról is küldött Dévára. Özvegye nyolc rendbéli „szekereslovakról” tett említést, s ezek török, moldvai és magyar fajták (a hat feketéért húszezer kőstöt küldetett a fehérvári portusra a fejedelem). A lótenyésztés, nemesítés mellett foglalkoztatta a lónevelés, idomítás is. Szolgáltatta őt Ahmed aga, „a lótanító török”, és Varsóból szintén hozatott volna cavalcatort, lóidomárt. Párizsból és Nápolyból ugyancsak fogadna fel ilyen „elégseges tudománnyal” rendelkező szakembert. Ugyanígy szívesen telepítene le Erdélyben „jó lóorvost” is.²⁵¹

A birtok munkaerő-gazdálkodása már sokkal inkább változást jelző. A jobbagyi munkajáradék fokozódó igénybevétele, megnövekedése a kelet-európai típusú robotoltató nagybirtokrendszer térhódítására utal. Instrukciójában Bethlen Gábor megszabja, hogy: „Az szegénységre pedig harmadik hétben kerül az szolgálat. Magoknak két hetek leszen, harmadikot nekünk szolgálja...” Sőt a sürgető mezei munka idején már a szükséglet, a parancs szerinti robotoltatás formáját is előírja: „Aratásra, ugarlásra, szántásra, keverésre, kaszálásra... ne az renchez tartsák magokat, hanem akkor, amint kívánja az szükség és parancsolják nekik, úgy jöjjenek az szolgálatra.” A viszonylag kevés majorsági szántó és kaszáló ekkor még nem tette elviselhetetlen teherre ezt a dolgoztatási módot. Bizonyítják a fiskális birtokra nagy számban szívesen telepedők; jöllehet mind a pénzbeli és a disznó-, méhdézszmát, tyúkadást rendező fogarasi gazdaságában, s a korcsmárlási jogával is a parasztság hátrányára él.²⁵² A biztonság, a kiszámíthatóság, a béke és a rend azonban a fejedelem szolgáló emberei számára is az erőgyűjtés, a gyarapodás periódusává avatja az ő kormányzásának időszakát.

Nem zsákcúba torkolló, hanem szabad utat, újszerű üzemiességet, alkati változtatást a bér munka térhódítása jelentett volna. A valóságban azonban az

történt, hogy a napszámosság, a béres-szolgálat (már korábban kialakult intézménye) fennmaradt ugyan, de a robotoltatás hatására itt-ott az is inkább visszaszorulóban volt. A munkaerő-kínálat is megkevesbedett, ára növekedett, s 1627-ben ki is mondták a kolozsváriak: „napszamos szegény embert itt nem találhatni”. Cséplést általában részibe vállaltak, szőlőmunkát napszámban végeztek, béres szolgának is elszegődtek ugyan, de a nagyobb birtokokon mégis főként a pásztorok és a dolgoztató emberek voltak az alkalmazottak. A fejedelem fehérvári, 1628 körüli, udvari fizetési lajstromában tehén-, bivaly-, ménes-pásztor bővebben volt, a többi inkább szervező, ellenőrző minőségben dolgozott. Ilyen volt a rationista, viceszámtartó, a majorbíró, borbíró, búzaosztó, szénaosztó, az újkeresztyén kulcsár. Közvetlen munkát végző csak a tokaji bort kezelő, a vincellér, a méhész, a két taligás legény.²⁵³

A fejedelem abban is a most újraszilárduló feudális vagy inkább ez idő tájt gyökeret eresztő allodiális gazdálkodás módszereit követi, hogy igyekszik a földesúri jogosítványokból, elsősorban a korcsmárlási jogból pénzt szerezni. Pontosan szabályozza az említett fogarasi utasításában azt, hogy meddig lehet a korcsma a „szegény” népé. Azt is meghatározza azonban, hogy vidéken egy pénzzel olcsóbban árúsítsa az udvarbíró az italt, adjon tiszta ízű jó bort, mint amilyenek Segesvár-, Sinkszékben teremnek, ne „büdös, nyárlott, ecetes, nyúlós borokat”. Azt pedig, hogy kényszerpiacot teremtsenek és bírsággal késztessék fogyasztásra a parasztokat, szigorúan megtiltja: „az kinek kell, igyék, az kinek nem kell, menjen el mellőle”.

A termelési technika, a termelőerők fejlődése Nyugat-Európában sem jut el középkorias állapotának felszámolásáig. Csak sokasodnak az új minőségalkító tényezők, forradalmasító erővé válásukra azonban, Angliában és Németalföldön, a 17. század derekán túl kerül sor.²⁵⁴ Erdélyben, ahol olyannyira megfogyatkozott az ember s pusztult minden, ami előrelendíthette volna a mezői gazdaságot, a bethleni időszak a rendteremtés, igénynövelés, keresletbővítés, tehát az erőgyűjtés fokán nem léphetett túl.

A mezőgazdaság átformálása még szükségszerű visszalépést is megkövetel. A földközösség intézményére gondolunk elsősorban, hiszen ennek már előrehaladott bomlási szakaszát sok helyütt váltja fel az újramegerősödés periódusa. Dés városa a polgárai között osztja fel a határbeli parcellákat. Tordán szintén ez a helyzet, „mert ott örökös föld nincsen”, e korbéli szász, székely falutörvények szabályozzák a nyilas-osztást, s Kalotaszegen az állandósult tartozékú telekrendszer több faluban felváltja „a meggyérült lakosságot jobban összefogó földközösség”.²⁵⁵

Nem tér át Erdély földműves népe még ekkor sem a háromfordulós rendszerre. Feltételeit ugyan éppen a bethleni kor érleli valamennyire meg, de sok helyütt a kétfordulós határhasználat megszilárdulása is előrelépést jelent. A földbőség itt-ott még lehetővé teszi ugyanis a talajváltó gazdálkodást, azt, hogy a földet csak egy időre fogják művelés alá, majd évekre ismét vetetlenül hagyják, pihentessék.²⁵⁶ A termékfajták sem változnak. A kukorica ugyan most indul el Erdélyt hódító útjára, hiszen 1611-ben és bizonyosabban 1639-ben említik először. Bethlen leginkább a szőlőtermesztést szorgalmazza, lehetővé téve például a pusztai szőlők felfogását, művelés alá vételét bárki számára.

Valahogy azonban még itt is az alapozás, az újrakezdés az, ami feladatként ezeknek az évtizedeknek s a periódusban kormányzó férfiúnak, Bethlen Gábornak jut. (A bortermelés a korábbi virágzás állapotából — amikor Moldva és Havasalföld is piacaként szerepelt — a 16. század végével a hanyatlás stádiumába jutott.) Különben az időjárás, a természeti csapások sokszor teszik tönkre a termést, mint ahogyan 1616-ban, 1618-ban, 1619-ben vagy 1628-ban is.²⁵⁷

A járvány az állatállományt is gyakran megtizedeli. 1620-ban országgyűlésen mondják, hogy a jobbágyok „marhájoknak nagyobb része sok helyen az dög miatt mind meg is holt és most is az betegség miatt omoltan omol el”. Igaz viszont, hogy ez a veszedelem táji határok közé zárt is lehet, hiszen az említett áprilisi, Erdélyre vonatkozó gyulafehérvári megállapításhoz a májusi kaszai társul, amely szerint „elég bű és olcsó az barom mindenütt”.²⁵⁸

Az állattenyésztés, jóllehet mindinkább összefonódottan a földműveléssel (Erdély természeti adottságai miatt is), még mindig döntő fontosságú. A gazdálkodásnak ez az ágazata az egyik fő pénzforrása parasztnak, földesúrnak és fejedelemnek. Az faluközségi szervezet pedig, amely keretet kínál és szervezettséget biztosít a termelőknek, most ölt kimunkáltabb és egyben merevebb formát. Valójában a megtorpanó és sajátos útra kanyarodó mezőgazdaság intézményi kereteket szilárdít, szélességben terjeszkedik, és a rendiséget erősíti, tartósítja. Bethlen maga — mint láttuk — szintén a kelet-európai nagyüzemi gazdaságot építi, s országos szinten is ezt a mintát tartja megvalósítandónak. (Meggondolkoztató, hogy Közép-Európa viszonyait, közvetlenebbül éppen az ausztriai helyzetet elemző történetíró vélekedik úgy, hogy a földesúri allodiális gazdálkodás, a „Grundherrschaft” megerősödése a merkantilizmusnak első ismertetőjegye.) Ugyanakkor mind a külső, mind a belső piac keresletszintjét növesztetni akarja, vevőket kíván szerezni a határokon kívül, s meg szeretné erősíteni fogyasztóként a várost, a polgárt, az iparúzó, de mindenekelőtt olcsó élelemmel látni el a szegénységet és a vitézlő rendet.

3. Városok, céhek, kézműiparosok

Más országokbeli analógiák nyomán joggal hihetnők azt, hogy Bethlen Gábor — a fejedelmi hatalom erősítésén fáradozva — maga is fóként a városokra és a város lakó polgárookra, köztük pedig a kézművesekre mint elsővonalbeli, legtermészetesebb szövetségeseire tekintett. Valóban, ha a céhalapításokat szentesítő, céhalapszabályokat jóváhagyó, a kézműveseknek belső piacot biztosító, szélesítő, számukra kedvező keresletet teremtő munkálkodása közben szemléljük az uralkodót, úgy látjuk, mint a polgárságra alapozó, náluk támaszra találni igyekező fejedelmet. Kellott ez a társadalmi bázis, hiszen az országgyűlést a maga akaratának rendelte alá, céljai eszközeként irányította, a fiskusbirtok, az adományozás új szabályozása kapcsán — láttuk — a rendeket fogta kordába, sok más módon is kezebbé téve őket. Akkor azonban, ha azt a Bethlen Gábort látjuk magunk előtt, aki mind az országvezetésben, mind a hadi vállalkozásokban, a honvédelemben a hagyományos feudális vezető réteggel szövetkezetten cselekszik, árutermelési törekvéseit pártolja, a városokkal va-

ló vitáikban az ő érdekeiket is szemügyre véve ítélkezik, mérsékelnünk kell a polgárpártiság abszolutizálására kész igyekezetünket. Még inkább óvatosságra int és a kategorikus minősítéstől visszariadt az, ha az uralkodóval éppen a céheknek versenyt támasztani akaró, magas áraikat alacsonyabbra redukáló, egyáltalán privilégiumaik falát bontó tevékenysége vagy a városi tanácsurak küldöttségeivel való vitája közben találkozunk.

Jóllehet Kolozsvár, Brassó, Szeben, Kassa vagy Pozsony lélekszáma a tízezres nagyságrendig sem jutott el, tagadhatatlan, hogy e helységek mind gazdaságilag, mind társadalmi síkon emelkedőben voltak az ő országlása idején. A polgárság életvitele tanúsítja: nem elzártan, nem megkövesült formák között tengődtek, hanem egyre szintesebben, Kelet- és Közép-Európába betagolódottan, sőt mind a távolabbi Kelettel, de még az óceánparti Európával is kapcsolatot teremtve éltek. Sem számbelileg, sem vagyoni súlyukat tekintve nem voltak azonban eléggé jelentősek. A városlakók között is kisszámú volt a polgár, s a legmódosabb, legtanultabb elit csoportjuk sem válhatott még a rendiséget a társadalom igazgatásában felváltani képes erőtenyezővé. Igazából tehát Bethlennek hagyományos szerepkörében kellett a várost és kézműves lakóját megerősíteni, de ugyanakkor ő a fokozottabb funkcióbetöltésre is rászorította őket. Támogatta ezt a réteget, de oly módon, hogy a többi társadalmi csoportot és elsősorban az ő szemében döntő súlyú entitást, az „országot” jobban szolgálja.

Ezt a gazdaságpolitikai célrendszert olvashatjuk ki abból a leveléből is, amelyet 1619-ben a pozsonyiaknak küld. Előnyomulása közben írja: „...ha az ország consensusa ellen csak akarmi kicsin rebelliótokat tapasztaljuk is, tudjátok az magyar nemzetségnek régi szokását: valaki az Communitás consensusa ellen vétkezött, nem csak szép városokat [!] és annak privilegiumit veszítetek el, hanem tűzzel-vassal rajtatok lévén, magatokkal együtt feleségtek, gyermekek is fegyverre hányattatik, mert ebben az igyekezetben, melyet szabadságunkért kezdettünk, általán fogva senkinek is szömélyválogatás nélkül s tinétek is azonképpen egy cseppet sem kedvezünk, holott az közöntséges jót egy s két város tekinteténél foljebb becsüljük.”²⁵⁹

A megadást fenyegetéssel is sürgető, a székelyeknél tovább élő régi törvényt (azt, hogy a köz határozatának ellene szegülő kíméletre nem számíthat) a pozsonyiak emlékezetébe idéző fejedelem ugyanakkor a várospolitikát, céhpolitikát megszabó elveit is megfogalmazza. Azt nevezetesen, hogy a szabadságért, jövőendőért indított harc a mérvadó, és így a közjónak, az országos érdeknek, a tágabb közösség létének rendelődik alá a polgárság érdeke, sőt léte is.

A társadalmi szerkezet akkor a különféle szabadságjogokból, kiváltságokból épített falakkal körülvárt entitásokból, tömbökből szerveződött egybe. A város kézművesi, kereskedői jogosultságait védelmezte, sőt a háborús konjunktúra idején tágitani igyekezett privilégiumainak körét. A kassaiak 1619-ben kérnek jogaik sértetlenségét biztosító levelet a fejedelemtől. A szászoknak sajátos jogviszonyaik megőrzéséért folytatott küzdelme ismeretes.²⁶⁰ A nemességnek kaput nyitítani akaró, a szász városi települések zártságának megszüntetésére törekvő fejedelem hajlandó volt a nagyon erős ellenállás láttára elismerni a szász kiváltságokat. Jogrendjük helybenhagyásának deklarálásakor

hangsúlyozta azt, hogy Erdélynek ezt a kézműves rendjét pártfogolni, gyámo­lítani köteles, hiszen ruházatát, ételét, italát köszönheti nekik.²⁶¹ Valójában őszintén nagyra értékelte a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepü­ket.

Bizonyíték sok van arra, hogy a kézművesipar a 17. század elején számotte­vő mértékben fejlődött. Az árlimitációk tanúsága szerint 1571-ben 20, 1625-ben 35 iparág termékeiből kell ármegszabást készíteni. Ugyanakkor az iparágakon belül is van specializálódás, és ennek nyomán újfajta céhek születnek, s a ter­mékféleségekben is mind nagyobb változatosságot figyelhetünk meg. A Beth­len Gábor igazgatásának hatókörébe vont területen természetesen a felvidéki városok iparának szintje a legmagasabb. Erdélyben egészükben a szász váro­sok vezetnek, de mellettük mind jelentősebbé válik Kolozsvár ipara, a mezővá­rosoké vagy a székely székeké. Bethlennek olyan kedvelt városai, mint Kassa és Kolozsvár, mind erőteljesebb gazdasági, társadalmi, sőt politikai szerephez jutnak.²⁶² „Nagybánya történetében — olvashatjuk — a 17. század első évtize­de a legjelentősebb időszakok közé tartozott... E fél évszázad alatt a céhek sorra újítják meg kiváltságlevelüket, a mesterek száma megnövekszik, a termelés emelkedik.”²⁶³ Egy-egy iparág — mint például az ötvösség — virágkorát éli.²⁶⁴ Mind gyakrabban esik szó Marosvásárhely, Udvarhely vagy Kézdivá­sárhely iparúzó lakóiról is,²⁶⁵ akiket a fejedelem belső békét biztosító uralma s a fogyasztás növekedése mind élénkebb termelésre ösztökél.

Az államháztartás kiadási tételeit szemügyre véve igazából már láttuk, a fo­gyasztó központi hatalom oldaláról szemlélve, azt a kedvező konjunktúrát, amelyet a nagyarányú építkezés, a szintesebb udvartartás s az állandóan ipar­cikket igénylő hadi szükséglet teremtett. Bethlen Erdélyében az iparcikkek emelkedő árát, a sohasem elegendő mesterember hiányát panaszolják, és a kéz­műves munkája iránt megnövekedett kereslet is tanúsítja: joggal feltételezhe­tünk valaminő termelésnövekedést szorgalmazó fejedelmi iparpolitikát. A kül­honi, mesterséghez jól értő embereket megtelepítő, a céhes ipar gondjaival so­kat bajlódó fejedelem azt is érezkelhette, hogy a gazdasági élet belső (mezőgaz­daság és ipar közötti) arányait kell megváltoztatnia. Meg kell erősítenie az ipa­ri ágazatot, hiszen százados elmaradottságot szükséges az országnak e téren bepótolnia.

Jellemző az a mód, ahogyan Bethlen szerves összefüggésrendjükben szem­léli a termelési folyamatokat. Tudja tehát, hogy az állatbőrnek a külső, de adott esetben a belső piacon való árusítását meg kell tiltania, hogy a nyereg-, a hám-, a pajzskészítőket nyersanyaghoz juttathassa. Természetesen ez esetben, miként a szabók pártfogolása esetében is, a kínálatbővítés, a közfogyasztás növelése mellett: az ország létét biztosító katonák felszerelésére gondol.

Ismeretes az is, hogy Nagydisznód szűrtaácsainak finom posztója kelendő portéka volt a 16. században. A kolozsvári, marosvásárhelyi és tordai szűrsza­bók már 1592-ben panaszolták, hogy nyersanyaghoz nem juthatnak, mert kül­földiek vásárolják össze és az országból kiviszik. Ez ellen születnek kiviteli tila­lak. Bethlen Gábor a kolozsvári szabók panaszára szintén határozatot hoz, miszerint: „a disznódi szűrtaácsok a végszűröket elsőb­ben az országbeli szűr­szabóknak adják a limitáció szerinti árán, ami az országbeli szükségtől megma-

rad, azt adhatják csupán az idegeneknek, az országon kívül valóknak.”²⁶⁶ A debreceni szabókat és ruhacsinálókat a vámoló, harmincadoló tisztségviselőkkel szemben is pártfogolja, miként általában tiszteletben tartja az ilyenszerű privilégiumokat, ha azok a termelés érdekeit szolgálják.²⁶⁷

Abban az esetben azonban, ha a termelő és a fogyasztó áll szemben egymással, az utóbbinak válik patrónusává. Az országgyűlés határozatával szorítja rá 1625-ben a kézműveseket arra, hogy időre végezzék el a vállalt munkát, az adott anyagba kárt ne tegyenek, minden mester „míveljen jó mívét”. Különb-ben büntetés, sőt másodszori vétség esetén a céhből való kizárás vár rá.²⁶⁸ A privilégiumok tehát nem lehetnek a velük való visszaélők oltalmára, palástjuk alatt nem bújhat meg — Bethlen Gábor szerint — sem a restség, sem a megrendelőt, a vevőt károsító gyatra munka.

A céhbe tömörültek jogait és kötelességeit megszabó normákat, a céhszabályokat aláírásával szentesítő fejedelem azt sem tűri el, hogy piaci, eladói monopóliumot teremtsenek, a versenyt támasztó idegen iparosokat kirekesszék egyes fogyasztóközetekből. A medgyesi, segesvári és kolozsvári esztergályos-mestereknek 1629-ben parancsolja meg, hogy a brassaiakat engedjék városuk piacán is árusítani. Tétélesen is megfogalmazza nézeteit, mondván: „Hogy valamely mesterember igaz munkájával készített áruját el ne adhassa, a közigazság ellenére van, ebből nem bőség, de szükség következik és drágaság.”²⁶⁹

Az iparfejlődést, árubőséget és árszintcsökkenést akaró fejedelem ezért telepíti az országba kézműveseket, és szükség esetén még a céhen kívüli mesterembereknek is szabaddá teszi a munkavállalást. Jellemző módon a hadfelszerelés gondja miatt támadja a céhmonopóliumok bástyáit, és legismertebb formában éppen Kassán, ahol egyik hadseregellátó központját építi ki. Itt a szabócéh panaszol a tanácsnál, hogy sok kontár dolgozik a házaknál és a katonatiszteknel. A tárgyalások rendjén azonban a városbírónak is el kell fogadnia azt az elvet, hogy a fejedelem fizetésin való szabók esetében nincs helye „a kontár-kergetésnek”. Sőt a tímárcéh maga mond le bőrbehozatali kiváltságáról, miután a hadi megrendelések teljesítésével a csizmadiacéh nyersanyaghiány miatt késedelmeskedik. A katonai vezetők nyomására azután idegeneknek is szabaddá teszi a bőrbehozatalt.²⁷⁰

A külhoni mesterek időleges alkalmazása s még inkább végleges helyhez kötése állandó törekvése. A belső erdélyi ipar fejlesztése, új iparágak, új termelési formák meghonosítása állandó gondja. Sajátos — sokat emlegetett — példája ennek az iparpártolási igyekezetnek az újkeresztyén, habán kézművesek betelepítése. „Az országba idegen országokból — írja Szalárdi János — nagy költséggel mindenféle jó mesterembereket, tudós fundálókat, kőműveseket behozat vala. Magyarországból az új keresztyének közül majd kétszázig való mindenféle mesterembereket (ha nem többet) mind feleségekkel, gyermekekkel behozatván, és azokat Alvincen, az Maros fordulatjában igen alkalmas kis helyre bizonyos privilégiumokkal, szabadságokkal megtelepítvén, ahol az hegyek között igen magas kőszikla tetőn, nagy erős helyen egy pusztát várat is adván nekik, azt is idővel megépítették, s alatt is az említett helyen oly igen nagy kiterjedt udvart, mindenféle mesterembereknek különféle műhelyeket, lakóházakat, sok szép szőlőket, külön-külön majorkodásokhoz való ker-

teket építvén. Mind telepedésüktől fogva minémű nagy alkalmatosságára, hasznára voltak mind fejedelmeknek s mind az országnak, az mindennapi próba mutatja.”²⁷¹

Svájcból az 1525-ös esztendő követően német területeken át Morvaországba menekülő anabaptisták hitbeli elveik, vagyonközösségi szokásrendjük miatt sok hányattatás, üldöztetés után — a fehérhegyi 1620-as évbeli vereséget követően — a Habsburgok elnyomása elől futva, Erdélyben hazára leltek. Bethlen Gábor rendelete nyomán már 1621. május 18-án szállást, élelmet és szekereket rendelnek ki számukra a kolozsváriak. Május 20-án, július 13, 14-én, 1622. március 4-én, október 22-én, november 19-én s bizonyára még máskor is kijut nekik a kolozsvári cipő és a mives embereket tovább szállító alkalmatosság. A számadáskönyvben többször is folyamatosan szólnak róluk, tehát több hónapon át tarthatott az ezer főt is meghaladó létszámú „morvák”-nak az új szálláshelyükre való átköltözése.²⁷² Feleségének 1621. augusztus 22-én írja a fejedelem, hogy ne egy százsz faluba, hanem Felvincre telepítse őket, s ott adjon számukra házhelyet, pusztát szőlőket s kiváltságokat: „az újkeresztyéneket Belditől vitesd haza, édes szívem, és telepítsd meg őket. Csináljanak műszereket maguknak. Adass nekik 10 fejős tehenet, 12 ökröt és néhány disznót.” A gondoskodó fejedelem azt is megírja, miért tartja jobbnak a vinci telephelyet: „Ott jó helyen lesznek mind a szászság és nemesség közt; járhatnak [közéjük] dolgozni, amikor a mi mívünk rajtok nem leszen.”²⁷³ Nem lehet kétségünk afelől, hogy a versenyt támasztani, a jobb ellátást biztosítani kiválasztott újkeresztyén mives embereket mindkét szempontból alkalmas, a céloknak megfelelő, a szászság ellenőrzésétől független helységben akarja dolgoztatni a fejedelem.

Az új hazában való életkezdés megkönnyítése mellett a bethleni gondviselés tartós kiváltságokra is kiterjed. Az országgyűlés 1622-ben kimondja, hogy „Az mely újkeresztyének... az országban bejöttek és immár ugyan meg is telepedtek... és az kiket magok mellé azután behozhatnának is ez országban, minden névvel nevezendő mesterségek szerint való munkájokat szabadon exerceálhassák”; vallásukat megkötések nélkül gyakorolhassák; „az ország közé semminemű adózással ne tartozzanak”; csupán tizedet adjanak a fejedelemnek és ellátás mellett, neki féláron dolgozzanak.²⁷⁴

Kiváltságleveleik birtokában a habánok igen sokféle mesterségben jeleskedtek. Nevezetessé váltak fémmegmunkálóként, hiszen például késeket majd tucatnyi félét készítettek s mindeniket többféle változatban. (1629-ben már utánozzák őket; kassai késcsinálók kérnek engedélyt, hogy újkeresztyén módra dolgozhassanak.) Nyelük ökörszarv, elefántcsont, gyöngyház, „czipros fa” felhasználásával, szép díszítésekkel készült. Az 1627. évi árlimitáció sarlójukat is jobbnak tartja az országbelieknél, és éppúgy magasabb árkategóriába sorolja, mint a bőrfeldolgozók, vargák termékeit. Posztócsinálásban, kocsikészítésben (a hintót lakatos, kovács, szíjgyártó, famegmunkáló s más mesterek remekelték) s a fazekasságban „cifra mivek” (a „habán” edények) készítőiként mozgásba hozták a céhipar megállapodott, hagyományos, régies formák taposómalom járó miveseit. Késeik alkalmassága, szépsége, posztószövési technikájuk fejlettebb volta, új székformáik (például a „setzel”-, veres bőrrel bevont „sesselszék”-ek), az ónmázás fajanszedények készítése és sok más mesterségbeli újítá-

suk kiválóan szolgálta azokat a célokat, amelyekre a fejedelem kiszemelte őket.²⁷⁵ Arra is van példa, hogy azért kér — bár kölcsönbe — újkeresztyén ácsmestereket, hogy a Trencsén várában csinált szárazmalmot Váradon is építsék meg, „mivel itt oly mesteremberek nem találtak”²⁷⁶.

A külföldi mesteremberek betelepítési akciója — láttuk — nem szorítkozott csak az újkeresztyénekre. Gdanskból szintén szeretett volna jó kézműveseket Erdélybe hozni. A fejedelem abban bízott, hogy további csoportokat is vonzani fog itteni megbecsülésük. A nagy tervek kiviteléhez szükséges kis dolgokra mindig gondoló fejedelem a finomabb termékekhez, így például az anabaptisták késeihez szükséges nyersanyagok beszerzéséről adott esetben maga gondoskodott. Így 1623-ban a portán vásárol számukra Toldalagi Mihály — bethleni parancsra — elefántfogat, gyöngyházat, berzsenyfát 83 tallérért.²⁷⁷

A korabeli krónikások, élükön Georg Krausszal, majd az ipar múltjának felidézói mind-mind egyetértenek abban, hogy a fejedelem magas szintű munkaterőt importáló tevékenysége a fejlettebb technika meghonosítását szolgálta, s ugyanakkor a céhek várfalai mögött meghúzódó kézművesek nyugodalmas egyeduralmi helyzetét kívánta megingatni. A szász mives embereket legközelebből érintette ez a versenytámasztó igyekezet. (A fejedelem halála után el is érik, hogy tilalmat mondjon ki az országgyűlés: az anabaptisták szász városokban ne forgalmazhassák áruikat.) Mindez a monopóliumok rendjének megbontása mellett vagy azzal együttesen, összefonódottan a fogyasztót szolgálja, a belső piac forgalmi szintjének növekedését segíti elő. Igazolja e feltevésünket az is, hogy a nagyra növekedett kereslet miatt eleget termelni nem tudó és sokak által zaklatott újkeresztyéneknek Bethlen megtöltja a külföldiek számára való termelést. Az anabaptista kézműveseknek nem szabad tehát a törököt, a keleti piacot ellátó kereskedőknek portékáikat eladniok.²⁷⁸

A 17. század a manufaktúrák számára a talajelőkészítés periódusa. Bethlen Gábor Erdélyében azonban csak létrejöttüknek az előzményeit kereshetjük.²⁷⁹ Ez önmagában természetesen még nem jelent elmaradottságot, jöllehet a merkantilizmus kora az iparban már új, gyárak felé vezérlő formákat rendszeresít, és királyi udvart, hadat, népet, valamint távoli piacokat tömegesebb áruellátásra képes intézményekkel gazdagít. A fejedelem azonban a közelebbi nyugati szomszédságban sem találhat ösztönző mintára. A német, az osztrák, a cseh-morva vagy szlovák területeken szintén késik még a manufaktúra-korszak beköszöntése.²⁸⁰

Vannak azonban olyan jelzések, amelyek az egyszerű kooperáció jelentkezésére utalnak. A kocsigyártó anabaptista mives emberek műhelyeiben például több mesterség ismerője munkálkodott, több szakmabéli dolgozott együtt. A hadfelszerelés gondja magát a fejedelmet is arra sarkallhatta volna, hogy ágyúöntő műhelyt létesítsen. Valamelyes kezdeményezéseket Gyulafehérváron tételhetünk fel, hiszen ott I. Rákóczi György korában már sok száz embert foglalkoztató létesítmény működött, mondhatnók Erdély első számba vehető exportképes manufaktúrája.²⁸¹ Meggondolkodtató ugyanis az, hogy a kassai tüzérszerek mesterét, az ágyú- és harangöntő Wenningh Tamást Bethlen megbízásából küldik Erdélybe, hogy ott munkálkodjék. 1624. június 12-én a kolozsvári „Becskereki Demeter az ágyúöntő németeket Enyedig viszi” hat ökörrrel.

(Valójában csak Tordáig kellett volna vinnie őket, és feltehetőleg a tordaiak vagy enyediak dolga lett volna a Gyulafehérvárig való szállításuk.) Varga Péter ugyanakkor a lakatosokat, cigányokat fuvarozza Enyedig. Ősszel Langh Jánost (másodmagával) említik a kolozsváriak, mint aki pattantyús, és „tüzes loptát” akar csinálni a városon.²⁸² Gyulafehérvári tarackját azonban 1619-ben nem adja Váradnak a fejedelem, a „mezőre”, a hadszíntérre tartja. Ugyanabban az évben Erdélyből csupán húsz ágyút visz ki, és Mansfeld nyolc ágyúját is Gyulafehérvárra viteti.²⁸³ Bizonyos az, hogy 1616-ban tizenkét mázsá rezet szállítanak Brassóba, hogy tarackot öntsenek, 1621-ben pedig háromszáz mázsát Kassára. Itt, a hadszíntérhez közelebb, míg el nem készülnek az ágyúk, csupáncsak a fejedelemnek szabad dolgozniuk az öntőmestereknek.²⁸⁴

A Fogaras-vidéki porumbáki kristályüvegyártást Bethlen Muránóból hozatott olasz mesterekkel kezdi el. Georg Kraus szerint a fejedelem halála után a rossz bánásmód miatt Velencébe távoztak. Az üvegiparnak azonban komoly bázisa született itt, hiszen az 1632-ben készített urbárium Felsőkománán működő üveghutáról beszél, s említi a porumbákit is. Az 1625. évi limitáció kimondja, hogy „Iveg tányérnak ezerét, kit ez országban csinálnak”, adják 9 forinton. Ebből a jelzésből azonban az üvegcsűrők működésére biztonsággal még nem következtethetünk. Ablakszemnek alkalmas üveget mindenestre külföldről is sokat kellett behozni.²⁸⁵

A papírmalmok már a 16. század elején dolgoztak Erdélyben. A századforduló viharaiban azonban elpusztultak. (Ismeretes, hogy mind 1603-ban, mind 1610-ben a Brassó környéki papírmalom mellett folytak a harcok.) Az iparág pangását tanúsítja az is, hogy a fejedelem számára igen gyakran vásárolnak láda- és koncszámra papirost, főleg Bécsből. Makai Nyíró János deák például (aki a fejedelemasszony számára imádságoskönyvet nyomtat) papirost kér, s jelzi: „vöttem fél kötés bécsi papirosat...”²⁸⁶

Az iparfejlődés százados lemaradását Bethlen Gábor nem számolhatta fel néhány év alatt. Az e téren végzett szervező munkáját azonban senki sem vélheti „jegen épített fundamentumnak”. Igen-igen jellemző az, hogy a szász kézműves iparnak versenyt támasztó uralkodót oly jól ismerő és a morva konkurenciát fel is panaszoló Georg Kraus mégis a haza atyjának (*Pater patriae*) nevezi, aki virágzásában hagyta Erdélyt az utódokra.²⁸⁷

4. Az árszabályozások

Jóllehet a hadi események színteréhez közelebb fekvő városokban, de mást is igen gyakran panaszkodnak Bethlen katonáinak a parancsnokai, de általában a fogyasztók a drágaság miatt, igazából nem ez a nagy áremelkedés, az „árforradalom” korszaka. Ez a 16. századot meghatározó jelenség olyan nagy erővel ható világgazdasági tényezők következménye volt, hogy Erdélyt európai peremvidékisége sem mentette fel az ármozgás ritmusának átvételétől. Az árszint emelkedése egyben a növénytermesztők és állattenyésztők számára nyitott meg bővebb kereseti lehetőségeket, s kedvezőbbre változott az agrároló, a mezőgazdasági és ipari termékek viszonya. A 17. század első felében, an-

nak ellenére, hogy további emelkedő irányzat is megfigyelhető, a mezőgazdasági árszintnövekedés megtorpanásáról, már agrárdepresszióról is szólnak a kutatók. Számolnak az 1619–1625-ös évekbeli inflációs jellegű gazdasági válságjelenségekkel is, majd pedig árszint-rögzítődési folyamatról adnak hírt.

A hosszabb távon meghatározott árváltozási indexek valóban nagymértékű emelkedést tanúsítanak. Az erdélyi árlimitációk alapján az iparcikkek (aranyforintra átszámított) százalékszámai a következő arányokat tükrözik:

1571:100 1609:150 1625:197

A bor értékesítésénél kialakuló (medgyesi) átlagárak hasonló ritmusról árulkodnak:

1571:100 1609 : 158,8 1625 : 200²⁸⁸

Kassán a korábbi 10 dénáros szintről 1623-ban 12-re, majd 1624-ben 25-re emelkedik a bor ára; 1627-ben 15, majd 1628-ban 20 dénárt kérnek érte.²⁸⁹ A bécsi piacon eladásra kerülő, a mi tájainkról való ökrök árát vizsgálva megállapítható, hogy 1550 és 1609 között az átlagár (ezüstértékben) háromszorosára növekedett; 1610 után azonban már megtorpan ez a fejlődésmenet.²⁹⁰ A lőcsei piacon egy font marhahús az 1589-es évet követően 1,80–2 dénárt ért, majd 1600 után átlagosan 3 dénárba került. 1620 táján a járványos állatbetegség és a rossz pénzügyi helyzet mintegy 4,50–5 dénár-ra növeli a hús árát. A devalvációs intézkedések és az árak limitálása után 1627-ben azonban hosszú időszakra 3 dénár körül stabilizálódik a pénzbeli ellenérték.²⁹¹ A gabona köblét ugyanitt — Hain Gáspár krónikája és a számadáskönyvek feljegyzései (ezek nagybani árak) alapján — ilyenszerű növekedési, majd fogyási tendencia jegyében árusították.²⁹²

Év	Búza		Rózsa	
	Krónika	Számadás	Krónika	Számadás
1525	44,00	31,02	33,00	—
1600	450,00	160,00	325,00	60,00
1622	400,00	350,00	350,00	140,00
1623	300,00	—	200,00	156,00
1639	—	—	200,00	153,00

Év	Árpa		Zab	
	Krónika	Számadás	Krónika	Számadás
1525	25,00	12,00	12,00	10,67
1600	200,00	107,45	160,00	38,27
1622	300,00	200,00	200,00	109,40
1623	175,00	—	—	59,33

A búza ára, amely 1622-ben a 4 forintot (400 dénárt) is elérte, valóban ma-

gas volt. A korszak krónikásai panaszzolják is az időnként megemelkedett árszintet; azonban igazából inkább csak rövid távon nagyobbak az eltérések, időjárástól, pénzértékcsökkenéstől, politikai helyzettől függően.²⁹³

Néhány felvidéki — a bethleni hadjáratok övezetében fekvő — város búzaár-összeírása (dénárban) szintén tanúsítja a számottevő eltéréseket, ugyanakkor pedig azt is, hogy az idősorokban felfedhető valamelyes irányzatjelző egybehangzás is.

Év	Nagyszombat	Besztercebánya	Lőcse
1619	43,56	36,76	—
1620	50,42	83,55	101,27
1621	130,06	131,46	99,23
1622	105,22	264,23	350,00
1623	127,24	468,36	—
1624	99,85	286,53	250,00
1625	54,87	102,26	225,00
1626	42,52	87,56	112,00
1627	26,15	104,78	—
1628	22,81	116,62	—
1629	—	163,57	125,00
1630	53,73	143,71	259,00

Az adatokat feldolgozó Štefan Kazimir megállapítását idézzük: szerinte a „háború után a gabonaárak jelentős mértékben csökkennek, majd 1619 után az infláció és rossz termés miatt újból gyorsan emelkednek. 1626 után a helyzet normalizálódik, és a további fejlődés során az árak fluktuációja mindenekelőtt az időjárás befolyását tükrözi.”²⁹⁴ A posztó esetében is a húszas években figyelhető meg rendkívül gyors árnövekedés (1627-ben Lőcsén ötszöröse az 1619-esnek), hasonlóképpen áremelkedés mutatható ki, ha a vas áralakulását elemezzük (egy mázsa 1619-ben 250 és 1627-ben 700 dénár).

A hadseregellátás gondjaival küszködő, a drágaság miatti fogyasztói panaszokat gyakran halló fejedelem ipar, kereskedelem és pénzügy összefüggésrendjében igyekezett az áremelkedést megfékezni. E törekvésének eszközeként használta az árlimitációt. Árszabályozás volt Erdélyben korábban is. Az 1571. évit Báthory István dolgoztatta át, majd Bethlen is hosszú ideig az 1609-es részletes rendelkezés betartását igényelte. 1615-ben szintén ezt proponálja, és követeli az építőiparban dolgozók járandóságának meghatározását. 1619-ben ki mondják az országgyűlésen, hogy: „Noha... ez országban minden bőség vagyon, mindaz által az míves emberek arra nem nézvén, nemhogy míveket az limitáció szerént adnák, sőt inkább minden míveket kétszer árán adják.”²⁹⁵

Az 1625-ös esztendőben azután, látva a termékeknek „képtelen és hallatlan drágaságát”, a kereskedőket hívta egybe: „... ezen dolog felől az országbeli kalmár és áros emberek értelmét is akarván ebben venni, azokat convocáltatván, és ezen dolgot eleikben adván, és offerálván nekik mind az szabados kereskedést, mind az pénznek valorának alább szállítását, azok csakugyan előbbi illet-

len kereskedésekhez ragaszkodván, resolválták így magokat...” A csak maguk hasznát nézőknek minősített árusító embereknek a tartózkodása megghiúsította a szabad ármozgásra és pénzértékcsökkentésre alapozó terveket. Maradt tehát a régi mód, a limitáció. Ezt a munkát azonban már 1625-ben igen körültekintően végeztette el a fejedelem. Kérte a „városi rendek” véleményét is, s azt, hogy Bécsbe, Krakkóba, Lembergbe, Belgrádba évenként küldjenek ki árszínvonalat tanulmányozó embereket, s így nemzetközi piaci viszonylatokba helyezték be-le az erdélyi árakat. Év végére azután a pénzszilárdítást is megkezdette.²⁹⁶

Az új pénz természetesen új limitációt tett szükségessé. Bethlen valójában ebben az 1626 tavaszán végbevitt árrendezésben igyekezett alacsonyabb szinten rögzíteni az árakat, majd 1627 áprilisában és októberében ismét limitációt tett közzé. Néhány adatát mutatóban közöljük.

	1609		1625		1626		1627 I.		1627 II.	
	frt	den	frt	den	frt	den	frt	den	frt	den
Ökör (pár)	—	—	30	—	28	—	28	—	28	—
Juh	—	80	1	10	—	70	—	70	—	70
Bőr (ökör, jó minőségű)	3	—	2	25	1	50	1	50	2	—
Saru (asszonynak való)	—	40	—	75	—	50	—	50	—	40
Farkasbőr (kidolgozott)	2	25	3	—	1	28	1	40	1	40
Kocsikerék (12 küllőjű)	—	50	—	75	—	60	—	50	—	55
Gyapjú (mázsa)	7	—	8	—	6	—	6	—	8	—
Szűrposztó (vég, fehér)	5	50	8	25	4	—	4	—	5	—
Köpenyeg (karasia vagy brassai)	—	70	1	50	1	—	1	—	1	—
Kender (mázsa)	4	—	3	—	2	—	2	—	3	—
Szappan (font)	—	7	—	12	—	6	—	6	—	6
Nyereg (kétkápájú)	2	—	3	—	2	—	2	—	2	—
Vas (140 fontos mázsa)	4	—	6	—	4	—	5	—	6	—
Szántóvas (hosszú)	—	40	—	60	—	40	—	40	—	80
Kapa (torockai, jó)	—	28	—	30	—	20	—	20	—	26
Kasza	—	40	—	90	—	60	—	60	—	60
Hordó (80 vedres)	1	10	1	50	1	—	1	—	1	—
Lenvászon (sing)	—	7	—	11	—	7	—	7	—	8
Kendervászon (sing)	—	5	—	8	—	5	—	5	—	6
Kőműves-napszám (étellel)	—	25	—	42	—	28	—	28	—	28
Angliai karasia posztó (vég)	—	—	—	—	23	40	24	—	25	—
Morvai posztó (vég)	—	—	—	—	14	—	18	—	18	—
Skarlát (sing)	—	—	—	—	9	45	9	45	9	—
Bársony (sing)	—	—	—	—	7	—	7	—	7	—
Tafota (dupla, veres)	—	—	—	—	2	50	2	80	3	50
Papiros (kötés)	—	—	—	—	3	—	3	—	3	—
Mandula (font)	—	—	—	—	—	16	—	20	—	25
Fahéj (font)	—	—	—	—	3	—	3	—	2	25
Cukor (font)	—	—	—	—	1	50	1	50	1	—
Szőnyeg (perzsiai, skarlát)	—	—	—	—	—	—	16	—	16	—

Az 1625-ös kényszerárszabás szerkezetében, formájában még az 1609-es mintát követi. A megindoklása, majd a további limitációk azonban mindinkább a bethleni gazdasági szemlélet tükrözői. Mindenekelőtt alapvetően meghatározó a változó valóság tényeihez való igazodás. A fejedelem az élelmiszerárakat nem szabályozza, számolva a természeti tényezők hatásával, a kínálat időjárástól is függő voltával, de a földminőség tekintetbe vételét szintén a tisztviselők és városvezetők figyelmébe ajánlja. Ugyanígy gondol a termelői létfenntartási költségek eltéréseire. Ezért az élelmiszerek, a „konyhára valók” esetenkénti limitálásánál a két Küküllő völgyében, a székelység és szászság körében olcsóbban kell az árukat adni, mert ott „isten minden élést bőven adott”.²⁹⁷

Rendkívül sokat törődik már az 1625-ös esztendőben a mészárosok dolgával. Az élő állattal spekuláló, a marhát ki nem vágó, „nem nyúzó” s így a kínálatcsökkentéssel az árat emelő, font, mérőeszköz nélkül drágábban eladó, a húsert még ajándékot, kupa bort vagy mást igénylő mészárosokat súlyos büntetésekkel, céhből való kivettetéssel fenyegeti.²⁹⁸

Az élelem olcsóbbítása és a hadi nép, a vitézlő rendek számára való megvásárolhatósága állandó gondja a fejedelemnek. „A hús ára miatt — írja — a szegény község is meg ne nyomorodjék”, és megköveteli, ha „valami új nép jőne valamely városra, akkoron is ne adhassák drágábban a húst szinte mint annak előtte...” A kézműves napszámbérek a hús árához viszonyítva különben eléggé magasnak tűnnek. Egy kőművesmester, akit élelmez is munkaadója, egy napra 42 dénárt kap, ami egy bárány vagy tíz font disznóhús árának felel meg és 71 és fél nap alatt keresi meg egy pár ökör pénzbeli ellenértékét. A gabonafélék árára jellemző, hogy 1 köből lisztért 40 font (mintegy húsz kilogramm) húst vagy két bárányt lehet kapni.²⁹⁹

Az árak differenciáltak, a minőséghez igazodnak. Az ökör ára 15 és 6, a tehéné 12 és 6 forint maximum és minimum között helyezkedik el. A kapáknál aszerint, hogy váradi, torockói, medgyesi, besztercei vagy segesvári, szintén kettőzött árat is találunk, 40 vagy 20 pénzt. Ismeretes, hogy az újkeresztyének több árufajtáját magasabbra, többre értékeli. A süvegkészítésben azonban egy szinten lévén a jó brassai, szebeni mesterekkel, azok is magasabb árat kérhetnek, ugyanazt, mint az alvinciek. Az ármeghatározásban a felhasznált anyagnak is jelentőséget tulajdonít. Kedvenc ötvöseinek is csak 14 latos ezüsből szabad dolgozniok, külön „bélyeggel” felelve a minőségért. „Az oláhfalvi deszkának, az olyannak, az minéműt őfelsége parancsolt maga ottlétében metszeni közönségesen — olvashatjuk az 1627. évi első árszabályozásban —, tudniillik két öl ni hossza, két araszni széles, másfél újnyi temérdek...” méretűnek kell lennie. A csizmadiák a különféle lábbeliket, különböző nemű, korú vásárlónak eltérő módon készített, különböző fajta és színű bőrből valókat adhatják más és más áron. A külföldi luxuscikkek behozatalát — drágábban is — pártfogolja ugyan („az idegen országból bėjővő kereskedő emberek is, hogy el ne idegedjenek idebe való kereskedésektől”), de a második, 1627-es limitáció a török, görög és zsidó áros emberek szállítmányainak árszintjét is megszabja. A brassai posztó árát talán a hadi konjunktúrához való alkalmazkodás miatt is drágának minősítik a kortársak. A limitáció megadja azonban a jogot ahhoz, hogy a

Szebenben, Brassóban szótt kék, zöld, szederjes színű, legjobb fodor posztó végit 24 forinton árulják, míg a közönséges árújukat az igen jó morvaországihoz hasonlóan 18 forintért adhatják.

Jóllehet csupán néhány szembeötlő vonását jelezhetjük az árszabályozásoknak, főhelyen arról kell szólanunk, hogy Bethlen Gábor a pénzromlás, a nemzetközi ármozgások következtében is tartósan növekedő árakkal szemben alattvalóinak (s ebben a kategóriában a katona és az azt vezérelő főnemes is ott található) életszínvonalát igyekszik magasabb szinten őrizni meg. A szükségletek, a fogyasztói igények kielégítése szabja meg a fejedelem követelményeit, azt, amit az 1625-ös országgyűlési határozatban így fogalmaztak meg: „az marhát pedig az országbeliekért limitálták, nem az kereskedésért, hogy mindennek jusson szüksége szerint minden.”³⁰⁰

A valósághoz igazodás természetesen ez esetben, a limitálás dolgában is jellemzi a fejedelmet. Az áradatak száza tanúsítják, hogy 1625-ben rögzített egy (1609-hez viszonyítottan) magas árszintet. Ezt kísérelte meg 1626-ban számottevő mértékben leszállítani. Az 1626. évi első szabályozás kis eltérésekkel — most már a pénzürtékszilárdításra is támaszkodva — ugyanezt ismétli. Miután azonban a piaci helyzet miatt ellenállással kell számolnia, még az év őszén kisebb-nagyobb áremelésekkel kísérli meg a reális árszinthez közelíteni az országos rendezést.

A magyarországi részekben szintén 1625-ben bízta meg az országgyűlés a helyi vezetőséget a limitálással. 1626. április 5-én pedig Szebenből ír a kassai generálisának, Perényi Ferencnek, hogy immáron a jó pénz behozatala után meg kell szüntetni a drágaságot, s a megyebeli főembereket összehíva „méltó és érdemes árára” szükséges limitálni az árucikkeket. Az árszabás betartását azonban a tanácsnak az inspektorok, felügyelők kirendelésével kellett biztosítani. Kisebb zavarok, vitára okot adó helyzetek azonban még ezt követően is bőven akadtak.³⁰¹

A limitációknak Bethlen Gábor kemény kézzel igyekezett érvényt szerezni. Sok kereskedelmi ügylet az árszabást tiszteletben tartva jött létre. 1626 tavaszán a Bethlen Gábornak dolgozó kolozsvári lakatgyártók például a „meglimitált” árat vették fel a tanácstól. A város maga azonban 1627. április 18-án arra utasítja követeit, hogy óvatosan és igen vigyázva, de fáradságot nem kímélve munkáljanak az 1626-os limitáció megvalósításán. Az országgyűlés a szembehelyezkedők ellen, akik a kereskedést vagy kézművességet felhagynák, portékájukat elrejteneik vagy emeltebb áron adnák, már 1625-ben szigorú intézkedéseket hozott, és Kamuthy Balázs személyében központi személyt jelölt ki e kérdés felelőseként. Az 1627-es esztendőben azután a nemesek közül Kapuy Andrást, a székelységből Balássy Ferencet, a szászságból pedig Weyrauch Dávid „deák uramat”, a kőhalmi királybíró inspektornak nevezte ki. Ezzel valójában megteremtette az első, még a rendeket képviselő, de már az állami hatóság szerepkörében cselekvő intézményt, az első iparhatóságot. A privilégiumok felett őrökdő városok a beavatkozást természetesen sérelmesnek találták. A cirkáló ellenőrök Georg Kraus szerint vásárokat látogatva, sokaknak, akik a korlátozást nem tartották magukra nézve kötelezőnek, nagy károkat okoztak. A fejedelem halála után sikerült is elérniök az inspektorok felügyelői rendszerének

megszüntetését, s ismét a városbírák vették kezükbe régi önkormányzási jogukat, a piacvizsgálatot. Mielőtt azonban a régi rendtartáshoz visszatértek volna, 1628 januárjában a brassaiakat 1600, az udvarhelyieket 1000 és a disznódiakat 1200 forintra büntette meg. Jellemző, hogy az udvarhelyi kalmárok és a „vét-kes” tizenkét céh, akik árukat tagadtak el, vevőikkel előre megegyezve adták drágábban termékeiket, érvelni is próbálhattak, nyersanyag gondokra hivatkozva. A fejedelmi levélből azonban egyebek között az is kiviláglik, hogy eleve gondot viselt arra, miként a kovácsok 9 forintért juthassanak a vas mázsájához, a rézműveseknek Fehérváron, ha 200 mázsa kellene, annyit is adna, ugyanígy önt vagy mázat a fazekasoknak, a takácsoknak pedig eszükbe idézi, hogy „semmi sem bővebb Erdélyben lennél, kendernél”.³⁰²

A termelés egész menetét, az árucseré-forgalom minden mozzanatát a pénzérték, a kínálat és kereslet problémáit átlátva, valójában a fogyasztói érdek szolgáltatában sértett régi szabadságjogokat, teremtett új rendet, megszokott rendtartást negligálva, természetesen ez alkalommal is a közjó munkálójaként.

5. A bányaművelés

Bethlen Gábor megkövetelte a kereskedőktől, hogy áruikat „isten s igazság szerint való árán adják”, azért, hogy „az piacok meg ne fogyatkozzanak”. Az olcsóság és bőség feltétele azonban a jó pénz volt, és ő ezt ígérte is mind az „áros embereknek”, mind a paraszti árutermelőknek. Ahhoz azonban, hogy ígéretét megtarthassa, a nemesfém és a réz bányászatát, a pénzverést kellett szorgalmaznia s új alapokra helyeznie.

A fejedelmi bevételek forrásait elemezve már szó esett a bányák és a pénzverés hozamáról, valamint a kihasználás formájáról. A bányászat és a pénzverés egyéb vonatkozásairól szólva azonban még el kell mondanunk Bethlennek a fejlődés érdekében tett néhány intézkedését. Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy igen-igen leromlott állapotban, sok helyütt a teljes pusztulás küszöbén állón örökölte Erdély bányaiparát. A fellendülést szolgálva először is a vállalkozói kedvet serkentette, a kitermelés szabadságát biztosítva. Az 1618. évi országgyűlés kimondotta az ő „kegyelmes tetszéséből”, hogy „mind itt ez országban lévő s mind idegen országból jövendő bányászok, akarmely nemzetiségből állók, ez országba bėjöhessenek, kiknek minden helyeken lévő bányáknak kinyitására szabadságok légyen...”³⁰³

A felvidéki bányavárosok uraként tanulmányozta, személyes tárnalátogatás alkalmával is, az ottani fejlett bányaművelést. Majd amikor le kellett mondania erről a számottevő gazdasági erőforrásról, Erdély bányaiparát az ottani technika behozatalával, munkaerőáttelepítéssel igyekezett magasabb szintre emelni. Segesvári Bálint krónikájában olvashatjuk, hogy (1622. január végén) „hozának sok bányász, aranyászó legényeket, többet ötszáznál, feleségek-gyermekekkel egyetemben Körmöcz és az több bányákból onnét feljül: de nem jó akaratjok szerint, hanem mind válogatva irva voltak, kiket Bethlen Gábor őfelségé küldé Erdélyben: pénzverők is voltak köztök, kételenség alatt kellett eljönniük”. A kolozsvári számadáskönyvek sorai igazolják mindezt, még

ha a kényszer csak az óvatosan válogatott szavakban van is elrejtve. Január 22-én írják, hogy „Király urunk őfelsége az mely 500 német bányászokat Erdélyben szállított”, Haller István gondviselésére bízta; 31-én pedig a négynap ellátásukról szólva fogalmaznak így: „az mely ötszáz bányászok urunk őfelsége akaratjából, házok népével együtt országunkban jöven”, Kolozsváron megpihenni megszállottak. A velük való törődésről más feljegyzések is árulkodnak. Miként az újkeresztyének, őket is minden szükségessel igyekezett ellátni; mint írta, azt akarja, hogy kényelmes helyzetük legyen, és úgy gondoskodjanak róluk, hogy sorsukkal elégedettek legyenek. Az Erdélybe invitált bányatisztek útiköltségére is sokat költött. Mint Szalárdi írja: „a sóaknák, arany-, ezüst-, kéneső- és rézbányáknak coláltatását, műveltetéseket ottan jó helyben állattatta, és azoknak műveltetésekre messzünnen is nagy költséggel azokhoz jó értő tudós főmestereket hozatott vala”.³⁰⁴

Az erdélyi és királyi magyarországi arany és ezüst — főként a tengerentúli szállítmányok bősége miatt — elvesztette korábbi jelentőségét. Bethlen Gábor számára azonban nélkülözhetetlen volt a nemesfém mind a pénzverésből származó jövedelem, mind pedig a hadjáratok, valamint a török adó miatt. (Valójában Erdélynek, a merkantilizmus hajnalán, aranyat úgy kellett volna felhalmoznia, hogy közben az oszmán birodalom nemesféméhségét is csillapítsa.) Érthető tehát, hogy a fejedelem mindent megtett a bányák jobb, technikailag fejlettebb üzemeltetése érdekében, ugyanakkor pedig megkísérelte az országgyűlési határozat erejével is visszafogni az aranyak és ezüstnek a kiáramlását. Az 1618. évi szebeni diéta az ezekből való tárgyak kivitelét sem engedi meg a görög kereskedőknek. A kassaiaknak 1623 tavaszán tiltja, miként azelőtt is tilalmazta, az ezüstnek kereskedés végett idegen országba való kivitelét.³⁰⁵

A réznek korábban hasonló nagy szerepe volt, és sorsa is hasonult a nemesfémekéhez. Ismeretes, hogy például a besztercebányai réz korábban meghatározó jelentőségű volt a világgpiacon, a svéd és tengerentúli konkurencia nyomán azonban sokat veszített korábbi jelentőségéből. Jóllehet ez a folyamat korlátozta Bethlen Gábor lehetőségeit, hogy mind a nemzetközi gazdasági életben, mind országa termelésében és pénzverésében kedve szerint élhessen valamilyen monopolhelyezete előnyeivel, minden életterületen igyekezett ezt az erőforrást is bővebb hozamúvá változtatni. Már 1614-ben azt mondja ki Medgyesen: „Minthogy ez országból az rezet ezelőtt sem volt szabad kivinni, ezután se legyen szabad senkinek...” A belényesi bánya fejlesztése is állandó gondja. Az erdélyi bányászat múltjában szerepet vivő Lisibon családból Jánosról jegyzik fel a kolozsváriak, hogy negyedmagával Váradról érkezett, „minthogy urunk expedialta volt Blenies vidékén való rézbányák reviziójára...” A régi szokásrendet is őrzi, s következésképpen a környékbelieknek — diétai határozat szerint — kell elegendő fát szállítaniuk a bányákhoz.³⁰⁶

A termelési technika iránti érdeklődését és érzékét egy, a réztermelés hozamának növelése érdekében írott levele is tanúsítja. 1621. szeptember 11-én Illésházy Gáspárnak írja: „Besztercebányai kamaránk prefektusának írásából értjük, hogy ennek előtte való esztendőkből... a rézkövet a környékbeli erdőkbe hordván, ahul fa és szén bőven találatnék, ott fűtatták és az scoriáját, a rézkőnek megmaradottát, kit haszontalannak ítélték, azon helyeken hagyván, azután

némely tudós emberek az ilyen elhányt scoriát investigálván, nem kevés hasznót találtnak fiskusnak belőle, magok életeket is szaporítván — azzal való munkájuk által a szegény emberek.” Ennek a felhalmozódó salakból még kiolvasztható réznek a kitermelését szorgalmazza, s miután a likavai erdőségekben dolgozó „szegény bányász parasztságot” e miatt a tevékenysége miatt fogásra vetették, szabadulásukat megparancsolja. A művelők és a fiskus hasznát nézve — „nem tartván közönséges jóban ellent” — igényeli mindezt a fejedelem Illésházytól.³⁰⁷

A kis jelentőségű termelési eljárásokat és a nagy horderejű — ha kell, nemzetközi súlyú — terveket a maga sajátos módján egységben látó és a merész elképzeléseket, valamint a köznapi realitás követelményeit szoros kapcsoltságukban együtt latolgató Bethlen Gábor a rézegyedáruság megteremtésének gondolatával is foglalkozik. Az ajánlatot Oxensjerna svéd kancellár fogalmazza meg és tudatja követte útján a fejedelemmel. Céljuk az volt, hogy Európa két nagy rézkitermelőjeként összefogjanak, biztosítsák uralmukat a rézpiacon, a keresett fém ára felett megegyezve emeljék a rézpénz névértékét, és megkönnyítsék ily módon mind a vásárlásaikhoz, mind a hadfogatáshoz szükséges összegek előteremtését. A rézegyedáruságot azonban — még hogyha csak a királyi Magyarország és Erdély viszonylatában is és csupán a kitermelés síkján — a már említett Lazarus Henckel von Donnersmarknak sikerül megszereznie. Bethlen ugyanis 1620-ban százezer forintnál nagyobb összegű kölcsöne fejében már lekötötte a legjelentősebb besztercebányai rézbányák hozamát ennek a hatalmas anyagi eszközök felett rendelkező, háborúkat finanszírozó nagykereskedőnek. Ugyanakkor azonban mind az ágyúöntésre küldött, mind a kézműveseknek rendelkezésére bocsátott, valamint a külkereskedelmi forgalomba, Sziléziába, Gdanskba vagy más piacokra irányított sok ezer mázsányi rézről szóló írások ennek a termelési ágnak a fellendüléséről tanúskodnak.³⁰⁸

Az egyhuzamban páratlan lendülettel építkező és sokat hadakozó, országát termelőeszközökkel és fogyasztási javakkal elárasztani akaró fejedelemnek a vashányászatot és -feldolgozást szívügyének kellett tekintenie. Panaszolta is, hogy Báthory Gábor idején Erdélyben „vaskohnak híre sem volt”, azt is, hogy a váradi domínium szintén nélkülözte a kohót, majd egy-egy számvetésre megérett alkalomkor önértéktudatosan mérte fel a maga igyekezetét. Az országgyűlés természetesen kevesellte „az országbeli hámorokat”, s a belső piac szükségleteit biztosítva a vaskivitelt is tilalmazta. Az árszabásokban főleg a vajdahunyadi, torockói és csetneki (Gömör megyei) vasárukat emlegetik, de természetesen a bihari és csiki vasról is említést tesznek forrásaink. A hunyadi bányákhoz Bethlen fejedelemmé választása előtt, 1605 óta juszt formálhatott, majd fiskális jószágának nyilvánította azokat, 1620-ban pedig Bethlen Istvánnak adományozta. A csiki vashámort is már 1610 óta birtokolta. A csíkszentdomoskói érclelőhelyekről és hámorról szóló adomány feltehetőleg nem vonatkozott a madarasi részre is. A fejedelem bizonyára később ezt is visszaszerezte a kincstár számára. Jellemző, hogy Moldva ura, Ștefan Tomșa 1622. szeptember 4-én emlékezteti Bethlen Gábort, hogy 400 tallér értékű „az csiki hámorról valami vasat” ígért volt neki. Működött és termelt ugyanakkor, a jelentősebbek sorában, a kassai hámor is.³⁰⁹

A higany, a kéneső bányászata szintén számottevő. A kereslet iránta a világpiacon még nagyobb is annál, mint amennyit Zalatnán, Abrudbányán kitermelhetnek. Bethlen Gábor ennek tudatában szorgalmazza — mint láttuk — a bányászatát, és miként arról a továbbiakban részletezőbben is szólunk, mindent megtesz a kereskedelmi téren mutatkozó konjunktúra kihasználására.³¹⁰

Valamint az ércbányászat, a só kitermelése is fejedelmi jog és kötelesség, közvetlenül pedig a kancellária hatáskörébe tartozó tevékenység volt. Valójában a sókamarak igazgatták ezt az oly nagyon fontos erdélyi gazdasági ágazatot. (Kivételesen — mint 1614-ben Kornis Ferenc udvarhelyszéki királybírónak — engedélyez Bethlen egy alkalommal 400 forint értékű sóvágást a szentpáli határon, de azt is ellenőrizteti sófalvi gondviselőjével, Koncz Boldizsárral.) Különben a sóvágás, a sóbányászok kiválasztása és fizetése, a sóadás nemesnek, székelynek, valamint távoli piacokra szállítása — állandó fejedelmi gond.³¹¹

Jóllehet a salétromfőzés nem szorosan e körbe tartozó, a hadiipari, puska-porgyártási jelentősége miatt szintén állami monopólium, mint részben vagy egészben annyi előbb említett bányászati termék.

A bányászat, a kohászat a 16. század utolsó harmadában a Habsburg Birodalomban is visszaesik, s csak a 17. század második felében éri el a korábbi század közepén megvalósított színvonalat. Különben az európai térség egészében a kohászat az útkeresés stádiumában van. Bethlen Gábornak más természetűek a teendői, neki a bányászat terén az újjáépítés feladata jut, s az alapozás, az újrakezdés erőfeszítései közepette emeli itt-ott a technikai színvonalat, teszi rendszeresebbé a bányászati igazgatást, jobban forgalmazhatóvá a termékeket.

6. A pénzügyi politika

A 16–17. századi gazdasági áramlatok problémája s ezen belül a pénzértéknek, valamint az áraknak a változása, ha sokat is vitatott, de végre valóban jelentőségéhez mérten tanulmányozott kérdésévé vált a szakirodalomnak.³¹² A nemesfémtermelés, az arany és ezüstnek Európába özönlése, a demográfiai növekedés vagy csökkenés, az egyes tájegységek, sőt világrészek kapcsolatainak újszerű alakulása, a nemzeti keretekben pedig a gazdasági szerkezet mélyrétegeiben végbement változások — mind-mind szerephez jutnak a módszerileg is új szemléletű kutatásokban. Bethlen Gábor pénzügyi gondjai csak ebben a világ gazdasági összefüggésrendszerben értékelhetők, bár sok vonatkozásban még tisztázatlanok mind az árforradalomnak, mind a százados hosszú távú vagy hirtelen, hevesen kirobbanó inflációs kríziseknek s kereteiken belül a pénz értékállandóságának vagy vásárlóereje leromlásának oly lényeges problémái.

Bethlen Gábor országlásának első szakaszában, 1613 és 1620 között, a nemzetközi viszonylatban már számottevő időszaki válságként jelzett pénzromlási hullám még nem okozott komoly zavarokat. Az európai krízis, a harmincéves háborúhoz is kapcsolódó infláció importálása azonban Erdélyben is érezte hatását. A „Kipper und Wipper” korszak kezdetét sokan teszik 1619-re, de az

ekkor akuttá váló betegség tünetei már korábban észlelhetőkké váltak. (A fejedelem az 1614. évi országgyűlésen is kapcsolatba hozza a rézkiviteli tilalmat a másutt abból vert rossz pénzekkel.) Ezeknek elszaporodását a diéta szintén fájlalja, s határozatot hoz, hogy például „fejér garast” senki, még a fejedelem se veressen, elfogadni se legyen szabad. Arany- és (tallérok pénzlába szerinti) súlyosabb ezüstpénzt vertek ekkor Erdélyben Szebenben, Gyulafehérváron és Kolozsváron. (Ez utóbbinak — mint az aranybeváltás rendezésének említésekor mondtuk — szerepe igen megnövekedett.) 1615–1616-ban mind a „jó pénz” hiányát panaszolják, mind pedig a hamis dutkának a káros hatását kívánják kiküszöbölni. Az ezüst dutkát (amely nem ón, vas, réz) és a „fejér garast” mindenki, árus ember vagy fejedelmi adószedő köteles elfogadni. A pénz azonban szűkké válik, s a „jó pénz” sokasítását ezért még az állatkiviteli tilalom feloldásával is szorgalmazták. Az aprópénz szaporítása érdekében az 1614-ben eltiltott garasok verését is újrakezdi. („Urunk pénzverője” számára különben már 1618 tavaszán és nyarán kell a kolozsváriaknak élelmet biztosítaniok.) Az új pénz ezüstartalmában finomabb, jobb lévén, rövidesen el is tűnik, helyt adva a külföldről beszivárgó lengyel garasoknak. Erdélynek meg kellett tehát tanulnia a Gresham-törvényt, azt a pénzügyi axiómát, miszerint a rossz pénz kiszorítja a forgalomból a jót. A meginduló első hadjárat szintén felveti a pénz problémáját, hiszen fizetni kell a hadakat, és ezért az 1619. évi december 26-i kassai artikulusokban szabályozzák — számítási pénzben — a főbb forgalmi érmék árfolyamát. Egészében véve ebben a szakaszban eléggé rendezettek Erdély pénzügyei, és ha nem is nagyméretű az ezüstpénz verése, az minőségileg jó.³¹³

Az 1620-as esztendőitől kezdődőleg azután mind az inflációs jelenségek, mind a pénzromlás érezteti hatását Erdélyben, de Moldvában és Havasalföldön és másutt is.³¹⁴

Bethlen Gábornak 1622. december 5-én Varannay Andráshoz írott leveléből kitűnik, hogy a fejedelem tudatában volt annak, miként nemzetközi méretekben kibontakozó pénzügyi nehézségekről van szó. „Látván az monetáknak rossz volta miatt minden szomszéd országokban az nagy confusiót, és akarván prospiciálni az mennyire lehetne — írja — ebből is birodalmunkra, akartunk némely módokat felkeresni, melyekkel efféle monetákat reformálhatnánk.”³¹⁵ Egyelőre azonban számolni kell azzal, hogy mind Németországban, mind az osztrák birodalomban katasztrofális méreteket öltött a pénzérmék nemesfém-tartalmának csökkenése. A pénzzel nyereszkedők száma megnövekedett Erdélyben is. Üzérkedési céllal a jó pénzt külföldön értékesítették, és helyébe rossz pénzt hoztak be. A valóban „országcsaló”-nak nevezhető spekulánsok ellen egyre-másra születnek az országgyűlési határozatok. 1622 májusában dönt úgy a diéta, hogy „Aranyat, tallért és dutkát, fejének és minden marhájának elvesztése alatt ki ne vigyen senki az országból”. A rendek a régi jó poltura, valamint az 1616, 1620, 1621, 1622-ben vert apró „fejér pénz” árfolyamát megszabják. Azok ellen is fellépnek, akik a pénzzel kereskednek („az jóvát kihordván országunkból, és rosszabbakat hoznak helyébe”). Mindez természetesen nem sokat segített, és az európai infláció importja nyomán drágasághullám is végigsöpört az országon. Szemléletes módon számol be erről — szubjektív voltát, el-

keseredettségét s ellenérzését sem titkolva — marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc: „Tavaly, 1622. esztendőben egy drágaság lőn. És hozának felső Magyarországból jó öreg, jó ezüstű gazdag polturát Erdélybe búzáért; de azért alábbvalóval elegy volt, mellyel megrakodék az ország... Melyet a fejedelem hogy megsajdíta, legottan megtiltá, hogy senki ne élhessen vele, hanem — mivel a német császár az első megbékéléskor Opuliát és Ratiboriát is hat vármegyével néki adta vala — onnat származik bé valami hamis poltura, és azt parancsolá, hogy avval, és öt pénzes garast is veretett vala — avval éljenek birodalmában. De mind garassa, mind polturája apró és igen rezes volt — úgy vettem eszembe, hogy három lotos is szűkön volt... Egykor a dolgot megtanulta az ország népe, és minden eladó marháját oly drágán kezdé adni, hogy egy 25 forintos lovat száz forinton s egy tehenet 25 forinton, két ökröt száz forinton, egy kupa bort 28 pénzen, summa: mindent négyszerte való áron kezdének adni; végre egy tallért négy forinton s ötön, egy aranyat kilenc s tíz forinton kezdének adni. Igen rút, fertelmes állapotra jutottunk vala a régi apró pénzért.”³¹⁶

Bethlen megnövekedett pénzszükséglete, a pénzverés tágabbra nyíló lehetőségei s az, hogy a mértéktelen arányú pénzromlás hullámai országát is előntötték, valóban súlyos, a pénzrontást szükségszerűvé tevő helyzetet teremtettek. (A fejedelem portai követének, Toldalagi Mihálynak azt az utasítást adja, hogy értesse meg a törökkel is, Erdély csak aprópénzt tud adóba küldeni.) Ugyanakkor a környező országok finansziális politikáját már 1620 óta meg akarja változtatni s velük együtt igen jó, egyértékű pénzt veretni. A fordulatra is készül, s hozatja külföldről a pénzverdék számára a mestereket és szervezi, főbb központokba egyesíti, előkészítve a jó pénz, az értékes veretek forgalomba hozatalát.³¹⁷ A kolozsváriak 1623. március 19-én a Fehérvárról tizenhatodmagukkal érkező „pénzverőkről és választókról”, június 24-én pedig a harminc Bányaúra menő német pénzverő megvendégeléséről tesznek említést. Ugyanabban az évben kell Kassán („ott való pénzverőink megfélemedvén”) lakhelyet szerezni számukra. Előtte való esztendőben Sziléziából toborozott monetáriusokat, Kassára invitálva őket felszerelésükkel együtt.³¹⁸

A fordulatra 1625-ben kerül sor. Ekkor — állapítja meg Mráz Vera —, jöllehet „a környező államokhoz viszonyítva még Erdélyben volt a legkisebb mértékű a pénz elértéktelenedése a harmincéves háború alatt, a fejedelem elhatározta, hogy felszámolja a rossz pénz okozta zavarokat, és új, jó pénzt hoz forgalomba”³¹⁹. A nemzetközi összefüggéseket, a tágabb gazdasági térben egymástól befolyásolt országok együttes cselekvésének szükségességét tisztán látó fejedelem először is a császárral igyekszik szót érteni. Pázmány Péter megértésére apellálva közbenjárását kéri, hogy támogassa a Bécsnek előterjesztett pénzügyi reformtervezetet. Ebben az állapotok megromlásának okait feltárva azt ajánlja, hogy térjenek vissza az öt lotos pénzlábhöz, tiltsák meg a rossz idegen pénzek forgalmát, s mindezekhez a módosításokhoz a lengyelek is társuljanak. A közösen jó pénzt verni szándékozó fejedelmek sorában ő a kezdeményező, s jöllehet a császár halogatja a döntést s Bethlen sürgeti, végezetül bízva a Habsburg-ház ígéreteiben, 1625 júliusában megkezdí a jó pénz verését. Az öt lotos új aprópénz verését a soproni országgyűlés is helyesli. A pénzláb és egyáltalán a közös elhatározás, együttes cselekvés dolgában diadalmaskodik

tehát a bethleni elgondolás. „Látván és értvén mindenfelé az elszenvedhetetlen nagy szükségét és drágaságot”, 1625. december 12-én elrendelik „az eddig való garas usussának teljességgel való abrogálását és adnihilálását”, és kimondják a rossz lengyel poltura tilalmát, valamint a régi garasnak kassai és nagybányai beváltását. A december 15–25. közötti időszakban Erdélyben megszűnik a hamisított, rossz, inflációs pénz forgalma.

A beváltási árfolyam, valamint az új pénzértékmegszabás nem volt a társadalmi szerkezet minden eresztékében a legnépszerűbb. A krónikások közül mind Segesvári Szabó Bálint, mind Georg Kraus — a kárt szenvedett Nagy Szabó Ferencről nem is szólva — elmarasztalólag írnak a pénz stabilizálásáról. A beváltási kulcs valóban kedvezőtlenebb volt annál, mint amit a fejedelem még a nyár folyamán javasolt.³²⁰

A bethleni pénzügyi politika utolsó szakasza szintén nem mentes gondoktól és az okos beavatkozást igénylő problémáktól. Alapjában véve azonban rendezett állapotok jellemzik az 1626–1629 közötti korszakot. Az aranyak és tallérok jósága azelőtt sem volt kétséges, most immáron társult hozzájuk a rendszeresen jó pénzláb szerint vert aprópénz is. Foglalkoznia kell azonban Bethlennek fejedelmi előterjesztéseiben az új pénz el nem fogadása miatt felmerülő kérdésekkel, a bevonandó garas okozta gondokkal, a pénzláb megsziárdításával és főleg az áraknak — a pénz értéknövekedésével arányos — indokolt leszállításával.

A pénzverdék racionalizálását is végrehajtotta időközben, a kassai és a nagybányai verőházra korlátozva a monetáriusok tevékenységét. Az aranypénz és a tallér árfolyamával 1626-ban elégedett, 1627-ben örömmel írja Perényi Ferencnek, hogy Erdélyben még az emlékezete is kiveszett a rossz polturának, a pénzsűke azonban továbbra is foglalkoztatja. 1626. szeptember 25-én a fülei táborból közli Illésházy Gáspárral, hogy az „bányavárasokat az császártól oda rendeltetett kamergróf igen meg pusztította, sem rezet, sem ezüstöt ott nem hagyott semmit. Az mi németeink is bolondságokból Selymeczen az főbb stompházat mind elégették és így kevés vagy semmi nervust onnét nem remélhetünk mostanság. Az leleszi praepost ha kézre kerülne, felette jó volna, az pénzre nagy szükség vagyon, minden holnapban ad minus 80 ezer forintot kell fizetnünk az magyar hadnak.” A fejedelemasszonynak végrendeletében ugyan 50 ezer aranyat és ugyanannyi tallért hagy, a pénzsűke a fejedelemnek mégis mindennapos meg nem szűnő gondja. (A török birodalom tallért nem ver, csak követel, a Habsburg-államháztartás pedig mind kevesebbet bocsát ki.) 1628-ban állapítja meg — a finansziális és az adóalapot bővíteni, a kivitelt szorgalmazni akarva —: „Minthogy az mi országunkban az aranyat, tallért immár szemünkkel sem láthatjuk, úgy elfogyott” — Németországba kellene ökröket felhajtani és azokat ottani jó talléron értékesíteni.³²¹ Ez a terv azonban már a pénznek, az árunak és az árak más összefüggésrendjéhez, a kereskedelemhez vezet el.

Korszakunkban fejedelmek, királyok, császárok sora foglalkozott kereskedelmi ügyletekkel. A piaci kapcsolatok sűrűsödése a fejlettebb országokat egysegebb gazdasági tömbökké tömörítette. Emiatt is kénytelen az államhatalom mind mélyebben és gyakrabban beleavatkozni az árucserébe: kezdeményezve, önálló vállalkozásokba fogva, tilalmazva vagy szabadságot nyújtva, néha monopóliumként jogosultságokat magának kisajátítva. Van valaminő jelképszerű abban, hogy Antoine de Montchrétien Bethlen Gábor országlása kezdetén használta először könyvének címeként a „politikai gazdaságtan” fogalmát. A fejedelem azonban uralkodótársaitól eltérőleg országos szinten nem támaszkodott új módon „szervezni” képes, nagy tudású, esetenként kiváló szakemberekre, tanácsosokra. Szekfű Gyula úgy véli, hogy: „Erdélyben megállapíthatólag Bethlen akarata és agyveleje az, amiből az egész kereskedelempolitika táplálkozik. Pénzügyi tanácsosai alig vannak, mindenütt csak végrehajtó szerveket tart magának... de gondolatokat és új módszereket nem vár tőlük. Ilyenek az ő fejéből pattannak ki, időhöz és körülményekhez alkalmazva, el nem halványítva élettől idegen theóriáktól.”³²²

Igen-igen jellemző az a mód, ahogyan Bethlen mindenképpen sokasítani akarja Erdélyben még a fogyasztási javakat is. Az e törekvését előmozdító kereskedők rétegét pedig több ízben, változó körülmények között igyekszik meggyőzni arról, hogy a vásárlókat ne uzsorázzák ki. Az 1625-ös év májusában így szól róluk: „az kereskedő áros emberek felől nagy panaszolkodások hallatnak minden rendekről, kik sem Istennel, sem lelkek ismeretivel nem gondolván, marhájokat, ha lehetne, úgy adnák el, sok esküvések és csoda kigondolt excusatiójok mellett, hogy ha lehetne, tíz annyit adnak el, az mint vőttek, nem gondolván keresztyén felebarátjoknak megcsalásával és értékének megfogyatkozásával.”³²³ A fejedelem nem rabja sem a középkorias, sem a korabeli rendies töltetű kereskedők elleni elfogultságnak. Hajdan úgy vélték: „A kereskedő alig vagy sohasem tetszhetik Istennek”, Bethlen viszont pártfogolja és értékeli őket; és azokhoz a bécsi urakhoz sem hasonlítható, akik az őnéki 1617-ben 80 ezer forint értékű (vagy negyven teli szekérnyi) árucikket küldő — korábban úrnak tisztelt — Rehner Jánost emiatt lenézték, megvetően borsoszsáknak, szatócsnak csúfolták, hiszen a legjelentősebb kereskedők egyike éppen ő maga volt.³²⁴ Az 1625-ös limitáció azonban — mint láttuk — fékezni akarja a nyereségvágyat. „Minden kereskedő rendek – mondja ki a decemberi határozat — azért szabadosan menjenek, jöjjenek, életeket, nyereségeket keressék, az marhát isten igazsága szerint való árán adják, azonképpen mészárosok, tósérek és az egész község szabadon adjon, vegyen, kereskedjék; városokra mindent bevihet, jó pénzt adnak, az kivel mindenütt élhet.”³²⁵

A kereskedelmi haszonkulcs megállapítására is sor kerül néhányszor. 1626-ban a veres és zöld skarlát, valamint gránát árának limitálásakor számba veszik, hogy azok singje Velencében 6–8 forint vagy több is, Erdélyben azonban 10–12-nél magasabbra ne emeljék az árát. A házhoz szállítóktól vasat vásárló kézművesek érdekében pedig 1627-ben mondják ki, hogy: „minden tíz-tíz pénz után nyerjen két-két pénzt, az ki kereskedik vele”.³²⁶ Ezért hangsúlyozzák

ugyancsak a limitáció kapcsán, hogy az áruk árát az „országbeliekért” szabták meg, „hogy mindenkinek jusson szüksége szerint minden...”³²⁷

A tárgyalt korszakban növekszik a tömegcikk forgalma. A vásárlók köre kiszélesedik, s ezt szépen tükrözik az árlimitációk évenként bővülő terméksorolásai. A nemesi rend fényűzése szolgálatába álló árubehozatalt azonban Bethlen Gábor különös gonddal pártfogolja. A legfelső igényszint emelése érdekében kifejezett kívánsága így hangzik: „sőt azt is kegyelmesen megparancsolván őfelsége nekik [a kereskedőknek], hogy nem csak közönséges rendeknek való marhákat hordjanak, hanem mindenféle vontarany, ezüst, bársony, kamuka, atlasz, tafota és egyéb selyem materiákat, skarlátnak, gránátnak, faylandisnak, sájának, czimmazinnak, braszlainak, fodor-illérnek jóvát közönségest hordják, egyéb mindenféle marhákat és materiákat, valamelyek köztünk el szoktanak kelni.”³²⁸

Mind az árubőségért, mind az olcsóságért oly módon küzd a fejedelem, hogy versenyt támaszt kézműveseknek, kereskedőknek. Helyesebben testületeiknek, azoknak az intézményesült társadalmi alakulatoknak, amelyek sajátos szakmai szabadságjogoknak a birtokosai. A privilégiumok falán újabb réseket bontó Bethlen jellemzésekor szokták említeni a szász városok ellen irányuló elképzelését; azt nevezetesen, hogy minden szász empóriumban három üzletet nyit, ahol ő fog árultatni.³²⁹ Lehetséges, hogy ilyen perspektíva felvetésével is csupán csak a minőség és az ár jobbítására kívánta rászorítani őket, hiszen később e tervéről lemondott. (Az anabaptistákat sem engedte szász városokba telepedni, hogy szabadabban, függetlenebbül teremthessenek konkurenciát.) A versennyel, a kínálatnöveléssel szabályozott áralakítás gondolatát, igényét azonban sohasem adta fel.

Sokszori tárgyalása, az árucsere gondjaival való bajoskodása elárulja azt, hogy a hazai kereskedők pártfogolása sohasem szűnő gazdasági foglalkozkodásának szerves része. A kolozsváriak például Velencéig is eljárnak áruért. 1627-ben pedig még a szarvasmarhakiviteli tilalmat is megtöri a kedvükért a fejedelem, évente ezer ökör eladását engedélyezve nekik, hogy ellenértékként posztót, gyolcsot, selymet, prémet, aranyfonalat, fűszereket hozzanak be. Élénk Kolozsvár kapcsolata Kassával is, mint ahogyan a szász városok sem csupán Kelet felé visznek ki kézműipari termékeket, hanem ők maguk is beleépülnek a felvidéki kalmárok kereskedelmi hálózatába. Szász városokbéli kereskedők, belső-erdélyiek vállalnak jelentős fejedelmi megbízatásokat; de az erdélyieknél is nagyobb mértékben jutnak gazdasági, igazgatási funkcióba jeles felvidéki kereskedő polgárok.³³⁰ Arra is van példa, hogy különösen a saját termékeikkel kereskedőket pártfogásába veszi görög, török, zsidó, örmény, szerb kalmárokkal szemben. Egészében véve azonban a kiviteli és behozatali lehetőségek tágitása érdekében következetesen alkalmazza a belső „áros rend” viszonylatában a támogatás, óvó védelmezés és versenyre kényszerítés, a közhasznú vetélkedésre serkentés politikáját.

Mint annyi más, ez sem Bethlen országlása idején születő gazdasági probléma. Az erdélyi diéta korábban is foglalkozott például „a görög áros népnek” a helyzetével; 1594 februárjában engedélyezik e rétegnek a szabad árusítást, hiszen „az országból való kirekesztése is — mondják ki a rendek — nagy szükség-

get és fogyatkozást hozott...” 1609-ben ismét tilalmakat oldanak, 1613-ban viszont megint korlátozzák őket, csak a hagyományos lerakódóhelyekig szállíthatják áruikat. Bethlen kormányzása idején, például 1623-ban — jóllehet sokat szidják őket az arany, a tallér, a jó dutka külföldre vitelért — tevékenységüket egészében hasznosnak minősítik: „De az görögöknek ide közinkbe való járáso-
kot hasznosbnak ítéljük inkább, hogysen mint ártalmasnak... mivelhogy az oda fel való [felvidéki] marhát felette drágán hozzák és adják, de ezektől mégis mindent olcsóbban vehetünk...” Az 1625. évi limitációkor, az áremelésben, a drágaság előidézésében ludasokként, őket is az árszabás betartására szorítják. Végül is 1627 áprilisában jelentős intézkedés születik: Bethlen lehetővé teszi számukra, hogy áruikkal Erdély belsejébe jöhessenek; „letevőhely”-ként pedig a következő városokat jelöli ki: Gyulafehérvár, Enyed, Marosvásárhely, Fogaras, Hunyad.³³¹

A belföldi kereskedőknek a reagálása tanúsítja azt, hogy mennyire érzékenyen érinti őket ez a szabadalom. „Az mi az görögök dolgát illeti — írják a kolozsváriak követeiknek adott utasításukban —, minemű nagy károokra legyen szegény városunkbeli atyánkfiaiak, megítélheti, ha az görög continue itt fontal, singgel kezdene mérni, mely városunk szabadsága ellen vagyon...” A szabadabb iparforgalommal szemben a kolozsváriak tehát a város szabadságjogainak védelmét szorgalmazzák. Az ősi, a privilégiumot őriző törvény visszatértére azonban I. Rákóczi György idejéig kell várniok, amikor elsősorban szász versenytársaik harcolnak a régebbi rendért, a tilos utakon ki- s bejáró görög kereskedők ellen törvényt szavaztatva meg (Szilágyi Sándor szerint ezzel össze is rombolva Bethlen alkotását).³³²

Bethlen Gábor a zsidó kereskedőknek — akik ugyancsak a török birodalom lakóiként kerültek kapcsolatba Erdéllyel — szintén szabad mozgást biztosított. Ismeretes, hogy a fejedelem zsidó orvosokat is szívesen fogadott országába, és az 1623. június 18-án Kolozsváron kiadott kiváltságlevél szintén orvos, Szasza (Salza?) Ábrahám közbenjárására született meg. Ebben a szabadalomlevélben megengedte a kerített helyeken való lakozást, a vallás szabad gyakorlatát, az anabaptistákéhoz hasonlatos kiváltságokat adott nekik, és biztosította számukra a kereskedés szabadságát. Állandóbb lakhelyet többen Gyulafehérvárott választottak maguknak, és főleg a finomabb, értékesebb fényűzési cikkeket hozták be Konstantinápoly felől. Látva a nagy szükségét, ezt 1627 áprilisában a rendek is helybenhagyják.³³³

A fejedelmi üzletházak megnyitásával való fenyegetőzés, valamint az újkereszténynek, a görögök és a zsidók pártfogolása mellé társul a közvetlen termelők kereskedésének elősegítése. Ezek az elképzelések és cselekedetek egy tőről fakadóak. Az árutermelő és piacra szállító földesúr vagy éppen parasztgazda bevonása az árucseré-forgalomba lehetett szükség parancsolta kényszerűség, hiszen a vázolt gazdaságpolitikának, a más út keresésének, a bőségtերemtésre és a fogyasztó szolgálatára való törekedésnek éppen a polgárság súlytalansága, a kalmárvagyonok hiánya volt az egyik fő oka. A nemesi rendbéliek gazdasági erejének az ezen az úton való növesztése azonban a polgárság előretörésének újabb akadályává válhatott. Igaz, a megállapodottságban élő, a birtokolt privilégiumok védfalai mögé zárkozó iparúzők és kalmárok körében sem mutat-

koztak a gyors növekedés jelei. Nem a fejlődés hiányzott, hanem annak a ritmusa volt lassú és a kezdeti lemaradás is igen-igen számottevő.

A környező területek, országok gazdasági fejlődése az ottani nemesség politikai s egyben gazdasági felemelkedési folyamatának már korábbi kezdeteit és a 17. századbeli kiteljesedését mutatja. A városi polgár helyett a harmincéves háború után cseh földön is a nemes szerepe növekszik meg. Az osztrákoknál földesurak és fejedelmecskék akarják hatáskörükbe vonni a kereskedelem ellenőrzését. A polgári visszahanyatlás egybefonódik tehát a késői feudalizmusbeli nemesi erőnyeréssel.³³⁴

Bethlen Gábor valójában új szerepkörbe kívánta szorítani éppen a polgári, a kereskedői rendet. Az eszköztárának — az árlimitációknál is látott kísérletek megghiúsulása után — mindinkább részévé vált a nemesi áruforgalom növesztése. A városi kereskedőréteget megmozgató törekedése sorába tartozik a termelő és a vevő kapcsolatából a feleslegesen beépülő, nyereszkeskedő közvetítőnek a kiiktatása. Jóllehet inti például főispánját, hogy Szászrégen oppidum belső ügyeibe ne avatkozzon bele, örködik afölött is, hogy megakadályozza az elővételt, feladatának tekinti „a külső rendek” főleg élelmiszereket árusító szándékának korlátozását. A szász városok, főleg a Brassó szomszédságában lakozó székelyek így formálnak jogot a gabona közvetlen eladására, vagy tágabban a termelők arra, hogy ne csak a vásár harmadnapján engedjék az idegeneknek az árusítást. 1626-ban az ország végzéseibe is belefoglaltatja azt, hogy gabonáját és más áruját a vásár napján bármilyen rendbéli ember szabadosan pénzzé teheti. A kassaiak privilégiumait szintén korlátozza akkor, amikor azok „bortermelőt” gátolnak meg terméke forgalmazásában.³³⁵ A nemes-polgár ellentét különben mind Marosvásárhely, mind Dés esetében feszültséghez vezet, s ebben a kereskedelmi érdekellentétek is szerephez jutnak. A konfliktus még összetettebb jellegű a felvidéki városokban, ahol a polgárság fejlettebb, és az élelmiszer bősége, olcsósága egyben a had jó ellátásának feltétele is.³³⁶

Az 1625. esztendő ebben a vonatkozásban is jelentős. A fejedelem nem csupán az árakat limitálja és jó pénzt teremt, hanem keményen lép fel a szabadkereskedelmi proposícióit visszautasító kereskedőkkel szemben. Ekkor születik meg a nevezetes országgyűlési határozat, miszerint: „az kereskedés pedig efféle magok haszna kereső kalmár és áros emberektől interdictum legyen... hanem az nemes rend és az kiknek felségedtől privatim arról bizonyos annuientia adatik, azok kereskedjenek, azoknak legyen szabad venni és adni mindenféle marhát...”³³⁷ A gyakorlatban természetesen a kereskedő polgárt mint társadalmi kategóriát nem szüntette meg, és az áremelőkkel továbbra is bajoskodnia kellett, azonban a nemességet és általában a termelőket ezzel a végzéssel is fokozottabb mezőgazdasági termékcserére buzdította. A nemességnek ösztönzősül szolgált különben a vám-, harmincadvétellel szembeni védelem is. Az, ami „az nemességnek magok sarlaján termett”, szabadon juthatott el a kiszemelt piacra, alapkövetelménnyé téve azt, hogy a harmincados „tartsa az régi szokáshoz magát, nemes embert ne bántson szabadságában”. Valójában azonban a privilégium oltalmában nem csupán a földesúri, módos paraszti árucseré-forgalom növekedett, hanem kiformalódott az előjogokkal való visszaélők rétege

is, azoké, akik vámmentesen szállították a vevőhöz — a kereskedő polgársággal szemben előnyhöz jutva — bármiféle úton-módon szerzett áruikat.³³⁸

Feltehető, hogy uralkodásának utolsó időszakában nem csupán Erdély bevételeinek növesztése érdekében folyamodott mind gyakrabban az állami monopólium különböző formáihoz és a hozzájuk kapcsolódó kiviteli tilalmak rendszeréhez, hanem azért is, mert ily módon közvetlenebbül szolgálhatta az ország gazdagodását. Úgy véljük, hogy a kereskedőállam és kalmárkodó fejedelem egyebek között azért is lép ekkor előtérbe, mert Bethlen Gábor szerint a céhmester, a kereskedő, a termékeit forgalmazó földesúr egyaránt csupán a maga gyarapodására gondolva él, vagy él vissza, a neki biztosított szabadságjogokkal. Amikor 1622-ben a portai adóhoz nélkülözhetetlen aranypénz miatt szorongatja a szebenieket, ezekkel a szavakkal ítélkezik a magánérdekeket trónra emelő kereskedő polgár felett: „... nem szégyellitek azt írni, hogy egynehány aranyat nem találtok; fogadjuk, hogy [ha] Bécsbe vagy másuvá nyereség fejében kalmárságra kellenék vinni és szabad volna, csak magad is adnál, polgármester, mindjárt egynehány ezret, *de az hazátok megmaradásáért való közönséges szükségre nem akartok találni.*”³³⁹

A kivített tilalmazó rendelkezések sorában külön csoportot alkotnak azok, amelyek az államnak szükséges fémek — arany, ezüst, vas — exportjának meggátlását írják elő. A pénzverés, pénzjavítás eléggé indokolja a nemesfém kiáramlása elleni intézkedéseket. A vásra is nagy szükség van belföldön, és ha az a „házi szükségre” sem elegendő, érthető, hogy nem kívánja az uralkodó a kivitelét előmozdítani. Ugyanígy a kézműiparosoknak nyersanyagul szolgáló más félkészárúk, bőrök, posztóféséségek mennyiségét is növelni akarja a belső piac szükségleteivel állandóan számoló fejedelem. A már említett kiváló disznódi áru, az abaposztó esetében ehhez még pénzügyi megfontolások miatt is ragaszkodik Bethlen. A disznódiakat inti: elsőbben az országbelieknek kell kielégíteni az igényeit s nem az idegen kereskedőktől szerzett tallérokkal még átváltási nyereséget is keresni: „Tü is pedig, takácsok — mondja —, elhagyjátok az tallér drágán váltogatását, és a szűrt ez országbeli és kolozsvári szabóknak adjátok egyebek előtt, mert tovább szófogadatlanságtokot büntetlen el nem szenvedjük.”³⁴⁰

Az állatokkal és a bőrökkel folytatott kereskedelem ügye Erdélyben már korábban szintén állandó gondja a diétának. Az 1571. esztendőben „a barmok, bőrök és marhák kivitele — a lovak kivételével — megengedettett”. 1577-ben csak a juhok eladását tilalmazzák. Egy év múlva már a lovakat sem lehet a fejedelem híre nélkül kivinni az országból, s azt is kimondja az országgyűlés, hogy bőrrel csak a fejedelem és emberei kereskedhetnek. A változatos, de állandó foglalatосkodás e kérdéssel azért is érthető, mert polgáraink az idegen kereskedők megrendszabályozását igénylik. Azokban az években pedig, amikor „a barmom szűk” (különösen amikor az élelemhiányt még a marhadögvész is növeli, mint például 1610-ben), Erdély minden lakosa szeretné, hogy a kínálat még kisebbre ne zsugorodjék.

A kincstár jövedelmének növelése a kivitel kisajátítása révén tehát a korábbi fejedelmeket is foglalkoztatja. 1613–1614-ben Bethlen is még csak a kiviteli

tilalom mellett van. 1615-ben a jó pénz szükségessége, gyarapítása miatt pedig szabadabbá teszi a kereskedést.

1618-ban szintén arra törekszik, hogy az áruikért Erdélyben kapott jó pénzért itteni árut vásároljanak a görög kereskedők. 1625 februárjában azonban már keményen fellép a közben megszavazott kiviteli tilalom megszegőivel szemben. „Noha mindeneknél nyilván vagyon — írja —, hogy az ökrökkel, lovakkal való kereskedést és azoknak országunkból, birodalmunkból való kihajtásokat, viteleket igen severe interdicáltuk...” — az állatgyűjtés mégis folyik. Megbízta tehát háromszéki főkirálybíróját, Daniel Mihályt, hogy bárki is tilalmával nem gondolva cselekszik, kereskedésre szánt állatait kobozza el, és az ő fogarasi uradalmába vitesse.³⁴¹

A Bethlen Gábor monopóliumainak legjellemzőbbikeként a méz- és viaszkivittelt szokták emlegetni. Való igaz, hogy már 1619 májusában „meg akarja fogni” a viasz kivitelét, s a kőhalmiaknak még templomi szószékről is kikiáltatja, hogy senki „az viaszat ne szedje és ki ne vigye”. A méz- és viaszgyűjtéssel, a fejedelemnek a példás szervezés mintájaként tekinthető instrukciójával már foglalkoztunk, most még csak azt hangsúlyoznók, hogy emberei pedig „kész pénzüi mindgyárást mindent contentálnak”; a maximált árat tehát azonnal kifizetik a termelőknek.³⁴²

A méznek ugyan versenytársa támadt a „nádméz”-ben, a kereslet azonban valóban számottevő volt. A viasz is, sok száz mázsa, jó piacra talált Bécsben. Itt az 1625-beli átlagos évi méz- és viaszbehozatal 1625-ben, becslések szerint, hat-ezer mázsát is kitett. Lengyelország szintén piacként kínálkozott. Velence vevőként való megszerzésére pedig éppen Bethlen Gábor törekedett. Jóllehet nagyok a szállítási költségek és hullámzó az ár, a fejedelem szívósan küzd új piacok megszerzéséért. Az 1624-ben a skót kereskedőkkel három évre kötött szerződésben 62 forintot szab meg Bélaváry Dávid a viasz mázsájáért, és átadási helyként Kassát jelöli ki. A velencei eladások már korábban sok ezer forintos tételekben történtek, és jellemző, hogy a fogarasi uradalma udvarbírájának adott utasításában nem kevesebb mint 8000 méhkosár termését igényeli. Ekkor jegyzi meg, hogy: „Az opoliai [oppelni] hercegségből német császárnak 25 ezer forint jövedelmek volt, de mostan nekünk per annoatim háromszázezer forint jövedelmünk infallibiter vagyon.” Jóllehet a sziléziai jövedelemforrásoknak ez a termelési ág csak egyik eleme lehetett, a fejedelem önálló kereskedelmi elképzeléseinek széleskörűségére ez az adat is rávilágít.³⁴³

Az említett skót kereskedőkkel 1624-ben kötött megállapodásban a higany, a kénese mázsájáért az erdélyiek 95 magyar forintot kérnek, s jobbágyfuvarokkal ezt az árufajtát is Kassára kellene mint átadási helyre szállítania a fejedelemnek. 1626 augusztusában Philippus Melchio nevű berlini kereskedővel is szerződést köt. A „kénese” tehát szintén keresett cikk az exportra alkalmas piacokon, és Bethlen Gábor — mint láttuk — a higanybányák hozamát igen-igen szeretné megnövelni, hiszen gdanski, velencei kereskedőknek már 1616–1618-ban jelentős tételeket szállít, és szeretné a töröknek szánt adót is jó részben a higany árával rendezni. A kereskedők — jóllehet a fejedelem szigorúan megtiltotta a Törökország felé irányuló magánkivittelt — maguk szintén igyekeztek a keleti piacon vevőkre találni. Még a kolozsvári Bolgár János is többedmagával

versenytársává lép elő Borsos Tamásnak, aki 1618-ban panaszolja, hogy ő és Dima nevű társa 300–300 oka kénesőt adott el, okájáért 130 oszporát kérve. Tol-dalagi Mihály 1628-ban szintén azt említi, hogy illegálisan is visznek ki Erdély-ből higanyt. Konkurenciát jelentettek a keleti zsidó kereskedők is. A nyugati piacon pedig a Habsburg Birodalom — az idriai higany magas árát védelmez-ve — a Morvaországon és Szilézián át Amszterdamba vitt kénesőnek a szállí-tását igyekezett meggátolni. Még akkor is, hogyha a higanymonopólium mind a kis mennyiség, mind az erős verseny és a szállítási költségek miatt nem tudta betölteni a bethleni elképzelésekben neki szánt szerepet, szintén része volt a fe-jedelmi kereskedelemnek, és egyebek között sok áruféleség, luxuscikk behozat-alát is lehetővé tette.³⁴⁴

Nándorfehérvári török kereskedővel 1625-ben sószállításra kötött szerződés és annyi más, már említett és e fejezetben nem érintett önálló kereskedelmi vállalkozása szintén egyik sajátosan jellemző vonása a bethleni gazdálkodás-nak és az árucseré sikkján kifomálódó politikájának. Mindez a kalmárkodó népréteg érdekeit tekintve súllyal eshetett a latba, mert 1630-ban a rendek már igen sietősen törlik el a Bethlen Gábor monopol jellegű állami kiváltságait, csu-páncsak a bőrrel való kereskedést ismerik el fejedelmi jussként és az idegen ke-reskedőktől vonják meg a szarvasmarha és a viasz forgalmazásának jogát.

8. A külkereskedelem

Jóllehet az államháztartás, az árucseré-forgalom, valamint a behozatali és kiviteli tilalmak említése során már jeleztük azt, hogy Bethlen Gábor gazdaság-politikájában mind a kivitel, mind a behozatal mennyiségi növelése számotte-vő szerepet játszik, a jelenséget érdemes néhány vonatkozásával kiegészítve még közelebbről elemezni. A végső következtetést előrebocsátva a jellegzetes kettősség magyarázatát is eleve megfogalmazhatjuk: Erdély államháztartásá-nak gyötrő pénzühsége (még hozzá értékes érmeszükségele formájában is) a fe-jedelem árubőség-teremtő és igényszintnövelő gondoskodása, a hiányzó ter-méket beszerző, a hazai áruknak versenyt támasztó kísérletei mind-mind az importnövelésre készítették. A jövedelem gyarapításának, a jó pénz szerzésé-nek, a polgári, városi és nemesi árutermelő színvonal emelésének viszont alap-feltétele volt a külföld felé irányuló áruszállítás fokozása. Azt szintén említe-nünk kell, hogy Erdély nem tudta, nem tudhatta — az előzmények miatt és a világgazdasági feltételek közepette — aktívvá változtatni kereskedelmi mérle-gét. Nagy erőfeszítések és okos gazdálkodás következményeként lassacskán si-került a fejedelemnek szilárd államháztartási egyensúlyt teremtenie, de — né-hány adatból arra következtethetünk — azt nem érhetette el, hogy a kivitel szint-je a behozatalét meghaladja.

A kolozsvári harmincadhivatal bevételeinek összege 1599–1612 között az export kisebb voltát tanúsítja. A vámolás módja és sok más tényező befolyásol-ja az 1599-es adatok alakulását, mégis az a körülmény, hogy a Kolozsvárról ki-vitt áruk értékét 1599-ben mintegy 21 800 forintra, a behozatalt pedig 97 000-re lehet becsülni (az export értéke tehát még egyengyedét sem teszi ki az im-

portált árukenak), igazolni látszik előbbi állításunkat. Bethlen Gábor országglása első évtizedében ennek a jelentős városnak a harmincadbevételei (magyar forintban és dénárban számolva) így alakultak:

Év	Behozatal		Kivitel	
	frt	den	frt	den
1613	1853	47	727	89
1614	2235	23	878	38
1615	1823	92	846	23 1/2
1616	1553	42 1/2	850	46
1617	1528	87 1/2	604	833
1618	2386	24 1/2	1382	5 1/2
1619	730	—	579	83 1/2
1621/22	174	46	40	83 1/2
1622	1857	57 1/2	648	54 1/2
1623	424	75 1/2	492	97 1/2

Összesítve a fenti táblázat adatait, azt állapíthatjuk meg, hogy a kivitel értéke ekkor már mintegy fele a behozatalénak. (A bethleni munkálkodás gyümölcse az árukinálat növelése terén valójában az 1630–1637 közötti időszakban érik be — vagy legalábbis e korszakban bizonyítható —, hiszen ekkor már nemcsak mennyiségileg növekszik meg a harmincadbevétel, hanem a kiviteli vámtételek összege is meghaladja azt a summát, amit a behozatalért rónak le.³⁴⁵)

A külföldi ipari termékek vásárlása szorgalmazásának szándékát különben az 1626. és 1627. évi limitációból is könnyű kiolvasni. Elég azokra a posztófajtákra gondolnunk, amelyeknek csak felsorolása is oldalakat követelne; csak a velencei árufajta meghaladja a félszázat, s társulnak hozzájuk a sok-sok országból való selymek, bársonyok, vásznak, bélésanyagok, fonalak, zsinórok, gombok, prémek és így tovább. A kolozsváriak 1613–1623 között posztót Bécsből, Lengyelországból, a Felvidékről, bársonyt a császárvárosból, vászonféleségeket ugyanonnan, de Eperjesről is, valamint Török-, Lengyel-, Magyarországról hozatnak, selymet osztrák, török, lengyel földről, prémet Bécsből és Eperjesről vásárolnak. Kalapokat szintén nyugati országokból, készruhát, főleg „palást”-ot pedig Lengyelországból vesznek a kolozsvári kereskedők. Az is érdeklőtő a további vizsgálódásra ösztökélő, hogy „kalmár áru”, „rövid áru”, fűszer, fémeszköz, réz-, vastárgy, kasza, kés, vegyszer, festékanyag, üveg, papír szállítója elsősorban Bécs és Eperjes, valamint több lengyelországi város.³⁴⁶

A keleti, közvetlenebbül a török állammal és a fennhatósága, ellenőrzése alá tartozó országokkal már a 16. században jelentős kapcsolatok épültek ki. Bethlen Gábor követeivel való levélváltásában s diplomáciai küldetésben eljáró embereinek naplójegyzeteiben pedig gyakran szó esik a fejedelem számára szükséges, luxusigényeit szolgáló termékek vásárlásáról. Szőnyegek, textilárúk, bőrök, a török és balkáni kézművesipar készítményei, fegyverek, ékszerek, fűszerféleségek veszik útjukat e tájakról Erdély felé. Az erdélyi, nagyvára-

di, debreceni és felső-magyarországi kereskedőknek „török területen át Vácig szabad és biztos újak voltak”. 1615-ben különben a felső-magyarországi és debreceni kereskedők a török állammal szerződve olyan útlevélhez jutottak, amely vámmentességet biztosított számukra. A harmincéves háború ezt a kelet-nyugati irányú árucserét megzavarta, de nem szüntette meg. A török kereskedők járják e tájegységet (1624-ben „négy áros töröktől” ötezer s egynéhány száz forintot rabolnak el), s maga Bethlen is szerződést köt 1625-ben Hadszi Musztafa nándorfehérvári török kalmárral, aki a „váradjai portusunkról” átvett sóért pénzt vagy „kalmár marhákat” tartozik adni.³⁴⁷

A török hadra készülése nagy ritkán alkalmi piacot biztosít a mezőgazdasági termékek számára. Így 1621-ben a lengyelek ellen Moldván át elvonuló seregnek kell — Bethlen István kormányzó rendelkezése szerint — megýenként és székenként búzalisztet, árpát vagy zabot szállítaniok. Árát „az ispánok és királybírák uraim” fogják kifizetni. A kényszerpiacra árut fuvarozni a pénzszerzés, a kereskedés kockázatos módjának tűnt. A török tábor számára az Ojtoziszoroson túl mégis 560 szekér vitte az élelmet. Nagy Szabó Ferenc, aki részletes leírásában örököltte meg ezt a sajátos hadi konjunktúra teremtette helyzetet, arról is beszámol, hogy Bethlen Gábor maga szintén az eladók között található. Megírja, hogy „küld pénzre való lisztet is ófelsége oda”, és az a parancsa: „jó aranyakat vegyetek el árába”.³⁴⁸ Kapcsolódik ez a feljegyzés a korábbi Károlyi Zsuzsannához írott levélbe foglaltakhoz. „Fogarasba elmenj — írja Bethlen feleségének 1621. augusztus 17-én — és az udvarbírónak meghagyd, mindjárt három ezer köböl zabot és ezer köböl lisztet küldjön Jászvásárra; az lisztnek köblit 2 aranyon, az zabot is köblit 2 ezüst talléron mind eladhatják az hadaknak...”³⁴⁹

Moldvával és Havasalfölddel hagyományos kapcsolatok fűzik egybe Erdély termelőit és fogyasztóit, jóllehet ez az időszak a szomszédos fejedelemségek belpolitikai, uralmi gondjai miatt nem kedvez az árucserre-forgalom lendületes fejlesztésének. Nicolae Iorga is úgy véli, hogy Bethlen erős keze fékezni tudja „a meginduló hanyatlást”, s hogy a még nagyobb eredmények elérésének a harmincéves háború áll az útjába. A szász városok, mint például Brassó, Beszterce, iparcikkeiknek keresnek piacot Moldvában, Havasalföldön, a székelý székek lakói pedig gyakran jelentkeznek vevőként, de eladóként szintén felbukkannak a kordokumentumokban. „A Havasalfölddel folytatott kereskedelemnek — írja Bíró Vencel — Târgoviște volt a központja. Az erdélyi behozatalnak és kivitelnak azonban a Kárpátokon túl több más átvevőhelye is volt, minthogy a fejedelemségek és Erdély mindig élénk gazdasági kapcsolatot tartott fenn egymással. Nyers ezüst, arzén, berbács, ló, sertés, faolaj, rizs, hal, len és dísztegla került be Erdélybe... Kedvelt árucikk volt a havasalföldi bor is. A székelýek főleg szűk termés idején a havasalföldi »kövér síkságról« szereztek be a gabonát, s Moldvából még sót is hoztak maguknak.”³⁵⁰ Bethlen Gábornak a kereskedelmi politikájára jellemző, hogy hadi veszély esetére 1619-ben a szorosokon átvezető utakat elzárja ugyan, de nagy jelentőségű szerződés megkötését is szorgalmazza ugyanabban az 1619-es esztendőben. A Gayril Movilă havasalföldi fejedelemmel kötött szövetség egyik ismeretes pontja a kereskedőkre vonatkozik: „Az áros és kereskedő embereknek mind az két részre szabados já-

rás és békességes kereskedelem engedtetik Erdély országának azokról való végzése szerint.”³⁵¹

A gabona- és állatkereskedelemben — miként arról már említést tettünk — maga a fejedelem is tevékenyen részt vett. Saját birtoka terméséből Havasalföldre gabonát exportált, Moldvából pedig nemcsak lovakat, hanem sertéseket is importált. Az erdélyi mezőgazdasági termékkivitelben a gabona játszott nagyobb szerepet. 1622-ben például Erdélyből „igen hordák” a búzát Havasalföldre és Moldvába. 1626-ban pedig országgyűlésen panaszolják, hogy a braszaiak megnehezítik a gabona szabad eladását a havaselvi vásárlóknak. Állatokat szintén visznek ki, ugyanakkor mind a behozatal, mind az átmenő kereskedelem számottevő. Időnként még tilalmazzák is a kivittelt. Daniel Mihálynak 1623-ban parancsolja meg a fejedelem, hogy gondja legyen rá: „semminemű marhát az két Oláhországbelieknek ott megvenni és országokban által hajtani semmi módon ne engedjen...”³⁵²

A felvidéki városokkal, tágabban a magyarok, szlovákok és csehek lakta területekkel hasonló élénkségű és a konjunktúrához alkalmazott kereskedelmi kapcsolatokat épített ki a fejedelem. A felvidéki városok a külföldi iparcikkek behozatala és saját kézműipari termékeik nagyobb bősége révén számottevő el látóivá váltak az erdélyi piacnak. Kassáról írják: „Az udvar jelenléte, az idegenek jövése-menése, a katonaság és a háború szükségletei emelték az ipar foglalkoztatását és a kereskedelmi forgalmat.”³⁵³ A városban fejedelmi udvarhölgyként tartózkodó vargyasi Daniel Anna 1624-ben írja húgának, hogy a „kegyelmed aranyát mind elköltöttem ... kettő vagyon benne, de ha valami új marhára találnék, azt is mingyárt elkölteném...”³⁵⁴ A finom, minőségi áru mellett, ami drága áron egy szűkebb réteg igényeit szolgálta, megnövekedett az olcsóbb, szélesebb vevőkörré számító portékák kereslete is. A tömegek számára elsősorban nagy mennyiségű textilárut hoztak be. A Bethlen Gábor uralta országot, s ezen belül a történeti Erdély területét, felvidéki városok közvetítésével távoli vidékek posztó, vászon s egyéb árucikkei árasztották el. (1593 és 1636 között különben több mint kétszázezer méter posztót importáltak az erdélyiek, s ebből még jutott a moldvai, havasalföldi vásárlóknak is.) Mindennél beszéde sebb az a tény, hogy csak az 1619-es esztendőben a kassai, lőcsei, eperjesi, kismárki kereskedők majdnem hússzezer vég posztót hoztak be Morvaországból. Lőcse 1618-béli posztóimportjának több mint fele származott ugyanonnan, de sziléziai és más termék is szerepelt a vámolt áruk jegyzékében. A bártfaiak ugyanabban az évben vásznat elsősorban Lengyelországból, posztót pedig 69 százalékban ők is morva készítményt importáltak. Az említett városok, valamint Pozsony, Rimaszombat, Eperjes luxuscélra szánt bársonyt, selymet, finom vásznakat is forgalmazott, de a nagyon nagy mennyiségű erdélyi kalapbehozatal jelzi, hogy mind a hadsereggel, mind a népi vevőkörrel már lehetett és kellett számolnia a kereskedelemnek. Az említett városok kereskedői Erdélyből elsősorban mezőgazdasági és bányászati termékeket igényeltek, ők azonban a textilipar javai mellett vas- és rézgyártmányokkal, eszközökkel, edényekkel szintén szállítóivá váltak az erdélyi vevőkörnek. Ez esetben is német, osztrák, lengyel behozatallal növesztették nagyra kínálatukat.³⁵⁵

A gyakorta hadszíntérré változott ellátási övezet nagyobb zökkenőkkel

működhetett ugyan, de az erdélyi piac élénkülése, valamint a belső piaci kínálat, tehát az ipar elmaradottsága ilyen körülmények között felfedhetővé vált. A paraszti vásárlóerő megnövekedett, de ekkor még nem bontakozhatott ki számottevőbb mértékben.

Bethlen Gábor vásárlóként és eladóként, mindennekfelett pedig a kereskedelmet pártfogoló fejedelemtől részt vett az eddig említett területek mindenkéivel való áruforgalom fejlesztésében. Habsburg-Magyarországgal, tágabban a Habsburg Birodalommal, közelebbről pedig Béccsel szintén szoros, állandó gazdasági kapcsolatok fűzik egybe. A szarvasmarhának piacot keres és talál itt, és megbízottjai innen is hoznak számára sok-sok szekérnyi értékes tárgyat, használati cikket. Bécs birodalmi székhellyé, császárvárossá válása (lakóinak igényszintnövelő, pompakedvelő életvitele miatt is) kedvezett az iparfejlődésnek, a kereskedelmi tevékenység élénkülésének. Jóllehet „az 1560–1650-es krízisperiódus” fékezőleg hatott, a 17. században megnövekedett Bécs szerepe a kelet felé irányuló szállítások terén is. A magyar kereskedelmet a bécsi kormányzat sok vonatkozásban elsorvasztani igyekezett, míg Bethlen Gábor tudatosan törekedett a Habsburg Magyarországgal való árucere-forgalom feltételeinek jobbítására. Az 1627. évi tokaji vámegegyezmény egyebek mellett ennek a szándéknak is tükrözője. Bécsben magában béke idején is igyekezett Bethlen vámkedvezményeket szerezni. A forgalmat azonban lefékeztek a gyakori vámolások és a szabad mozgást biztosító szabadalomlevelek megszerzésének kényszere.³⁵⁶

Az állattenyésztés és növénytermesztés számára oly fontos nyugati piacok mellett az északi, a lengyelországi agrárvonatkozásban ugyancsak jelentős volt, elsősorban a borkivitel miatt. A kelet-szlovákiai városok bőrt, mézet, vizet is szállítottak Lengyelországba (a bányászati termékek mellett), de legfontosabb mégis a hegyaljai s más borok exportja volt. Eperjes, Bártfa, Lőcse kereskedői maguk is vásároltak szőlőket, egyesek borkereskedőtelepeket létesítettek Duklán és Jászlón. (1613–1616 között átlagosan 20 ezer forint értékű bort vittek ki.) A szatmárnémeti Hermany-Szegi János 1623-ban mintegy ötezer forint értékű borral készült Lengyelországba. A fejedelmet magát közvetlenül is foglalkoztatja a borárusítás. Az 1621-es esztendő végén írja a szepesi kamarának, hogy van háromezer akó silány bora, amelyet öt forintért vesznek, holott a Felvidéken 9–12 forint az ár; és sajnálattal jegyzi meg: „szép pénzt teremthetnénk borból, ha volna min idehordatnunk, de barma elveszett az szegén népnek”.

Bethlent a szállítás és a vám, valamint a jó pénz biztosítása érdekli a lengyel export esetében is. Már 1619 óta az a kereskedelempolitikai elve, hogy „a lengyelek jöjjenek” az ő országába bort venni. Ily módon ők váltak volna vámfizetőkkel, és az áru ellenértéke az itteni pénzfelhalmozást szolgálta volna. Mint mindenütt, itt is, sőt itt különösképpen foglalkoztatta a kiváló árucikkért az országba özönlő rossz pénz, de nem csupán az. Még 1625-ben, amikor abban bízott, hogy egyforma ligára vert pénzben egyezhetik meg mind a császárral, mind a lengyel királlyal, ígéri: „minden kereskedések szabadon megengedtetnek, de különben magyarországi bort Lengyelországba vinni senkinek szabad nem leszen, hanemha kinek bor kell, jöjjön érte”. Onnan különben hús, hal, komló s valamennyi gabona, ólom és só, vászon, gyolcs és posztó érkezett a

felvidéki városokba, s teremtett üzleti kapcsolatot például a krakkói kereskedőkkel a kolozsvári is.³⁵⁷

Bethlen Gábor ragaszkodott a hagyományos piacokhoz, de újak megszerzésén is fáradozott. Jóllehet Velence és a délnémet városok szintén lanyhuló áramlatába kerültek a világpiaci forgalomnak, a fejedelmet különösképpen a Velencével való kapcsolatok bővítése foglalkoztatta. Miután az 1619-es hadjáratot követően sikerült itt vágómarhát eladnia: „... Bethlen Gábor a velencei köztársasággal olyan kapcsolatot létesített — írja 1619-ben Georg Kraus —, hogy egész életén keresztül nagy forgalmat és kereskedelmet folytatott velük, kiváltképpen ügynöke, egy velencei kereskedő, Daniel Nys útján, akinek évenként sok ezer ökröt és tehénbőrt küldött szarvastól, farkastól, valamint sok viaszt és higanyt is küldött, az pedig helyette értékes ékszereket, selymeket és soha nem látott holmit.” Politika és kereskedelem a Velencével kapcsolatos fejedelmi tervekben szorosan egybekapcsolódott. A tőkefelhalmozásban előtte járó város vagyoni erejére támaszkodni kívánt, harcaihoz tőlük zsoldfizetési segédelmet remélve. Hadi vállalkozását is úgy alakította, hogy Velence felé nyithasson utat, és tervezte a Habsburg-ellenes és a gazdasági szövetségi szálak egybefonását. Marc Antonio Velutelli spalatói kereskedőt szintén ügynökének fogadta, és megtette sokat emlegetett ajánlatát, nevezetesen: küld Velencébe 120 ezer arany értékű ökröt, 25 ezer darab marhabőrt, rezet, higanyt és viaszt, összesen 353 ezer aranyat érő — jórészt fejedelmi monopólium révén könnyebben egybegyűjthető — erdélyi árut. Meg is alakult a vele való kereskedést céljaként vállalt társaság, és ha a nagy terv nem valósulhatott meg, az árucseréforgalom e két oly távoli ország között élénk maradt. A velencei tanács vámkedvezményeket is biztosított az Erdélybe szállítandó áruknak, és jellemző, hogy 1623-ban csak a kolozsvári harmincadhivatal négy Velencéből érkező áruszállítmányt vámol meg.³⁵⁸

Ilyen lehetőségeket kereső és teremtő, a lehetőségekkel élő, mind a behozatalt, mind a kivitelt szorgalmazó, tehát az Erdély aranykorát a nemzetközi kapcsolatok terén is alapozó Bethlen Gábor fejedelemnek a gazdálkodása.

*

Végkövetkeztetések levonásához csak akkor volna valamelyes jogunk, hogyha többet tudnánk magáról Erdély e korbeli termelő életéről. A Bethlen Gábor-i gazdaságpolitikát igaz valójában tehát akkor érthetnők meg, ha jobb ismerői lehetnénk annak a társadalmi-gazdasági szerkezetnek, amelyre ez a politika irányult, annak a társadalmi közegnek, amelyben megvalósult. Sajnálatos módon azonban a feldolgozatlan levéltári anyagnak, a megoldatlan feladatoknak (igazából történetírói adósságainknak) a leltára — az összesítője kezén vaskos iratköteggé növekedhetne.

Amit mégis megfogalmazható vélekedésnek éreztünk, azt pedig már előljáróban vagy a részletesebb, fejezetenkénti elemzés során közöltük. Az olvasóinkkal is megosztható feltételezések sorában első helyen állt az, hogy a fejedelmi gazdálkodás célja Erdélyország. Gazdaságon kívüli tényezőktől meghatározott, heteronóm célrendű gazdaságpolitika tehát az övé. Jóllehet sajátosan erdélyi és bethleni, az általános európai fejlődésbe is beilleszthető, hiszen már

előtte és még inkább az országglását követő időben jelentős szerephez jut a merkantilistának nevezett gazdaságpolitika. Ezt pedig Roland Mousnier találó tömörséggel így határozza meg: „A merkantilizmus — gazdasági etatizmus.”³⁵⁹ A politika tehát ebben a fázisban szerinte megelőzi a gazdaságot. Ezen ő azt érti (miként a merkantilizmusnak még egynéhány más értelmezője is), hogy a fejedelmek megtanulják a gazdasági jelenségeket országos szinten, tágabb állami keretben, a hatalom és a prosperitás érdekében vívott küzdelemmel egybekapcsoltan szemlélni.

Ennek a látásmódnak a kialakításában szerephez jut az a körülmény, hogy a kereskedelem frontján mindinkább megfigyelhetővé válik, igaz, csak felszíni mozgásában, a tőke. Méghozzá a pénztőke, amit már az 1530. évbéli merkantilista is oly fontosnak minősít, hogy megfogalmazza: „A gazdaság az a pénz.” Bethlen Gábor fejedelemségének pedig szintén elsősorban pénzügyi alapot, mégpedig „nem jegen épített” fundamentumot kellett teremteni.

A fejedelem feltehetőleg nem is annyira az elméletet közvetítő irodalom felől közeledik ehhez az iskolához, mint inkább a gyakorlatban születő és megoldások keresésére szorító problémák felől. Így azután ő az erdélyi valóságból sem elméleteket szűr le, hanem irányzatokat ért meg.³⁶⁰ Elsősorban éppen azt, hogy a városgazdaság, a céh, a földesúri domínium, a faluközösség sokaságán túl, az azokat egybefogó állam már fokozottabban kötelezett a szabályozásra, sőt a beavatkozásra is. Ő, aki ily módon a szerkezet belső működésrendjébe is beleláthatott, túljutott azokon, akik a forgalmi és pénzügyi felszíni jelenségek játékában kerestek és láttak törvényszerűségeket. Igen leegyszerűsítve mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy országát nagyon jó gazdaként a maga birtokának, a neki sáfárkodásra kiosztott nagy értéknek tekintette, amelynek gazdálkodását kötelessége nemcsak kereskedelmi, hanem termelési szinten is fejleszteni.

Az erdélyi kisszerű lehetőségeket számba véve, Angyal Dávid, jóllehet keresi és fel is leli a merkantilizmus különböző jegyeit a bethleni gazdaságvezetésben, de megállapítja, hogy „az egész rendszere mégsem nevezhető annak... Talán felesleges ilyen szerény szervezetre — mondja — ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját.”³⁶¹ Tartózkodva továbbra is attól, hogy a fejedelmi gazdálkodás végső, hiteles mérlegét elkészítsük — az előbbiekhöz szeretnők hozzáfűzni azt, hogy az aktív kereskedelmi és pénzügyi állandó gondja volt, behozatal és kivitel egyaránt szorgalmazott, jóllehet olcsó és biztonságos közlekedési utak híjával volt. Nyugati mintájú merkantilista célokat munkáló kereskedelmi társaságok nem is születtek Erdélyben, s ha akadt jelentősebb határokon túlra tekintő kereskedelmi vállalkozás, mögötte magát az államot képviselő fejedelmet találjuk. Miközben a merkantilizmus szellemétől is sarkalltan a nyugati nagyhatalmak egy része gyarmatosítással nyit meg bővebben áramló pénzforrást, Erdély urának nem lehet a tőkefelhalmozásnak e módjáról még álmodnia sem, hiszen, egyebektől eltekintve, életfeladatának éppen azt kell tekintenie, hogy országát a gyarmati sorba süllyedéstől megóvja, hogy megvédett függetlensége, szabadsága határait oltalmazza, s ha lehet, kiterjessze.

Nem a minősítés kérdése most még a feladatunk, hanem a teljesítmény számbavétele és az előtte való tisztelgés. Kötelességteljesítés annak kimondása,

hogy Bethlen Gábor időtől, feltételektől korlátozottan ugyan, de közvetlen elődeinél és utódainál nagyobb gazdasági érzéssel, elevenebb képzelőerővel, rugalmassággal, a részletek kimunkálásában sohasem ernyedő kitartással, valóságismerettel kísérelte meg a megromlott ország gazdaságát „gonosz században” megépíteni és az utódok szemében még ma is aranyló fényekkel csillogóvá tenni. Ezért írhatta szász krónikása: „Isten adjon az országnak sok hasonló uralkodót és hatalmasságot, igaz atyja volt hazájának, teljes virágzásban hagyta Erdélyt és jobban felépítve, mint ahogy találta.”³⁶²

II RENDTARTÓ ERDÉLYIEK

RENDTARTÓ, ÖNIGAZGATÓ KÖZÖSSÉGEK A SZÉKELYFÖLDÖN

1. ELŐJÁRÓBAN

A történelem és szociológia kapcsolata ismeretes. Hajnal István nagy értékű elvi iránymutatása 1939-ben jelent meg.¹ Jómagam is már a bálványosváraljai falukutató tábor tagjaként olvastam. Ugyanakkor, amikor Dimitrie Gusti monografikus szociológiai iskolájának egyik számottevő rendszerelméleti tézisének én is megkíséreltem gyakorlatban működtetni. Azt nevezetesen, hogy még csak egy falu életében sincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna. A szociológiai parallelizmus elvének megfelelően tulajdonítottam tehát nagy fontosságot a történelmi kerettényezőnek, majd mind szilárdabbá vált a hitem abban, hogy a történelemben a múlt szociológiáját kell látnom.²

A szinoptikus, a holisztikus vagy interdiszciplinárisnak nevezett kutatás szintén olyan utakra kalauzolt, ahol „mérni és számolni”, történeti statisztikát művelni, kvantifikálni kellett a struktúra megismerése érdekében.

A módszertani, az elméleti vívódások, de legfőképpen a gyakorlati múlt-rekonstrukció mindinkább szükségessé tette a keretek tanulmányozását. Tudnom kellett az osztályok, rendek, rétegek súlyát, idősorokba kellett rendeznem adataimat, hogy tendenciákat láthassak, de mindinkább nélkülözhetetlenné vált a folyamatok, a történések kereteinek, formációinak jobb megismerése, tehát az a morfológiai rekonstrukció, amely a történeti-társadalmi alakulatok formatana lehetne.

Mind bizonyosabbá vált Émile Durkheim igaza — az, hogy „minden valamelyes jelentőségű társadalmi processzus kezdetét a belső társadalmi milió alkataiban kell keresnünk”.³ Ugyanakkor Georg Simmel látásmódjának egyik alapigazsága is mind világosabbá vált, az nevezetesen, hogy a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le.⁴

2. RENDTARTÁS. ÁLLAM, SZABADSÁG ÉS TÁRSADALMI ALAKULAT

A levéltári iratkötegek palliumai mögött rejtelkedő, a protokollumokban megbúvó hajdani alakulatok, formációk forrásanyaga néhány szó, mondat elolvasása után már vallomást tesz és ígéri — a *rendtartást*. Mindenütt, ahol megsejdíthető vagy felismerhető valaminő szűkebb kört érintő önálló határozat, szabályozás, ahol egy kis közösség sorsát befolyásoló önkéntes döntést jegyez fel a nótárius, vagy a „fogott közbíró”, ahol helyi érvényű, paragrafusokba szedett, glédába álló szavak fordulnak elő, ahol statútummá rangosodó szokások, normák viselik címként a *conclusum*, *constitutio* szavakat, ott az öniszervezés,

autonómia létezését s hajdani gyakorlatát őrzik az igaz históriát rögzítő források.

Autonóm jogállással, több-kevesebb öngazgatási jussal élő alakulat igen sok volt Erdélyben, és nagyon gyakori volt a Székelyföldön, amely maga is szokásszerű jogközösségnek tekinthető. Európa több tájegységében weberi ideáltípus megalkotásához bőven elegendő rendhagyó karakterisztikumú, sok elemű, sajátos tagozottságú entitás fedhető fel.

A régiségbeli társadalom államvezetésének „üzemiessége” még nem oly magas szintű, hogy adminisztrációja az országos keretben kitermelődő feladatokat uralni tudná. A központi kormányzat így az életrendező, konfliktus-megoldó funkciók jelentős részéről kénytelen lemondani. Átenged szabadság-mezőket, osztozótársakkal szövetkezik, vagy engedi ősi formák szerint működni az önmagukat kormányzó és az államot szilárdító, társadalmassító autonómiákat.

Szabadságjogokról szólni a kötöttségek, korlátok, tilalmak, a függőségek világát elevenítve meghökkentőnek tűnhet. Igaz, hovatovább mind kevesebbnek bizonyult a feudalizmusbeli szabadságvagyon, de hosszú évszázadokon át volt, lehetett és kellett is költeni belőle. A székely gyermek például születésekor tagjává vált egy olyan nemzetségi csoportnak (majd rendnek), amely kész szerepkörrel várta. Jussolt bőven a katonai, a teherviselési kötelezettségekből, de kollektív jogként részesedett a szabadságtókéből is, hiszen zömmel privilegizált rétegbe, szabadparashti-nemesi státusba született bele.

Az államhoz kapcsolódó lazább kötődés, amelyről már szólottam, valamint a szabadság *kollektív, korporatív* birtoklása kínált életterületet az öngazgató, autonómiával rendelkező alakulatoknak.

Ezt a rendtartásokkal üzemeltetett struktúrát azért sem kicsinyelhetjük le, mert benne a „libertás” is dúsabban tenyészett, mint ahogyan hittük. Hadd idézzem Székfi Gyula megállapítását: „A középkor minden embernek adott valamiféle szabadságot, s mindegyiket besorozta valaminő szervezetbe, melynek kereteiben védve volt.”⁵

3. NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A JOGRÓL ÉS A SZABADSÁGRÓL

„A szász »nemzetet« megmaradási harcában — írja Adolf Meschendörfer — intézményei támogatták, belső szerveződését mindig a körülményekhez mérten alakította, s az erős összetartás a közösség minden tagjában élt, mert mindenki tudta, hogy egy olyan néphez tartozik, amelynek bizonyos *előjogai* vannak — ami az önkormányzatot, a nemzeti és kulturális sajátosságok megőrzését illeti.”⁶ „Előjog”, „privilegium”, ezek a fogalmak mélyen beleépülnek a középkorba, vagy az azt még éltető, továbbhordozó századokba, holott a „kiváltság” általában nem más, mint a szabadság valaminő parcellája. A szabadság pedig, Otto Gierke fejtegetéseiből tudjuk, jog is, mint ahogyan minden jog szabadság is. A régiségben talán nincs annyi kodifikált „régula”, de rendkívül

nagy a szerepe a jognak. Létezni csak az létezhet, valóságosnak csak az tekinthető, aminek jogi státusa van.⁷ „Városi polgár” attól lesz a marosvásárhelyi, berecki (székely ember), hogy lakhelyét királyi, fejedelmi kiváltságlevél minősíti városnak, és helyét a világban, országban, utcájában, céhiparosi műhelyében, otthonában, templomában az határozza meg, amit a statútumok, a jogszabályok, írott vagy íratlan szokások előírnak.

Johan Huizinga véli úgy, hogy az alkonyodó középkorban a törvények közül csak a régi, jó törvényeket állítják vissza. E korszak valójában az idealizált múltba ereszt gyökereket, visszanéz, nem a jövő felé. Werbőczy a szokásjogról szólva említi az „idősültség” kritériumát,⁸ és a régi jó szokást csonkítatlanul óvó sok hajdani jogtudó értelmiségi csatlakozik hozzá.

Ily módon is kifejeződik a jogi szabályzat, a rendtartás szerepe a viszonyok tartósításában, a megmaradásért folytatott küzdelemben, és abban is, amit Meschendörfer nagy értéként tisztel: a nemzeti és kulturális sajátosságok megőrzésében.

Rendtartásokról szólva szintén nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a partikuláris jogalkotások az öniszervező kisközösségek számára előnyösnek bizonyultak. Azért, mert az életviszonyok rendezésére alkalmasabbak voltak, jobban tapadtak a helyi, jól ismert valósághoz és talán azért is, mert ha nem is örök, de szintén nagyon „idősült” magatartás, hogy kell az embereknek a boldog megelégedettségnek az az érzése, hogy önként, saját kultúrájuk szellemisége szerint hajtják fejüket az életgazdító normák jármába.

Az önrendelkező, az önmagát kormányozó közösség születésének feltételei között szerepelnie kellett a szabadságbiztosító légkör minimumának, függetlenül attól, hogy a kormányzás milyen országos szintű politikai rendszert vezetett be. Igazolva különben ezzel is Bibó Istvánt, miszerint a demokrácia nem valami polgári felépítmény, hanem a szabadság „objektív technikája”.⁹ Bölöni Farkas Sándor maga is úgy véli, hogy „az embert a szabadságra és művelődésre csak a szabadság érlelheti meg.”¹⁰

A szabadság „karaktervonását” keresőnek Marc Bloch különben azt ajánlja, vegye számba azt is, hogy a lakosság egészén belül minden „hányadik” polgár szabad. Nos, az 1848 előtti Erdélyben a szabadparaszt, libertinus és határőrkatona a parasztságnak 41,57%-a, a lakosságnak pedig 36,49%-a. Ez a nem kicsi szám igazolja, hogy érdemes itt a szabadság problematikájával foglalkozni.¹¹

4. A FALUKÖZÖSSÉGI ÖNIGAZGATÁS CONSTITUTIÓI

„A politikai vagy közigazgatási élet három cselekvési központba sűrűsödik” — írja Alexis de Tocqueville.¹² Ezek: a község, a megye és az állam. Egy évszázad múltán Magyary Zoltán¹³ csupán az állam adminisztrációjáról beszél. Majd fejtegetéseit summázva mondja, hogy a közigazgatás „az állam szervezete, a közfeladatoknak ezek természete által megszabott módszerrel a jogrend

keretében való eredményes megoldására". A két definíció kiválóan példázza az állam életrendező szerepének megnövekedését.¹⁴

A centralizáló, homogenizáló, a feladatkörét bővítő állam a *teljes és gyors* változások híve, míg az ő kereteit kitöltő (hajdan átengedett jussal, osztozkodóként funkcionáló) kis tömbök (a faluközösségtől a vármegyéig) teret vesztenek. Egyrészt mert őrzői, konzerválói jelentős társadalmi értékeknek, tehát nem újíthatnak nyakló nélkül. Másrészt az alapokat kitöltő mikroalakulatok szférájában lassúbb a változás, az előrelépés, a mozgás üteme, miközben mélyre kell hatolni és gyökeres alakulásokat kell megvalósítani.

Mit mondhatunk még a múlt idő századainak a legszámosabb és valóban legjelentősebb intézményéről, a *faluközösségről*? Mindenekelőtt azt, hogy ez a forma, a tradicionális keret, az öngazgató, az autonóm közösségnek ez a prototípusa továbbra is, a 16. század utáni évszázadokban is, betölti életigazgató szerepét. Legfeljebb azt kell jelezni, hogy „mi-tudata”, belső kohéziója fogyatkozik, s mind nehezebben védi ki az állam önrendelkezést csonkító, sorvasztó beavatkozásait.

A „nagy átalakulás” a 18. században, a felvilágosult abszolutizmus korában veszi kezdetét. Természetesen ez a folyamat már korábban is észlelhető és még igen hosszú ideig tart.

Mindenesetre a rendtartó faluközösségek a 16. századtól kezdve a 19.-ig a székely népi öngazgatás alapsejtjei. Részletesebben nem foglalkozom velük, hiszen már sokat írtam róluk, csak néhány kiegészítést tennék. Mindenekelőtt azt, hogy újabban is értékesebbnél értékesebb, kiadatlan falutörvények kerülnek elő. A háromszéki hilibit,¹⁵ amely 25 §-ból áll, 1829-ben fogadja el a *communitas*: „egész falunk törvényes gyűlésiben és jelenlévő megegyezett akaratból; mely úzusok a régi protokollumból irattattak által ezen új protokulumba.” [!] Udvarhelyszék levéltára korai rendtartással gazdagított: a szentábrahámi végzés ugyanis 1615-ből való.¹⁶ Ebből megtudható, hogy szabályokat, rendelkezéseket a falu alkot, bírót, hűtöst ő választ, s „három forintig való perben törvint” tehet. A „feudális demokrácia” kutatói bizonyára örömmel fogadják a tudósítást arról, hogy itt a jobbágy az első törvénynapra megidézheti földesurát, s ha az a másodikra sem jelenik meg, a falu törvényt tesz, ítéletet mond.

Futólag bár, de többször említettem a mikroközösségek világának sokszínűségét. Hadd igazoljam ezt azzal, hogy van ugyan székely, székely-jellegű falutörvény, de azon belül van típusnak tekinthető, külön osztályozható: szabad, elegyes (jobbágy és szabad), kisenemesi, földesúri, több falu közösségét egybefogó, közös erdők használatát szabályozó rendtartás.

A különböző kategóriabeli falvak autonómiásintje más és más volt. Erdélyben szükségszerűen a Székelyföldön és Királyföldön volt több az öngazgatást a legszabadabb formában megteremtő és éltető település.

Sajnos ez alkalommal a külön társadalmi, rendi státushoz, a *natió*khoz tartozó formációk, alakulatok egybevetését, önkörükön belül, valamint Európa nyugatabbra fekvő falvaival, nem tehetjük meg. A legcsábítóbb a szász *universitas* szervezett falukereteinek elemzése volna. A *Gemeinde*, a *Markgenossenschaft*, a *Kirchengemeinde*, a *Zehnschaft*, a *Nachbarschaft*, a *Bruderschaft*, a *Schweserschaft* egymást metsző körei egymással gondos szimbiózisba ötvöződő mik-

roalakulatok voltak, amelyek függtek ugyan a „várostól”, de megőrizték a közösségi önszervező, öngazgató szabadságjogok jelentős részét.¹⁷

Számomra nagy élményt a Szászváros melletti romoszi falujegyzőkönyvek jelentettek, amelyek feldolgozását Camil Mureşannal terveztük. Ezek is a feudalizmus utolsó éveiből (1825–1847) valók. A vezetés demokratizmusát az öreg tanácsa (*die Altschaft*) is elősegítette. Az örökösödéssel foglalkozó bizottság *protocolluma* a szász–román népi jog sajátosságaira, az egymás mellett élésben kialakult átvételekre, áthangolódásokra, a hagyatéki leltárak az életszínvonalra, a paraszti eszköztárra vonatkozó adatok sokaságával segíthetik a történeti falukutatást végző historikust.¹⁸

Amúgy is eltávolodva a székelýföldi *communitastól*, hadd lépünk át a Békés megyei (Gyula városa mellé) Újkígyósrá.¹⁹ Itt arról számolhatunk be, hogy ez a dohánykertész telepes község 1814-ben (szabadrendi Szeged környéki bérló parasztokból) alakul meg. 1842-ben pedig 36 pontból álló falutörvényt szerkeszt. Eszerint legfőbb szervük „a népvének gyűlése”; éppen csak hogy a bírónak való három embert javasolja a földesúr, akik közül azután joguk van választani. (Az udvarhelyszéki Kissolymos 1659-beli falutörvénye szintén így rendelkezik: „Az bíró mellé hat emberséges öreg emberek rendeltessenek...”, de itt bírót „esztendőnként falu közönséges egyező akarattjából” ők maguk szabadon választanak.)

5. EGYHÁZKÖZSÉG, HEGYKÖZSÉG, ESZTENATÁRSASÁG, TÓGAZDASÁG ÉS EGYEBEK

Az egyházközség szorosan kötődik a *communitashoz*, valamint a városhoz is. A politellikus, sokcélú alakulatok, még a mikroközösségek is más társadalmi csoportokkal, intézményekkel együtt végzik munkájukat. Az egyházközség (tagjait tekintve) rendszerint azonos egy vagy több *communitással*, egybefonódik velük. Része tehát a faluközösségi, városi organizmusnak, de külön entitás is. Az ő funkciója az egyházi gyülekezet igazgatása, „a jó erkölcs őrizése”. Ezért azután mind a lelkész, mind a nép igényli a jó, bölcs normarendet; a hívek tehát megkövetelik a megyebírák, egyházfiak, a választott vezetőség rendtartáshoz igazodó munkáját, a vagyon felett való önrendelkezést, az egyház és a szokás előírása szerinti etikai figyelmet, a megyeszéki bíraskodást és így tovább.

Az egyházközség és a lelkész számára írott és elfogadott artikulások már a 16. századból ismeretesek. A gyergyószentmiklósi „megye” (parókia, eklészia) rendtartása 1586-ban készült. A marosszéki Berekeresztúr megyéjének (Berekeresztúr, Bere, Nyárádmagyarós, Nyárádselye, Kendő, Márkod és Mája) 1602-ben írásba foglalt végzéseinek 9. §-a például az önrendelkezés egyik módját úgy határozza meg, hogy bárki legyen is a „harang alatt való személy”, a megye előtt tartozik „törvényt állani”. A bírság pedig igen nagy, 12 forint.

Cs. Bogáts Dénes a szemerjai református egyház történetében ír arról, hogy

az „egyháztanács intézménye tulajdonképpen a presbitérium megszervezésében gyökerezik, tehát kezdetét legkorábban a 17. század utolsó évtizedeire tehetjük.”²⁰ A székely katolikus egyházközség szervezetként Endes Miklós szerint „a székely közbirtokossággal mint patrónussal függ össze s mint ilyen sajátlagos székely jogalkotás”, s hozzáfűzi: „amelynek létrejöttére a reformáció befolyással nem volt”.²¹

A Tocqueville cselekvést végző három intézménye, igazgatást sűrítő gócpontja közül a falu (és a város) az, amely a legnagyobb számú egységből áll. Ezeknél összetett, politikus jellegük folytán az osztódás állandó lehetősége is fennáll. A gazdasági s ezen belül a szőlőtermesztői, bortermelői tevékenység síkján például ilyen önállósult formáció a *hegyközség*. Van, ahol majdnem teljesen el is különül, másutt laza kapcsolatok szálai fűzik csak a faluközösséghez és a városhoz (amelyben néha, mint ahogyan Kolozsváron is, több hegyközség is van). A székely székekben kevés a „szőlős hely”. A marosszéki Karácsonyfalva 1790. évbéli hegyközségi törvénye²² azonban kiváló jogalkotás. Tanúsága a székelyföldi életszabályozó hagyományoknak, a formateremtő készségek meglétének. Különben a karácsonyfalvi két szőlőhegy tulajdonosai (az egyiknél 34-en, a másikinál 53-an) aláírják a külön státus alkotmányát, amelyet minden tavaszon felolvasnak, megújítanak. Ebben szabályozzák a tulajdonjogot, a kötelező művelést, az utak, kertelések, gyepük dolgát, a szőlőpásztorfogadást, a szőlőbíróítélet, a gyűléstartást, a törvénykezés, bírságolás rendjét és így tovább.

A sajátos gazdasági funkciók külön jogközösséggé teszik az *esztenatársaságot*, a juhos gazdák egyesülését is. A háromszéki Hilib 1830-béli esztenatársasági rendtartása abban különbözik a szokásos pásztorszerződésektől, hogy „mind a gazdák, mind a bácsok és pakulárok rendszabása”, tehát kodifikálási kísérlet, a juhtenyésztésre vonatkozó hagyományos szokásrend írásba foglalása, hogy az utódok „örökre eszerint élhessenek”. Az esztenabíró, mondanom sem kell, választják.

Halastavak több székely faluban voltak. Indokolt, hogy a fenntartás, a halászás jogi normák szerint történjen. Mezőbádon volt tava a *possessor*oknak és volt a szabadrendiek egy csoportjának, a „tós emberek”-nek is. Használatát 1684, majd 1746 évbéli, 15 pontból álló *Constitutio* szabályozta. A vezetőt, a „tóbíró” pedig maguk választották.²³

6. A VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT. CÉHEK, ISKOLÁK

A feudalizmus kori közigazgatás fontos pillére volt a város. Otto Gierke alaptételét ismétlem: minden jog szabadság, minden szabadság jog is; a szabadság pedig gyakran szinonimája a rendi kiváltságnak — a városok esetében a *privilegium*nak.

Jellemző sorokra bukkantam Bethlen Gábornak 1616. április 29-én Marosvásárhelynek adott kiváltságlevelében: „Az emberek sűrű nyomorúságaikat

csak a törvényesen összekötött társaságok enyhíthetik...” Ugyanott, abból indulva ki, hogy „törvény nem létiben” bármely város is olyan, mint a test lélek nélkül, a *szabadság* jelentőségét hangsúlyozza a fejedelmi okirat. Győzni a mostoha létfeltételek felett csak intézményesítéssel, a „lélekkel” felérő törvényes renddel, statútumokkal lehet.

Marosvásárhely alkot is statútumokat, hogy az önmaga lelkével telített szabályok szerint élhessen. A *Corpus Statutorum* 18 db (1604 és 1761 között alkotott) törvényhatósági jogforrást közöl. Figyelemre igen-igen érdemesek az 1610–1718-as időszak összesített végzései.²⁴

A marosvásárhelyi bíró számára 1764-ben kiadott instrukció paragrafusai a városi élet egészét átfogják. Belőlük nemcsak a város üzemies, rendezett életfolyása olvasható ki, hanem az erkölcsi megalapozottságra törekvés is. A bevezető részben azt írták: „A Publica Administrationnak a Bíró lévén a Lelke, ha az eleven, serény vigyázó, egyenes, igazságot szerető, másén nem kapdosó, mindent egyaránt megbetsüllő, mindennel magát szerettető, — az alattvalókat [is] ollyá teszi...”²⁵

A székelyföldi városok Zsigmond kora óta rendelkeznek igazgatási és bíráskodási önkormányzattal. Ez azt is jelentette, hogy nem tartoztak a szék főisége alá. Törvénykezési, adózási, hadakozási, gazdasági és más belső szervezési gond kezdetben az ősi városi közgyűlést terhelte, ahol a polgárság minden tagja megjelent. A választott vezetőség, a különböző tanácsok azonban megnövekedett szerepkörrel fokozatosan szürkítették el a közgyűlés jelentőségét.

Sok — itt most nem részletezhető — tényező hatására az önkormányzati demokrácia vesztett épségéből, hatékonyságából, olyannyira, hogy van olyan jogtörténész is, aki „a városok belső szervezetének antidemokratikussá válását” hangsúlyozza.²⁶

A kis székely városok, a mezővárosi jellegű települések önkormányzatért vívott küzdelme igen tanulságos. Sikerült Kézdivásárhely városának 1703. évbéli, majd 1751. május 28-án a népével approbáltatott rendtartásait és jegyzőkönyvi végzéseket tanulmányoznom. Csíkszereda 1727. évbéli városi privilégiumait szintén olvashattam.²⁷ Részletesek, gondosak, minden életviszonylatra kiterjedőek. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék „tisztjei és minden rendjei” a *gubernium*hoz eljuttatott kemény bírálatukban sokallják azonban a város szabadságjogi követeléseit, előnyöket biztosító igényeit. A possessorok, nemesek ellen védelmezett „városi jog” különben fontos problémája Székelyudvarhelynek és Kézdivásárhelynek is.

A székely faluközösség és a város morfológiailag azonos kategória. A város természetesen szélesebb keret, s az iparúzó, kereskedő polgárok, a mives-rend és az áros-rend státusát, munkáját biztosító szabályozás szintén differenciáltabbá teszi, gazdagítja a statútumot.

A városnak az összetettsége, a városi rész-egésznek kis alakulatokra, tömbökre bomlása szintén törvényszerű. A területi autonómia alapegysége, elemi sejtje például a *tized*. Kézdivásárhelyen a tizedeseket új esztendő első napján, jóreggel, harangozás előtt választják. Tizennégyet. Ennyi „falura” van felosztva a város. Mindenik „Tíz” rendelkezik önálló hatáskörrel, egészen odáig, hogy

„edgymás között egy forintig végezhetnek, büntethetnek”. Nagyobb városban külön entitás a fertály, a negyed is, élén a kapitánnyal.

Bármennyire nem törekszem teljességre, meg kell említenem a városba beépülő *céheket* és az ott működő értelmiséget nevelő *iskolákat* is. A céhek szintén főleg a fejedelemség korában jussolt privilégiumokra alapoztak. Szabályzatuk egyaránt tartalmazza a közösség, a város és környéke, az ország törvényeire, rendeleteire, elvárásaira adott válaszokat, valamint egy önmagát normákkal, regulákkal fegyelmezett *communitas* életre, munkára vonatkozó előírásait.

Friedrich Teutsch az erdélyi szász földközösségről s keretében a *Gemeinde*-ről, a *Mark*-ról szólva említi, hogy mindenik jelentősebb helység, városka, város központja volt valaminő különös, egyedi művelődési és szellemi életnek. Ebben nagy szerep jutott annak az alakulatnak, amelyet kollégiumként emlegettek. Az iskolabeli életmódot „diáktörvények” szabályozták. Ezek tartalmaztak kötelező, szigorú követelményeket, amelyek betartására éppen úgy vigyázni kellett az ifjúságnak, mint ahogyan saját jogaira is. A „deákok” közössége maga választott felelős vezetőket és ítélkezett a maga fórumán. Van tehát alakulattá, intézménnyé váló keret, s van rendtartás és a mindezt funkcióba lendítő élő eleven erő, az öngazgatás.

(A marosvásárhelyi „kolégium”-i éveire emlékező Benkő Samu²⁸ írta: „A helyhatósági rendtartások, városi statútumok, falutörvények mellett az önkormányzati hagyományaink legbeszédesebb tanújelei, olyan hiteles forrásai múltunknak, melyekből a mai demokratikus jellegű öngazgatás elvi és gyakorlati igényeinek megfogalmazói bőven meríthetnek eszmei eligazítást.” Az udvarhelyi kollégiumi életre emlékező Dávid Gyula²⁹ szintén a diákközösség élményével gazdagodottan írja le, hogyan vált belső erővé a „diáktisztviselők” révén a rend, amelyet „kívülről”, „felülről” nem lehetett volna biztosítani.

7. SZÉKI STATÚTUMOK, FÖLDESÚRI INSTRUKCIÓK

Miként másutt a vármegyék vagy „vidékek”, a Székelyföldön a *székek* (Udvarhelyszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, Háromszék, Marosszék, Aranyosszék) voltak a legszámottevőbb földrajzi, rendészeti alakulatok. A forradalom és szabadságharc nagy változásokat hozó napjaiig a rendi, a „nemesi” megye, a vidék, a szék volt minden állami feladat elsőrendű felelőse, végrehajtója. Kivetette az adót, megszervezte behajtását, gondoskodott a törvények, rendeletek megismertetéséről, az igazgatás rendjéről, a törvénytétel, bíraskodás megszervezéséről és jó meneteléről.

A 18. században, a felvilágosult abszolutizmus korában az államhatalom csupán csak ezt a társadalmi funkcióját kívánta hasznosítani, kizárólagossá tenni. II. József 1786-ban írja a megyei önkormányzat teljes megszüntetéséről szóló rezolúciójában, hogy „a megye egy kis része a királyságnak... ez a rész azonban az irányítást kizárólag csak az egésztől kaphatja”.³⁰

Akárcsak „a tekintetes vármegye”, a székely szék is a nemesi érdekek védő-

bástyája. Autonómiája jogi szempontból igen-igen számottevő. A leopoldi diplomában a Habsburg-hatalom is elismeri a székely székek létét, önigazgató hagyományait (II. József megszünteti ugyan ezeknek az entitásoknak az önállóságát, de rendelkezését halálos ágyán visszavonja).

Az 1791. évi törvénycikkek kimondják, hogy a székelyföldi királybíróságokat „maguk közt szabad választás útján szokták betölteni, ezekre nézve maradjon meg jövőre is ugyanez a szabadság és szokás, mindazonáltal... ki kell kérni a mi megerősítésünket”.³¹

A székelyek tehát széki tisztségviselőiket a központi hatalom jelölési joga nélkül maguk választhatták és csak a főkirálybírói poszt betöltőjét erősítette meg a „fejedelem”, az uralkodó.

„A szék — írja Connert János — mint önkormányzati joggal bíró kerület kezelte magánügyeit. Erre a székgyűlés volt hivatva. Az első időben minden esetre minden szabad székely joga, de kötelessége is volt a székgyűlésen megjelenni és a tárgyalásokban részt venni. Mikor később aztán a három rend kifejlődött, akkor mindinkább háttérbe szorították a köznépet, úgy hogy utóvégre csakugyan csak a két első rendtől függött a döntés.”³²

A hajdani teljesebb „libertás”, a valamikori székely privilégiumok tudata azonban tovább élt közöttük és harcoltak is az elveszett jussuk visszaszerzéséért.

A marosszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1631–1687 közötti gyűléseken még együtt van a „nemes” a *primipilussal* és *pixidariussal*. 1716 után viszont már az a gyakorlat, hogy a szék ülésére csak a tisztségviselőket, a „mágánásokat” és az „*immunis*” nemeseket hívják meg. A 18. század végétől és még bizonyosabban 1827-től azután falvanként 2–3 küldött képviseli a *communitas* népét.³³

A közösségek kutatói közül többen törvényszerűnek vélték azt, hogy az ilyenszerű alakulatok belső kohéziója annál inkább csökken, minél inkább távol a köre, minél inkább megnövekszik a mérete, annál inkább lazul a tagjait egybekötő szálak összefűző ereje, a formát konstituáló mi-tudat. A közösségminőséget meghatározó tényezők sorában annak is érződik a hatása, hogy egy rész-egész, egy mikroközösség mennyire csak belsőleg rendszabályozott, vagy mennyire szerepel döntéseiben más alakulat vagy személy mint norma, rendelkezés, státútum címzettje. Úgy tűnik, hogy a Tocqueville által is középre helyezett „megye” az állam makroközössége és a mikroalakulatok, *communitasok* sokasága között megtestesítője a kettős irányultságú, kettős célrendű státútumalkotó, rendtartásteremtő önigazgató és másokat igazgató formációknak.

Marosszék 1718. évbeli státútumának első hét pontja intézkedik például a „Szentegyház”, a „megye” dolgairól, javairól, prédikátorok, *schola*-mesterek béréről, a patrónusokról, a vizitációkról és így tovább. Ezek olyan életjelenségek, szabályozást igénylő „társadalmi tények”, amelyeket — láttuk — autonóm módon a maga rendtartásában szabályoz, statuál az egyházmegye, más esetekben pedig a falutörvény a többi közösségi problémával együttesen old meg. A széki *constitutiók* sok esetben tartalmaznak, közölnek a *communitasok* szokásrendjét befolyásoló vagy éppen irányító paragrafusokat. A széki delibe-

ratum tehát nemegyszer a faluközösségek rendtartásainak ismételése vagy úgy is mondhatnók: kodifikációja.

Ne feledjük: a szék elegyes összetételű. A nemesség mellett általában a szabadparaszti „község” képviselői is szavazati joggal rendelkező tagjai a közgyűlésnek.

Ritkán, de előfordul a széki gyámkodás esete is. Az aranyosszéki öt román falut (Hidas, Mohács, Csákö, Örményes, Dombró) rendhagyó módon segítik meg. Ezt így indokolják: a törvényeknek sok akadályokkal teljes folyását látva, „hogy az igazság is jobb móddal kiszolgáltassék és ókegyelmék között is a Törvények jobb móddal folyjanak, gondolkoztunk egész nemes székestől, hogy rendeljünk ókegyelmeknek egy értelmes Haza törvényeihez értő nótáriust, az ki mind tanácsával ókegyelmeket éltesse...”³⁴

A széknek természetesen még sok olyan tevékenységi köre van, amelyet önigazgató normák falai szegélyeznek. Egyelőre azonban meg kell elégednem ennyivel, miután célom csupán a rendtartást alkotók életrendjét autonóm módon megszabó társulások futó seregszemléje volt. Igazi lustrára akkor vállalkozhatunk, amikor módszeresen áttanulmányozzuk például a hétköznapiak krónikáját rögzítő jegyzőkönyvi forrásanyagot is. Egy, már az „organizáció”, a „szervezeti” forma felé utat nyitó sajátos életkeretről, alakulatról azonban még említést kell tennünk.

Az agrártörténetírás már régóta mint szerves életegységet vizsgálja a földesúri birtokot, az uradalmat.³⁵ Ennek a feudális gazdálkodásban oly jelentős szerepkörű intézménynek a kutatása során sokat nyert a mezőgazdaság története, de gazdagodott a parasztság életrajza, és a társadalomfejlődés egésze szintén jobban tanulmányozhatóvá vált. Ha azokat a társadalmi alakulatokat, tömbösödések akarijuk megismerni, amelyek termelőerőket működtetnek, kereteiben kibontakozási teret kínálnak emberi életnek, valamint az élelemtermelő munkának, s mindehhez normákat alkotnak, az „instrukciókat” is elemeznünk kell. A földesúri birtok kereteibe, miként a faluközösségbe, általában beleszületnek az emberek; élet- és sorsközösség tehát sokak számára ez is. Több jellemvonása azonban a gazdasági vállalkozások szervezeti elemeivel, formáival rokonítható, ami sajátos arculatot kölcsönöz ennek a társadalmi alakulatnak. Különbözik az örökösök osztozkodása, adásvétel, csere, zálogosítás, adomány Erdélyben ebben a korban a feudalizmusban szokásosnál is gyakrabban mozdította ki a jobbágycsaládokat egy-egy birtok kereteiből és ehhez járult a jobbágy népesség belső migrációja is; ez a mozgás, az állandó változás pedig nem tette eléggé szilárd formációvá, tartós entitássá a legtöbb uradalmat.

Maga a földesúri birtok ugyanakkor célkitűzéseit illetőleg már nem csupán közösségteremtő, mint a falu, hanem a termelés üzemi problémáit is megoldani hivatott munkaszervezési egység. Ennek megfelelően az írott utasítások, instrukciók, amelyekben a „feudális üzem” tulajdonosai kijelölik a követendő elveket, előírják a cselekvés módját, már a termelőerők mozgásba hozatalának, a termelési eljárásoknak a normáit szabják meg.

A szerződésjelleg itt is megvan ugyan, de az instrukció elsősorban a földesúr és megbízottja, gazdaságának vezetője között teremt egyoldalú kötelezettségi kapcsolatot. A birtok szolgáló emberei számára már csak egy-egy hagyo-

mány védte juss foglalata az instrukció, egészében azonban a munkafeltételeket meghatározó parancsok egyik írásban való rögzítése.

Azok a társadalmi, gazdasági alakulatok, amelyek működőképességük biztosítása végett igénylik a rendtartást, sokszor regulák, utasítások formájában kapják meg. A székelyföldi ispotálynak, a hadra kelt seregnek, a tömlöcbelieknek és így tovább a magatartást megszabó követelmények jórészt felülről, kívülről érkeznek. Ezek a regulák, utasítások, instrukciók azonban szintén át-meg át vannak szőve a tradíciók, a jogi népszokások elemeivel, némelyike népi modell alapján készült; a bölöni templomerőd 1690-beli törvénye például hagyományos minta alapján, a régi „úzus” normáinak szellemében életre kelt közösségi alkotás.

MEZŐGAZDASÁGI RENDTARTÁSOK, EGYEZSÉGEK, UTASÍTÁSOK (1580–1635)

A 16. és 17. század fordulóján Erdély mezőgazdaságában nem állapítható meg jelentősebb szerkezeti változás. A két századot egybekötő évtizedekben, úgy tűnik, nem történt számottevő fordulat, nem vette kezdetét új szakasz. Figyelmet érdemlő azonban az a színvonal, amelyre a mezőgazdaság előzőleg eljutott, és amelyet — a századvég viharait átvészelve — Erdély földművelő népe ismét helyreállított. A 17. század eleji újrakezdés ugyanakkor a megtorpanás előzménye is.

Egészében véve mindezt csak néhány újabb gazdaságtörténeti mélyfúrás nyomán vethetjük fel mint munkahipotézist. Elfogadására felbátorít Udvarhelyszék e korbeli jegyzőkönyveinek vizsgálata is.¹ Végigpásztázva e források alapján a paraszti élet fő munkaterületeit, kutatva a mezőgazdaság termelési technikájának változásait, meggyőződhattünk a korábbi évszázadok során kibontakozó gyors fejlődésről. A termelőerők, a termelési eljárások viszonylagos fejlettsége azonban — sok belső és külső gazdasági és politikai tényező hatására — nem válhatott a magasabb fokra való feljutás emeltyűjévé. Az élet ily módon, e tájegységben, csak szélességében terjeszkedett, csupán lehetőségeinek már adott körén belül érlelt be korábbi kezdeményeket, és már kiformalódott kereteket töltött ki egyre jobban, mind teljesebben a feudalizmus jellegzetes kelet-európai termelési-társadalmi viszonyaival. Ez a megkésett kiteljesedtség valójában nemcsak szilárdulást jelentett, hanem megtorpanást is, ami a fejlődésmenet távlatában — a polgári átalakulás folyamatában — már hanyatlást, visszaesést is eredményezett.

Az erdélyi jobbágyság 16. századi viszonyait elemezve Erdély múltjának kutatói² szintén számba vették a visszafogó erőket, a lassító tényezőket — nem utolsósorban a század közepén és végén dúló harcokat, pusztításokat. P.P. Pannaitescu³ a moldvai és havasalföldi viszonyokat tanulmányozva ugyancsak ahhoz a végkövetkeztetéshez jutott el, hogy az agrárállapotokat lassú, nehézkes továbbfejlődés jellemzi, szemben a 16. században kibomló ígéretes fellendüléssel. Ezt a jelenséget tágabban, európai méreteiben Várkonyi Ágnes válságok sorozatának jellemzi: „az árak, a bérek, a demográfiai viszonyok, a mezőgazdasági termelés alakulása, a jövedelmek és az életviszonyok változása mutatja a 17. századot. Eszerint a 16. századhoz képest a fejlődés lelassult, megtorpanó, hosszas stagnációs időszakok váltják egymást, sőt egyes területeken rövid, éles visszaesések következnek be. A földművelők helyzete leromlik, a lakosságnak kevesebb bér, élelem jut, járványok pusztítanak, nő a mortalitás, a népességszaporulat a relatív növekedés ellenére is abszolút mértékben pangást mutat. E válságjelenségek nem korlátozódnak egyetlen országra vagy területre. Széles kiterjedésükre jellemző, hogy az ausztriai, szlovákiai és a lengyelországi ár-bér és demográfiai mutatók hasonló folyamatról tájékoztatnak. A 17. század tehát a válságok, a regresszió ideje. Hatalmas megterhelés nehezedik a társada-

lomra, szorításából csupán egyetlen ország, Anglia tud kitörni.”⁴ Ugyanakkor azonban ebben a látszólag refeudalizálódó világban jelentős ipari és kereskedelmi fejlődés alapozódott meg, s megtörtént a felkészülés a 18. század látványos sikereire, a polgári szervezetre való átváltásra.

Ilyen feltételek közepette szükségszerű folyamatnak tűnő a zárt, szerves feudális intézmények újraerősödése. Példa erre, hogy csak egyet, de igen jellegzeteset említsünk, hogy a 17. század pusztításai nyomán gyérebbé vált lakosságot jobban összefogó földközösség Erdélyben ismét tért hódított,⁵ és erőre kapott sok más, a feudális rendszernek korábban már bomlófélben lévő középkorias formája is. Így azután a támogatásra, védelemre szoruló emberekre nálunk nemcsak a középkorban, hanem az újkor küszöbén is jellemző volt a szorosabb társulás. A létfeltételek bizonytalansága, a sokféle természeti, társadalmi veszélyeztetettség, a sorsukkal való birkózás súlyos gondjai szolidaritásra ösztönöztek, egybebúvára készítették az embereket. Az összefogó keretek, a kapcsolatok formái igen változatosak, sokszínűek voltak. Általában azonban kisebb nagyságrendűség és az jellemezte őket, hogy a kapcsolatok kötőereje eléggé nagy, a belső kohézió számottevő volt. Mindazokban a közösségekben, amelyekbe beleszülettek és éltek az emberek, valamint a vállalt közösségekben, amelyekbe befogadták őket, mind pedig a sajátos, feudális szervezetekben szoros és személyes emberi kapcsolatok szálai szövődtek.

Mindez természetesen szabályozást kívánt. Kellott az előírások rendszere, az emberek helyét, a tennivalókat, a magatartásformákat megszabó norma. Mindenütt, ahol ennek a jelenségnek a nyomára bukkanunk, ott, ahol rendtartás, státútum születik, ahol az együtt élők tartós, mintául szolgáló szerződést kötnek, ott ezeket az újjászületett vagy most szerveződő feudális társadalmi alakulatokat tételezhetjük fel, találhatjuk meg.

A feudális szerkezet összetevő, alkotó egységei, az embereket egybefogó formák szilárdabbá, kiépítettebbé válása és szokásjogi, helyhatósági és más normákkal való körülbástyázása a maga rendjén szintén a megállapodottságot segítette elő. Így a feudális termelési-társadalmi viszonyok megszilárdulásáról és lehorgonyozásáról is jelzéseket küldenek a mind mélyebbre hatoló és mind részletezettebb *rendtartások*.

A rendi szerkezetben az igazgatási, teherviselési és főleg a munkavégzés számára nélkülözhetetlen keretekben a társadalmi erőviszonyoknak megfelelő, az új hatalmi állapotokat szentesítő, kodifikáló megegyezésekre vagy a hasonló státusúak közötti egyezségekre szintén mind többször sor került. Azokon a területeken, ahol közvetlenül kellett irányelvek és követelmények medrébe szorítani a növényt termeszto, állatot tenyészto lakosok életvitelét, ott szintén rendtartás, megegyezés született. Ott, ahol a társadalmi összetétel lehetővé tette, a közösségek maguk önkormányzati alapon egy akarattal írták elő, foglalták paragrafusokba a szabályokat. Ott pedig, ahol valaminő magasabb fórum, uralkodó helyzetű társadalmi tényező alkotott normákat, megsokasodtak a *rendelkezések, utasítások, instrukciók*.

Akármilyen erők mozgatták is ezt a folyamatot, s bármilyen formába öltözött is bele ez a megtorpanó és befele forduló erdélyi feudális világ, valójában az *intézmények szilárdulásával* egy erősebb belső kötődésű rendi szerkezet

kimunkálásának útján járt. A keretek első pillantásra még formálódóknak látszanak, holott végleges alakjukat öltik fel, építődőknak tűnnek, miközben az erdélyi feudalizmusnak immár nehezen omlasztható falaivá válnak.

A mezőgazdaságot egybefogó területi, igazgatási alakulatok legjelentősebbike különben a *faluközösség* volt. Társult hozzá a falurészeket, falvakat vagy éppen több helységet szervező *földesúri, fejedelmi birtok*. Ezeknek a közösségeknek és szervezeteknek a rendtartásait, egyezségeit, utasításait szeretnők fölso-
rakoztatni, tudva — természetesen —, hogy körük még mennyire szélesíthető.

1. A PARASZTI FALUKÖZÖSSÉG RENDTARTÁSA

A feudális faluközösség tipológiáján munkáló történész már rendelkezik annyi biztonságos támponttal, hogy megállapíthassa: Erdélyben rendkívül sokszínű a helységek népének társadalmi összetétele.⁶ Ezek közül többekben a szabad népelem túlsúlya igen jelentős, ami egyben azt is jelenti, hogy számottevő a paraszti önrendelkezés alapján kivirágzó rendtartásalkotás.

Ismeretes, hogy a középkori Európában a falvak igen korán kialakították szokásjogi szabályaikat, törvényeiket.⁷ A „Weistumok”, a falukönyvek igénye nálunk is megszületett. Legtöbb írásos szokásjogi emlékünknél, falutörvényünk a székely székek területéről maradt reánk.⁸ Az autonóm falusi statútumalkotásra példát is innen idézünk.⁹

Mindenekelőtt azt szeretnők hangsúlyozni, hogy jóllehet a legkorábbi zaláni és gyergyóújfalusi falutörvény 1581-ben keletkezett, a falu „végzéseiről” már korábban szó esik. A gyergyóújfalusiak szólnak is arról, hogy a „régí szék-
kel szabadságnak idejében”¹⁰ — tehát már az 1562. évi levert székely felkelés előtt — élő szabályozásokat foglalnak írásba. Nem 1581-ben születő falutörvényekről, hanem ebből az időszakból már írásos formában ránk hagyományozódott rendtartásról kell tehát szólnunk.

A megegyezéses artikulusait általában a „teljes falu”, tehát mind a nemesek, mind a szabad és a jobbágyi rendbe tartozók fogalmazták meg és szentesítették. Az udvarhelyszéki bágyiak 1628. március 8-án „*falustól*” jelentek meg a fogott közbírák előtt, hogy elmondják, „micsoda rendtartással és végezéssel éltek nek eleitől fogva s mostan is ugyanazzal akarnának élni”.¹¹

Az eljobbágyosító törekvések időszakában a székely falutörvényekben szükségszerűen kell szerepelnie a *nyílföldekről, a falu közföldjeiről* szóló határozatoknak. A faluközösségnek mint életkeretnek, mint a mezőgazdaságot működtető szervezetnek azért nagy tehát a jelentősége, mert a közös szántó-, valamint kaszáló-, legelő- és erdővagyon használatát is szabályozza. Az említett rendtartások közül a zaláni kizárólag a falu földjének megosztása körüli problémákat rendezi. Az újfalusiak a falu határában, mezőn, erdőn a falu híre és engedelmével nélkül maguknak örökséget foglalókra szabnak ki súlyos büntetést, hangsúlyozva a közösség tulajdonosi státusát, hiszen az engedetlennek minden

marhája, öröksége a falura száll. A csíkszentmihályiak hasonlóképpen tisztázzák a közösség együttes tulajdonosi jussát.

A bányai statútum arról is intézkedik, hogy azok, akik szolgálattevőiknek zsellérházat építenek, mások, akik jobbágyul kötnek le maguknak embereket, ne igényelhessenek nyílrészt a falutól. A dályaiak rendtartása (1618-ban) megengedte, hogy a közéjük telepedő idegennek nyílföldet osszanak. Aki viszonyt jobbágyságra adta magát, az olyan ember „örökségét” elvették, az a falura szállott vissza. Azt is „elvégezték”, hogy nemesember „köztök örökséget, nyílföldet vagy erdőt pénzen vagy egyéb úton meg ne vehessen”.¹²

Az 1632. évbeli kányádi falutörvény felől folyó vizsgálat tanúságtevői elmondották, hogy e faluban a szülőktől elszakadó, új háztartást alapító fiatalok már nem jussoltak nyílrészt a komunitástól. Az egy családnak korábban kimért nyílföldeken kellett atyafiságosan megosztozniok.¹³

A gazdálkodás alapja, a legfőbb termelőeszköz a föld. A feudális viszonyok közepette kialakuló, örökíthető magánbirtok, valamint a jelentőségét őrző, itt-ott pedig ismét visszaszerző földközösség teremt tehát magának életkeretet, intézményi burkot a faluközösségben, és használatát illetőleg épít ki szabályozást a különböző rendbéliék számára.

A kis szabadparaszti, jobbágyi vagy éppen nemesi gazdaság szoros szálakkal kapcsolódik tehát össze vagyonszociális alapon. Ezt mélyíti el és a falu gazdasági egység voltát még inkább kiteljesíti a közösségi jellegű földművelés sok-sok gondja. A nyomáskényszer, a két-, nagy ritkán pedig már háromfordulós határban megművelt és legeltetett szántóföld rendje bőven termi az együttes döntést, a falutörvényben rögzített szabályalkotást.

A falu minden lakójának — természetesen a nemes birtokosnak is — tiszteletben kell tartania a komunitás végzéseit. A bányaiak közül például az, aki megszegi a közös megállapodást, 50 forint megfizetésére kötelezhető, mégpedig peres eljárás nélkül.

Súlyos büntetést rónak ki a „tilalomszegőkre”, azokra, akik a gabonatermő határban, kaszálóban tesznek kárt. Különböző kiépült már ekkor és határozatokban is tükröződően funkcionált a határ ellenőrzése, pásztorlása, a kártevő állatok behajtása, az állatok zálog fejében való kiváltása, valamint a büntetés eljárárendje.

A szénafüvek, az erdők megóvása, a kaszálás, majd a tarló-, az ugarlegeltetés rendje, az erdő irtásának, használatának módja, védelme és így tovább — mind-mind ezt a „gazdasági közösséget” teszi szervezettebbé, olyan alapegységgé, amelyben a családi gazdaságok a közösségi feltételekhez igazodóan működhetnek.

2. A FÖLDESÚRI FALU RENDJE

Azokban a falvakban, ahol a lakosság döntő többségében több urat szolgál — és Erdélyben ez a jellegzetes forma —, ott a földesuraknak közösen kell

olyan határozatokat hozniok, amelyeknek a megtartását vállalják és tiszteletben tartásukra jobbágyaikat is rászorítják. Az 1584. évbéli Hunyad megyei lozszádi rendtartás ezt a nemes birtokosok közötti egyezséget jól példázza. Rövidebb lévén — egészében is bemutathatjuk:

„Húsvét után való harmadik vasárnap öszvegyülének az két nemzet, az Zudor nemzetség és az Farkas nemzetség, és szabad akaratjokból ilyen végzést tőnek szénájok, búzájok, kendedorok [!], szőlőjök [felől].

Hogy valaki szénájokba belehajtaná barmát, szabad akaratjával, annak ilyen büntetése legyen, hogy ha az Sitár benne találja, az, avagy az Sitáron küel oly ember találja, kinek szava meghihető leszen, hát az öt eskütnek megmondja. Mely esküttek ezek: Györgyfy Balázs, Ferenc Balázs, Farkas Lázár, Zudor Máté és Zudor Ferenc. És ezek az öt esküdtek elmenjenek és kérjenek egy forint bírságot az bűnös emberen. Holott az bűnös ember az öt esketteknek az forintot az végzés szerint megadja, jó. Az hol meg nem akarná adni, hát az végzés szerint az esküdtek az két nemzet akaratjából ispánt, bírát hozhassanak és az ispánnal három forintot vehessenek rajta. Hogyha ebben az esküdtek el nem járnának, hát az több atyafiak, az község az esküdtekre ispánt, bírát hozhassanak, és azon büntetéssel büntettessenek, miképpen szinte az bűnösök. És ha az Sitárra is rea támadnának és az barmot előle elvennék, tehát azoknak is olyan büntetése kívántatik, mint azoknak, az kik hatalmasul megégették az megnevezett jószágokat, szénát, búzát, kendorth [!], zabot. És ha az Sitár is ebben híven el nem járna, tehát őrajta is az két nemzet egy forintot vegyenek. Hanem [!] akarna megadni, tehát az ispán, bíró erejével őrajta is három forintot vetethessenek.

És az pap dézsmáját midőn megvárja, az feljül megírt penna [!] alatt való büntetése alatt, hogy először ki hordja, és annak utánna úgy menjenek egychorsmind [!] hordani.

És az szőlőszüretkoron addég senki ne menjen szedni, az míg két vagy három szava meghihető emberrel meg nem láthattuk és hagyjuk. Meglátják és meghagyják, hogy ideje szedni menni, hát egycziorsmind [!] menjenek szedni. És mikoron elvégeződnek az szüret, hát minden réset becsinálja, hogy az marha be ne mehessen rajta, az felül megírt penna [!] alatt.

Ezt mi így végezők, hogy ez a kötés maradjon mind fiúról fiúra és minden meg maradékainkra mindörökkön örökké.”¹⁴

A termelés kötöttségei itt is elsősorban a szántóhatárban termelt gabona, kender, valamint a szénafű és a szőlőtermés védelmezésére irányulnak. Ezért szabályozzák első helyen a határpásztori teendőket, a „zsitár” kérdését. A termelés ritmusa szintén igazodást, együttes akaratelhatározást, egyszerre való cselekvést követelt mind a papi dézsma határbeli beszédese dolgában, mind a szüret időpontjának, majd az azt követő időszak teendőinek a megszabásában. A falu itt is alapegység tehát, és benne két nemzetség, rokoni kör lép egyezségre, hogy a termelés menetét szabályok medrébe terelje.

Az 1592-es esztendőben hozott és 1602-ben kiegészített gyerőmonostori végzés¹⁵ szintén a több birtokos és jobbágy számára kötelező normák foglalata. Ennek a „monostori nemesek és parasztok között lett végzés”-nek az Ebeni,

Kemény, Tepesit, Szentmiklóssy, Radó, Toldalagi, valamint a Kabos, Mikola és Gyerőffy családok a megfogalmazói.

A vagyonközösség itt is lényeges tényező, hiszen az Erdőfalvi berek — amelyre vonatkozik — mindnyájuké, onnan a falubeliek nem hordhatnak fát, s maguk a nemesek is szükség esetén a kenéztől kérnek erdőlésre engedélyt. A többi erdő szintén földesúri hatalom alatt álló, és együttesen is védik. Élő fát, nyerset, bükkvesszőt, „miképpen az régi atyáink elvigeztik volt”, senki jobbágyának nem adhat, s ez más rendbeli embernek ugyancsak tilalmas. Csupán „esett fát” lehet tűzre hordani, és erre kötelezik a szénégető kovácsokat is. Az erdőirtásnak szintén határt szabnak. Egy jó szekér szénát termő helyet szabad kitisztítani, de bükkerdőben annyit sem. Épületére, „örökségére” való fát úgy kap a jobbágy, hogy két nemesember pecsétjével, engedélyével felkeresi a bírót vagy esküdtet, aki azután kiadja számára a nem tilalmazott erdőből.

A vetés, a tilalmas *határ védelme* Gyerőmonostoron is fő helyen álló. A bírság alól a nemesember szolgálja sem mentesül. Lovastól a gyalogösvényeken járni sem szabad, a tilosban legeltetőt pedig a piacon, az utcán is megfoghatják, és a határkerteket rongálókat szintén szigorúan büntetik. A tolvajlást ugyancsak keményen megtorolják. A károsult patrónusok vagy parasztemberek két forint bírságot vehetnek a tettesen, és azután még „az bíró az kézi kalodába marok vesszővel” megverettetheti. Szabályozzák a *korcsmárlási jogot* is, mégpedig oly módon, hogy karácsonytól szüretig bort csak nemesember árulhat. S annak a tisztartóját, bíróját is ellenőrzik, hogy valóban urának kereskedik-e; a parasztnak viszont még a maga szükségére sem szabad italt hozatnia.

A jobbágyfalu *bíráskodási rendjében* erőteljesen érvényesülő az úri hatalomnak a közösségre ránehezedő súlya, hiszen egyebek között például a „bírságnak két része az nemes uraimé, és harmadik része az bíróé eskött társaival”. A bíróválasztás azonban még szokásban van, és a „végeztésekben” az is szerepel, hogy ha valakit bírónak, polgárrá tesznek vagy egyéb tisztségre megválasztanak „az falu módja szerint”, senki „jobbágyát ki ne fogja közöllök”.

Jóllehet a falu számára a birtokos urak szabnak törvényt — a parasztjaikkal való egyezség egyik tanúságaként —, ebben a rendtartásban a régi szokásjogi normák is helyet kapnak. Még inkább jelentős azonban a gyerőmonostori szabályozásnak az a néhány pontja, amely arról árulkodik, hogy a földesuraknak a falu határábeli termelő élete, az udvarnak, a majorságbirtoknak a tevékenysége milyen mélyen beleágyazódik a faluközösség szabályozott munkarendjébe. Törvényt, igaz, ők hoznak, de annak ők is, embereik is alárendelik magukat. Ily módon a bíró az egyes kihágásokra kiszabott bírságot köteles kiróni és felszedni, akárki is az („vagy nemes ember, vagy paraszt ember, vagy egyéb rendbeli ember”), aki törvényszegővé válik. A végzések tehát óvják, szilárdítják a bíró tekintélyét, ami később is szokásban lévő eljárás, jellemző módon azonban Gyerőmonostoron igen súlyos büntetéssel a nemeseket szorítják rá a faluvezető megbecsülésére. A bírót „tisztességbe” nem tartó parasztember ezért fizet egy forint bírságot, míg a nemes, ha „megszidogatja” a faluvezetőt, 50 forinttal tartozik. Egy másik pontban ezt még részletezik is, ily módon: „Ha az nemes uraim közül [valaki] az bírót megszidja mód nékeől [!], az első széken incsik egy vicebíróval, és ott okát adja: mi okon cselekedte. Ha méltó okát nem adhatja,

egy viceispán és vicebíróval igazat vehessen, flor. 50, jószágában. És ott az első széken minden haladik nélkül törvénye legyen; sohoval ne apellálhasson vele, contradiczione, inibiccione, repulsione non obstanta.” Ugyanúgy a pert indító nemesember, aki a törvényeket meg nem tartaná, 50 forintra büntethető.

Oly fontos tehát a faluközösség megbolygathatatlan életrendje, hogy a határozatokat végrehajtó és a szembeszegülőket, kártevőket, a szokásrendet megbontókat büntető bírót, valamint a falusi vezető tanácsot maguk fölé emelik a nemesurak, a birtokosok is. A rendkívül sok kötöttség, amely a nyomásrendszerral együtt jár, a feudális mezőgazdaság számtalan, csak közakarattal megoldható kérdése, a munkafeltételek biztosítása, a termés védelme — mind-mind megköveteli az együtt élők és együtt gazdálkodók megegyezését, egyetértését, az életmenet szabályozását. Azt, hogy a normaalkotó közösségben a jobbágyfalu esetében még mennyire jut szerephez az önkormányzat, a helybéli társadalmi erőviszonyok alakulása, a helyi szokásjogi hagyományok, normák szilárd volta vagy gyengülése határozza meg.

3. A FALVAK KÖZÖTTI EGYEZSÉGEK

Az állattartás középkorias formái, a legeltető állattenyésztés, a félszilaj tartásmód arra is rászorítja a mezőgazda népességet, hogy szomszédos falvak kössenek egyezséget. Elhatározzák például, hogy a *mezei kártételeket* hasonló módon ítélik meg, és sajátos bíraskodási, büntetési formákban egyeznek meg, valamint gyakran szabályozzák a falvaknak az egymással érintkező szántóhatár kapcsán felvetődő problémákat.

A Maros és Nyárád közötti térségben Székelykál és Erdőcsinád (Csanád) lakói 1628-ban kötnek egyezséget.¹⁶ A két település érintkező határszélén meg kell építeni a határkertet (a porgolátkertet), mégpedig oly módon, hogy a csinádiak még porgolátkaput is állítsanak. „Az kapu pedig oly légyen — írják —, hogy ha valaki kinyitná és nyitva hagyná is, ő magától bémenjen és bétevédjék.” A két falu — az ellentétek elkerülése végett — együtt bünteti azt, aki a kapun a tilalmasba hajtja a marhát. Ha a kerten rés támad, azt jelentik, s a bíró harmadnap alatt megcsináltatni köteles. A nemesurak és a falusi bírák egyben az ugarlegelő közös használatát is megszabják: „... az csanádi határig olyan szabad legyen a káli marhának, mint a csanádiakénak.”

A Kis-Küküllő mentén 1586-ban a szentdemeteriek és a nagykendiek egyeznek meg. Meghatározzák, hogy ha „... a szentdemeteri ember a nagykendieknek kárt teszen, avagy tilalmat szeg meg, három nagykendi ember oda-menjen és Szentdemeterfalva öszvegyűljen, és az három kendi emberekkel együtt az kár tétető embert egy forintra büntessék és bírságotják.”¹⁷

A marosszéki, Nyárád-térségbeli falvak közül három is egybegyűl 1617-ben, és közös, kötelező rendszabást alkot.¹⁸ A régi „törvények felgomolyodván”, Madaras, Bálintfalva, Szentlászló újfelfogalmazza azokat. A lényeges itt is a termés védelme. A három falu határán lévő kerítésekért ezért kell a „kert

járó bírának” Szent György-napkor felülvizsgálniok. A „réses” emberek büntetését részletesen szabályozzák. A negyedik figyelmeztetés esetében például a büntetés már három veder bor (a kertbíráknak) és természetesen a kár megfizetése. Aki pedig a zálogot el nem fogadná, a három falu esküdt „törvénylátója” előtt felel azért, „mert az három falu törvényét úgy akarja elrontani”. Büntetése kilenc veder bor.

Igen erőteljes itt is az a szándék, hogy minden vita, bármilyen ellentét a zárt, szövetkezett együttesen belül, a három falu színe előtt oldódjék meg és érjen véget. Aki tehát pert indít, a bálintfalvi közbírónál kell jelentenie. Apellálni a madarasi törvénylátókhoz lehet, innen pedig Szentlászlóra. Még e fórumról is vissza lehet térni a bálintfalvi öt közös esküdt és kertlátó bíró elé, „de onnét, vagy tetszik, vagy nem, sohova nem apellálhatja”.

A faluközösségeket mint gazdasági egységeket így társítja, fogja egybe a rendre, a békességre törekvés és a gazdálkodás jó menetének biztosítását célzó szándék. Szomszédsági szövetkezések születnek tehát közös érdekeket védelmezve, rendtartásokat, külön törvényeket is alkotva.

Még szorosabb a falvak egyezsége, ugyanazon törvények vállalása ott, ahol közös szántó, kaszáló, erdő birtokosa több community. A legjellegzetesebb statútumokat Aranyosszék „nagy közös” erdejéről, a „bogáthi szabad föld”-ről, Marossszék „Székhasasáról” olvashatjuk, és ott van az 1620-beli hétközségi, negyedfél megyei havas használatát megszabó rendtartás is; ez betekintést nyújt a megrégulázott széles körű birtoklási szövetkezések normarendszerébe.¹⁹

4. A VÁROSBAN MEGBÚVÓ FALU STATÚTUMA

Bármennyire alapvetően meghatározó jellegűek is a falutól eltérő jellemző jegyek, a várost konstituáló sajátosságok, a mezőgazdasági tevékenység a feudális város életvitelében ugyancsak igen fontos szerephez jut.²⁰ Miután a városnak szintén van közös szántóföldje, kaszálója, legelője, erdeje s van „vetésmezeje”, amelyekben a termelést szabályozni, a termést védeni kell, a közös érdekű városlakók egybeszerveződnek és megegyezésre jutnak, hogy a gazdálkodás keretét — a faluközösséghez hasonlóan — szabályok pántjaival szilárdítsák. Valójában tehát mind az ismeretes városi statútumokban, mind a külön alkotott rendtartásokban vagy a polgárok más formájú egyezségeiben ott rejtőzködik a falusi közösségekhez hasonló földműves-állattartó gazdasági alaku-
lat, szerkezeti egység.

Döntő fontossága természetesen itt is a *vagyonközösségnek* van. Az udvarhelyiek például rendszeresen felosztják a közös szántóföldeket, és határozatuk van felőle, miként kell a bírának az osztásnál vagy két földosztás, „nyilazás” között eljárniok.²¹ Marosvásárhelyen is gondosan szabályozzák a házak birtoklását, adásvételét vagy éppen a városi közös mezőnek házhelyekként való fel-

osztását,²² hiszen a „Ház”, a belső telek után osztják ki a polgároknak a szántó-parcellákat vagy a rétbeli juszt.

A rendtartások sorában figyelmet érdemlő a dési nemesség és polgárság közötti egyezség,²³ amely ennek a két versengő társadalmi rétegnek a közföldekhez való viszonyát rendezi. A désiek harcában tehát nem csupán a teherviselés egyenlősége jut szerephez, hanem a belső telek után osztott közföld kérdése is. Az 1613-ban kötött megállapodás szerint: „... ígérték, fogadták azt is őkegyelmek városul, tanácsul, hogy minden fordulóra való városi nyilas földekből, azonképpen a szénafűből is, valamikor városul újabban felosztanak, az nemességnek is utcaszeriben kinek-kinek szomszédja mellett, amint jutna, annyi nyilas földeket adnának mindenkori, az mint illenék.” A rendtartás arra ugyancsak kitér, hogy a határkertet, porgolátot a nemesnek is állíttatnia kell, utat aratásig ő is javít, és gátat a malomhoz szintén mindenki épít, aki örletni akar.

Jellemző a közerdőhasználat dolgában hozott határozat: „Az mellett valamely erdő szabados az városi embereknek marhájával, termésivel, fájával: a nemeseknek is úgy légyen szabados, mint a városiaknak, amely erdő tilalmasa a városnak: hogy azon erdő tilalmas légyen communiter mindenektől, úgy mindazonáltal, hogy bíró uraimék successivis semper temporibus, mindenikünknek háza, majorja környül és egyéb örökségeknak is épületeire illendőképpen a tilalmas erdőkből fát tartozzanak adni...” A makkos erdőt itt szintén tilalomban tartják, védelmezik, erdőőrizőket fogadnak, és szabályozzák a „nyomásmezőn” és másutt is a legeltetést.

A város természetesen szélesebb keret, s az iparúzó, kereskedő polgárok több sajátos problémát felvető kategóriaként a szabályozást is differenciáltabbá teszik. Gondoljunk arra, hogy egyedül a város piactartási joga — hogy csak ezt említsük — milyen sok apró vagy jelentős rendelkezést követel meg. Érthető tehát, hogy a városbíráknak, kapitányoknak, tizedeseknek a város egészében s az azt összetevő tömbökben, a negyedekben, az utcákban igen sok kérdésben kell a magatartást, a cselekvést megszabó normákhoz igazodniok s azokat a lakossággal is betartatniok. Ezek egy része azonban mezőgazdasági tárgyú, és az utcai itatókútra éppen úgy vonatkozik, mint a közösen fogadott csordapásztor teendőire, az esztenatartásra, a szőlőműveseknek adott napszámra vagy a határkertek, a sövények ellenőrzésére. Kolozsvár 1605. évi statútumában például az áll: „forgott őkegyelmek előtt a sövényeknek mivoltok; panaszolkodván bőségesen arról, hogy a közsövényeknek felépítésében némely szomszédok teljességgel megvonnák magokat”. Szabályozzák ezért a határkert rendjét, és megválasztanak négy határkertért felelős, azt ellenőrző, igazgató városi polgárt. Különbön ezek ellenőrzik azt is, hogy a sövények, a kerítések elhelyezésével nem foglalnak-e el egyesek maguknak a „kertek” között való utak területéből egy-egy darabkát.

Ilyen és ezekhez hasonló *falusias gondok* foglalkoztatják tehát a város vezetőit, hiszen a feudalizmus maga „falusias jellegű”. A városi statútumokat pedig a falutörvényekhez teszi hasonlóvá a mezőgazdaság jelentős súlya, a polgárok életrendjében játszott még mindig igen nagy szerepe.

A zártság megőrzésére törekvés szintén ilyen közös vonás. A kolozsváriak

például 1588-ban úgy határoznak, hogy „...valóban nagy büntetés alatt városul megtiltották, tiltják is, hogy senki az határbeli földet se bérbe, se pénzen, semmi szín alatt az szomszéd falubelieknek el ne adja, mert oly büntetéssel akarják ez ilyen személyt megbüntetni, kiról más is tanul. Sőt, bíró uram az kapitányok által publikáltassa meg a tizedeseknek ez végezést, az tizedesek azonképpen az községet erős büntetés alatt megintsék.”²⁴ A désieiek említett 1613. évbéli meg-egyeződésükben pedig kimondják, hogy a nyílföldek felől perlekedni nemesem-bernek, polgárnak egyaránt csak a város bírái előtt lehet.

5. A FÖLDESÚRI URADALOM RENDJÉT MEGSZABÓ INSTRUKCIÓ

A történettudomány már meglehetősen régóta szerves életegységként vizsgálja a földesúri birtokot, az uradalmat. Ennek a feudális gazdálkodásban oly számottevő szerepkört betöltő intézménynek a kutatása során sokat nyert a mezőgazdaság története, de gazdagodott a parasztság életrajza, és szintén jobban nyomon követhetővé vált a társadalomfejlődés egésze. Szemügyre kell tehát vennünk a feudális, az úri birtokszervezetet is, ha azokat a társadalmi alakulatokat, tömbösödésekkel elemezzük, amelyek termelőket működtetnek, kereteikben kibontakozási teret kínálnak emberi életnek, valamint az élelem-termelő munkának, s mindehhez szabályokat, normákat alkotnak.

A falu mint szoros közösségi kapcsolatok kohója, egybeolvasztója az embereknek, egyenlősítve őket legalábbis a termelési kötelezettségek szigorú parancsainak színe előtt; ily módon teremtve meg az együtt gazdálkodás hajdan nélkülözhetetlen feltételeit. A földesúri birtok kereteibe általában szintén beleszületnek az emberek, élet- és sorsközösség tehát sokak számára ez is. Több vonásban azonban a gazdasági vállalkozások szervezeti elemeivel rokonítható, ami sajátos arculatot kölcsönöz ennek a társadalmi alakulatnak. Különben testamentum, örökösök osztzkodása, adásvétel, csere, zálogosítás, adomány és így tovább Erdélyben ebben a korban a szokásosnál gyakrabban mozdította ki a jobbágy háztartásokat egy-egy birtok kereteiből, és ehhez járult a jobbágy népesség belső migrációja is, ez a mozgás, az állandó változás pedig nem tette eléggé szilárd formációvá, tartós entitássá a legtöbb uradalmat.

Maga a birtok ugyanakkor céljában már nem csupán közösségi létfeltételeket teremtő, mint a falu, hanem a termelés üzemi problémáit is megoldani hivatott *munkaszervezési egység*. Ennek megfelelően az írott *utasítások, instrukciók*, amelyekben a „feudális üzem” tulajdonosai kijelölik a követendő elveket s előírják a cselekvés módját, már a termelőerők mozgásba hozatalának, a termelési eljárásoknak a normáit szabják meg.

A szerződésjelleg itt is megvan ugyan, de elsősorban a földesúr és megbízottja, gazdaságának vezetője között teremt egyoldalú kötelezettségi kapcsolatot. A birtok szolgáló emberei számára viszont már csak egy-egy hagyomány védte juss foglalata az instrukció, egészében azonban munkafeltételeket meghatározó parancsok egyik írásban való rögzítése.

A földesúri mezőgazdasági üzem, valamint a paraszti családi gazdaság — ezek a termelés alapegységei. Míg azonban az utóbbi a családfő irányításával, élőlőszóval elkormányozható volt, a földesúri birtokon folyó munka az allodium, a majorságföldek növekedésével egyidejűleg mind összetettebbé változott. Különösképpen akkor vált szükségessé a termelési rendtartás, amikor a tulajdonosnak gyakran kellett a birtokigazgatási központtól távol tartózkodnia. Erdélyben azonban a mi vizsgálódásunk tárgykörébe vont századfordulón még sem a földesúri saját kezelésbe vett földeken folyó gazdálkodás, sem az abszентizmus nem volt olyan nagy méretű, hogy az instrukciók megalkotását általános és sürgető feladattá tette volna.²⁵ Ezért igen értékesek azok az utasítások, amelyek egyben legkorábbiak is és felsorakoztatják az udvarbírák kötelezettségeit, tartalmazzák azokat az előírásokat, amelyek szerint gazdálkodniok kell.

A 16. század vége, a 17. század eleje a művelődéstörténet kutatói szerint a szellemi munka szakszerűvé válásának számottevő időszaka. A feudális viszonyok közepette megrekedt mezőgazdaság egységeiben is észlelhető már a hagyományosba beleépülő *szakszerűsödés*. S míg az urbárium a föld és az ember, az úr és a jobbágy kapcsolatát szabályozza, a termelést magát irányító, működtető gazdasági utasításban az instruálás, az elvek, tanítások, a földesúri gazdálkodás elméleti-gyakorlati alapjainak írásban is kifejezést kereső formái jelentkeznek.

Miként a falu számára megszabott törvények, rendtartások valójában a különböző rétegek, intézmények képviselői közötti egyezségek, olyan előírások, amelyeknek betartása közös igény, az instrukciók ugyancsak kívánalmakat fejeznek ki. Az élet tehát természetesen nem olyan volt, mint amilyennek a falu statútuma megkövetelte, és például a szántás sem mindig úgy folyt, ahogyan az instrukció előírta, de ez volt a mérték, amihez igazodni lehetett, ez volt a törvény, amit betölteni kellett. A középkor biztos normákra, dogmákra áhítozott, s mert félt a változásoktól, a ritka nyugalmi állapot felbomlásától, mindennütt megkísérelte a szilárdíthatóság tartóoszlopainak felállítását. Biztonságra vágyakozón, minden lépést, cselekedetet megszabó tézisekhez igazodón a földesúr inspektora ugyancsak könnyebben vállalhatta a gazdaságvezetés terhet. A köteleességeket előíró, szerződésjellegű instrukció így maga is a rendtartás egyik eszköze volt. Címzettje biztos alapon tevékenykedhetett, tudta, mi az, amit el kell végeznie, hogyan kell eljárnia, mi az, amit elvárásként, eszményként felvázol a földesúri akarat.

Ebben az összefüggésrendben szemlélve, az írásban rögzített uradalmi munkarendtartás az igényeket, a szándékokat tükrözve, nemcsak a földesúri gazdaság egyes elemeit világítja meg, hanem a változtatás útját-módját is jelzi, tehát például a szakszerűsödés elgondolt lehetőségeire is utal.

A termelési utasítások közzététele és hosszú időszakot felölelő elemzése egyike a jövőndóket terhelő feladatoknak.²⁶ Ez alkalommal az csupán a tenni-valónk, hogy jellegzetességeivel, legfőbb mondanivalóival egyetemben megkeressük helyét a rendtartások, utasítások megszabályozta erdélyi feudális világban. Példaként öt instrukciót idézünk: az 1588-as kisleludi és az 1592-es görgényi Kovacsóczy Farkas munkája,²⁷ az 1624-es keltezésű szentbenedeki özvegy

Kornis Boldizsárné Keresztúri Kata fogalmazza,²⁸ az 1630-as ebesfalvi Apafi György tiszttartójának szól,²⁹ az 1633-as drassói pedig Markó vajda özvegye, Bogáthy Druzsina udvarbírájának a kötelességeit szedi pontokba.³⁰

A gazdasági utasítás mindenekelőtt a birtokszervezetet mutatja be. Az élére helyezett „provizor”, „gondviselő”, „prefektus”, „udvarbíró” lényegében a tulajdonosoknak nem csupán munkavezetője, hanem képviselője is, akinek leltár szerint jut a kezére a földesúri udvar ingó és ingatlan javainak nagy része. Felel is értük, és megkövetelik tőle: legyen jó, becsületes gondviselője azoknak. A földesúri udvar többi tisztségét, alkalmazotti munkakörét szintén említik. 1588-ban Kisfaludon Kovácsóczy Nyáry Mátyásnak meghagyja, hogy kulcsárt és gazdát tartson; ugyanúgy Péter deák, Bogáthy Druzsina udvarbírája is ellenőrzi a kulcsárt és a sütőt. Miután Szentbenedeken már az év végi számadási kötelezettséget bevezették, „az bíró mellé egy rationistát” kell fogadnia a prefektusnak, aki ugyanakkor maga is fel kell hogy jegyezze a bevételeket és kiadásokat, hogy ellenőrzéskor, „akiknek kívántatik, számot adhasson diligentissime mindenekről”. A bevételeket a kisfaludi jószágban néha, így például a cséplésnél, még a falusi bíró is ellenőrzi. Kovácsóczy Farkas azt szintén meghagyja, hogy „mikor a malom hasznát bemérik és megosztják, a falu bírása jelen legyen, és minden kimérésről ravást tartsanak, kinek egyik része az molnárnál, a másik az bírónál legyen, hogy az számtartás az ravásokkal mindenben egyezzen”. A földesúri gazdaságvezető, jóllehet bizalmi embere urának, a birtokkeretben már számtartás és számadás útján ellenőrzött alkalmazott, aki igazoló papírokat, feljegyzéseket, nyugtatványokat mellékel kimutatásaihoz.

A mind mélyebben feudalizálódó, lényegében most új kereteket kiépítő földesúri üzem az igazgató és számtartó személyzet mellett a béreseket fizetett közvetlen termelőmunkájára ugyancsak alapoz. Róluk szól 1630-ban Apafi, Kovácsóczy pedig 1588-ban már foglalkoztatottságuk rentabilitására is gondol: „Az lószekerekhez való legényeknek — írja —, amivel a szegődség szerént tartozik, azt megadja nekik, de heába ne erőltesse őket, hanem aminek mi ideje leszen, abban szönetlen eljárjanak, hogy az költség, ki reájok és az lovakra megyen, meg ne haladja dolgokat és munkájokat, akit tesznek.” Sürgős munka idején is fogadnak fel dolgozókat, akiknek ellátásáról gondoskodni kell; és szegődtetnek már rendszeresen csordapásztorokat, marhaőrízőt, juhászt, s még a baromfivelésre is külön „majornét” tartanak.

A vezető igazgató személyzet fizetése is új kapcsolatok szilárdulására utal: pénzt kapnak, és a 20–50 forint mellett ételmezésük és ruházatuk szintén uruk gondja. Bogáthy Druzsina udvarbírájának „szegődsége”: „Eszkendőre készpénz flor. 20, karasia dolmány, mente belésestől, kismier nadrág, két bokor csizma, egy vég aba. Az mi az magad asztalodnak tartását illeti, én annak rendet nem szabok, hiszen kezeden lévén minden, tisztességgel, tékozlás nélkül ne hadd se magadat, se itthon való házam népét éhezni...”

Az önálló gazdálkodásra s az árutermelésre is berendezkedő földesúri üzem alapja a külön föld, az allodiális, a majorsági szántó, szőlő, kaszáló, erdő. Míg a faluközösség a mindenki tulajdonát védő alakulat, az uradalom *terjeszkedő*, foglaló, termelési bázisát a lehetőségekhez, feltételekhez szabott szélesíteni törekvő intézmény. A példaként említett instrukciók mindegyikében

ott áll a parancs: a majorsági föld szaporítása. Kovacsóczy 1588-ban meghagyja Nyáry Mátyásnak: „Fő gondviselése a majorkodásra, szántásra, vetésre legyen, kinek helyei főképpen Kisfaludon és Dorombáron vannak. Ezeket, mennél jobban lehet, szaporítsa és többítse.” Réteket szintén kell irtania, az erdőket pedig tilalmasként őriztetnie. Az 1592-ben kiadott görgényi utasítás elvi síkon is magyarázza a célkitűzést: „Mierthogy pedig minden jószág jövedelmének kivált[ti]képpen a majorság az feje, arra legyen fő gondja, hogy nemcsak azokat a földeket, kiket mostan élnek, mind az várhoz s mind az udvarházakhoz, hanem többeket is jól eljárván és felkeresvén az faluk határát, keressen, és mindenütt az élő földeket azzal” többítse és szaporítsa. Kornis Boldizsárné szintén úgy intézkedik, hogy a sámsondi jószágát, feltehetőleg zálogban lévén, kivált[sá]k, hiszen ottan „mind mezei és szőlő majorsági jelesen lehet. Alparéti majorságát többíteni, györgyfalvi házát ónagyságoknak megépíteni, majorságot, ott valót, mind szőlőből és mind vetésből bőveteni [!]...” Apafi György a handorfi és ernyei határ szántását sürgeti, és a kaszálókat, erdőket veszi külön földesúri pásztorlás alá. Bogáthy Druzsina pedig azért bízza meghitt emberére birtokát, hogy azt öregbítse és telepítse.

Mindehhez járul a fokozott törekvés arra, hogy az udvarházak és gazdasági épületek a különböző részjószágokat, falvakat irányító központi településben, az udvarban szaporodjanak és tagabbá, használhatóbbakká váljanak.

A mezőgazdaság szervezeti rendjébe a termelési viszonyok síkján láthatunk bele leginkább. A századforduló évtizedeiben születő instrukciók szintén a rögzítődő és megszilárduló feudális formációról, rendszerről árulkodnak. Jóllehet a birtokosok a majorságnövelést írják elő és azt szorgalmazzák, az uradalom még lényegében a paraszti családi háztartások vámszedő szervezete és elsősorban a jobbágyi munkaerő elvonásával, felhasználásával igyekszik azt a maga árutermelő tevékenységének a szervezetévé is tenni. Erdély népesedési viszonyai indokolják, de a mezőgazdaság földesúri célrendszere is megköveteli tehát a jobbágyi munkaerő mennyiségi növelését, értéke szerinti megbecsülését. Kovacsóczy a jobbággyal való bánásmód elveit így summázza: „A szegénységet mód nélkül ne rongálja és ne háborgassa, senkit törvénytelen meg ne nyomorítson, hanem azon legyen inkább, hogy többítse, építse és szaporítsa őket.” Később a görgényi birtok népe számára ismét ezt a rendet szabja, hozzátéve: „Amint conscribalva kezébe adják őket, úgy maradjanak, ha jobban nem épülhetnek is alatta; semmi egyéb szolgálattal az énnekem való szolgálat[on] kívül őket ne bántsa... Ha kik az szegénység közül más ember alatt volnának, azokat mindenütt jól kikeresse, az artikulus szerint repetálja, helyekre szállítsa.” Az 1624-es utasításban is ott áll: „Elbúdosott jobbágyokat, kiket szép szóval, kiket törvénnyel hazatelepítse.” Bogáthy Druzsina megszabja, hogy udvarbírája jobbágyait henyélni, a napot hiába tölteni ne engedje, s tudjon dolgot adni eleikbe; de tőlük egy napot is el ne vonjon, ne terhelje őket, mert: „Az jószág semmi miatt nem szokott inkább pusztulni, mint az mód nélkül, rendkívül való szolgáltatás miatt, és háborgatói ellen igazságában való pártja nem fogása miatt.” Másutt így ír: „Ha pedig idegen vagy jövevény ember akarata földemen megtelepedni, azt édesíteni inkább, nem idegeníteni igyekezzél...” Különben a munkaerő szükségessége, keresettsége azzal is jár, hogy szabad rétegek-

ból ugyancsak megkísérelnek jobbágyi sorba süllyeszteni embereket. A jobbágyvédő artikulások pedig annak tanúsítói, hogy kell olalmazni a munkaerőt a „felettebb való megterheléstől”, attól, hogy a tisztartók maguk számára dolgoztassák őket. Az pedig, hogy a munkanap teljesebb kihasználását is megkövetelik, tükrözi azt a jobbágyi ellenállást, amelynek során a parasztok munkaképességüknek, erejüknek védelmében megkísérlik minél kisebb fáradtsággal teljesíteni a robotot.

Jóllehet a jobbágyvédő szabályok igen határozottak, több utasításból kiderül az, hogy csorbul, fogyatkozik az úri hatalom alatt lévő falvakban a paraszti önkormányzat. Az udvarbírák, a tisztartók igen sokszor már az úri büntetőszervezet bírájaként tesznek igazságot egymással pörlekedő parasztok között, vagy büntetik őket különféle vétségekért. A bírságpénz szintén az övék, vagy bizonyos összeget, hányadot jussolnak belőle. Ily módon már ezúton is a falu fölé emelkedik a birtokszervezet, az uradalom, különösen ott, ahol ritkább esetekben ugyan, de az egész falu egy urat szolgál.

Kevés, tehát igen-igen értékes minden olyan adat, amely az instrukcióban *a termelés technikájára, az eljárásmódokra*, magára a növénytermesztésre és állattartásra vonatkozik. A szántás, vetés, aratás, hordás, cséplés jó végzésének megkövetelése mellett például Gazdagh Ferencnek Apafi György olyan utasítást is ad, hogy ahol „kevántatik, fődeimet, szőlőimet ganéztatván is” művelje. Rendkívül sokféle az e korbeli kerti vetemény. Kovacsóczy Farkas utasításaiban szerepel például a káposzta, hagyma, petrezselyem, répa, saláta, dinnye, uborka, paré, bab, borsó, lencse, és igen-igen sokfélék a gyümölcsöskert fajtái is. A szőlők „építése”, a szőlőskertek szaporítása szintén gyakori kíváncsi. Az élelmiszertermelés növelése általános követelmény. Ez érthető is, hiszen a földesúri háztartásnak élelemmel való ellátása, a birtok munkálkodó alkalmazotti szervezetének élelmezése ugyancsak igen sok terméket igényel.

Jóllehet a gabonatermő *tilalmas határ védelmét* 1588-ban már provizori gondként említik, alapjában véve igen nagy fontosságot tulajdonítanak az állattartásnak. 1630-ban Apafi György inti tisztartóját, hogy juhászait, disznó- és tehénpásztorait ellenőrizze. Ezek a marhatartással járó gondok kiterjednek már a gondosabb téli tartásra, az istállózásra is. A majorsági központokban istállókát építenek, s azokra gondot is viselnek. Az állattartás jelentőségére különben Kovacsóczy Farkas mutat rá, aki így fogalmazza meg azt a görgényi provizora számára: „... két dologra legyen főképpen gondja, kiből pénzt szerezhesen: borra és baromra... Barmot azonképen bőven szerezzen, mind az szomszéd Moldva országában. Kiváltképpen afféle öreg, tőzséreknek valót, mind pedig itt ez országban is, mind olyan számos barmot s mind pedig akit itt is az mérsárosok meg szoktak venni.”

Azt az irányvételt, ami nem csupán a feudális mezőgazdaság elmélyülését, befelé való terjeszkedését jelzi, hanem azt a tendenciát szintén, amely a szabad határt — lényegében tehát már a polgári agrárviszonyok formáit is — előre vetíti, ugyancsak Kovacsóczy igényli. Ő írja 1588-ban: „Mindenféle barom-, majorságnak szaporításokra... gondot viseljen, kinek tartásokra aminemő gabonák kelletnek, afféléket készítsen és vettessen.” Valójában tehát már *a szántóhatárbeli takarmánynövény-termesztés szükségességét* ismeri fel, ami még akkor is jelen-

tós, ha tudjuk, hogy erre széles körben évszázadok múltán a nyomásrendszer felszámolásával, a feudalizmus gazdasági formációjának szétzúzásával egyetemben kerülhetett csak sor.

A halastavak, a malmok s a korcsmák szintén szerepelnek az instrukciókban. Részben az önellátás, részben pedig — különösképpen a korcsmálás esetében — a pénzszerezés miatt. Ellentétben a faluközösséggel, amely — oltalmazva az erdőt, legelőt s mindenféle létalapot — mindig is a javak pénzzé tétele ellen hoz szabályokat, hiszen az árutermelő és nem a csak szükségleteit kielégítő, önellátó családi gazdaság az, amely a közvagyonot veszélyezteti, az foglal, irt és erdőt, kaszál sokat, hogy a piac révén (még ha a közösség rovására is) gyarapodhassék. A földesúri üzem már nem csupán a jobbágy háztartások szolgáltatásainak beszedésére és a tékozlás ellen fogalmaz meg utasításokat, hanem sok esetben előírja, hogy a cél a minél nagyobb jövedelem, pénzbeli nyereség biztosítása.

Kávási Gergely prefektust 1624-ben így oktatják: „nem utolsó jövedelme az jószágoknak a korcsmárlás és esztendőnként való búzaszállítás ... Az majorságbeli bort pediglen szüretnek idein elégségesse kell tenni pénzen vett borral, arra, hogy meg ne fogyatkozzék a korcsoma csak egy falujokban is ónagyságoknak...” Kovácsóczy pedig nemcsak arra biztatja provizorát, Egry Györgyöt, hogy Erdély határán túlról szerezzen eladni való marhát, hanem arra is, hogy az itteni sokadalmakon szintén vásároljon és nyereséggel adja tovább: „csak gyakorta forduljon pénze meg”. Ő különben 1592-ben apró barmot, berbécset, mézet, viaszt, bőrt — még róka- és nyestbőröket is — gyűjtet, hogy jövedelmét szaporítsa. „In summa — mondja — valamiből hasznot tud szerezni, nagyból, kicsinből, érte legyen, mindenben forgassa elméjét és gyakorolja magát.”

6. A FEJEDELMI BIRTOKOT RENDEZŐ UTASÍTÁS

A fejedelmi gazdasági instrukciók külön tárgyalását mindenekelőtt az indokolja, hogy a várbirtokok, valamint a fiskus és a fejedelmi család tulajdonában levő uradalmak a népességnek és a mezőgazdasági termelésnek igen széles egybefogó szervezeti keretei voltak. A fejedelmet — a vizsgált időszakban — több falubeli részjószág jobbágya szolgálta, és igen-igen sok helység népe teljes egészében őt uralta.³¹ Az egybetartozó települések — igazgatásilag, törvénykezés dolgában s a gazdálkodásnak irányt szabó fejedelmi elképzelés szempontjából is — hasonló módon rendszabályozott világot jelentettek.

A társadalom alakulatainak méretnagysága már önmagában is okozhat minőségbeli különbségeket. A nagyobb gazdasági erőt tömörítő, mozgósító fejedelmi birtok kiterjedtebb volta mind a gazdálkodást, mind a szervezettséget, s következésképpen a paraszti életvitelt, ugyancsak sajátos vonásokkal ruházta fel. Jóllehet a fejedelmek gazdaság-, birtokpolitikai nézetei különbözőek voltak és a kincstári, valamint a fejedelmi családi birtokkomplexum sem jelentett tartós egységet, évszázadokkal szembeszegülő mozdulatlanságot — ez a keret

szintén rányomta bélyegét³² az erdélyi társadalomfejlődésre, fokozva tájainak életrendbeli sokszínűségét, életviszonyainak gazdagabb árnyaltságát.

A fejedelmi birtokon mindenekelőtt a gazdaságvezető részletesebb instruálása szükséges, hiszen ebben az alakulatban több a föld, számosabb az ember és természetes módon állandóbb a tulajdonos abszентizmusa. Nagyobb számú továbbá a gazdaságvezető alkalmazotti réteg is, és ellenőrzésük szintén kimunkáltabb. Ezek a vonások tükröződnek különben mind Bethlen Gábor fogarasi udvarbírájának 1623-ban, mind I. Rákóczi György gyulafehérvári provizorának 1634-ben egybeszerkesztett gazdasági instrukcióiban.³³

Bethlen Gábor már utasítása első paragrafusaiban szól arról, hogy az udvarbíró helyett is állítson és neveljen magának: „... egy jó, serény, értelmes ifjú embert keressen maga mellé, kit viceudvarbírónak substituáljon, annak csak illendő fizetést rendelve, tartsa maga mellett, tanítsa, oktassa...” Az utasítás következő szakaszában azt mondja, hogy a jó számtartóra „nem kevesebb szüksége vagyon, mint a kenyérre... Annak okáért mindjárt egy igen jó rationistát keressen, olyat, az ki igen tökéletes és igaz okos, tudós legyen az ő tisztiben; és azt is oktassa, tanítsa, szoktassa maga mellett az gondviselésre, majorkodásra, törvénynek discussiójára. Annak az földnek szokását vegye [!] meg minden rendtartásával együtt.”

Az írásbeliség és az ellenőrzöttség együttes növekedésére vet fényt a gyulafehérvári instrukció. Ezt olvashatjuk 46. pontjában: „Minden angariában udvarbíránk summarius extractust adjon be prefektusunk kezéhez de universis perceptis et erogatis, hogy az mikor micsoda perceptióknak és erogatióknak végére akarunk menni, tudósíthasson mindenkoron felölle.”

Épül tehát, s mert részletezőbben és elmélyülőbben szervezett, mind erőteljesebben kiformálódó intézménnyé válik a fejedelmi birtok. Szervezettsége valójában a megrekedt feudális termelési viszonyok fenntartója, maga is tartósító erő, ugyanakkor pedig műhelye is a változásoknak, elsősorban a termelési célrendszer és a termelőerők szintjének emelése területén. Az utóbbi lévén az életet gyökeresebben átalakító tényező, hadd szóljunk először erről. Rákóczi György utasításának szakszerűsége, mindenre kiterjedő gondossága a jó, a megtartó gazdát dicséri. Más források sem tudósítanak azonban arról, hogy ő a termelési technika újszerű formáival kísérletezne. (Kivéve talán azt, hogy Örményesen az 1650. évi urbárium tanúsága szerint bevezette a háromfordulós rendszert.³⁴) Bethlen Gábor rendelkezéseiben viszont megfogalmazódik a takarmánygabona-termesztés gondolata — miként Kovácsóczy Farkasnál is —, és ez természetesen egybefügg az istállózó állattartás jelentőségének hangsúlyosabbá válásával. Az utasításban éppen ezért nem csupán a várbeli építkezés, a palánkállítás gondos előírása szerepel, hanem — az 1623-as év jelentős hadi vállalkozásainak előkészítése, a nemzetközi politika súlyos problémái közepette — az istállóépítés is. A nagy jelentőségű elképzeléseket kis részletekben ugyancsak kimunkáló gondosságnak, a bethleni vezetői képességnek e kis gazdaságsszervezői példáját csak néhány mondatot felvillantva idézzük: „Az istállóknak minden fájit csináltassa [az udvarbíró], erős talpban állassa lábait, azokat megkötozzék jól, az karókat is mind az talpfákba vessék, szépen meggerendázzák. De az gerendákat úgy hanyassa, hogy minden kétölnyre három-

három gerenda jusson, ezért, hogy az lovaknak székelő módon állásokat kell csinálni, mely állásfákat az gerendákban kellett bevésseni és szegezni fenn, alatt megint talpfácskába; melyet az földben kell besüllyeszteni szépen az földdel színültig. Minden lóra egy-egy ölnyi helyt kellett mérni, az állás bevételeivel együtt... Az istállókat így szaggassák meg, hogy minden istállónak hossza 12 öl legyen, azaz hogy az egy renden 6 istálló legyen 12 ölnyi hosszú, kiben két rendben 24 ló térhet el; minden istállóra két ajtót, négy-négy ablakot csináltasson" és így tovább.

Az országot és az uradalmat egységbe foglaltan látó, a termelőerőket is egy központi cél elemeként mozgósító fejedelem természetesen a gazdálkodás jellegét megszabó alapelvekben sem lehet a mozdulatlanság, a konzervativizmus híve. Megróva udvarbíráját azért, mert a méhészet fejlesztésére vonatkozó tanácsát nem követte, azt mondja: „Mert igen bolond ratio az övé ezaránt, hogy ab antiquo így volt, s ő is csak úgy akarja.”

Az ősoktól öröklött szabályok szerint folytatott és az időjárás, valamint más természeti tényezők függvényeként felfogott gazdálkodás egyelőre azonban még nem sokat változik. Amit a fejedelem utasításaiban is igényelhet, az a jobb, más vidéki tapasztalatok általánosítása, új termelési ágak bevezetése vagy előtérbe helyezése, és mindenekfelett a piacra vihető felesleg, a pénzért értékesíthető áru termelésének fokozottabb igénylése. Gazdasági instrukciójában megköveteli fogarasi udvarbírájától, hogy Havasalföldre, ahol „jó áron eladhatni a gabonát”, mintegy kétezer köbölnyi búzát szállítson, valamint azt, hogy Moldvából, a Dnyeszter és a Prut mellől, Havasalföldről pedig a Duna mellől vásároljon tenyésztani való disznókat.³⁵

Birtokpolitikája is érthetőbbé válik akkor, ha a függetlenségi harcokhoz minden anyagi erőforrást mozgósítani tudó fejedelem törekvéseiben az uradalom helyét is megkeressük. Az ő jövedelme 1629-ben 164 010 frt-ot és 54 dénárt tett ki — és ebből 41 487 frt és 34 dénárnyi bevétel az uradalmak pénztáraiból származott.³⁶ Ez a sajátos, merkantilista jellegű kereskedelmi politikától meghatározott gazdasági célrendszer hosszabb gyakorlat rendjén magát az intézményt, az uradalmat is számottevő mértékben átalakíthatta volna. Sajnálatos módon azonban ez a kezdeményezés nem válhatott folyamattá. Rákóczi György gazdasági utasításában például már ismét csak a magánföldesúri instrukciókból ismeretes kereskedelem, pénzjövedelem szerzésére biztató formulák szerepelnek. Máskülönb a szarvasmarha-eladás, a korcsmárlás jövedelmének gyarapítása vagy a veteményekből, szénából, aszalt gyümölcsből való pénzszerzés kisszerű formái is utalnak a majorsági gazdálkodás egyik célkitűzésére, a szűkebb körű belső piaccal számoló feleslegtermelésre és a helyi árucseré-forgalomba való beépülésre.

Ezt a jelleget, valójában a kelet-európai robotoltató nagybirtokrendszert erősíti meg a jobbágyi munkaszolgáltatás fokozódó igénybevétele is. Már Bethlen Gábor megszabja, hogy „Az szegénységre pedig harmadik hétben kerül az szolgálat. Magoknak két hetek leszén, harmadikot nekünk szolgálja...” Sőt, a fogarasi uradalomban a sürgető munkák idején már a szükséglet, a parancs szerinti robotoltatás rendje is bevezethető: „Aratásra, ugarlásra, szántásra, keverésre, kaszálásra pedig megmondja udvarbíránk nekik, hogy az megnevezett

négy vagy öt dologra ne az rendhez tartsák magokat, hanem akkor, amint kívánja az szükség és parancsolják nekik, úgy jöjjenek az szolgálatra.”

Nem lévén célunk magának a mezőgazdasági termelésnek vagy a feudális termelési viszonyoknak a vizsgálata, a fejedelmi gazdasági utasítások további értékes tanulságokat rejtő részleteinek elemzéséről le kell mondanunk. Lényegesnek tartjuk azonban annak a mozzanatnak a hangsúlyossá tételét, hogy a földesúri, kincstári és fejedelmi uradalmak mint életigazgató intézmények, mint termelési folyamatot szervező keretek ebben a korszakban igen jelentőssé váltak. Maga az alapforma, a faluközösség nem vesztette el fontosságát, továbbra is megmaradt szabályokkal övezett, egyezségekkel szilárdított alapegységként, mint olyan keret, amely mind a paraszti, mind a földesúri gazdálkodást lehetővé tette, a termelés feltételeit biztosította. A földesúri és fejedelmi birtok, az uradalom szabályozottsága pedig ráépült — mint a közvetlen termelést működtető intézmény — ezekre a falvakra és összetevőikre, a jobbágyi, paraszti gazdaságok sokaságára.

Mind a különböző jellegű falutörvényekben, mind a gazdasági utasításokban természetesen felfedhető az öröklött rend módosítására törekedés, a változtatás igénye. Egy-egy esetben — mint a Bethlen Gábor tágabb kitekintésű, nagyobb távlatokba beleépülő gazdasági nézeteiben — már a keret gyors átalakulásának lehetősége is körvonalazódik. Egészében véve azonban az elemzett évtizedekben csak rögzítődnek és szabályozottabban, jobban működtethetőbbé válnak a mezőgazdaságot feudális formákban éltető közösségek és szervezetek. Így a következő századokban a faluközösség még ott is lassabban alakul át, ahol szabadparaszti többség biztosítja a jelentősebb önkormányzatot; hiszen nem válik uralkodóvá a paraszti árutermelés, és legfőképpen nem változnak meg számottevő mértékben a termelőerők. Még inkább nyomon követhető ez a fejlődési vonal, irányzat abban az erdélyi majorsági birtokkeretben, amely feltehetőleg a 17. század közepére szilárdul meg, szintén feudalizmust, régi termelési, társadalmi viszonyokat jobb módon rögzítően. A változás itt-ott szembetűnő, a mezőgazdaságban sokirányú fejlődés tapasztalható, de — mint már előljáróban mondtuk — mindez nem forradalmasító, még nem a feudalizmust felbomlasztó erő.

A paraszti világ és életrend kereteit, valamint a mezőgazdasági termelőmunka intézményeit vizsgálónak ettől az időszaktól kezdve (a 17. század végén és főleg a 18. században) az írásban foglalt szabályozások mind nagyobb számban nyújtanak lehetőségeket a kutatásra. A források számának növekedése, tartalmi gazdagodásuk sem feledtetheti azonban azt, hogy a múlttól vallo mást tevő mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások ebben a korábbi időszakban jelentkeznek és sokasodnak meg. Maga a jelenség is — a gazdasági vonatkozású írásos statútumok gyarapodása — az erdélyi feudalizmusban meghonosodó szakszerűsödés tanúsága. Ahogyan a céhipar régies keretei között az egyes munkafolyamatok részfeladataihoz mindinkább alkalmas szerzőszámok születnek, ahogyan a világi értelmiség a szellemi munka mind több területén alkalmazkodik a növekvő szükségletekhez, úgy formálódnak ki a mind sokrétebb kapcsolatokat, feladatokat írásban is rögzítő emberek, a falutörvé-

nyeket megfogalmazók, a gazdasági utasításokat írók és másolók.³⁷ Végezetül hadd említsük meg tehát azt, hogy éppen ez a sajátos szerepkörű írásbeliség az akkor még éppen csak kezdő lépéseit megtevő mezőgazdasági szakirodalomnak³⁸ is a helyettesítője vagy másként szemlélve: a mezőgazdasági szakirodalomnak a jelentkezése.

UDVARHELYSZÉK LEGRÉGEBBI FALUTÖRVÉNYE (1615)

A székely „anyaszék” legrégebbi falutörvénye Udvarhely megye levéltárában őrződött meg.¹ Ezt, a *szentábrahámi rendtartást* a 17. század elején, 1615-ben keltezték. Feltehetőleg tájékoztatás és jóváhagyás végett nyújtotta be királybírájának a falu.

Az 1615-ös dátum természetesen nem jelenti azt, hogy Szentábrahám népének vagy akár az udvarhelyszékbelieknek nem volt korábbi hasonló végzése, és még kevésbé azt, hogy a falu constitutiója, *contractusa* paragrafusainak ne lettek volna kialakulási előzményei. El kell gondolkodnunk ugyanis azon, hogy milyen sok lehetett az együttélést szabályozó szóbeli megegyezés, hány és hány consensus született és funkcionált addig, amíg a számos ismétlődő jogeset — még ha egyelőre íratlanul is — *szokássá* nem vált. Írásos formába öntésükkor gyakran hivatkoznak e normák ősiségére, a törvényt rangosító régiségre. Az első, 1581-béli székely rendtartás például közli, hogy törvénycikkelyei még a régi székely szabadság idejéből valók, tehát 1562 előttiék.² A bágyiak 1628-ban vallják meg, hogy azokat a szokásokat, végzéseket rögzítik írásos formába, amelyek szerint őseik rendezték mindennapos gondjaikat, bajaikat. Az írásba foglalásra felkért három dályai nemes szerint Bágy lakosai: „jelenték műnekünk, hogy micsoda rendtartással és végzéssel éltenek eleitől fogva és mostan is ugyanazzal akarnának élni”.³

Nem kívánunk az eredetkutatás ködborította tájaira sodródni⁴ s ott a gyéribben termő feljegyzések, oklevelek tanúsága helyett feltevéseinkre hagyatkozni. Az azonban bizonyos, hogy ha a szentábrahámi falutörvénynek adományozunk még egy évszázadnyi — gyakorlattá, szokássá válási — „előidőt”, becslésünk nem túlzó, nem elhamarkodott.

Elöljáróban szólnunk kell rendtartásunk ritkaságáról is. A 17. században Udvarhelyszék területéről ismeretessé vált hat falu nyolc statútuma. Ezek a következők:

- Bágy (1628)
- Kórispatak (1640, 1666)
- Csehétfalva (1649, 1666)
- Kissolymos (1659)
- Szentmihály (1663)
- Homoródszentpál (1663)

Udvarhelyszéknek ezek a legkorábbi falutörvényei sem mind teljes egészükben megőrződött írott szokásjogi források. Néhányuk nem teljes, töredékes vagy kivonatos formában reánk hagyományozott.⁵

Szentábrahám területileg a székelykeresztúri járáshoz tartozott. Benkő József leírása szerint Keresztúrtól északra, a Gagy pataka közelében fekszik.⁶ Orbán Balázs a „Gagy vize völgye” legnevezetesebb falujának nevezi és elmondja róla azt is, hogy hajdan „anyaecclesiája” volt a Csekefalva, Andrásfalva, Gagy falufüzérnek.⁷

A rendtartás születését megelőző esztendőben, 1614-ben készült el Bethlen Gábor parancsára az az átfogó, alapos székely összeírás, amelyből Szentábrahám akkori társadalmi rétegződése is megismerhető. Eszerint a település lakóinak mintegy harmada szabad ember (8 lófő és 4 gyalogkatoná család). Ugyannyi a zsellér és kétszerese (24) a jobbágyháztartások száma. Tipikusan „elegyes székely community” tehát, mégpedig annak is egyik eljobbágyosodott variánsa.

Orbán Balázs rendhagyó jelenségekre figyelmezve említi, hogy: „Szentábrahamban még megjegyzendő az is, hogy a nép között sok nevezetes családnév fordul elő, mint: Csáki, Kornis, Báró, Jósika, Istvánfi, Szepesi stb.” Megmagyarázhatatlannak tűnik számára, miként váltak ezek az előkelő nemzetségevek paraszti személynevekké. Úgy véljük, ezek is az eljobbágyosodás mutatói, olyan paraszti családnévek, amelyek a „földönlakó”-vá lett, a megtelepített úrbéresek régi vagy új uraira, a bebíró birtokosokra utalnak, s válnak ragadványnevekké.

A jelentős súlyú robotoló, úrdolgás népesség érdeke is megkövetelte, hogy szülessen olyan rendtartás, amely a gazdálkodási közösségben, a falu törvényhozásában és a törvénytevésben az ő jogait és kötelezettségeit is rögzíti. A faluközösség bírói székén pereskedő jobbágy például az első törvénykezési alkalomra, napra urát is elvárhatja, de ha az nem jelenik meg a második törvénynapon, a bíró és az esküdtek akkor is törvényt tehessenek (fellebbezési jogot ki zárva), ha a földesúr másodszor sem jelenik meg a falu széke előtt.

A végzéseket hozó, a közigazgatásban részt vevő, a falu székén ítélkező hűtösök alkotják a tisztséget. A szentábrahádi falutörvény azt is szabályozza, kimondván, hogy: „A külső nemes uraim jobbágyi közül az falusbíró mellé esztendőnként hármat választanak...”

Bethlen Gábor „erdélyországi regnálásának” bűvárlója, a székely oklevelek tanulmányozója előtt hamarosan világossá válik, hogy 1615-ben, falutörvényünk írásba foglalásakor az 1562. évi székely felkelés leverésének következményei, valamint a fejedelemnek a székely szabadok rendjét pártfogoló, istápoló politikája egyaránt érvényesülő, hatásgyakorló tényezők. Bethlen Gábor különben is szívesen rögzített szabadságjogokat. Örömmel szentesítette céhek, oppidumok, városok s más intézmények szabályzatait, rendtartásait, a közösségi egybeötvozottság „privilegiális leveleit”. Uralkodása idején kedvező volt tehát a légkör a szabad székelyek jogainak kodifikációja számára még a falusi communityk szintjén is.

A szentábrahádi statútum érezhetően szabadrendi székelyek alkotása s egyben szerepkörük tágulásának tanúsága. Elég arra utalnunk, hogy a rendtartás szerint közülük választanak három esküdtet, a faluvezetők felét. Nem anynyit, hanem többet annál, mint amennyi számuknál fogva megilletné őket, valójában annyit, amennyit rendiségbeli súlyukhoz mértén igényelnek.

Polgárt, bírót pedig „örökkön örökké” csak a lófők és gyalogosok („darabontok”) soraiból választhatnak a szentábrahámiaiak.

A rendiségben az egyenlőség teljességét nehéz fellelni. Mint ez esetben is, az mindig társul valaminő fokozatossággal, differenciáltsággal. A közös szándék, a rétbeli, az erdölési egyenlőség például úgy valósul meg, hogy a birtokos

nemes, a possessor két nyílrészt kap, a szabadrendi egyet, a jobbágy pedig egy felet jussol. Igaz, hasonló arányban a terhekből is több hárul a „vitélő rendbéliekre”, mint úrbéres falusfeleikre.

Szociológiai megközelítésben ez a probléma úgy vethető fel, hogy kinek az uralma alatt áll a faluközösség, kinek az akarata érvényesül benne. Általában a közösség minden rendű-rangú tagjáé. Szentábrahám jobbágy-zsellér lakói a 17. század elején alávetettségük ellenére részesei a faluvezetésnek. A communitas tehát nem csupán a birtokos nemeseket szolgáló institúció. Még csak azt sem mondhatnók, hogy a katonarendieké. Legfennebb azt, hogy az országot vérével és pénzével harcolva és adózva is szolgáló székely — a rendiségbeli és a bethleni igazságérzet szerint — többre, tágasabb autonómiára érdemes.

Ennek a sajátos, hierarchizáltsággal átszótt egyenlőségszemléletnek az érvényesülése, funkcionálása akkor volna igazán sikeresen nyomon követhető, ha az udvarhelyszéki archivárius vagy a szentábrahámi nótárius „falukönyvet, protocollumot is testált volna mireánk”. A jogesetek vagy mondhatnók úgy is, hogy az esetjogi ügyek feljegyzéseiből megtudhatnók ugyanis, hogy a falutörvénybeli normák, a kanonizált társadalmi elvárások hogyan valósultak meg.

Az írott szokásjognak⁸ és a társadalomnak a viszonyrendszeréről sorjázó gondolatokat az írásba rögzítődés jelentőségéről mondott néhány szóval egészítenők ki. A szájhagyománybeli, a szóbeliségben élő szabály, úgy véljük, nem azáltal válik jogforrássá, hogy leírják. Werbőczy hatalmas szokásjoggyűjteménye, a *Tripartitum* nemcsak a leírástól, az írásba foglalástól lett *Decretum*má, páratlan erejű, századokat túlélő jogforrássá, hanem a jogalapító szándék, az általános tételekbe szedhetőség és a szüntelen tartó gyakorlat tette azzá. Ilyen alapépítő előzmények kiformalódására a falutörvénynek is szüksége volt, mint ahogyan a falu népének cselekvő-erőkifejtését, harcát sem nélkülözhetette.

Megtörténhetett, hogy a szentábrahámiaiak 1615-ben a „régieleikről rájuk hagyományozott” falutörvényt másolták le. Lehetséges azonban az is, hogy összegyűjtötték, tisztáztak, rendszereztek és „örök emlékezetre” akkor először írták le, kodifikálták végzéseiket, rendtartó szabályaikat. Hogyha ez az utóbbi történet, ismét Bethlen Gábor nevét kell említenünk, hiszen ugyanazon idő tájban őt is hasonlatos homogenizáló és kanonizáló motivációk sarkallták arra, hogy egységesítse az erdélyi perrendtartást (L. a gyulafehérvári diétán 1619-ben jóváhagyott *Specimen iuridicii processus*⁹.)

Gyergyó fiúszékben, Újfaluban (1581), Háromszéken, Zalánban (1581), a szebenszéki Szakadáton (1582), Feleken (1582), Oroszcsúron (1599) már a 16. század végén íródtak olyan falurendtartások, amelyek, ha korábbiak is valamivel, ehhez a folyamathoz tartoznak, ennek részei, tanúságai.¹⁰

A faluközösség 1581, 1615 előtt is számos közmegegyezésből született szabályt alkotott, olyanokat, amelyekre építkезhetett a communitas népe. Idő telével, a társadalmi küzdelmek növekedésével rá kellett ébredniük azonban arra, hogy az egybefogott, írott constitúció, falustatútum jobb eszköze a közös szándék, a keret megőrzésének, mint a mozaikszemekre szétaprózódott szóbeli. A 16. század végén, a 17. század elején országos felelősséget viselő vagy csak egy kis falu népének gondjait hordozó eljárónak is rá kellett ébrednie erre az igazságra.

Humanizmus, reformáció, az unitarizmus megszületése mind-mind olyan eszmei, szellemi felpettedüléssel járt együtt, ami a falvakig lehatott.¹¹ Érdekes, hogy az „igaz hit” útját ekkor utolsóként keresők, a szombatosok tanai éppen Udvarhelyszéken gyökeresedtek meg. Szentábrahám unitárius egyházközség maradt.¹² (Csekefalva viszont református hitre tért.) Feltételezhető azonban, hogy akár földesurai révén, akár más utakra lelve a szombatoság ide is beszűrkedett, és valamelyest megérinthette a Gagy vize völgye lakóit, köztük az éppen ez idő tájt rendtartásukat író szentábrahámiaikat is. Kovács András¹³, legújabb krónikásuk a szombatoság fejedelemség kori földrajzi szóródását felmérve a felsorolt 29 falu között a Gagy patakmenti négy falut is megnevezi.

A „Zsidán pataka”, „Zsidóhegy” helynevek és az utóbbihoz fűződő hiedelmek Orbán Balázst is meggondolkodtatják¹⁴, de szombatosokra nem gyanakszik.

Arra, hogy a falutörvénynek és a vallási mozgalmaknak kapcsolata lehetne egymással, mi sem gondoltunk. Arra viszont igen, hogy 1615 táján itt a föld népe is hajlamosabb írott tézisek megfogalmazására, a saját értékrendjét, normáit egybeötvöző kódex megalkotására.

Régisége indokoltta, rövidsége pedig lehetővé teszi, hogy a falutörvényt egészében közzétegyük.

SZENTÁBRAHÁMFALVA TÖRVÉNYE

Szent Abran falvának végzése melyet ugyan Szent Abranon tövének Lőrincz Balás uram házánál karácson havának 17. napján 1615 esztendőbe.

Végeszés az, hogy a falusbíró az esküttekkel három forintig való perben törvint tessen. Azalatt való perrel el ne apellálhassanak, ha ki apellálni akarja dolgát elsőbe az falu közzi, falu szükségére megtartozzék adni egy forintot.

De ily törvényekben, úgy mint: vetéskertek, kapuk, utak, u[t]ca csinálásáért, az falu tilalmának megszegéseiért — akár erdő, akár mező leendő —, melyeket falu közönséges jóvára az falusbíró az több eskütt társaival, és falu eleinél elvégez; melyeket egy-egy forintba az bíró tilthasson.

Ezt is hátra nem hagyjuk, hogy az falusbírónak eskütt társaival szabadságok legyen falu közönséges jóvára jó rendeléseket tenni mindenekben, ha az teljes falu szembe nem lehetne is.

Ismét szeri szerint határnak ótalmára vagy őrizésére kártevő helyről behajtásra minden ember tartozzék elmenni, érdeme szerint méltó okai nem lévén. Kik ha el nem mennének 25 pinzre büntethessék az esküttek falu számára.

Ha ki szánt szándékkal az tilalmasokba marháját bocsátja és az tilalmasokba csak egy szál fát kéretlen levágna, annak is egy forint az bírsága.

Az kártételről szabad legyen behajtani s megbüntetni. Ha eleibe áll, el akarja venni vagy elveszi marháját, az behajtó vagy hozó elől vagy szidalmazná érette 3 forintot ve-

hessenek rajta és az kárt is megfizesse. Ha ki pedig szidogatását el nem tűrheti, füstiról suo loco keresse törvinnyel. Ha ki pedig ezek ellen magát menteni akarná, törviny engettessék neki, kik méltán haladék nélkül de citáltassanak ezekbe. Ha ki megfogyaatkozik együgyü vagy gondviséletlensége miatt, törvinbeli remediommal élhessen vagy mint procator hívással, ha nem hát 12 pinz (!) válthassa, új itilet-váltság és idő-ültség az is 12 pinz [...] met 24 gira tegyen ötven pinzt, az ki törv[é]ny háborításból jöve be. Ismét tisztaságba apro pertől 6 pinz; nagybottól 8 pinz, procator válástól egy pinz.

Ezekbe ha valaki jobbágya ütkezik, s törvinnek kell benne lenni, első törvin-napján urának ide jövetelire tarthassa. Másod törviny nap, ha eljő ura jó, ha nem törvint tehessenek.

Ha ki pedig 3 forint fölött való keresetről nem akar megfelelni, ki-ki székire tarthassa.

Ismét minden esztendőnként az bíró mellé hat-hat embert válasszanak, kik hütösek legyenek, ez felül megírt falu végzésének gondviselésire és törvényeknek igazgatására. Valakit pedig az falu az bíró mellé választana tartozik felvenni. Ha fen nem venné száz pinzt vehessenek rajta, azfelett rajta maragjon az gond viselése.

Ezekben a falusbíró és több eskütt társaival tartozzanak szorgalmatos gondokat viselni minden időbe.

Az vetéskerteknek megcsenálását egy héttel előbb meghirdessék. Ismét vizárok megcsinálását harmadnapra.

Ez fenn megírt mód szerint ha ki bírságon marad az bírák megvehessék. Ha magok esnek bírságon, két annyi az bírsága, ha gondviséletlenek lesznek; kit az falu, arra rendelt emberek megvehessenek.

Az külső nemes uraim jobbágyi közül a falusbíró mellé esztendőnként hármat válassztanak, de nem úgy mint bírónak vagy polgárnak. Az másik 3 eskütt pedig az falubeli lófő és drabant készül legyen. Az bíró is azok készül legyen in perpetuum.

A HÁROMSZÉKI HILIB TÖRVÉNYEI (1829–1830)

A népi írásbeliségben fennmaradt ősi paraszti szokásrendről, a faluközösség törvényalkotásáról már több ízben írtam,¹ az utóbbi években pedig a székelyföldi communitás szerkezetét és működését elemző monográfia elkészítésén és a székely falusi írásbeli rendtartások gyűjteményes kiadásán dolgoztam.² E munkálkodás során a Kézdivásárhelyi Múzeum körüli szellemi mikrokozmoszból gyakran érkezett címemre segítségnyújtó, támogató üzenet és írás. Legutóbb Hilib falu jegyzőkönyvét lelte fel, óvta meg az elkallódástól és adta át tanulmányozásra, közlésre Éder Ottó tanár. Mivel az említett monográfia kézírata már végleges formát öltött, utólag és folytatólag itt közlöm *Hilibfalva törvényeit és Esztenatársasági rendtartását*. Bízom abban, hogy még sok hasonló pótlással gyarapíthatjuk népismeretünk kincseit.

*

Hilib az egykori Háromszék orbai kerületében, Kézdivásárhely mellett, Ozsdola, Szentkatolna és Gelence szomszédságában fekvő kis település. *Protopcolluma* az 1829–1858 közötti három évtizednyi időszakot foglalja magában. Ennek első lapjain örökítette meg Nagy József nótárius az említett statútumokat. Mindkét helyi szokásjogi kodifikálást nagyon késői keltezésük teszi egyetemes történeti szinten is igen értékesé — tanúsítva, hogy a Székelyföldön a feudalizmus korai századaira jellemző normarögzítés még e társadalmi rendszer végnapjaiban is eleven gyakorlat, életteremtő és -alakító tényező volt. Maguk a rendtartási szabályok azonban általában korábbi évszázadokban kialakult viszonyokat tükröznek. Jelzi ezt a falutörvény címébe iktatott néhány szó — „a régi úzus szerint” —, valamint a szövegben többször felbukkanó utalás a határozatok régi voltára; és igazolja a zárósorokban olvasható mondat is, mely szerint a lakosság „ezen fennírt és régi atyáinkról maradott falunk úzusa és törvényei mellett kéván maradni”, meg hogy az „úzusok a régi protokollumból irattattak áltol...” Bizonyára a 18. században is már az „előidőkből” átvett szöveg volt az, amelyet azután itt-ott módosított formában újra meg újra „inprotocolláltak” a „jövendőbeli bizonyság, megmaradás végett...”

Előre kell bocsátanunk, hogy a faluban az írásbeliségnek szintén régi hagyományai voltak. Jellemző, hogy milyen sok gonddal őrzött régi „falukönyveket” és más „hozzájuk tartozó írásokat” adnak át évente a leköszönő jegyzők az újonnan megválasztottnak. 1830–1845 között általában tíz kötetet sorolnak fel: 1. az új, érvényben lévő „törvényes” jegyzőkönyv, ez a faluközösség határozatait, a falu bírói székén hozott ítéleteket tartalmazza; 2. a „parancsolatok könyve”, amelybe a felsőbb fórumok, hivatalok rendeleteit másolják be; 3–4. a két régi, „hitván” jegyzőkönyv; 5. „kassza protocollum”, vagyis a bírói számadások, a falu bevételeinek és kiadásainak jegyzéke; 6. „forspont protocollum”, a közmunkaként teljesített fuvarok nyilvántartása; 7. „határkert” kimutatás; 8. „licitációs protocollum”; 9. „contractusos” jegyzőkönyv; 10. a hídfák karban-

tartásának számbavétele. Őrzik még a falut és a *tilalmast* övező határkertek állításáról szóló régi listákat; az *alsó*, a *felső* meg a *Függőbeli híd* karbantartási, javítási kötelezettségeinek lajstromát; a közföldök időnkénti felosztásának jegyzékeit; a *Két ág havasáról* szóló tizenhat szerződést; a vitatott Dimény-birtokról kiadott ítéletet. Az irattartó „egy régi vászon tarisnya, amelybe bele vadnak” téve, valamint a falu levelesládája; ez utóbbi „titok alatt” van, hiszen két lakat és három kulcs szolgálja biztonságos voltát.

A különböző feljegyzéseket, faluszéki határozatokat helybenhagyó falutagok aláírásai is tanúsítanak egy nem lebecsülendő művelődési szintet. A három kisnemes család tagjai, élükön az Osváthokkal, persze kalligrafikus betűkkel igazolják egyetértésüket. A lovas- és gyalogkatona rendűek közül 41-en írják alá a nevüket, kik igen szépen, kik darabosabban rovott betűkkel. Ebből a rétegből 18-an vannak olyanok, akik a jegyzői beírás szerint „.... írástudatlanok, neveik után keresztet húznak”. A provincialisták, vagyis jobbágyságok közül 8-ról derül ki, hogy írást nem ismer. Természetesen igen sokan lehetnek még a faluban azok, akik a közügyekkel nem kerültek kapcsolatba, s helyettük nem kellett másnak a jegyzőkönyv lapjain nevüket a „manu authorata” toldalékkal sem ellátnia. A paraszti, népi írásbeliség azonban mindenképpen számottevő, nem is szólva egy-egy határőrkatonára jegyző ma is szemet gyönyörködtető „betűvetési” készségéről, tudásáról.

Az eddig elmondottakból is megállapítható, hogy a faluközösségi normalkodás megértéséhez közelebb visz a törvény és a jegyzőkönyv együttes tanulmányozása. Az utóbbi arról tesz bizonyosságot, hogy a rendtartásba foglalt cikelyek a napi gyakorlatban hogyan érvényesültek: megmaradtak-e óhajnak, kíváncsolomnak, vagy valóban elmellőzhetetlen parancsként írták elő a falutagoknak a magatartási, cselekvési módokat. A jegyzőkönyv lapjain megörökítődtek a „törvényt” módosító, pótló, kiegészítő határozatok is, jelezve, hogy mennyire teljes vagy hézagos, mennyire tartós érvényű vagy változtatásra szoruló a kis emberi közösség „alkotmánya”. A hilibi törvény és jegyzőkönyv szembesítése azt is lehetővé teszi, hogy az utóbbi segítségével hívebben értelmezhezzük a normákat, s olyan feltételekről, viszonyokról, körülményekről is értesüljünk, amelyek a legalapvetőbb szokásjogi szabályok pontjai közé be nem iktathatók.

A falutörvény például, régi mintát követve, kimondja, hogy az új bíró esztendőnként 12 *hűtöst*, esküdt tanácsbelit válasszon. Valójában, mint másutt, a lakosság itt is együttesen jelöli ki az őt képviselő, közösségét kormányzó tisztségbelieket. Számuk sem 12, hanem valamivel több (1849-ben épp kétszerese), s ehhez járul a széki igazgatás alatt lévő ún. provincialista, azaz jobbágy- és zsellérendűeket vezető 2–5 hites. Az *előljáróság* átlag mintegy 25 tagú, de évente változóan; valójában 20–35 között ingadozik.

Az 1830–1850 közötti időszakban a kis település férfiai közül kiformalódott vezető réteg eléggé változatlan, tartós összetételben intézte a faluközösség ügyeit. A „szabad rend” és a „provincialista” külön-külön *bíró*t választott ugyan, de azok egy előljáróság tagjaiként munkálkodtak. Ez a tisztség itt nem sorra járt, hanem a közösség legjelentősebb személyiségeit illette meg. Székény Ignác például három rendben hat évig, Balogh Imre, Vajda László, Nagy József, Vitályos István két-két évig vezette a hilibieket. Ők, valamint egy-egy

évre választott társaik, amikor nem állottak a község élén, rendszerint hitesként, jegyzőként, megyebíróként, határ- vagy erdőbíróként voltak tagjai az előjáróságnak. Írni tudtak. A húsz év alatt kétszer volt csak írást nem ismerő bírása a falunak. (Ez a katonarendűekre vonatkozik, a provincialisták ugyanis megállapíthatólag kereszttel igazolták aláírásuk hitelességét.) A jobbágyok sorából Bordos István, Palkó Mihály, Todor Antal három-három, Ambarus János, valamint Kicsid János két-két évig nevezhette magát *iudex*nek, azaz bírónak.

Ez alatt az idő alatt nyolc *jegyzője* volt Hilibnek. A legjelentősebb, Vajda János hét évig működött, de Fejér János is négy, Gáll József, Osváth János pedig két-két évig tevékenykedett „falú pennája”-ként. A falutanács őszi alakításakor választották meg a *megyebírót* is. A tárgyaló két évtizedben Lukács Ádám, Gáll Antal és Gáll János intézte az *egyházmegye* (itt: egyházközség) ügyeit, közülük Lukács megszakitás nélkül tizenkét esztendőn át. A *polgárok* (kisbírók) évente, ritkábban két év múltán adták át helyüket másoknak, s úgy tűnt, hogy inkább a fiatal férfiak soraiból rekrutálódtak.

A falutörvényírók azt sem láthatták előre, hogy 1849. augusztus 27-én a forradalmi falusi tanács „kemén büntetés terhe alatt megszüntetett” és a régi rend állíttatott vissza, majd császári-királyi kinevezett *biztos* került az előjáróság fölé, az államhatalom képviselőjébe. A *dúló* Osváth István helybeli birtokost jelölte ki e tisztségre, és érdekes módon egyetlen volt jobbágy vagy zsellér sem került be a polgári társadalombeli első faluvezetőségbe.

A falutörvény 2. paragrafusában, valamint a 19.-ben szó esik arról, hogy jár a tisztelet az előjáróságnak. Aki őket „ok nélkül cirmálná [szidná], úgyszintén hűtösököt le egy polgárig, hatalma legyen bíró uramnak... hűtöseivel megbüntettetni”. A jegyzőkönyvben egy 1834. évi bejegyzés szerint ifjabb Vitályos István gyalogkatona „azt mondotta vala, hogy nékie a hilibi hűtösök nem igazán ítlnek...” Az esküdtek vakmerő „lealacsonyításáért” faluszéke elé kell állnia és „a becsületes hűtösséget” meg kell követnie. Ha még egyszer megsértene őket — mondják ki az ítéletben —, az egy ezüst rénes forint büntetést is meg kell fizetnie.

Az előjárói szerepkört Hiliben a közvélemény sokra értékeli és a becsületét bemocskoló vezetőt azzal is bünteti, hogy mint érdemtelent kizárja azok sorából, akik mások felett a közösség nevében ítéletet mondhatnak. 1831. november 26-án Fejér Mihály jegyzőnek kell megjelennie „a falu Törvényén”. Bűne: visszaélt a belé helyezett bizalommal és az *esztena-társaság* bírájaként csalárd módon, másokat megrövidítve, anyagi előnyökre tett szert. Csalásaira „a juhok elhányása alkalmatosságával” derült fény: amikor bevételeiről és kiadásairól számoltatták, még „illetlen gorombasággal [is] viselte magát”. A teljes faluközség gyűlésén a határozat szerint meg kell fizetnie a szokásos egy rénes forint bírságot, vissza kell térítenie a gazdának a „hamisul elvett” több mint hét forintot. A szemléletmódra jellemző és igen tanulságos azonban az ítéletmondás további része: „mindezen szembetűnő tetemes csalárdságaiért a notáriusi hivataljába is pro anno militare [!] 1832 meg nem maradhatott, s továbbra a teljes communitástól az is ítéltetett, hogy Fejér Mihály a hűtösség között simpliciter pro perpetuo [egyszerűen mindenkorra] mint hiteszegett kivettség és a fenn írt naptól fogva sem etzer, sem mászor ítélet tétel végett, vagy más com-

munitás bajába ne számláltassék és helye ne légyen...” Nem is bukkan fel soha többé a neve a hilibiek jegyzőkönyvében. 1836-ban a jegyzőt „huntzfut”-nak szidalmazó Gáll Antalt a hitesek sorából szintén kizárják, s csak 1840-ben tér vissza ismét a faluigazgatásba, megyebírói tisztségben. 1839-ben Vajda László, aki szintén bűnösnek minősül, „a hűtőség közül kivettetett, olyformán, hogy ítéltre az hűtösök közli be nem ülhet, helye nincsen”.

A falutörvény arra törekszik, hogy végső, általános érvényű foglalat legyen a faluéletet szabályozó előírásoknak. Teljes azonban sohasem lehet, és a kisebb pótlások, igazítások, változtatások a jegyzőkönyvekben örökítődtek meg. Csak jelzésképpen említjük, hogy a hilibi rendtartás a 13. cikkelyben védelmezi a falu folyóvizének és utcájának tisztaságát. 1832-ben ezt azzal egészíti ki, hogy „minden becsületes gazdaember a maga jószága előtt való falu utcáját jó sáncos útba s mindenkor oly jó státusba tartsa, hogy abba az előjárók semmi hibát ne kapjanak; értetődik, hogy a sánc mindenkor tiszta légyen”.

A falutörvények határozatai között rendszerint olyanokat is találunk, amelyeknek célja a bajbajutottak istápolása, a kárt szenvedettek nehézségeinek enyhítése. Olyan paragrafus is van tehát, amely közösségi kártérítést ír elő akkor, amikor az annyira fontos igásállat pusztul, károsodik el. Hilib falutörvényében ilyen szabály nincs, 1846. szeptember 16-án azonban a *Teljes közönség határozása* címmel jegyzőkönyvbe iktatják, hogy ha „dértzeg” marháik: ló, ökör, tehén „valamely szerencsétlenség által károsodnak”, 5–10–15 forintot (aszerint, hogy egy, két vagy három évesnél idősebb az állat) fizetnek a gazdájának. Ez az utólagos törvénytörvénypótló döntés (amelyet különben később — magyarázat nélkül — semmisnek nyilvánítanak) arra is példa, hogy az 1829-es, de valójában a még régebbi rendtartás mennyire elevenen él a tudatban. Ezt a „conclusum”-ot ugyanis igyekeznek 1846-ban összeegyeztetni az egy és fél évtizedesnél is régebbi statútummal. A határozat zárószóiraiban olvashatjuk: „továbbá ide értetődik az elől [a protocollumban] megírt nemes közönség törvényében, a 11-dik pontban, hogy az elégtelen pásztorságnak ügyetlensége vagy pedig gondviseltetlenségek mián történnek, abba az esetben a pásztor tartozik jól állani érette”.

Utólagos rendezést kíván a *bebíró* kérdés is. Azt a birtokost nevezték így, aki nem a faluban lakott, de ott belső telke, háza és földjei vagy számottevő szántóterülete volt. A bebírók jogaira és kötelességeire való utalások — gyakran lévén közöttük főrangú nemes is — már a fejedelemség korabeli első törvénygyűjteményekben föllelhetők, de a falu jogalkotói is sokszor rögzítették a helyi szokásokat. Szükséges volt ez, hiszen a világ minden táján, ahol faluközösség formálódott és vált életkeretté, munkaszervezetté, szorosan összefüggött a közös szántó, kaszáló, legelő, erdő haszonvétele, valamint a közteherviselés (adó, rovatal, továbbá útépités, hídjavítás, sánc takarítás, határkertcsinálás, fuvarozás, szeriben való, azaz soros pásztorlás, határ-, erdőőrzés és így tovább). Ezért is tartották szükségesnek a hilibiek, hogy alig fél évvel a rendtartásuk lejegyzése után a következő módon döntsenek: „elvégeztetik az is, hogy amint úzusa Hilib falvának, hogy minden bebíró személy fizessen egy forintot annuatim” — azért a szentkatolnai Szabó Ferenc is tartozik ezzel, hiszen felesége jussán hilibi jószággal bír, de ott közmunkát nem végez.

1832. március 3-án Szekrény Kelemen ozsdolai gyalogkatona fordul azzal a

kéréssel a faluhoz, hogy a frissiben felszabadított erdőből fát vághasson. Indoklásában arra hivatkozik, hogy „hilibi születés és hogy Hilibbe s Hilibfalvának territoriumába is örökös birodalmi legyenek...” A közerdő használatához, hét ezüst rénes forintot leszámlálva, jogot kap ugyan, de e „summa pénznek lefizetése mellett is, régi ususunk szerént, mint bebíró az erdőőrzésért, útcsinálásért s több servicium tételekért fizessen minden esztendőben ezután is 1 Rforintokat...” Ezzel a közmunkaváltsággal, költséghozzájárással mindaddig tartozni fog, míg „Hilibfalván építvén, oly lakost [jobbágyot vagy zsellért] tart-hat, aki minden falu terheit egyenlőleg hordozza communitásunkkal”; mégpe-dig kétszer annyit, mint más: uráért (gazdájáért) és önmagáért dolgozva. A hó-nap utolsó napján az ugyancsak ozsdolai lovaskatona Erős Mihály fordul a fa-lugyüléshez hasonló kérelemmel. A végzés ez esetben is hasonló: őt is arra kö-telezik, hogy olyan „szolgáló cselédet” tartson „az házakban”, aki minden rá-eső terhet vállal, ennek ellenében a *Commune Terrenumbeli* szántóból is része-sedhet; „communitásunk is mindenkor a rea tartozandó földöt el mulatni és ki-szolgáltatni el nem mulatja”.

Legeltetést és erdőlést azonban nem mindig engedtek a hilibiek. Magát a bebírói jogosultságot sem mindig ismerték el, s ezért, hogy a számukra költsé-ges pereskedés útjáról a „békesség léniájára” jussanak, Szekrény Kelemennek 40 Rforintot, a szintén hilibi születésű méltóságos Geréb Ádámné Imreh Teréz-nek 35 forintot fizettek.

Az 1836. év végén mind meghívják a „külső birtokosokat”. Meglepő, hogy milyen sokan jelennek meg (Ozsdoláról 16, Sárfalváról 9, Szentkatolnárol 1, Hatolykáról 3, összesen 29 bebíró), és járulnak hozzá nemcsak a külső birtoko-sok fizetési kötelezettségéhez, hanem még a szokásos díj emeléséhez is.

A bebírókkal szembeni korlátozások továbbra is föl-fölbukkannak a falu végzéseiben: ezt igen nagy számuk ugyancsak indokolja, hiszen az igényjogo-sultaknak közel egyharmadát teszik ki (90 „őstörzsökös” mellett majd 30 „kül-ső”). Emellett 1838-ban arra is fény derül, hogy közülük sokan „egy sessio” (a részesedési jogot adó, megtestesítő falubeli belső telek, az ún. antiqua sessio) után 7–10, de még 15 személyt is favágni küldenek. (Az elszármazottak, a hilibi telkeket öröklők vagy vásárlók egy-egy jószágra több lakost, szolgáló embert is telepítettek.) Az új, négy cikkelyből álló erdőrendtartásban ezért kimondják: „határozatott, hogy egy sessio után egy gazda és ne több erdőljön bé. Fennma-radván egyébiránt is: kik többen egy sessiót bírnának — akár osztva, akár osz-tatlanul —, rendre, egyik a másikat [évenként] felváltólag, communitásunktól kikérendő cédola mellett” erdőlhessenek. Fahordást engedélyező írást, *cédolát* pedig — a negyedik pont szerint — csak akkor kapnak, ha a sokat emlegetett egy forintot esztendőnként idejében befizetik, vagy ehelyett útcsinálásra és er-dőőrzésre állanak elő. A rendelkezés ellen vétőket három forint bírsággal fe-nyezetik. Egy 1847-beli feljegyzés arról tanúskodik, hogy tíz bebíró le is teszi a közmunkaváltság díját, de a többi nem. A visszaélések nemigen szűnhettek meg, mert 1854-ben ismét törvényt szabtak az erdőlőknek; ebben az 1838-as végzésekre hivatkoznak, és megújítják a bebírókra vonatkozó előírásokat.

A külső birtokosokat azonban a hilibiek sem érzik soha a faluközösség tel-jes jogú, igazi tagjainak. Erdőosztási, fajárandóságot kiutaló listákon, kimutatá-

sokon hiába keressük az Ozsdolán, Sárfalván, Szentkatolnán, Hatolykán lakozók nevét. Bizonyos helyzetben pedig más módját is megtalálják a közvagyonbeli jussokból való kizárásuknak. 1843-ban például a Gelence felől lévő és a Közep-só-határbeli szénafüvekről úgy döntenek, hogy nyílrészt csak azoknak adnak, akik a régi *Káposztaugar* felosztásakor igaz és rovatalt fizető jogosultként (44 család) földet kaptak.

Még 1853-ban is öröködnék a hilibiek afelett, hogy az elszármazottak ne teremthessenek jogcímet a hilibi közhatárból való részesedésre. Fábián János és „élete párja” Katalin nevű leányuknak, aki a haralyi születésű, de Szászfaluban molnárkodó Sinkler Ignáchoz ment feleségül, egy darab „pityóka ugarinak” való helyet (burgonyakerti közföldrészt) adnak hozományba, „parafernális specificatio szerént...” Erről tudomást szerezve, rögtön meg is szövegezik „bajmegelőző” határozatukat: „amely megírt pityóka ugarra, s úgy más ahhoz hasonló pityóka ugarakra a hilibi nemes közönség senkinek, de senkinek páskumot [legettetési jogot], lignátiumot [faizást] nem adott s nem is fog adni”.

A hilibi communitás a közjavakban részesedő falutagok vagyonszövetsége, de ugyanakkor a közterheket együtt hordozó emberek társulása is. Kitűnik ez az előbbiekből, de egy 1833-as döntésükből is: a módosabbak csak olyan *zsellérek*et fogadhatnak be, „akik adóikat s más terheket elhordhatnak s megadhatnak, ellen esetben maga a zselléres gazda fizetendi meg”. Más formában is felvetődik a jussolás és szolgáltatás összefüggése. Például 1840-ben Vitályos Ferenc gyalogkatoná azzal a kérelemmel járul a falu előjáróságához, hogy „mivel egész Invalid[it]ásba jött, és az öregség terhe mián magával is majd tehetetlen, amellet a marháiból is megfogyatkozott, oldozná fel a communitás minden előfordulandó közönség terheitől, mivel őkegyelme is minden falu jövedelmeiről, mind erdőn, mind mezőn önkéntesen lemond és részt sem etzer, sem mászor nem kíván. Ezen kérelmét — írja a jegyző — a nemes közönség meghallgatván, a fenn írt naptól fogva, a megírt mód szerént minden falu serviciumától feloldozá és Isten kegyelmébe ajánlá.”

A falutörvény 21. cikkelye a communitás ítélkező székéről szól. A pereskedők, vitázók ügyeinek leírásai meggyőznek arról, hogy fejlett jogérzék, ésszerűség, józan szemlélet tükröződik a faluszéki tárgyalásokban, a hozott határozatokban, a közösség nevében kimondott ítéletekben. Példaképpen csak egy esetre hivatkozunk; erre is inkább a jogügylet tartalmi vonatkozásai, valamint az előjáróság jószándékának bizonyítása végett. 1855. június 18-án „Fejér János és nője Lukáts Mária asszony azon panaszát terjeszté előnkbe, hogy a mai napon fiához Fejér Antalhoz bémenvén valami kasza szerszámért, az menyé megtámadván kiigazgatta azzal a szavakkal: menjen ki, mit jár annyit, eltették már minden boldogságimot, annyit jártak, megcsináltak, megboszorkányoztak. Minek következtébe az előjáróság szembesítvén a panasz alattit, [az] a szovait vissza sem vette, hanem azzal fejezé bé, miszerint ő Kézdivásárhelyre járt, a kártyavetőhöz, s [az] azt vette, hogy a legközelebbi haragossa a párnájába hőtt csontot tett, s e mián fájós a feje. Ennek következtében hazajöttem s a párnában meg is kaptam — s azért mondtam. Minek következtében az előjáróság a bizonytalan, furfangos beszédet a panaszalattival bé akarván bizonyíttatni — nem tudván. Miért is a békességet a két felek között elpróbálván, a panaszalatti

hajlott is, de a panaszló fél vonogatva magát: feljebb jelenteni készkedik. Mi-
nek utána mégis a békesség sok szózatok után meg is lőn: Fejér János őkegyel-
minek kezét megfogván engedelmesként a panaszalatti Fejér Antalné."

*

Szólanunk kell végezetül néhány szót a függelékben közölt sajátos jogszo-
kást summázó iratról: az *Esztenatársasági rendtartásról* is.³ A népi állattartásra,
közvetlenül a juhtenyésztésre a falujegyzőkönyvek gazdag anyagot kínálnak.
A falutörvényekben, így a hilibiben is, több pontban találkozunk a legeltetés-
sel, pásztorlással kapcsolatos határozatok, az ősi formák, a régi gyakorlat írás-
ba foglalásával. Az agrártörténet, valamint a többi népismereti tudomány szak-
számára egyaránt érdekkeltők a pásztorszerződések;⁴ ezek a falu csordáinak,
nyájainak megőrzésére vállalkozó pásztorokkal kötött megállapodást tartal-
mazzák. Az esztenatársasági statútum azonban nem azonos ezzel az egyszeri
alkalomra szóló egyezséglevéllel, vagyis a falu meg a pásztor, az állattartók
meg a felfogadott munkavégzők megállapodásával, hanem a juhtenyésztésre
vonatkozó normák kodifikálási kísérlete, a hagyományos szokásrend írásba
foglalása: „mind a gazdák, mind a bácsok és pakulárok rendszabása”, mégpe-
dig hosszú időre szólóan, hogy az utódok „örökre eszerént élhessenek”.

A szerződésjelleg, miként az összes falutörvények, valamint az erdő- és
határrendtartások, ez a szokásjogot írásba rögzítő forma is megőrzi. A jegyző-
könyvbe foglalt „eszténa-szerződés”, miként előbb említett társai, valójában
szintén egyezséglevélszerű: összefoglalása mindazoknak a normáknak, ame-
lyeken a juhtenyésztés zavartalan menete nyugszik.

A késői kodifikálás magyarázata valójában az, hogy idő múltával sok pa-
raszti, falusi ágazati jog szakosodik, funkcióegységek szerint külön-külön ösz-
szegeződik. A falutörvény feladata az, hogy a faluközösség minden életterüle-
tére kiterjedően alkossa meg a rendszabást. A hilibi statútumban a 23. pont
például szól a juhtartás egyik fontos mozzanatáról: „Falunk úzusa az is, hogy
minden esztendőben az esztenabírák egész esztendeig, vagyis addig tartoznak
gondot viselni és számadolni, azmíg új esztenabírák választódnak” — azt vi-
szont, hogy például melyek a juhtartó gazdaság vezetőjének jogai és köteles-
ségei, már nem részletezi, erre a juhtartó gazdaság szabálygyűjteménye hiva-
tott. A pásztorlás — mondhatnók — elvi vonatkozású, legjelentősebb kérdéseit
a 11. paragrafus elemzi, a bácsfizetés módozatait, az eszténaállítást, a juhok
próbálását (bemérését), *széthányását*, a kártérítés módozatait vagy sok más ha-
sonló ügyet viszont már az esztenatársaság statútuma tartalmazza.

Az ugartartó, két- vagy háromfordulós határhasználati rendszerben fontos
a kosarazó juhokkal való trágyáztatás. Néhol eléggé bő szántóhatárbeli, erdei,
sőt havasi legelőterületen is legeltek a nyájak. Érthető tehát, hogy a székelyföldi
falvak némelyikében a lakosoknak több juhsereget is meg kell szervezniük.
Ily módon azután egy-egy községben még tízesenként is létesülhetnek eszténa-
társaságok, s olykor egyikük-másikuk nem is csak az egy bácstól pásztorolt
egyetlen nyáját igazgatja. Az amúgy is szerteágazó, sokrétű feladatkör terheit
hordozó előjáróság mindezek szervezeti gondjait már nem veheti magára; kü-
lönállásuk emiatt is ésszerűnek tűnik.

Az ökör-, tehén- és lótartó gazdák társulására ugyancsak van példa, de a „marhatartók” sok helyen még beilleszkednek a faluközösségi tágabb keretbe. (Jellemző módon a pásztorfogadás a communitás egészének gondja.) Legfőbb megelégszenek a csak nekik szolgáló „gazdák törvényével”: ebben a pásztorok számadásai, valamint az állatörzók konfliktusai találnak megfelelő megoldásra. A súlyosabb esetek, pörlekedések még így is a falu ítélkező fóruma elé kerülnek (jelezve a „részek” szoros kapcsolódását az itt „egészként” szereplő közösséghez).

A *Juhos Gazdaság* rendtartása nagyobb mérvű önállóságról, önrendelkezésről tudósít. A „gazdaság” vezetőt választ, gyűlést szervez; bácsokkal, más falvakkal, szomszédos falubeliekkel szerződik; külön pénztárral, pénzkezeléssel dicsekszik; tagjaitól pénzt szed fel, s ha kell, bünteti őket vagy a pásztorokat; elhatároz tennivalókat, előír elvégzendő munkákat, és így tovább. Jellemző például, hogy az *esztenabíró* kötelessége ellenőrizni a pakulárok munkáját, s ha valami vétségük tudomására jut, ő kell „gazdaságot gyűjtsön és az kivilágosodott hibát megzabolázza kemény büntetés ereje mellett”. A sajátos ügyet tehát a különös érdekűek csoportja, nem pedig az előjáróság vagy a falu egészének gyűlése rendezi, oldja meg.

Az *esztenabíró* és a juhtartó gazdaság közötti konfliktusok azonban már a faluközösség törvénykező gyűlekezetének színein ítéltetnek meg. Példaként említendő a már idézett Fejér Mihály esetét, aki a falu nótáriusa és ugyanakkor a „juhos gazdaság” bírása, vezetője volt. Az 1831. november 26-án a hilibi „teljes communitás” azzal vádolja, hogy „a juhokra pro anno 1831 fizetett sópénzbeli perceptumából tett erogatumba egy néhány Rforintig megcsalta” a gazdaságot; „a vidéki juhos gazdákra a maga hatalmából a hilibi gazdaság híre s akarata nélkül — 6 forint sópénzt répartiált s vett fel, amely szabad nem lett volna”; „az eszténa árendájába 5 azaz öt ezüst húszas helyett négyet fizetett volna ki; a juhok elhányása alkalmatosságával a gazdaságnak illendő számot a perceptumáról s tett erogátumáról a vidéki gazdák előtt nem adott s nem is kívánt adni” és így tovább. Az ítéletét — fennebb már említettük — ugyancsak a falu egyeteme mondja ki a „hitének [esküjének] ellenére” csalárd módon viselkedő *esztenabíró* felett, büntetve és örökre kizárva a falu „közéletéből”.

Ez a hajdani valóságból a hilibi protokollumba átmentődött és megőrződött életrésztlet viszont ugyancsak azt tanúsítja, hogy az írott népi jogszokásnak jó ellenőre és kiegészítője a paraszti írásbeliség másik kincsesbányája: a jegyzőkönyv. Ebben a „peres causában” ugyanis részletesebben szó esik a sópénzről, az „elhányáskor” szokásos *esztenabírói* számadásról, de arról is, hogy másfalusi lakosok is lehetnek a hilibi „gazdaság” tagjai. A „vidéki gazdák” szereplése a rendtartás 24. cikkelyét is értelmezi, hiszen az csak annyit mond ki, általános elvként, hogy „nem szabad a falu engedelme nélkül idegen juhokat behozni, sem egyszer, sem másszor, és ha valaki ezen faluhatározása ellen cselekednék, 12 forint büntetésen maradjon”.

*

A néprajzos meg a történész egyazon társadalmi valóságot vizsgálja. Az állattartási szokások, tágabban a paraszti hagyományok világának kutatása so-

rán az időben pontosan elhelyezhető, datálható népi regulák fontossága igen nagy. Így például a juhok bemérése, a legeltetés időtartama, a pásztorlás feltételei a hilibi példa esetében mind az 1830-as évekhez kötődnek, s habár bizonyos, hogy még korábbiakról valók (hiszen a rendtartás „az atyáinkról reánk maradt régi úzusunk”-nak nevezi a feljegyzett szokásokat is), a 19. század első felében való érvényességükhöz a keltezés alapján kétség sem férhet.

A népi írásbeliség kiaknázása mind az etnográfus, mind a historikus számára utat nyit, sőt jelöl a múlt szociológiai fölfogása, elemzése felé. Az itt csak jelzésszerűen felmutatott adatok s elsősorban a két törvénytörvény ugyan csak tanúsítja, hogy a múlt, a hagyományok rekonstruálására vállalkozó kutató a jelenségeknek a társadalmi alakulatokban, kisközösségekben való szemlélésére kényszerül; az életkereteken belüli szerves összefüggésrendek, az emberi kapcsolatok viszonyrendszerének megfigyelésére kap indítékokat.

1

ORBAI SZÉKBE HILIBFALVA TÖRVÉNYEI

*Amiket magábon foglal így követ[kezik]
A régi úzus szerint
1829. október 29.*

1-mo. Minden esztendőben új bírák válos[z]tassanak az egész comonitás [...]

2-do. Az új bíró válasszon minden esztendőben maga is az comonitás [...] hívségire és törvény fenntartására 12 hütös embereket, azkik is az falutól mind biztos eskített hütösök úgy tiszteltessenek.

3-tio. Az falunak vagyon 3 derék folyós határkertjei. Ezeken kívül vagyon több új szaporítás-kertjei, azmelyek akárhol legyenek, mindenkor jó státusban tartani köteleztetik a bíró úr. Ezen kerteken ha rés tanáltatik, elsőbszori büntetés 6 karajcár, másodszo-ri ötven pénz, harmadszo-ri egy forint. Ha pedig csak lik vagyon a kerten, a büntetése 2 karajcár elsőbször. Ha felkert, elsőbször 3 karajcár, másodszo-ri kondufla, harmadszo-ri hogy a faluval vagy az falu előljá-róival békélhetik. A felkert pedig oly: négy arasz magasságból, az egész törvényes kert 8 arasz magasságból. Az határkerteket és tanor kapukot ha a bíró uram jó státusban fenn nem tartván nem gondozza, mikor az bíróság leszáll, új bíró uram régi bíró urat megbüntettetheti egy forintig. Ide értetődik az is, hogy akármelyik határban az határkertek, ha annak rendes ideiben fel nem tétetődnek, csak akkor büntetődjenek az úzus és megegyezett tilalom szerint.

4-to. Ha valakinek a hilibi határon kára tapasztaltatik, azon káros ember kérjen bíró uramtól két vagy három hütösöket, és a határbírónak is hírt tévén látassa meg, és írásban a határbírónak beadván annak rendes ideiben. Aki pedig annak rendes ideiben a kárát nem keresi újesztendő előtt, újesztendő után kárát nem keresheti. A kárlátóknak pedig diurnumok, hogyha egész napot nem töltenek, két garas ezüstben. Azkik pedig egész napokra kívánnak hütösököt, az üdónek mivoltához képest, azhogy megbékélhetnek.

5-to. Azkik pedig potentioze valakinek valamely jussát el kívánnyák foglalni, akár mely névvel nevezendők legyenek, a káros az hűtősséggel meglátassa. Valamint a hűtősség itili, aszerént a hatalmaskodó tartozzék fizetni a hűtősségre tett diurnumval [...]

6-to. Falu törvénye az is, hogy valaki falutól tilalmazott helyeken, határokon, akár gabonába, akár szénafűbe megy [és] megtanáltatik, avagy hiteles ember által beadattatik akár nappal, akár éjjel [...] otton tanáltató kárt egészen tartozzék megfizetni [...] ő mint potenciás a kárt meglátatná, mivel az ilyen prevarikátornak jussa nincs kárt látatni. Az ilyen prevarikátorokat pedig meg lehet elsőbben büntetni egy forintig; mégis az illető jurisdictiójához bejelenteni. Aki pedig többször is tapasztaltatik prevarikálni, az ilyen személyek duflo és a dolognak mivoltához képest conduflo büntetődjék és inprotukuláltatódjék [!], hitetőbe be ne vetetődjék.

7-timo. Úgy a falu tilalmas erdeiben ha valaki megtanáltatik erdőlni, a büntetése határoztatik a 6-dik punctumban megírt mód szerint. Senkinek pedig vadalmfát és cseresznyefát levágni nem szabad 3 forint büntetés alatt, akár tilalmas erdőben, akár szabad erdőben; úgy körtéfát is nem szabad levágni.

8-vo. Az falu régi úzusa szerént a befüggő erdőkből az katonaság és nemes személyeknek egy rész, a jobbágyoknak pedig félrész adatik, az régi úzus szerént.

9-na. Bevett úzusa az is a falunak, hogy ha valahonnan valamely ember ideszármazik lakni, a falu erdeire, mezeire addig nem bocsáttatik, míg a falunak egy forintot le nem fizet.

10-mo. Senkinek vadalmát szedni Kúsasszony-napig vagy amíg a falu fel nem szabadítsa, nem szabad, egy forint büntetés alatt; úgy körtét is szedni nem szabad.

11-tima. Az is törvénye a falunak, hogy akár szeres pásztor legyen, akár fogadott, akármelyik csorda mellett, ha valakinek nyája elmarad, tartozik akkor estve a pásztor-nak hírt adni, és az pásztor is tartozik keresésre elmenni a gazdával. Ha különben cselekszik a gazda, kárával marad. Ha a csorda az erdőre jár, tartozik minden gazda két-két marhájának egyikre harangot kötni. Különben ha elkárosodik marhája, kárát nem keresheti. Elegendő pásztor lévén a csorda mellett, ha valamely marhája elkárosodik valakinek farkas által, fele kár a pásztoré; ha pedig medve által károsodik, ugyan elegendő pásztor előtt, jelenlétiben a pásztor-nak, nem tartozik fizetni, mivel fenevad által esett a kár, elégséges pásztor jelenlétiben. Ha pedig nem elégséges a pásztor, akármi által károsodjék el, tartozik megfizetni. Ha pedig valamely gazda idegen marhát v[ásá]rol, azaz más faluból, tartozzék harmadnapig a csordához tanyítani és maga pásztorolni. Ha pedig szeres pásztor vagyon a csorda mellett, azon szeres pásztortól tartozik elvenni a csordát, és azon idegen marhára egy nap pásztort állíttatni, és azután visszamondani a szeres pásztor-nak. Aki eszerint nem cselekszik, bíró uram megbüntetheti az ulyan embert egy forintig.

12-do. Úzusa az is a falunak, hogy ha az falu valamely helyeket felfog, tartozzék a határpásztorság őrizni. Ha pedig a falu valamely helyeket porciónként szabadítana fel, aszerint valamint a falu elvégzi, tartoznak a határpásztorok őrizni. Hogyha pedig a határpásztorok vagy akárki is, az falu végezése és szabadítása szerént nem cselekednék, annak ellenére szegezné magát, az ilyeneket a falu tetszése szerént büntetheti.

13-tio. Az falu közönséges élő folyóvízhez sertéspajtát, kenderáztató tót, úgy, hogy belé-, és kifollyon belőle, csinálni nem szabad kemény büntetés alatt és azon épületnek elrontása alatt. Úgy az falu utcáira szemetet és egyéb gázságot kihányni kemény bünte-

tés alatt nem szabad. Az is hozza értendő, hogy senkinek az vízben mosni semmifélt, hurkát vagy egyebet nem szabad.

14-to. Bevezt úzusa az is a falunak, hogy a vonómarhák számára mindenkor különös helyek neveztesse ki, ahol a lógó marhák ne paskuálhassanak, kemény büntetés alatt.

15-to. Hogyha pedig a hilibi helyeinken akár erdőn, akár mezőn idegen emberek tanáltatnak, olyanok, azkiknek jussok nem volna otton paskuálni és erdőlni, elsőbben egy forintig, vagy pediglen a dolognak mívoltokhoz képest büntetődjének meg.

16-to. Falu régi úzusa az is, hogy akár tilalmas, akár szabad erdőbe senkinek fát adni idegen embernek, vagy odavinni erdőlni nem szabad, 3 forint büntetés alatt. Hogyha pedig valaki másfalusi embernek fát akar adni, hozza magához haza, és úgy szabad akár pénzért, akár ingyen adni.

17-timo. Falunk régi úzusa az is, hogy az falu határain senkinek sem szabad kert nélkül bíratandó helyen sarjút kaszálni, 3 forint büntetés alatt, sem pedig valamely helyet bekertelni, falu híre és akarata nélkül.

18-timo. Falu régi úzusa az is, hogy senkinek sem szabad a sertéseit a falu között, sem egyebütt jártatni, kemény büntetés alatt, hanem télben a pajta, nyárban a csordában kellek jártatni. Aki pedig ezen végzés, vagyis régi úzus ellen sertéseit jártatná, hatalma legyen bíró uramnak hűtőseivel együtt keményen megbüntetni azon embert és a sertések mián esett kárt is megfizettetni.

19-mo. Aki az falu előjáróit ok nélkül cirmálná, úgyszintén hűtösököt le egy polgárig, hatalma legyen bíró uramnak azon személyt zálogoltatni és az környülállásnak mívoltához képest hűtőseivel megbüntetettetni.

20-mo. Az határpásztorság, erdőbírótság is minden esztendőben Mindenszentek-napkor változik.

21. Falunk megegyezett akarata az is, hogy ennekutána, akárki legyen is bíró, ha valami törvénye vagyon a falunak, kötelessége leszen minden esetekre nézve hűtösöket gyűíteni, és az hűtösök azhogy javasolják, vagy akit választanak, akárhová azon személy mennyen.

22. Megegyezett abban is comonitásunk, hogy akármikor tilalmas erdőt kíván osztani, a gyalogszereseknek félrészt adattassék.

23. Falunk úzusa az is, hogy minden esztendőben az esztenabírák egész esztendeig, vagyis addig tartoznak gondot viselni és számodolni, azmíg új esztenabírák választódnak, kemény büntetés alatt.

24. A tilalmas erdőből pedig egy tűzre egy résznél több nem adatik, akárhány gazda lakjék együtt.

25. Megegyezett azon is comonitásunk, hogy az Orbai oldalból fel a Barka patakáig senkinek sem szabad gátágot vinni 3 forint büntetés alatt.

Hogy ezen fenn írt és régi atyáinkról maradott falunk úzusa és törvényei mellett kíván maradni Hilibfalvánk, annakokáért jövőendőbeli bizonyság, megmaradás végett az hűtösség és possessorátus ur[ak] által subscribáltatván ezen 1829-dik esztendőben octombris 23-dik napján, a Nagy József házánál, egész falunk törvényes gyűlésiben és jelenlévő megegyezett akarattól; mely úzusok a régi protokolumból íratattak áltol ezen új protokolumba.

Osváth István manu propria, Hilibi nemes Osváth János manu propria, Vajda János manu propria, Hilibi nemes Osváth Antal manu propria, Fejér János manu prop-

ria, Hilibi hütös Balog Imre, Vajda Antal, hütös Fejér Ferenc manu propria, hütös Gál Antal manu propria, hütös Fejér Mihály manu propria, hütös Nagy József manu propria, Hilib falu nótáriusa, Kelemen Ferenc, jubilált káplár, hütös Vajda Gáspár manu propria, káplár Tóth Ferenc manu propria, hilibi hütös Fábján Antal, hütös Gáll Ferenc, hilibi lovaskatona, falusbíró.

2

ESZTENATÁRSASÁGI RENDTARTÁS
1830. március 27.

Mű, alatt subscribált hilibi Juhos Gazdaság adjuk tudtára mindeneknek, akiknek illik, mostoniaknak és ezután következőknek quod in hoc anno prezenti, 1830 die 27-dik menzi Martii, egyenlő akaratból megegyeztünk azon a mostani notarius Nagy József házánál, hogy az atyáinkról reánk maradt régi úzusunk szerint való esztanakontraktust protukuláltassuk ezen falu protukulumába, hogy mű és utánunk következő maradékaink örökre eszerént élhessenek az esztena dolgában; azért írtuk meg e következő punktumok szerint mind a gazdák, mind a bácsok és pakulárok rendszabásait.

1. Minden esztendőben választassék elsőbben ahhoz értő becsületes esztenabíró, azki is köteleztetik az egész esztendeig megkívántató superdinatio igaz, tökéletes véghezvitelével. Úgy az, mint a gazdaság mindenekben meg fog egyezni; azki is minden következő esetekben köteles gazdaság gyűlést tartani, és amint a gazdaság egyezik, aszerént a rendjít folytatni mindeneknek, amik ide be nem jegyeztetődének is.

2. Az bácsoknak fizetések: minden négy számból álló nyájra tartozik minden gazda fizetni ősszel Szent Mihály-napkor, egy-egy pol[]trát pásztorbérben. Nyolc fejős juhról egy véka kenyérnek való gabonát és egy sing vásznót, és minden fejős juhról egy pol[]tra bocskorpénzt.

3. Az sópénzt pedig elsőbben amennyit a gazdaság repartiál, annyi szedettetődjék fel, és ha az elég nem lenne, újra köteles az esztenabíró gyűlést tartani, és amennyi szükséges, annyi az gazdaság újra repartiál.

4. Az berbécseket rendes idejiben kivenni a seregből és külön pásztoroltatni tartoznak az bácsok.

5. Minden fejős juhra tartoznak az bácsok egy vider túró, azaz 8 ejteles jól mért vidervel és egy ejtel ordát. Ezen költséget pedig szegénynek, boldognak egyaránt jó továbbra tarthatás végett tartoznak az bácsok kifizetni.

6. Az túró, pedig az bácsok az eddig is úzusban levő mód szerint mérjenek, úgy tudniillik, hogy az cseberben elsőbben felmorzsolja és a kirintába tegye az vizet, és úgy hajtsa az viderben a túró. Azmely mérést ha valakinek úgy nem tennének meg és a bácsok ezaránt beadattatnak, 12 forint büntetésen maradjanak.

7. Ha pedig a költség jó nem lenne, a gazdák megítélvén annak haszontalan voltát, az bácsoknak visszaadassék és a bácsok tartoznak piaci árán kifizetni.

8. Ha pedig a nyájnak valami betegsége történnék, köteles az bács az gazdát tudósítani. Ha nem tudósítaná, a következő károkat tulajdonítsa a bács magának.

9. Midőn az választás, vagyis az hányás napja elkövetkezik és az gazdaság össze-
gyülekezik, ha annak előtte a sereget valaki megbontaná, 12 Rfrt büntetésen maradjon.

10. Az választás pedig itt Hilibben lesz, ahol az gazdaság akarja, annál a ház-
nál. Az bácsok minden legkülsőbb pakulárjokkal tartoznak az hányáson jelen lenni, 12
forint büntetés alatt.

11. Az bácsoknak pedig 16 juhok mentesek a sópénz és pásztorbérrel.

12. Az bácsok pedig olyan idegen pakulárokat, akinek [!] 10 juhán fe[!]jel találhatik,
a gazdaság híre nélkül be ne hozhassanak, és azt is úgy, hogy sőt és bért fizessen rea.

13. Az is elvégeztetett, hogy maga hatalmából senkinek eszteniát az határon nem
szabad csinálni különben, hanem az eddig való úzus szerént az egész gazdaság jelenlé-
tiben licitáltassék és az többet ígírónek adatik. Az ígirt summát pedig az gazdaság aka-
ratában állván sóra fordítatik.

14. Az utóbbszori fejés pedig lesz az gazdaságé, és azmely gazdának 8 fejős juha
tanáltatik, pünköszt napig az annya alatt hagyhat egy bárányt.

15. Az juhoknak próbálása pedig lesz pünköszt után, azmikor az gazdaságnak tet-
szik, öt vagy hét hiteles gazdák jelenlétében. Az mérték pedig lesz az eddig való úzus
szerént egy közönséges tojáshaj egy juhnak. Azmelyik pedig fél tojáshajnál többet nem
üt, a[z] félviderre marad.

16. Hogyha pedig azon próba alkalmatosságával az gazdaság valami hamisságot
üsmérne, vagy pedig a bácsok vagy pakulárok azon próbán jelen lévő emberek ellen va-
lami bestelenítő szót szólanának, mindenekért 12 Rfrt büntetésen maradjanak.

17. Ha pedig az esztenián valami oljas pakulárok tanáltatnának, hogy az nyáját il-
letlenül rongálnák, tőgyit szaggatnák, gyapját károsítanák, az ilyen állapotok is eszte-
nabírónak kötelességiben ajánltatnak; hogyha valamiképpen kitudhassa azon rossz cse-
lekedeteket, töstént mindjárt gazdaságot gyűjtsön és az kivilágosodott hibát megzabo-
lázza kemény büntetés ereje mellett.

18. Ha a bácsoknak, pakulároknak gondviseletlenségek miatt a nyáj elszakadna, és
azon elszakadott nyájban kár történék, tartoznak az bácsok pakulárjokkal együtt azon
kárt megfizetni.

19. Valamikor a bács az esztenabíró által izen valakinek költség után menni, kivé-
vén az egy császári szolgálton kívül, tartozik az költség után menni; különben a maga
következtető kárát tulajdonítsa magának.

20. Az bács pedig az eszteniával felmenni az erdőre és onnan lejönni köteleztetik,
akkor, azmikor az gazdaság akarja, 12 forint büntetés alatt.

21. Szent Mihály-nap után való őszi pásztorságért egészen karácsonyig az bérfi-
zés lesz minden juhtól egy poltra és egy ejtel gabona, úgy, hogy ha az üdő mián el
kell is választani, ismét ha az üdő engedi, mindenkor tartozzék újra felgyűjteni kará-
csonyig. Ha pedig fele üdőt őrizne és többször össze nem gyűjthetne az üdő mián, ak-
kor az írt bérnek felivel tartozik minden gazda; és az ilyen esetben esztenabíró urami
köteleztetik gyűlést tartani, és az gazdaság mindenkor az bért az üdőknek eltélésekhez
képest meghatározni, hogy sem a pakulár, sem a gazdaság ne károsodjék.

22. Mind az nyári, mind az őszi károkról tartoznak az bácsok, pakulárok számadol-
ni és mindeneknek megfizetni, az gazdaság ítéleti szerént.

23. Az gazdaság pedig az károkról való ítéletit még választás előtt mindenkor tegye
meg, hogy senki sem tudván a kárát, igaz lélek szerént ítilhessen.

24. Minden esztendőben az mikor Szent Mihály-napban választás lesz, azon

gyűlés alkalmatosságával az gazdaságnak ahogy tetszik, határozza meg, hogy hány se-
regben gyűjtődjék fel a nyáj és kiknek lehessen sereget gyűjteni. Senkinek pedig nem
szabad az falu engedelmé nélkül idegen juhokot behozni, sem egyszer, sem másszor, és
ha valaki ezen faluhatározása ellen cselekednék, 12 forint büntetéssel maradjon.

25. Az esztenabírónak pedig tartoznak az bácsok egyszeri fejést — akkor, amikor az
esztenabíró kívánja — megadni savóstól, ordástól.

A fenn írt 25 pontokat helybenhagyván az falunk az hűtösség és possessorátus úr
által subscribáltatván jövődóbeli bizonyosság, megmaradás végett.

Hilibi Osváth István manu propria, possessor, Gál Antal hűtös, Vajda János manu
propria, hűtös, Nagy József manu propria, notarius, Kelemen Ferenc manu propria,
hűtös, Thot Ferenc manu propria, hűtös, Fejér János falusbíró.

ALSÓ-FEHÉR MEGYEI FALUSBÍRÁK SZÁMADÁSAI (1796–1806)

A szabadparaszti, elsősorban a székely faluközösségekkel több ízben foglalkoztunk.¹ A 18. század második felére vonatkozólag iránymutatóként szolgált Hajnal István megállapítása, az nevezetesen, hogy ekkor már minden eltűnik, amit a középkor szokásszerűsége a „kicsiny társadalomalakulatok” védelmére alkotott.² Az erdélyi (talán éppen Alsó-Fehér megyében fellelhető legtipikusabb) jobbágyi falu sokcélú, politelikus alakulat, hagyományos, szerves képződmény. A „történeti falukutatás” igényével, a teljesség megragadásának vágyával rekonstruálni az életvitelét nem könnyű feladat. Új forrásfajták felkutatását igényli, és megkívánja az eddig szóra még nem bírt írásos hagyaték valómástételre késztetését. Jobbágyi falvak falujegyzőkönyveit kerestük ugyan, azonban eddig még sikertelenül. Ezért tekintjük igen jelentősnek a faluszámadásokat³, amelyek elsősorban a közigazgatás síkján megközelíthetővé teszik egy közösségi arculatú csoport, a community interakciói egy részének vizsgálatát s különösképpen a falu és a vármegye viszonyrendszerének az alakulását.

A faluszámadások ugyanakkor azt is tanúsítják, hogy itt a német, román, magyar parasztok egységes falukeretükben, ugyanolyan állami terheket hordozva, a mindnyájukat hasonlóképpen reguláló megyei igazgatás szorításában miként éltek „egysorsú” életüket⁴.

Ezek a bevételek és kiadásokat fől sorakoztató írások a felvilágosult abszolutizmus korában váltak általánossá. A községi vagyonkezelés nyilvántartását és ellenőrzését Mária Terézia császárnő már szorgalmazta, és a kormányzat továbbra is sokszor rendelkezett felőle.⁵

1

Tanulmányunk forrásairól, az Alsó-Fehér megyei bírák bevételi és kiadási jegyzékeinek fennmaradásáról a következőket derítettük föl. Történt pedig 1803-ban, az említett vármegyében „nagy háborúság” Mohai Lőrinc főszolgabíró és az ő fősége alá tartozó szolgabírák között. A főispán — Túri László — előtt ez utóbbiak azzal vádolták Mohait, hogy üldözi, zaklatja a megyei tiszteket és újításokat vezet be. A viszály rendjén gyűlt a bizonyító írás. Így került Túri László irattárába 76 községi költségvetés az 1796–1800 közötti időszakból⁶. 1803. szeptember 2-án Szentbenedeken keltezett levelében a főszolgabíró megírja, hogy a faluháztartási dokumentumok jórészt hivatalba lépése előttiek. Ezeket „csak pro curiositate” gyűjtöttem össze — mondja —, „hogyan lássam az addig való manipulációkat”, a sok „rendetlenséget”. Az 1800-béli számadásokat azután ismét beszédette és ellenőrizte. „Ezen ratiokat, midőn revideáltam — írja — minden processusnak bírái és öregei előtt személyesen az egész circu-

lusban; amely falusbíró és szolgabíró mível és mennyivel liquidáltam, azt publicáltam is." A vizsgálat és büntetés, helyesebben anyagi felelősségre vonás után csupán a pókafalvi járásbeli szolgabíró ismerte el hibáját és kérte, legyen „engedelmes hozzája”; „de a többi — háborog Mohai — egyenesen a főispány úrnak panaszoltak ellenem, hogy én újításokat kezdettem és őket üldözöm". Ő magát ártatlanul bevádoltnak tartja: „... midőn csak az lehet az én hibám, hogy amit egy falusbíró elvesztegetett, ivott volna, azt én miért fordítottam a szegénység könnyebbítésére." Azért nem büntethetik, hiszen mások javára igyekezett cselekedni; végezetül pedig önérzetesen jelenti ki: „és mint privátus ember ezután is azt cselekedném".

A vizsgálat során Mohai Lőrinc főszolgabíróhoz küldött jelentésükben a monoriak például megírják, hogy „vévén a tekintetes úr, főbíró úrnak parancsolatját", összegyűltek, és „értvén a dolgot", kiderítették, miszerint a falusbíró és a szolgabíró jelentős összegekkel károsította meg a falut. Így 1797-ben ők a farkastelkiek helyett négy öl fát adtak, 20 Rfrt-ot költöttek. A szolgabíró ígérte, hogy a pénzt visszaszolgáltatja, de nem tette meg. 1798-ban „oly parancsolatot vettünk a szolgabíró úrtól, hogy regruta kell. De mi fizessünk pénzzel, mert nekünk békeességünk lészen, és úgy fizettünk 30 mfrt-ot." Mint ahogyan hozzáfűzik: a faluban „mai napig vagyon lárma", hova lett annyi pénz? Annál is inkább, mert 1799-ben az újoncállítás megváltása címén ismét fizettek a szolgabírónak 30 mfrt-ot. „Mely dologért — fejezik be a felülről jövő biztatásra született panaszíratot — nagyon alázatossággal instáljuk a tekintetes főbíró urat, méltóztassék rólunk is emlékezni és igazsággal segíteni, mind szegén emberek maradván..."

A balázsfalvi járás falvaiban több helyütt „nincs nevezetes hiba", de például Farkastelkén a szolgabíró jogtalanul fogyasztott vajat, húst, Csesztvén bort, Mihálcfalván az ajándékba vitt élelmiszereket nem lett volna joga elfogadni. Nem egy helységben több költés szerepel a listán a valóságosnál, és e falvakban is jó alkalom a vesztegetésre a katonaállítás. Az összegek, amelyeket szolgabírónak, falubírónak meg kell térítenie, alig haladják meg itt-ott a 10 frt-ot, de ezek az összegek együttesen terhelik a visszaéléssel gyanúsított megyei tiszteket, és főleg korlátot állítanak a további „ingyen szolgáltatást" kisajtoló mohóság elé.

A már említett Mihálcfalván a szolgabíró ajándékot fogadott el, Enyedre magának pulykát vitetett, sajtot vétetett, a beiktatási költségekre sokat számított fel, s a falusbíró osztozott a felelősségben véle. A nótáriusnak fizetett 10 forintot is soknak találja Mohai, és csak akkor hajlandó elfogadni, ha valóban a falu tudtával, engedelmeiből folyósította a bíró ezt az összeget.

A kisenyedi járásbeli számadások ellenőrzéséről készült jegyzékek között a vingárdi a legérdekesebb. Ebből 17 „törvényteleniségre" derül fény. Mindenképpen jellemző az, hogy ilyen mondatokra is találunk a „revízió"-ban: „a főbírónak ajándékba vitt nyúl hazugság". A főispánnak állítólag küldött ajándékot „sem acceptálták". A falusbíró 28 Rfrt 45 krajcárral tartozik mindezért és más hasonlókért a falunak. Ebből a szolgabíró fizet 12 forintot és 12 krajcárt. Girbóban 7 Rfrt 42 krajcárt kell visszatérítenie, Springben 6 frt-ot, Gergelyfáján 14-et. A falusbíráknak szintén gyakran okoz gondot a szigorú számonkérés. A

legnagyobb összeget a gergelyfái Georg Freitagnak kell falusfeleinek visszafizetnie, 49 Rfrt-ot és 11 krajcárt.

Az alvinci járás számadásait vizsgálva látjuk, hogy a sebeshelyi bíró közel 20 forintot köteles visszaadni, s majd annyival kell a következő évben a falunak kevesebbet összegyűjtenie. Kisebb vétségben marasztalták el Szarakszó, Karna, Akmár, Bormező, Sugág előljáróit. Csórán a bíró nem adott be számadást, a kápolnai a felelősségre vonáson nem jelent meg, az alvinci bíró meghalt a számadás összeállítása előtt. Tartaria s még több más falu ratiója pedig „acceptáltatott”.

Néha csak az ügyintézésbeli mulasztások okoztak zavarokat. A bírák nem mindig kaptak nyugtát a költségeikről, s így például 1801-ben a springi communitás a katonák számára adott 10 véka zab, 2 véka búza és 30 porció széna árával nem tudott elszámolni. Mohai Lőrinc főszolgabíró ezért a visszasságok megszüntetésére törekedve készített „egy generális instructiót” a szolgabíráknak „A Falu Költségeiről” címmel. Ennek bevezető soraiban azután tanúságot tett népvédelmi, népboldogító jószándékaról, arról, hogy a felvilágosodás korának eszméit vallva ítéli meg a közigazgatásban munkálkodó férfiak kötelezettségeit⁷. Őt idézzük: „Mind Isten, mind természet, mind hazánk törvényei szerint egy legfőbb kötelessége a közszolgálatra választott személynek, hogy szegényebb sorsú és adófizető embert az szükségtelen és elkerülhető terhelésektől, sartzoltatásoktól egész igyekezettel megoltalmazza.” Ő tehát erkölcsi kötelességének tartja, hogy védelmezze a szegény, adózó köznépet, miután tapasztalatból, „sok méltó panaszokból”, „a falusbírák számvételeiből” meggyőződött arról, hogy a falu költségei igazságtalan és „rendeletlen” terhekké váltak. Magában a tervezetben azután mindenekelőtt azzal igyekszik elejét venni a visszaéléseknek, hogy kiszélesíti az ellenőrzést. Az 1. és 2. paragrafusban megköveteli, hogy a számadáskor legyen jelen az egész falu népe, sőt még a földbirtokos képviselője is. Emellett vállalja, hogy főszolgabírói tennivalói sorába iktatja a „ratiók” felülvizsgálatát: „Mihelyt a számvétel megесik és purizáltatik — írja —, a volt falusbíró utasíttassék hozzám, hogy revideáljam én is a számadását.” Előírja a költségtételek pontos megnevezését (nem elégséges pl. az „ad eventuales Pagi necessitates” jelzés). Megköveteli a nyugta mellékelését, sőt kis „Qvietantióális könyvecske” készítését is, amelybe a vármegye tisztjei szintén kötelesek bejegyezni: mivel terheltek a települést. Részletesen szól a falura nehezedő leggyakoribb költségekről, valamint azoknak igazságos mértékére való leszállításáról. Végül arról intézkedik, hogy: „a falusbírák tétele alkalmazásával a közönségnek is meg kell e változtatásokat mind rendre magyarázni”.

A faluszámadások költségtételeit megkíséreltük csoportosítani. Elsőként az adózással járó különféle mellékes költségeket összesítettük. Másodikként vet-tük az adóhátralék behajtásával, az executióval járó kiadásokat. Harmadik a katonaállításra fordított összegek summája. Negyedik rovatunkba foglaltuk a szolgabírák tartására, az ő és a többi megyei tiszt megajándékozására igényelt forintokat. Az ötödikben a gornnyikok díját tartottuk számon. A legváltozato-sabb, a „falu szükségével” indokolt kiadásokat egyesítettük a hatodikban. Kü-lön, az utolsó, hetedik rubrikában tüntettük fel a bíró adóját, valamint a gor-nyik fejadóját, amelyet szintén a faluközösségnek kellett megfizetnie. Néhány falunak több évről is fennmaradt a számadása. A jobb és teljesebb tájékozódás kedvéért ezt bemutató táblázatokat is közlünk. (Mutatóban csak a marosújvári járás statisztikáját közöljük, de a többiből is említünk példákat.) A számadatok rénes forintot és krajcárt jelölnek. Egy rénes forint — ne feledjük — hatvan krajcárral egyenlő.

Év	Adó	Adó-behajtás	Katona-állítás	Tiztség	Gornnyik	Más	Bíró	Összesen
Marosújvári járás								
1797	4-19	6-57	13-09	—	1-56	3-20	5-56	35-37
1798	4-17	5-46	—56	3-	—56	2-27	5-37	22-59
Maroskoppánd								
1796	3-19	8-14	8-03	2-	1-54	6-55	6-58	37-23
1797	3-43	3-44	4-15	2-	1-14	3-32	10-23	28-51
1798	3-43	4-44	4-15	2-	1-14	3-34	9-12	28-42
1799	3-37	4-47	1-42	2-	1-50	8-33	13-55	35-44
Oláhszilvás								
1796	3-08	6-30	5-46	2-	3-33	14-32	7-58	43-27
1797	3-38	7-54	3-39	3-	3-42	4-53	6-48	33-34
1798	3-43	8-36	—	3-	2-12	2-40	7-20	26-08
1799	3-17	6-4	5-	3-	2-46	8-20	12-02	40-35
Magyarcsesztve								
1796	3-15	7-31	7-	2-	—43	10-18	10-7	40-54
1797	4-59	6-24	5-30	2-	3-20	4-41	3-20	30-14
1798	3-37	4-50	—	2-	—20	3-3 1/2	13-16	27-6 1/2
1799	4-6	2-59	5-22 1/2	2-	1-48 1/2	4-4	13-14	33-34

Év	Adó	Adó-behajtás	Katona-állítás	Tisztség	Gornyik	Más	Bíró	Összesen
Csongva								
1796	4-51	12-23	6-	3-	-40	9-18	10-22	46-34
1797	4-43	6-19	12-20	3-	3-35	5-20	6-52	42-09
1798	4-57	8-28	-	6-7	-37	4-14	14-37	39-
1799	4-26	4-53	13-51	-	-42	4-18	12-45	40-55
Miklóslaka								
1796	3-9	5-8	9-43	2-	1-1	8-	7-33	36-34
1797	3-24	4-51	4-24	3-	1-13	1-29	8-54	27-15
1798	4-27	4-56	-	3-	-20	2-1	11-1	25-45
1799	3-25	5-17	6-	3-	1-12	11-06	6-45	36-45
Oroszi								
1797	3-16	4-30	-	2-	-50	4-24	8-33	23-33
1798	3-52	6-9	2-15	-	2-30	7-3	8-4	29-53
1799	3-45	2-42	-	2-	2-10	3-5	8-3	21-45
Gabud								
1796	4-49	17-14	2-50	3-	4-40	17-02	10-39	60-14
1797	6-28	5-53	6-51	3-	1,33	17-17	15-17	56-19
1798	4-40	4-30	-	3-	3-52	16-18	7-32	39-52
1799	4-48	5-32	4-32	3-	3-50	7-6	11-6	39-54
Maroskáptalan								
1796	3-18	6-32	3-30	2-	-45	8-36	6-9	30-50
1797	3-34	3-52	8-14	2-	-24	3-38	9-1	30-43
1798	3-40	3-45	-	2-	-30	4-54	9-46	24-35
1799	3-01	4-51	2-30	2-	1-42	6-47	10-47	31-38
Marosgesse								
1796	9-52	14-55	7-48	3-	4-28	19-59	13-38	73-40
1797	8-35	11-54	7-	6-59	4-50	15-42	10-53	65-53
1798	7-43 1/ 2	2-42	1-	3-	2-04	7-50 1/ 2	14-54	39-14
1799	5-19	6-31	2-11	3-56	3-57	10-2	9-55	41-51
Cintos								
1796	3-52	12-10	5-	3-	3-05	14-21	9-49	51-17
1797	3-16	5-	4-	3-	2-	5-51	9-33	32-40
1798	3-31	3-6	-	3-	-57	5-26	11-58	27-58
1799	3-45	4-22	6-4	3-	2-55	8-20	12-6	40-52

Év	Adó	Adó-behajtás	Katona-állítás	Tisztség	Gornyik	Más	Bíró	Összesen
Kútfalva								
1796	3-36	12-37	9-	2-	2-57	5-38	7-28	43-16
1797	3-27	4-54	10-43	5-2	2-20	7-34	8-42	42-42
1798	4-41	4-58	—	2-	1-4	4-16	10-45	27-44
1799	3-29	6-29	4-6	2-	3-54	9-33	3-15	32-46
Csekelaka								
1796	3-2	8-10 1/ 2	4-48	2-	2-18 1/ 2	9-5	4-27	33-51
1797	3-14	4-34	3-20	3-	2-59	4-42	8-6	29-55
1798	—51	3-15	—	3-	1-34	3-45	7-31	19-56
1799	3-43	4-35	5-	3-	1-50	4-	6-40	28-48
Maroscsúcs								
1797	3-33	4-48	—	—	2-25	6-23	6-24	23-33
1798	3-28	2-54	—	2-	2-13	2-8	8-35	21-18
1799	3-1	5-36	2-10	2-	3-12	6-55	9-19	32-13
Marosszentjakab								
1796	4-52	9-30	6-20	3-	2-50	13-42	7-23	47-37
1797	3-25	6-27	3-42	3-	3-28	8-24	8-28	36-54
1798	4-9	6-38	—	3-	2-12	6-52	8-37	31-28
1799	3-40	4-	6-7	4-12	3-50	7-3	7-11	36-3

A falvak kiadásai természetesen különbözök. Míg például Drassó lakóinak több mint 100 frt-ot kell fizetniök „a falu szükségére”, Istvánháza népének csak 10 frt-ot kell összegyűjtenie. A népesebb, módosabb falvak többet költenek, függetlenül attól, hogy román, szász vagy magyar többségű a lakosságuk. Mihálcfalva, Vingárd kiadásai meghaladják a 100 frt-ot, s Kutyfalva is majd 80 frt-ot ad ki. Elégge nagy a változatosság egy-egy falu esetében is. Ott, ahol több év számadásai őrződtek meg, egyik évben 70 frt-ot meghaladó summát találunk, s más esztendőben a 40-et sem éri el a végösszeg. Az egyes rovatok között is igen nagyok évenként, járasonként, falvanként is a különbségek. Van olyan járás például, ahol a szolgabírók és tisztek költségei igen kicsinyek. Járandóságként átveszik a számadás ellenőrzésekor járó két forintot, és többet nem fizet sem érettük, sem nekik a falu. Másutt — különösen a főútvonalak mentén fekvő helységeekben — azonban a napidíjuk és ellátásuk igencsak megterheli a költségvetést. Itt-ott — majd látni fogjuk — az ajándékozás ugyancsak szokásosabb.

Szólanunk kell a községek bevételeiről is. Vannak közerdőben inkább bővelkedő falvak, amelyek letarolásra kijelölnek egy darabocská erdőt, s annak árából fedeznek kiadásokat. Így például a mági falusbíró Petru Aleman számadásában olvasható: „Mikor bírónak tettek, kimentek a falusiak, hogy valami cseret szakasztottak a falu szükségére; adott 10 kupa bort...” A főbírónak szintén megírja, hogy „nálunk nincs az a rendtartás, mint más falukban, hogy egy rfrt után a falu költsége felvettessék, hanem nálunk falu költségeire egy darab csere szakasztatik...” 1800-ban „ilyen költséges időben” azonban ez nem volt elégséges, még pénzt is kellett ráróniok a lakosokra. Ugyanabban az évben herpei előjáróként Deák Juon 1 frt 30 krajcárt, 1797-ben az oláhszilvási Balde Juon a falu közös kaszálójából 4 frt-ot vesz be.

Rendszerezesebben tartják számon a bevételeket a bükkösiek. 1799-ben Zilahi András bíró a csekelaki legényeknek ad el fát, és fűpénzt, bírságpénzt szed, Kémény Lajos uram szőlőjébe pedig falubeli napszámost rendel ki, de mindez csupán 2 frt és 2 krajcárt jövedelmez. Egy adó forintra még $2\frac{3}{4}$ krajcárt kell tehát mindenkinek fizetnie. 1800-ban Parkoláb András faluvezetőként szintén főleg fát ad el és sikerül 7 frt 33 kr-t bevételeznie. Így — a különben is kis költség mellett — csak $1\frac{3}{4}$ kr-t kell minden adóban járó forint után fizetniök a lakosoknak.

A magyarózdiak bírása, Magyar István 1799-ben szintén ölfáért, csutakért, ágért, bokrokért, egy kis fűért gyűjt össze 14 Rfrt 3 kr-t. A következő évben pedig Magó Mihály 16 frt és 35 kr-t szerez hasonló módon a falujának. Neki is fel kell azonban még vetnie az ózdiakra adóforintonként 2 krajcárt.

Alsó-Fehér vármegyében meglepően kevés az olyan helység, amely rendszeresen gondoskodik bevételről. Így válnak majd mind hiányossá, csonkává ezek a „bűdzsék”, hiszen sokukban csak a kiadás rovat szerepel. Ezért is a leggyakoribb költségpartizáció az egy-egy forintnyi adóösszeg után kivetett 3–4 krajcár. Ezt a 3 kr értékű garast különben sok helyütt a régi számadás revíziója után begyűjtik, hogy az új bíró ne az adópénzből vegyen el a falu költségére. Meg kell állapítanunk, hogy ez nem nagy összeg, önmagában nem jelent súlyos terhet. Igen sok tíz forintnál kevesebb évi adót fizető falubelinek még egy fél vagy egész forintot sem kell fizetnie. (Számításba vehetjük azonban, hogy egy rénes forintért nemegyszer vásárol szép bárányt a bíró.) Itt-ott magasabb is a rovatal. Tóháton 1800-ban 8 kr-ra nő az egy főre eső részesedés, Besenyőn pedig 1799-ben 10 kr-ra emelkedik. 1800-ban csökken a hozzájárulás. Már csak 4 kr-t ró ki a besenyőiekre a bíró.

Foglalkoznunk kell a jegyző személyével is, hiszen a számontartást vagy az év végi számvetést rendszerint ő végzi el. Mindenesetre így történik ez Karna, Ohába, Buzásbocsárd, Mihálcfalva, Maroskoppánd, Csongra, Maroscsúcs, Oláhbagát községekben. Karnán „a költséget jegyző nótáriusnak” egy forintot adnak, Oláhbagáton öt forinttal jutalmazták, míg Mihálcfalván tízet ad neki a falusbíró, feltehetőleg sok más szolgáltatását is díjazva. Az is előfordul, hogy 18–20 krajcáros költség sejteti a számadásírónak fizetett „áldomást”. Drassóban a „rátiót” a római katolikus eklézsia kántora, Máthéfi Mihály készítette el jegyzői minőségében. „Adom ezen bizonyító levelemet — írja — arról, hogy 1800-ban Drassón a falusbírónak, Josif Urszának én voltam a nótáriusa és a falu költségeit én írtam be a listájába...” A falu-költségvetések nyelve magyar, német, latin és román.

A füzetyszerűen egybekapcsolt vagy különálló lapokra írott számadások szerzői között a helybéli papok, a „popá”-k is szerepelnek. Ők rendszerint a románul írott számadások megfogalmazói. Egyeseket közülük latin, másokat cirill betűs írással vetettek papírra. (A csórait kivételesen románból fordították magyarra.) Jellemző, hogy a főkormányshék a királyi perceptorokat, rectificator commissariusokat, viceszolgabírokat eltiltja a falusi jegyzői tisztség vállalásától.⁸ Alsó-Fehér megyében nincsenek ilyen funkciójú férfiak a nótáriusok között. Annál inkább szerephez jut a szolgabíró a számadás megvizsgálásában, ami az ő feladata. Ezért rendszerint két forintot vagy annál valamivel többet vesz fel a falvaktól. Mohai Lőrinc főszolgabíró említett tervezetében sokallja a számadásellenőrzéskor folyósított hagyományos járandóságot. Ezért megszabja, hogy „ezen munkáért pedig, minthogy egy nap könnyen el lehet végezni, ezentúl többet egy Rfrt diurniumnál szolgabíró úr ne merészeljen venni a falutól”. Negyedszázad múltán, 1825-ben a bécsi udvar még szigorúbban intézkedik. Rendeletben közli, hogy: „a falusi ratiokat csak olyan alkalmatossággal vegyék elő, különben is kevés időt kívánó revisió végett, midőn a helységben más hivatalos foglalatosságokért különben is mulatni kénteleníttetnek”.⁹

A bírói számadások elkészítői nyelvi szempontból is érdekkeltő iratokat hagyományoztak reánk, hiszen a népi beszélt nyelv szókincsét, régi intézmények, eljárások nevét rögzítették. Különösképpen a pénzügyi-igazgatási folyamatokban született és meggyökeresedett fogalmak, elnevezések tarthatnak számot megkülönböztetett figyelemre, miután több nyelven — román, magyar, német, latin szóval — neveznek meg jelenségeket, pénznemeket és így tovább. Ez utóbbiak közül említendő meg példaként a következőket: húszas — husosi;

dutka — dutce; poltura — poltra — potori; peták — petaci; márvás — măriesi; garas — groși — groșițe — ihorgosi stb.

Valójában a román nyelvi hagyaték a legjelentősebb. Az a nyelv, amelyen ezek a faluszámadások íródtak, nehézkes, változó szintű — azért is, mert a feljegyzéseket készítők szűkszavúságra, szövegbeli rövidségekre törekedtek. Az azonban tagadhatatlan, hogy egy sajátos, tökéletesen érthető „hivatali” nyelvezet ez, amely tükrözi, rögzíti az erdélyi román népi, paraszti nyelvet a 18. századi formáiban. A latin betűkkel írott szövegekben a hangtani spontaneitás elvét követik, tisztelve a nyelvjárási ejtismódot (o mers — au mers; elea — acelea; tăta — toată; oamini — oameni; ficiori — feciori stb.). A nyelvtani, a helyesírási következetességet, egységességet e korban még nem lehet a szerzőktől számon kérni. Töreksenek arra, hogy kettős i-vel írják a többesszámbeli alany- és tárgyesetet. Hasonlóképpen oldják meg néhányszor az egyes számú nőnemű birtokos esetet is. (például: hârtiei — hârtii, vagy cătănieni — cătănii stb.). Más eltérések a mai nyelvtani szabályoktól természetesen még fellelhetők, ezek azonban a nyelvészek hozzáértő vizsgálódását igénylik. Itt még azt említenék meg, hogy a magyar nyelvi hatás szükségszerű ezekben a hivatalnak szánt szövegekben. Mindenekelőtt a szókincsben lelhetők fel módosult vagy magyar nyelvből átvett elnevezések. Így például a „patkópénz” neve sokszor „tălpășag”, „telpeșag”, gyakran szerepel azonban a főispán — fișpan, a szolgabíró — szolgebireu, komiszár — komisareș, bíró — bireu, bírák — biraile és így tovább. Sajátosak egyes román nyelvi hangok latin betűs átírásai is: turtsi — turcii; karnye — carne; sze duke — să ducă és így tovább.

6

A számadások forrásértékét növeli az, hogy működő, cselekvő faluközösségről szóló sajátos, hiánypótló tudósítóink. A jobbágys falvak, amelyek önállóan jegyzőkönyvet nem vezettek, e költségösszeírások útján is izentek az utódoknak, küldték gyér jelzéseiket múltta enyészett életvitelükről. A kiadási tételek a communityt elsősorban mint a legalsó szinten álló igazgatási egységet mutatják be; valójában mint adófelszedő, katonaállító, állami vármegyei igazgatást kiszolgáló alakulatot, intézményt. A tisztséggel, a megyével való kapcsolatot tükrözik tehát elsősorban, s azt az alávetettséget, amely egyformán sorsa akármilyen hitű, nemzetiségű Alsó-Fehér megyei „szolgáló” embernek.

Ahhoz azonban, hogy a jobbágyparaszti faluközösség a fölöttes igazgatási testületek számára szervezeti keretként felhasználható legyen, kellett a régi önrendelkezések, a hajdani meggyökeresedett önzorgatási szokásszerűségek. A felvilágosodott abszolutizmus korabeli államvezetés korszerűsítő igyekezete azután erre építkezve formálta használhatóbbá a faluszervezetet. A feudális vármegye pedig szolgáltatta azokat a tisztségviselőket, akik ezt az apparátust céljaik érdekében működtették, dolgoztatták, ellenőrizték, fegyelmezték. Ők voltak tehát mind a Habsburg Birodalom, mind a nemesi vármegye uralmának

letéteményesei és hatalmuknak közvetlen gyakorlói. Ebben a szerepkörükben ismerhetjük meg közelebbről őket.

A *főispán* neve fel sem tűnik a számadásokban. Tisztét megnevezve csak akkor említik Túri Lászlót, amikor beiktatása, installálása alkalmával néhány falu élelmiszert küld. Vingárd hozzájárulása 1800-ban 2 lúdfi, 1 kupa vaj, 20 csirke és 100 tojás, a mihálcfalviaké pedig: 6 lúd, 1 kupa vaj, 1 harcsa és más halfajta. A *viceispán*nak szintén kedveskednek hallal, vajjal s más hasonlókkal. Amikor úton jár és például Búzásbocsárdon meghál, Sigmond Mihály bíró és Triff Ion esküdt 36 kr-ért 4 kupa bort vásárol, majd megpótolták azt 52 kr értékű italneművel. Néha gornyikját (küldöncét) meneszti valamelyik faluba, és őnéki ajándékoz a bíró, nemegyszer azért, hogy megbízatását ne teljesítse. A bocsárdiak jegyezték fel: „Jövén az ispán gornyikja, hogy töstént adjak 4 lovat. Amiért eltaszítottam, hogy másunét vettek, adtam 2 kupa bort.” A *főszolgabíró* alig szerepel a költségjegyzékekben. A vingárdiak adta nyúlról is kiderül, hogy azt a bíró család módon írta be a számadásba. A főbíró, Mohai Lőrinc kétségbevonhatatlan tisztessége, reformersége egyaránt közrejátszik abban, hogy neve hiányzik a mi iratainkból. Elődje, igazgatni járván, természetesen elfogadott ebédet vagy vacsorát.

A felsőbb igazgatási hivatalbeliek közül a *szolgabíró* érintkezik leggyakrabban a faluvezetőkkel. A körzetébe tartozó falvakat igen sokszor keresi fel. Már a bíró beiktatásán ott van például Kákován és láttuk, hogy ő végzi a számadások ellenőrzését. Kútfalván egy esztendőben hétszer fordul meg. Vendégül látását, intertentióját az igazgatási rendszer szellemisége kötelezővé tette. Meg is vásároltak a bírák néhány font húst, ó- vagy újbort, pálinkát, amikor adóügyben, katonaállítás miatt, az ölfabeszolgáltatás dolgában, út-, hídcsináltatás ügyében vagy éppen a madár-, verébfejek beszolgáltatását ellenőrizve megjelent. Némelykor cselédje, szolgálja, kocsisa kíséri, s ilyenkor a költség is többre rúg. Jóindulatát azzal is igyekeznek megszerezni, hogy családtagjainak kedveskednek. A vingárdiak a Kolozsvárról hazautazó szolgabíró-fiút ebédeltetik meg. 1800-ban Gergelyfájára a szolgabíró egy nemes úrral, gornyikkal és szolgáljával érkezik vendégségbe. Enyedre menvén két nemes úrral, három gornyikkal pihen meg a faluban, Kolozsvárra utaztában pedig este tér be ide, és társaival elfogyaszt három font húst, fél font szalonnát és négy kupa bort. Időnként törvénykezési ügyekben járnak a szolgabírók és jóllehet nemes urak vitáit igyekeznek megoldani, a falunak kell a „szíveslátásról” gondoskodnia. Van azonban olyan járás is, ahol a szolgabíró éveken át egy krajcár értékű ételitalt sem fogyaszt és ajándékot sem fogad el.

A tehetősebb, több igazgatási problémával küszködő falvak különösképpen igyekeznek a megyei tiszt jóindulatát megnyerni. Az ünnepnapokon gyakrabban tisztelik meg őket. Drassó küld egy kupa vaját, Alamor karácsonyra egy nyulat, pünkösdre egy bárányt. Az ohábai bíró azt írja, hogy vett egy malacot, „melyet karácsonyra vittem, ahuva be illett”. Halat, baromfit, mézet, sajtot mívesnapokon is visznek be a „tiszt uramnak” a székhelyére. A szolgabírói visszaélések ellen fellépő Mohai Lőrinc az 1796–1800 közötti időszakban adott önkéntes vagy kieroőszakolt „ajándékok”, a költséges vagy túl gyakori vendégül látások árát visszafizettette tisztjeivel a községeknek. Az újoncok, a kötéllel

fogott vagy sorshúzással bevonulásra ítélték, az ún. „tyró”-k számát a főbíró alárendeltjei néha csökkentették, egy-egy falut megkíméltek a katonaadástól — természetesen pénzbeli ellenértéket igényelve. Mohai — mint láttuk — arra kötelezte őket, hogy „refundálják”, fizessék vissza ezeket az összegeket.

A helyi és a felső igazgatási szerveket összekapcsoló szolgálattevők sorában számottevő szerep hárult a *commissarius*okra. Régi funkcionáriusok ők, de Mária Terézia uralma óta egyre gyakrabban szóba kerülő emberek. Egy-egy járásban kettő-kettő volt belőlük. Fizetésük ugyancsak 50 frt-ra rúgott. Feladatuk szélesre méretezett. Mindenekelőtt a katonaság elszállásolásával, kvártélyozásával és ellátásával foglalkoztak. Közéjük tartozott a készletgyűjtő „magazionális *commissarius*” is. A tisztségnév a falusi szóhasználatban azután kiterjedt mindazokra, akik valaminő állami tennivaló végrehajtói voltak. Szerepeltek tehát a számadásokban „adóhajtó *commissarius*ok”, „ölfa *commissarius*ok” és így tovább. A „szolgabíró *commissarius*a”-ként is emlegetik őket és találkozhatni velük mint az eklézsia püspökfenntartó járulékát (*darea vlădicului*) felszedő hivatalbélivel is. A springiek pedig külön tartják nyilván az „*executor commissarius*”-t, azt, akit mint adóvégrehajtót, „*executor*”-t a későbbiekben fogunk bemutatni. A „*commissarius*” a szolgabíró nevében nemegyszer azért ment ki a falukra, hogy megszervezze a katonafogást, a tyroállítást. A sebeshe-lyieket pedig azért kereste fel, hogy a bírakat tömlőcbe vitesse, lévén, hogy az előírt számú újoncot nem küldték be az ezredhez.

Kancellistáknak (*căntărești*) nevezett biztosok szintén megjelennek a falvakban az igazságügyi fórumok számára tanúvallatást tartani (or *făcut vălăteș*), természetesen valaminő pereskedés dolgában.

A vármegyei ranglétra alsó fokán a *gornyk* áll. Neve különféle szerepkörökben működő szolgálattevőt takar. Általában ezen a néven talán leggyakrabban az erdőőrt, az erdőkerülőt említik. De a vigyázkodás mint feladatkör itt-ott a román határpásztort, mezőt őrzőt is „*gornyikká*” teszi. Az úri, vármegyei, falusi szolga is lehet *gornyk*, éppen úgy, mint a hatósági alkalmazott. A számadások szerint azonban helyzete leginkább a vármegyei hajdúéhoz hasonlatos. Alsó-Fehér megyében sokan vannak. Számukat pontosan nem állapíthattuk meg, de egy-egy falu nevével társítottan is említik így őket: springi, vingárdi, kisenyedi, pókafalvi, girbai *gornyk*. Érdekes módon 1816-ban már bécsi udvari rendelet korlátozza számukat, hiszen kényelmes többit küldözgetni belőlük, miután nem a vármegye, hanem a falu fizeti őket. Ezért „méltóztatott őfelsége a főtiszteknek a megyebeli s egyéb publica adminisztrációnak kötelességeivé tenni, hogy minden processusokban járásokban a *gornyik*ok száma a legszorosabb szükséghez alkalmaztassék, hogy azoknak számát a szolgabírák magok tetszések szerint az előjárók engedelmé nélkül ne nevelhessék...”¹⁰ Mint a császári rendeletből is kitűnik, elsősorban a szolgabírók, viceispánok munkáját segítették, az ő rendelkezésükre állottak. A faluszámadásokból megtudhatjuk, hogy miként a falusi „polgárok”,¹¹ ők is a határozatok, parancsolatok, munka-és pénzszolgáltatások hírré tevői, az „ordonanciák”, „*cursusok*”, „*publicatiok*”, „*circularisok*” közvetítői. Valójában tehát ők a küldöncök, hírvivők, futárként igénybe vett „megyei funkcionáriusok”.

Teendőiket végezve igen sokszor váltak a fehér megyeiek vendégeivé. Kút-

falván 14, Veresházán 19, Oláhbogáton 20, Szászpatakon 21, Vézán 24, Springben 29 ízben jártak egy esztendőben a gornyikok. Girbát legtöbbször körlevelekkel keresik fel. Parancsolatot hoznak, hogy tyrót kell fogni, itt járnak elszőkött katonák miatt, négyen végrehajtani jönnek, mert nem telt ki a követelt katonaszám, két gornyik a bírót kíséri, hogy regrutát fogjanak. Majd a bírót viszik be a szolgabíróhoz, kéri a falu számadását, ezt követően a falusbíró a számadásokkal együtt idézik meg, sőt megbotoztatásra is elhurcolják. Az adót nyugtázó ún. Veres könyvért is kiszállnak, járnak „madárfejekért”, fuvarba lovat, szekeret hajtanak, utakat, hidakat vizitálnak, tolvajok elfogására szükséges „embert hajtani” mennek, egy lopott juh dolgában fáradoznak, kísérik a szolgabíró, de az is megtörténik, hogy csak átutaznak a falun. Valójában tehát minden falusi szolgáltatás (köztük a katonai élelem, „élés”, ölf) megkövetelése, kikényszerítése gornyikjárást eredményez. Időnként emellett ellenőrzik például az utak, de főleg a hidak állapotát, a katonaállításban segédkeznek, és jelentős szerepük van a tolvajok üldözésében, elfogásában, bekísérésében. Az ispánlakai például akkor látják vendégül őket, amikor éppen gyilkost fognak el. Buzásbocsárd lakóinak pedig négy gornyikot kell kiszolgáltatniuk, mikor azok rabokat kísérnek.

A napjainkbeli vizsgálódónak úgy tűnhet, hogy a falusi emberek szívesen vállallják ezt a sok szolgálatot. Govrila Gábor, Zaharie Bokarnyet, Juon Penna, „Zaharie”, „Kosztandin”, de főleg „Josziv” gyakori vendége például a vingárdi „falunagynak”, Andreas Bogeschnek. Szászcseréből pedig egy ízben három gornyik idéz be egyetlen embert, Achim Morart.

A marosújvári járásbeli költségfelelőségeknek az előző lapokon közölt összesítő adatai tükrözik azt, hogy anyagilag milyen terhet jelentett az őjövés-menésük a faluközösségeknek. Mindenesetre megillette őket a kiszállási díj, az „úton járónak” hagyományosan kifizetendő patkópénz (tálpásag), ami általában hét krajcár volt. Az is előfordult azonban, hogy kedvüket keresve két sustákot, tizenkét krajcárt fizettek. A fertály pálinkát vagy a kupa bort szintén kimérték nekik mindaddig, míg Mohai ezt a díjazási formát meg nem szüntette. Toma Flora springi falusbíró 1800-ban azonban megvallotta, hogy át kellett hágnia a rendelkezést: „Miolta megtiltották, hogy a gornyikoknak ne adjak bort — írja —, ki nem állhatván elüllek, attam 7 cupát, ami 1 frt 10 kr-ba került.” Van olyan falu is, ahol egy font húst vagy éppen hármat „főznek” meg nekik, s a lovas embernek szénaporciót is kiutalnak. Az is megtörtént, hogy a gornyikok kedveztek a közmunkára kirendelt falunak, vagy elnézőek voltak a hibát elkövető bírakkal szemben, azért azonban szintén bor vagy pálinka járt. A buzásbocsárdi példát már idéztük. Amikor pedig néhány szekér homokot kellett Alvincze szállítani, a kákovaiakra két szekérnyit vetettek ki, de a gornyikot jobban megfizette a falu, s így csak egyet rótt ki rájuk. A girbai gornyik a vingárdiakat vámolta meg: „a hídon egy lyukat kapván ivott a falura két kupa bort”, 12 krajcár érőt. Mindamellet a falu fizette a gornyik fejadóját, a capitis taxa díját, rendszerint két forintot. Ugyanakkor mentes volt minden közmunka, „közteher” alól is. Érthető, hogy Mohai rendteremtőnek szánt tervezetében egy pont az ő javadalmazásukkal foglalkozik: „A gornyikok is — írja — a közgazság ellenében sok költséget téznek, holott azért fizeti az ók capitis taxájo-

kat a közönség, hogy ők ezért szolgáljanak. Azért ezentúl egy gornyiknak is diurnuma nem lesz, mert a nem illik, hogy a szolgabíró egy publicációval a gornyikot elküldgye és ezért ő diurnumot végyen. Mikor malitiosus rossz embert fog el a gornyik — felsőbb tisztye rendeléséből —, azért az eddig való szokás szerint az maga három márvását az elfogottól végye meg. Különben más esetben senkitől egy krajcár diurnomot sem lesz szabad ezentúl venni.” Az említett 1816-béli bécsi udvari rendelkezés azonban a szolgálattétel idejére Erdély egészére kiterjedően engedélyezi az „ingyen intertenciót”, tehát az ellátást. Feltehetőleg Alsó-Fehér vármegyében sem sikerült a faluközösség érdekeit védve minden fölsorolt többletjárandóságuktól megfosztani őket.

7

A faluszámadásokban szűkszavú megjegyzéseket találunk az egyik leggyakoribb paraszti gondról: az *adófizetésről*. Részletezni, magyarázni annak idején nem kellett, hiszen mindaz, ami a „contributió”-val függött össze, túlon túl ismert alkotóeleme volt az ő életüknek.

Legterheesebb az állami, országos adó volt, s ehhez társult a megyei háztartás költsége, valamint más fizetnivalók is. A sebeshelyiek bírása az országos, a nemesi, valamint a „szász” adót viszi el a perceptorhoz. Valójában a háziadó 1762 óta kivételt a megyék rendelkezése alól, és azt az országoshoz csatolták. Szó esik a szászcsoóri számadásban a magistratus adójáról (*darea magistratului*), amit egy katona és egy biztos kíván behajtani. Említik az ortodox papok püspökségfenntartó hozzájárulását is (*darea vlădicului*), amely a sidoxiával lehet azonos. Ezt a lázbeli pap adja kézbe az adószedő biztosnak.

Az országos adó összegét csökkentette a „naturálé”-adás. Úgy is mondhatnók, hogy törleszteni lehetett a pénzadót búzával, kenyérral, hússal, zabbal, szénaporcióval. A bekvártélyozott vagy átvonuló katonák számára adott élelem és lovaiknak szállított abrak árát pedig levonták az adó összegéből. „Amikor katonák jöttek — jegyzi fel a szarakszói bíró, Cristea Oprea —, élelét fizettünk, szénát, zabot” nyolc forint értékben.¹² „Ide jövén a kompánia — írják az oláhcsesztveiek —, tehénnyúzásért adtam a strázsamesternek és quártélymasternek három kupa bort.” Majd a strázsamester ismét borozott, két kupányit fogyasztva ez alkalommal. A borsómezőiek inkább a szolgabírónak adnak hat zlotot és két húszast élés fejében. Mások is választják ezt a megoldást. Azért vannak kiadásai, amelyeket csak úgy jelölnek (pl. az oláhbogátiak): „jött egy német”, vagy másutt: „jöttek a katonák”. S jár pénz a mészárosnak is, aki a katonaság számára tartja a tókéit. A karnaiak is „vágóbeli kárt” fizetnek, olyan állatokért, amelyek „katonák számára vágattattak”. A naturálék beszolgáltatása azonban komoly anyagi áldozatot jelentett a parasztság számára, miután azt nekik nem a napi, piaci áron számolták el, hanem régen megállapított, kisebb összegért. Ezt nevezték *deperditának*, ami „... abban áll, hogy a mi adózó népünk — írja a statisztikus Fényes Elek — köteles a katonaság számára zabot,

szénát, kenyeret szolgáltatni azon az áron, amely még M. Teresia alatt szabott meg... s e katonaság tartásából származott vesztesség neveztetik deperditának.”¹³

Ölfaadással is tartozik a megye népe. Alsó-Fehér tisztsége panasolja, hogy a „károlyfehérvári erősséghez esztendőnként 3000 öl fát kell szállítani”. A forspont is súlyosan terheli az adózókat.¹⁴ Szentjakab bírája 1799-ben egy és fél öl fa „bonificatiója” címén csak két forintot vételezhet be a falu számára. Érdekes az a Láz falubeli eset, amelyet 1800-ban a helybeli pap, Irímie Breazu örökít meg, nevezetesen, hogy az ölfaadásra költött összeget a falu népe szeme láttára a bíró az ajtókeretre (uscior) jegyezte fel.

A faluszámadások a francia háborúk időszakából valók. Érthető, hogy az adóprés ekkor erősebben sajtolta ki az Alsó-Fehér megyeieket is. „Hadi segedelem titulusa alatt” 1797-ben több mint 46 000 frt-ot kellett fizetniök, a Ferenc császárnak járó „korona ajándéka” 5442 frt-ot, a néhai Lipóté pedig 3927 frt-ot tett ki.¹⁵ Az adóhátralékuk állandósult és a megye 1797-ben az 1768 óta felszaporodott tartozások felszedésére ad utasítást, és parancsolja „... ezen majd egy közönséges emberi élet idején felyül haladó régi perceptoriális restanciáknak tisztába való hozását...”¹⁶

Az adóügyekért a legfőbb felelősséget viselő, rangban a főbíró után, de az alispán előtt álló tisztségviselő a *regius perceptor*, a királyi adópénztáros volt. Ezt az állást Vitéz László töltötte be. Nem sokat emlegetik őt a számadásokban, hiszen néha kap csupán ajándékot. Egy ízben Buzásbocsárd elöljárósága sajttal kedveskedik neki, máskor Szebenből jövet e faluban szállást kap, 1 frt 25 kr-t költ megvendéglésére a helység. A vitás kérdésekben övé a döntés joga. Így kell Mihálcfalva adóbehajtási ügyében határozatot hoznia, s az ő parancsolatjából viszik a vingárdi folnagyot kötve Magyarigenbe, adóhátralék miatt.

Annál többször emlegetik az „adóíró” és az „igazító” biztosokat, a *recticator commissarius*okat. Valójában hosszas munka és többeké az adóalajstromok, a tabellák összeállítása. Az „adóírásnál” jelen vannak a falu esküdtjei, az „öregei”. Sorra veszik a helység minden egyes lakóját. Megállapítják, mekkora az adóalapja, milyen összegű fejadót kell fizetnie és így tovább. Adataik hitelességét esküvel kell megerősíteniök. A vingárdiak írják: „azoknak az öregeknek, akik velünk ültek az adóirogatáskor”, négy kupa bort vettek. Az adó megírásáért — jegyezték fel a buzásbocsárdiak — a „scribáknak” öt forintot fizettek. Elátásukra — hús, bor, pálinka árába — pedig két és fél forintot költöttek. Gergelyfján két napig folyik a tabellakiigazító, véglegesítő munka. El is fogy 1 ferfály pálinka, 11 kupa bor, 10 font hús. A *rectificator*ok mellett azután működésbe lépnek az „individualis commissariusok”, akik 4 kupa bort és 4 font húst fogyasztanak, két alkalommal is. Végül diurnum ugyancsak jár „az uraknak”. Megjárja a falut az „arenda perceptor” is, aki a dézsmálást intézi. Két szolgáját szintén itatni, etetni kell s útravalóval is el kell látniök őket.

Az adótartozás nem csak a megyei kimutatásokba kerül be, hanem rováspálcákra is rávésik, minden adófizető számára ellenőrizhetően. 1799. évbeli fő-kormányshéki rendelet előírja, hogy „ennekutána az eddig szokásban volt, és a falusbírónál tartani szokott egy részű hosszú rovások helyett, minden *contribuensre* nézve külön-külön különböző két felé hajtott rovások vulgo czinkos

nevezetűek, melyeknek egyik része a bírónál, más része pedig magánál a contribuensnél legyen..."¹⁷ A számadásokban nyoma maradt az adórovás-pálcák rendszerének. Gergelyfáján írták be a kiadások közé, hogy „mikor az adót róvásokra vették, attak az öregeknek 6 kupa bort”. Az alamori esküdtek az adót szintén „rovásra rótták”, a kisludasiak „rovásokra vágták” és a kiskerekbeliek is rovásra „tették fel” az adót, természetesen mindenütt borral vendégelve meg a közösségnek munkálkodókat.

A falu-költségvetésekben szokatlanul nagy összegeket nyugtáztak a *rectificator commissariusok*. Munkájuk ellenértéke két és hat forint között váltakozik. Szokatlan, hogy nem napidíjat kapnak, hanem meghatározott összeget, s emellett még tartásukra is költenek.¹⁸ Mihálcfalván hat frt-ot fizetnek tevékenységükért. Emellett elfogyasztanak 16 font húst (disznó-, tehén- és juhhúst), 3 halat, 11 kupa bort, 2 fertály pálinkát (és fél font hájat is kapnak, bizonyára kocsikerék-tengely kenőnek). Mindenesetre vigasztaló volt az adózók számára, hogy évente csak egyszer számolhattak a *rectificatorok* látogatásával. Ezeknek a helyi munkálkodásoknak időtartamát a főkormánysház is sokallta. 1799 nyarán rendeletben állapította meg: a *rectificatorok* restül végezték feladatukat, azért, „hogy a falukon tovább élődgyenek”. Az adótabellákat pedig későn vagy hibásan adták át a revíziót végző *perceptoroknak* (akiktől különben függeni nem akartak).¹⁹

Ezek a királyi *perceptorok* (*impreiptor, preftoriu*) vezették a „*Quietantió-nális könyvet*”, a már említett „*Veres könyv*”-et. A falusbírák óhózzájuk vitték be az esedékes *contributio*-részletet. A hátralékok miatt pedig személyesen mentek ki a községbe. Ha viszont hivatalbéli dolguk gátolta ebben őket, mozgósították a szolgabírákat, de főleg azokat a *commissariusokat*, akik azután katonákkal, lovas legényekkel szálltak rá a restanciás falusbíróra. Náluk kellett a nyomtatványokért fizetni, ők vették át a pénzeszacskóhoz szükséges vásznat, cernát, a lekötésükhöz szükséges spárgát. A rakatóiak két sing vásznat 20 krajcárral váltottak meg, s a *Veres könyv*ért 20 krajcárt adtak, a drassaiak pedig 30-at.

Az „adógarasokat”, az illetékes *perceptor* színhelyre szállító bírák, esküdtek költségeit a falu fizette. A bíró magára és lovára költött, a hidakon, réveken, „a hajónál” vámot, díjat fizetett. A vingárdi bíró Gyulafehérvárra ment az adóval, de három napot töltött falujától távol, miután sok bíró gyülekezett össze, s lassan folyt az ügyintézés. A sugági bíró 14 ízben vitt pénzt a *perceptorhoz*, s magára, valamint lovára 13 frt-ot költött. Szokásban volt az, hogy ajándékként egy nyulat, kevés vajat, faggyút, sajtot adjanak. Toma Flora springi falusbíró számadásában az áll, hogy „kilenc versen vittem ajándékot [a *perceptor*nak], minthogy üres kézzel nem mehettem”. A *perceptorok* szintén gyakran látogatják meg lakhelyükön az adófizetőket. Költségeiket természetesen a bíró fizeti. Az *executor commissariusok*, az „adóhajtó biztosok” ugyancsak nagyon sokszor „élődnek” a falvakon. Láttuk, jelentősek az adóhátralékok, s a vármegyei hivatalnokokat felsőbb hatóságaik szorítják, hogy ők azután az adófizetőket kényszerítsék fizetésre. Azzal is megfenyegetik őket: szűkre szabott fizetésüket kobozzák el a hátralék fejében.

A falun „vendégeskedő” tisztségviselők sorában jogosult népszerűtlenség-

től övezettek az *executorok*. Azzá teszi őket munkájuk, hogy hosszabb időre is megszállnak egy-egy helységben, s nem egyedül, hanem fegyveresekkel, katonákkal egyetemben. Tegyük még hozzá, módszereik sem mindig szelídek és kíméletesek. Egyiküket, Moldován Simion Bergyánt még teljes nevén említik, van, akit Dési úrnak neveznek, de másokat csak úgy emlegetnek, hogy „Zsiván”, „Czintzok”, „Zinovicu”, „Gyirku”.

Hadd idézzük kissé részletesebben a girbai számadást tevő falusi bíró tanúságtételét: „Az adóhajtó commissarius reám jöven az adóhajtásra, két katonával, hat nap mulattak rajtam. Minden napra vett a commissarius patkópénzt, két-két sustágot, 12 krajcárt [ennyi különben a patkoltatás díja is], a két katona pedig egy-egy sustágot. Ekkor nem publicáltatván még, hogy az executoroknak italt ne adjunk, és vettek rajtam a hat nap alatt hárman hat kupa bort, kupája krajcár 10. Azonkívül minden napra egy-egy fertály pálinkát, krajcár 9 fertálya.” Néhány sorral alább így folytatja: „Megint megérkezvén az adóhajtó commissarius úr őkegyelme két mérges katonákkal rajtam lakott hét napokig...” Majd azt írja: „Megint reám jött az executor commissarius három katonával és rútul bánván velem, hogy a pénzt miért tartottam magamnál...” A bírónak Abrudbányára kellett volna az adópénzt bevinnie, és hogy ne fáradjon, valóban késedelmeskedett. Ültek is a nyakán ismét hat napig, amiközben „a commissarius úrnak gustusa érkezvén tojást enni”. Azt is megírja, hogy: „Egész esztendőn által az adóhajtó executorok számára és a gornyikok számára a nálam levő rovásom mellett vettem százöt font húst, fontját öt-öt pénzivel (4 frt 47 kr).” Végül még felesége bántalmazásával is megzsarolják, amit ugyancsak felpanaszol a számadást ellenőrző főbírónak: „Az én jelen nem létemben — írja — az adóhajtó commissarius egy szekeres huszárral házamra jöttek, feleségemet megkötötték és kötve a határra kivitték, s nem akarták elbocsátani, amíg nem fizettem hat sustágot s egy garast készpénzt és egy fertály pálinkát 8 krajcárokon.” Vézán a Zsivánnak (Zsiváynak) titulált executor a hátralékos embereket „berekesztette a pajtába”. A magyarsüllyei falusbíróért, akit tömlöcbe zárnak a restanciáért, a lakosok „lánc váltság”-ot fizetnek. Az oláhbogátiak szívesen adnak az executornak két kupa bort, csak hogy ne menjen ki újra „portiot hajtani a szegénségre”. A sebeshelyiek pedig egy és fél kupa vajjal ajándékozták meg, bízván abban, hogy egy időre megszabadulnak tőle.

Az adóvégrehajtásban jeleskedő férfiak jelenléte a faluban minden szempontból igen-igen terhes. Az ohábaiaknál 15 ízben 51 napot töltenek, Bogáton, Kisludason 49, Veresegyházán 37 napot időznek. Mohai Lőrinc főszolgabíró ezért is veti fel tervezetében azt a változtatást, hogy ne a falu, hanem az adóval tartozó ember fizesse az executorokat. „Az adóhajtó executorokra — írja — esik több költség. Kik közül némelyik írástudatlan, és így nem alkalmas a quietálásra, de különben is a királyi rendelések az executorokra nézve azt tartják, hogy az adóhajtó commissarius és executor diurnumát ne a közönség, hanem a privatus fizesse. Mert az nem is edgyezik a köz igazsággal, hogy aki befizette az adóját, az szintén úgy fizesse az executorokra való költséget is, mint a fizetni nem akaró engedetlen vagy tehetetlen.” A bírónak parancsolja meg a szolgabíró az adószedést — mondja —, és ő büntesse a késlekedőket.

A következő évben, 1801-ben március 5-én a regius perceptor, Vitéz László

viszont éppen a főbírónak való engedelmeskedés miatt inti meg a mihálcfalvi falusbíró, Nicolae Aldeát. Az ő döntése az: „... tartozik a falusbíró maga házában tartani az executorokat és az renitens contribuenseket maga házához vitetni s ottan mindaddig tartani, amíg az proportionált repartitio szerint megadják a contributiojokat...” Vitéz László azt is tudni véli, hogy a bíró nem „capax” egyedül a pénz felszedésére, ezért küld executort és „reguláris katonát”, akik addig nem mennek el a bíró házatól, míg fel nem hajtanak 300 frt-ot, s azt „bé nem adminisztráltatják a királyi cassába”.

A királyi adópénztáros végül az executor munkadíját is meghatározza: „Az commissariusnak leszen patkópénzre egy peták (7 kr) minden napra és regulamentális intertentiója; a katonának pedig egy garas (3 kr)”. Az intertentiót, az ellátást nem határozza meg pontosan. Hadd idézzük tehát forrásként a népmesét: „... mivel a leginség ki van fáradva, pihennyenek” — mondja a mesebeli mészáros legény s elrendeli —, „hogy kapjan mindegyik egy fél fant húst s egy fél kupa bart”.²⁰

8

Az „úrdolgások” lakta communitásoknak egyik meghatározó vonása az, hogy jelentős mértékben használja fel őket mind a megyei, mind az állami igazgatás. A számadások sűrű adóügyei bejegyzéseit látva a történetkutatók hajlamosakká válhatnak arra, hogy egyszerűen felülről működtetett adóbehajtó intézményeknek tekintsék a jobbágyparaszti faluközösségeket. Hasonló képzeteket kelthet bárkiben az, ha a község katonaállító, tyro-beszolgáltató funkcióval kapcsolatos feljegyzéseit veszi számba.

A Habsburg Birodalomnak gyötrő pénzszomja és katonaéhsége ismeretes. Ferenc császár a koronával egyetemben a francia háborúkat is örökölte és félmillió arany hadiadóval, másfélezer, majd több mint kétezer erdélyi regrutával kívánta megerősíteni hadi erejét.²¹ 1771-ben még csak „800 tyro repartíáltattott, s már ekkor kezdték rendelésből egy napon kötéllel fogdosni a tyrokat, a repartitum fundamentumául tétetvén az adó”.²² 1792-ben Alsó-Fehér vármegyének (az alvinci bolgárokkal egyetemben) 90 újoncot kellett összeszednie, 1796–1800 között a faluszámadások mind több fiatal férfi elfogását és katonává tételét tükrözik. Egy-egy faluban oly sok tyrot fogtak el, hogy együttesen többszáz főre rúgott a számuk. Mihálcfalva, Elekes tíz, Péterlaka, Ispánlaka kilenc, Tordos nyolc, Magyarózd öt fiatalot kísértetett be „a kapitány úrhoz” Gyulafehérvárra vagy Nagyenyedre.²²

Az újoncok valóban inkább fiatalok voltak, holott az előírások szerint minden 18–45 közötti férfit be lehet venni a hadba, „ha különben izmos és erős”. A falusbírókat arra is intik, hogy az adófizető gazdák, szántóvetők egyetlen gyermekét, az uraság cselédjét ne fogják el, hanem inkább a vagabundusokat, „gazdátlan keringőket”, a garázdákat állítsák elő. Ábrázatuk rútabb formája vagy barnább színe sem akadályozza a fegyverfelvételt. Ezt az utasítást megyénk bi-

rái közül sokan úgy értelmezik, hogy cigányokat soroztassanak be, Magyar-süllye három falusi legény mellett két cigányt és egy kőborlót fogat el. A kiskerekiek is cigánylegényt kísértetnek be Gyulafehérvárra, itallal enyhítve búját, s ajándék nyúllal kedveskedve a tiszteknek, hogy ők se legyenek „kedvtelenek”. Veresegyháza négy tyroja közül is kettő cigány. Másutt előszeretettel fognak el (idegenből jött) szolgálégyenyeket vagy tanyás településekről valókat. A magyarbükkösi népdal²³, amely Erdélyben a legáltalánosabbak közül való, tükrözi azokat a visszaéléseket, amelyek óhatatlanul felburjánzanak ennek a katonaillesztő rendszernek a keretében:

*Hogy ne vónék, édes fiam szamarú?
Mikor Fehérvárt üt ki asz háború.
A gazdagnak ha oet van is, meghagyák
S a szegimnek, ha egy van is, elfágják.
S hátra koetik a két kezét koetéllel
S úgy kísérik be csendőrrel, fegyverrel.*

Különben a Gyuri, Ștefán, Martin tyro keresztnevek jelzik, hogy a nemzeti-ség ezen a téren nem sorsmeghatározó, s természetes, hogy a girbai és gergely-fáji bíró magyart, román, szászot egyformán besoroztat, csak teljen ki valahogy a megkövetelt nagy létszám.

A számadásokat vizsgáló Mohai rábukkant azonban a visszaélésekre, amelyek a katonaillesztés elhárításának vágyából születtek. Nemegyszer a szolgabíró fogadott el — mint láttuk — pénzt azért, hogy a falvaknak „békességük legyen”, rekrutáért ne zaklassák őket. (A monoriaktól például két ízben fogadott el 30 Mfrt-ot.) Gyakran a bírák nem tudtak elszámolni azokról az összegekről, amelyeket a katonaillesztés címén vettek be költségjegyzékeikbe. A mihálcfalvi bíró: „tíz tyrot fogott. A szolgabírónak adott érettek 12 Rfrt-ot. Kettő nem acceptáltatott — jegyzi meg Mohai —, fizesse, aki elvette.” Általában a szolgabírónak folyósított járulék magasabb a szokásosnál, de a bírák is felhasználják néha a helyzet kínálta lehetőséget, és több ajándékot, költséget, több kísérő napidíját, több regruta-vigasztaló kupa bort számolnak fel. A sebeshelyi előjáró több mint hét forintot, a szarakszói négyet, a bormezői tizenkettőt kívánt a tyrok révén megkeresni.

Az sem tagadható, hogy a népdalokban a katonafogásért oly sokszor elátkozott falusbíró helyzete sem könnyű.²⁴ A girbai bíró írja számadásában: „Egy nyulat vittem s két font fadgyat ajándékba, hogy a tyro nem foghatásaért meg ne verjenek.” A későbbiekben azonban a bebörtönzést mégsem kerülheti el: „A tyrokat Enyedre kellett vinnem, ott a tyrok nem voltak jók. Engemet tömlőcbe tettek, és fizettem ekkor az porkolábnak s a tyrokért költséget 11 frt 38 kr-t.” Az obrázsai bírót ugyancsak azért fogják el, mert nem tudja vagy nem akarja kiállítani a megkövetelt regrutaszámot: „Nem foghatván a szolgabíró parancsolta tyrokat — írja —, megkötöztetvén a vármegye tömlőcbe küldtettem. A kötőző gorniknak 51 kr és egy kupa bor, 10 kr; Nagyenyeden az vasért, vagyis békőért egy frt 6 kr, a tömlőci hajdúnak 40 kr; ott létemben költöttem 20 kr.”

Az újoncokat biztonság okaért sokan kísérik el. A springiek hat strázsát ál-

litanak melléjük. Az elfogás és Gyulafehérvárra, Nagyenyedre juttatás munkát ad tehát az esküdteknek, gornyikoknak, a kiválasztott katonafogó legényeknek, a „macskásoknak” (botosoknak). Természetesen honorálják ténykedésüket, és a néhány kupa bor is hagyományos jussuk.

Nem mindig sikerült azonban a kiszemeltek rabul ejtése: „az örökös szolgálatból irtózó legénység az erdőkben keresett menedéket”, s a besenyőiek jegyezték fel a megyei parancsot: „a katonafogástól elszökött legények szálljanak be a falukba, mert nem lesz bántások.” A sebeshelyiek, valamint a hozzájuk hasonló helyzetbeliek törvényes úton szeretnének mentességhez jutni. Instanciát („istanța”) küldenek tehát nagyenyedi előjáróikhoz, hogy ne terheljék őket a katonaadással, hiszen ők bányászok („de am trimis la Aiud, că suntem băieși”).

Az 1809. évi országgyűlésen a követek kemény szavakkal mondanak ítéletet a tyroállítás rendszere fölött. Szólnak a mezőgazdaságnak okozott kárról, a tisztviselők részrehajlásáról s arról a bizonytalanságérzetről, amely minden esztendőben felzaklatja a falvak lakóit: „Hogy a paraszt legény nem tudván, mikor vitetik erőszakosan a hadiszolgálatra, sohasem lehet, mezeji munkájának legjobb folytatása közben is, annak a nyugalomnak érzésében, mely az egyenként-való ember boldogságának legfontosabb része a polgári társaságban.”

9

Kapcsolatokról csak mindkét fél bemutatásával lehet szólni. Az eddigiekben akkor is beszéltünk tehát a falusbíróról és faluközösségről, amikor elsősorban a megyei tiszteket vagy a vármegyét elemeztük. Az előző oldalakon kirajzolódó képet egészítenők ki a továbbiakban egy-két adalékkal. A főszereplő majd minden fejezetünkben a *falusbíró* volt. Illő, hogy a román, német és magyar előjáró, a falusbíró, a bírău, a folnagy státusáról még elmondjunk néhány helyijellegzetességet.

Mindenekelőtt azt, hogy feltételezhető, miszerint (a kijelölt személyek közül) a community választotta őket. Sajnos azonban ennek a szokásnak a számadásokban nem maradt nyoma. Tordos 1798–1799-beli számadásának hátlapján viszont ott található az 1794–1799 közötti falusbírák felsorolása, s nevük után egy-egy birtokos család neve szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a jobbágyok földesuraikat, egy-egy falu részbirtokosait képviselve váltották egymást a bíróságban. Néha azonban, mint Kiskeréken is, világosan ott áll a költségjegyzékben, hogy két kupa bor bíróválasztáskor fogyott el. Miután a bíró volt a falusi közösségnek a legexponáltabb, állandóan igénybe vett képviselője, a tennivalóknak oly tömege, a felelősségnek oly súlya nehezedett rá, hogy nemegyszer csak a külső erőnek, állami, földesúri nyomásnak engedelmeskedve vállalta ezt a tisztséget. A számadásokban találhatók is olyan román nyelvű utalások, amelyek ezt tanúsítják (când m-o pus bírău). Magyarul is nevezik úgy a vezetőváltozást, hogy „bíróváltás”.

A bíró egy éven át szolgált és vezérelte közösségét. Ezalatt fenyegette a megcsapatas, a béklyóba verés, a tömlöcöztetés. Láttuk, hogy kényszerű házigazdaként kellett a megye hivatalnokait, az állami igazgatás képviselőit kiszolgáltatnia. Hogy mennyire állandóan készenlétben kellett állania, jelzi az, hogy előre gondoskodott szalonnáról, hagymáról, borsról, ecetről vagy sóról (a mihálcfalvi nem kevesebb, mint fél mázsáról). Sorsuk mostohaságát többen úgy akarták enyhíteni, hogy mellékjövedelmet biztosítottak maguknak. A falu kárára, terhére jegyezték be soha senkinek ki nem fizetett forintokat, krajcárokat. Továbbá: jóllehet adójukat a falu fizette (tiszttségük díjaként), ők ettek, ittak, áldomásoztak a közpénzből. Már egyes szolgabírák is kételkedtek néhány kiadási tétel valós voltában. Mohai Lőrinc főszolgabíró szigorú vizsgálata azután még több visszaélést derített fel, és megjegyzéseiből joggal arra lehet következtetni, hogy itt-ott a szolgabíró és a falusbíró cinkosságát sem tartja lehetetlennek. A visszafizetésre kényszerítettek között van azután mindenféle nemzetiségű ember. Mint ahogyan a tisztának megmaradó, a magukat, falujuk népét megbecsülő bírák között is. Az ő képviselőjükben Matei Nicát szólaltatnók meg, aki hosszútélki előjáróként jegyeztette rá a számadásra: „mindezen kevés summából álló költségemet, mely úgy reménlem, hogy nem sok; ... minthogy nem kívántam a falut sokkal aggravalni, mint mások...”.

A számadásokban kevesebb szó esik a faluigazgatás többi szerepvivőjéről. A bíró mellett az *esküdtek* állanak. Ők szintén többször keresik fel a megye járásszékhelyét, a tisztsegbeli férfiak lakóhelyét. Panasztevőként jutnak el Gyulafehérvárra, Alvincre, s tiltakoznak az adóprést működtető, katonaállítást erőltető hivatalnokok eljárásai ellen. Segítik a bírót a „naturálé” összeszedésében, „magazinumba” szállításában, s bizonyára sok más tevékenységi formában, amelyeket azonban nem vezettek rá a falu költségjegyzékére. Az viszont megörökítődött, hogy Sorostély esküdtjei egy ízben a falu rovására négy kupa bort fogyasztottak el, „Kiscsergeden pedig pünkösdkor egy bárányt”.

Az „*öreges*” intézménye több figyelmet érdemel, hiszen ez egy hajdanvolt tágabb önkormányzat idejére utal, régenvolt „demokráciát” idéz fel. A hagyományos falusi vezető réteget, az öregeket említik Drassón a szénarétek megosztása alkalmával. Vingárdon működik az esküdti intézmény. Emellett azonban igénybe veszik az öregeket is. („Azoknak az öregeknek, akik velünk voltak az adóirogatáskor, bor négy kupa.”) Amikor pedig a „káplán úr” megvendégeli az öregeket, a falu terhére fogy el ismét négy kupányi bor. Gergelyfáján szintén az adórovás készítésekor áldomásoznak az öregek. A bíraskodó munkálatokban szintén tradicionális feladatukat teljesítik. Ezt azonban nem jelzik a számadások. Tud viszont róla a népi emlékezet. A századfordulón még ismeretes volt, hogy régen a hegyi falvak széles körű helyi autonómiának örvendtek. A „község házához” bármikor eljöhettek a lakosok tanácskozni, határozatot hozni. Hetente volt egy nap, amikor a hibát elkövetők, viszálykodók megjelentek az öregek előtt (akiket nagy esküdteknek is neveztek) és ők osztottak igazságot.²⁵

A kisebb falusi szolgálattelvők közül a *polgárt* (*pârgar*) is meg kell említenünk. A számadásokban olyankor tűnnek fel, amikor bocskort vagy bocskorpenzt kapnak. Küldöncként is több ízben hasznosíthatták tehát a polgárokat.²⁶

Azt már láttuk, hogy a botosoknak (măciucași) nevezett legények karhatalmi szolgálatokat tesznek. Kisludason a „tizedesek megszegődését” is említik. Feltehetőleg azonban másutt is választottak ilyen mozgósító, szervező, bírót, esküdtet segítő embert.

A *pásztorok* nem voltak a falu szolgálatában álló hivatalviselők. Miután azonban a lakosság nagy többsége állattartó volt, a ménes-, ökor-, tehén-, juh-, sertéspásztor fogadásakor a faluvezetők fizették az áldomást. Ugyanúgy a mezőőrök, határ- és erdőpásztorok — akiket e tájon leggyakrabban „sitár”-nak (jitar) neveznek — számíthattak hivatalba iktatásukkor egy korty italra. Még indokoltabb volt ez a vincellérfogadásakor. Nevezetesen Erdély-szerte híres bortermelő falvakban a szőlőtermesztők hegyközsége és a faluközösség egybeötvöződött, így például Drassón a falusiak szőlőiben vincellért, szőlőpásztort a community tett. Puskaporról is bíró uram gondoskodott. Sorostélyon tíz font húst fogyasztottak a szerződő felek, s ugyancsak megvendégelték a szőlőköltözésre meghívott bogáti román embert. Kisludason a szőlőpásztorok fogadásakor borozgattak, majd — feltehetőleg szüret után — a „nagy áldomáson” kínálta meg őket a falu egy veder borral.

Részletezőbben nem tárgyalhatjuk a „faludolgait” intézőket, hiszen célunk nem a community belső adminisztrációjának az elemzése. A teljesség kedvéért utalunk csak arra, hogy a bíró áldomást iszik a határt „megcsodáló” polgárokkal, a fogadott vagy több faluval együtt fizetett mészárossal, a molnárral, a kováccsal, „a falu némely dolga megnyeréséért” prókátorkodó kisnemessel, a szerződést író mester urammal, a falunak „felfogadott” cigánnyal, a bikatartóval, az Enyedről hozott „borbély”-jal, aki járványmegelőzés dolgában fárad, az „orgonahúzó”-val, a kukorica, búza, kender, fuszulyka, bor dézsmálására hivatottakkal, a farkast vadászó falusiakkal, a közerdő, kaszáló megosztásakor ténykedőkkel s még sok más feladat intézése alkalmával. Megemlítenék azt is, hogy „pap és deák szegődésekor” Tohán bírása egy forintot folyósít mulatságra. Jóllehet az egyházak külön szerveződnek, a faluközösség időnként gondjai sorába iktatja a lelkészt is. Rakató bírása például „a falu parancsolatjából Susa luonnak, hogy a falu papja legyen”, hat forintot ad „útiköltségre”. Érdekes szokásról tudósít a kisludasiak „folnagya”, Michaäle Platzner: „Egy veder bort adtam szokás szerint az oskola vendégségbe.” A gergelyfaji Georg Freitag hasonló hagyományos ünnepségről szól, mondván: „Mikor a schullereknek vacsorát adtak a szokás szerént, egy veder bort adtak...”

Egy-egy faluban sokszor fellelhető a régmúltból való sajátos szász, román vagy magyar szokás. Ezek azonban békésen megférnek egymás mellett, vagy közöseké válnak, hiszen „a régi jobbágy viszonyoknak közös sorsa egy-egy nagyobb család tagjaivá tette a községek lakosait...”²⁷

Az az időszak, amelyben a nótáriusok, papok, bírák nehézkesen rovott betűi számadásokká állottak össze, megörökítve, mire mennyit költött a falu, a Habsburg-államháztartás számára sem volt problémamentes. A századvég háborús küzdelmei fokozott katonai s következőleg anyagi erőfeszítésekre készítette a bécsi udvart. Ilyen feltételek közepette nem csupán az alattvaló kizsákmányolása vált súlyosabbá, hanem egyre sürgetőbben vetődött fel az *igazgatási reformok* kérdése. A teréziánus korszakban már megszűrűsödtek az újító kezdeményezések. A felvilágosult abszolutizmus rendeleti úton mind több élettevékenységet vont ki a hagyományok szférájából és épített be az egységesített, központosított állami normarendszerbe.

A térhódító racionalizmus, a központosító homogenizálás egyre erőteljesebb kíváncsi azonban meggyökeresedett, régi, mondhatnók immár romlottabb feudális formákba ütközött. A jozefinista korszakbeli reformer már hevesen támadta a konzervatív rendi világ avuló, megmerevedett kereteit. A századforduló táján azonban már fékeződött a Habsburg államhatalom újító láza, korszerűsítő buzgalma, és a vármegye a faluközösségi formációkban is elszenvedte, tartósította a sokszor még fejedelemség kori szokásrendet. Így azután a feudális rendi tradicionalizmus és a felvilágosult abszolutizmus bürokratikus központosításának szimbiózisa tovább tartott. Ennek keretében a bécsi udvar befolyása növekedett, anélkül azonban, hogy a mélyen gyökerező helyi igazgatási módszereket, hagyományokat kiirtani és másokkal helyettesíteni tudta volna.

Az Alsó-Fehér megyei falvakban az adózó népesség túlnyomó része feudális függőségben élt. 1791-ben 68,37% a jobbágyság és 20,56% a zsellérek arányszáma. A szabad parasztok erdélyi viszonylatban igen kevesen, három százaléknál kevesebben vannak. Érthető, hogy ebben a tipikusan jobbágyparaszti szerkezetben a faluközösség függősége a feudális úrtól, az úri vármegyétől, valamint az azokat fenntartó Habsburg-hatalomtól igen nagy volt.

A falvak a számukra engedélyezett vagy inkább a nekik szolgálattételre kijelölt, meghatározott területen nagyjából hasonlóképpen jártak el. Még megyei viszonylatban is akadt azonban több kisebb-nagyobb eltérés. A patkópénz például lehetett 7, 10, 12 krajcár, s megvolt a helyi rendje az etetés-ítatásnak is. Volt olyan járás, ahol alig juttattak „ajándékot” a tisztviselőknek, míg másutt napirenden volt a „kedveskedés”. Hadd idézzük az eltartási és ajándékozási csúcst, a vingárdiaktól az 1800-as esztendőig²⁸:

	pálinka (fertyály)	bor (kupa)	széna (porció)	zab (porció)	nyúl (db)	faggyú (font)	bárány (db)	csirke (db)	vaj (kupa)	tojás (db)	lúdfű (db)
Gornyik	—	18	15	15	—	—	—	—	—	—	—
Executor	5,5	46,5	95	89	—	—	—	—	—	—	—
Szolgabíró	—	46	97	101	6	10	3	20	2	100	2
Perceptor	—	—	—	—	1	40	—	—	0,5	—	—
Más	1	29,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	6,5	140	207	205	7	50	3	20	2,5	100	2

A kegykereső, jóindulatszerző ajándékozás, a mentesség érdekében szokássá vált vesztegetés mértéke tehát függött attól, hogy a hagyományok mit írtak elő, mit szentesítettek, valamint attól, hogy milyen erkölcsi értékrendet vallott magáénak a vármegyei hivatalnok. Mindenképpen megkönnyítette a kevésbé szigorú morál vállalását az a körülmény, hogy az igazgatási rendszer ősi alaptétele volt az, miszerint a munkát végző tisztségbelit a szolgáltatás címzettjének kellett megfizetnie valamilyen módon. A számadásokban elő-előforduló bírói költségmagyarázat, hogy adtam, „miként illik”, „szokás szerint” vagy az: „üres kézzel nem mehettem”, jelzi, miként vált rendszerre ez a javadalmazási forma. Ezzel a szemléletmóddal összhangban volt az, hogy a vármegyei tisztikart rosszul fizették. Néhány évtized múltán, a reformkorban az erdélyi közélet hangossá vált azoktól a vitáktól, amelyek a hivatalnokok korrupcióvá válásának okairól kibontakoztak. A legtöbben a kicsinyre szabott bért okolták.²⁹

A Habsburg államigazgatási rendszer, az államhatalom a faluközösséget mindinkább a maga céljainak rendelte alá. Miközben főleg adófelhajtó, katonaillesztő szervezetté igyekezett lefokozni, a tisztviselők eltartásával is megterhelte.

HATÁRŐR-KATONATISZTI FALURENDTARTÁSOK A SZÉKELYFÖLDÖN A 18. SZÁZAD VÉGÉN

Móricz Zsigmond az életforma, a szokásrend hagyományos voltán, őserénjén elgondolkodva kérdi: „Milyen titokzatos erők működnek a parasztéletben, hogy harminc nemzedéken át annyira egy arányban, stílusban és törvénnyel élnek?”¹ Bibó István nyomán Szűcs Jenő ír a „szabadság kis körei sokaságáról”, a szabadságot oltalmazó mikroközösségekről: „A párduckacagányos ellenállásnál is fontosabb az a kevésbé látványos, rejtett, de szívósan makacs ellenállás, ahogy a mélyben, a faluközösségekben, a paraszti »jogok és szabadságok« maradéka” feszült szembe például a változtató szándékkal.²

„A változtató szándék” a 18. században, a felvilágosult abszolutizmus virágkorában, a nagy birodalomkovácsoló Habsburg uralkodók regnálása idején növekedett meg. A hatalom és a kis autonóm közösségek viszonyában alapvető változás állt be. Korábban a communitas nagyobb önállósággal, önrendelkezési jogkörrel élt. Az államhatalom, a legjelentősebb makroorganizmus azonban most már megelégtelve ezt a szükségszerű lazább függést, részben célszerűségi, korszerűsítési indokok, érvek sugalmazására hallgatva, részben a dinasztikus érdekektől kényszerítve: *egységesíteni és központosítani akart*.

Az állam tehát nagyobb belső kohézió megteremtésén munkált és ez együttjárt azzal, hogy az autonóm kisközösségi demokrácia erősségeit támadta, gyengítette, a gyeplőt szorosabban fogva hajtott. Természetesen Európában másutt is fellelhető ez a folyamat, és eredménye az, hogy gyengül, erőtlenedik vagy el isvész mindaz, amit a középkor „szakszerűsége” a kis társadalomalakulások védelmére alkotott.³

Ilyen alkotás az, amit *falutörvény* néven ismerünk. Ennek támadt versenytársa a 18. század második felében. Feltűnnek ugyanis a *széki statútumok*, és az említett falusi rendtartások mellett az immár egységbe fogott, pontokba szedett, faluközösséget illető, falutörvényt helyettesítő, azt kiegészítő *határőr-katonatiszti szabályalkotások*. Ily módon az önrendelkezés köre vált szűkebbre szabottabbá. Erről a folyamatról, az öngazgatásra neheződő új módosító jelenségek egyikéről-másikáról kívánunk néhány szót szólni.

Ismeretes, hogy 1764-ben, a madéfalvi vérengzést követően teremtette meg Bécs az Erdélyi Határőrvidéket.⁴

Az erdélyi határőrség megszervezését követően 294 helységben jutott kormányzási, igazgatási, törvénykezési hatalomhoz a birodalmi hadi vezetés. Ilyen feltételek közepette vetette meg lábát itt a militarizált adminisztráció. Anélkül azonban, hogy területi egyeduralmi zónákat tudott volna kiépíteni. Erdélyben az említett 294 helységben meggyökeresedett ugyan a „hadi rendtartás”, de egyeduralkodóvá csak 64 faluban és városban válhatott. *Elegyesnek, vegyesnek* nevezték igazgatási rendszerüket maguk a székelyek is. A székelyföldi városok és falvak helyzete a következőképpen festett:⁵

	Elegyes vezetés	Csak katonai fennhatóság
Háromszék	93	1
Csik-, Gyergyó- és Kászsószék	52	1
Udvarhelyszék	9	–
Aranyosszék	6	–
Maroszsék	–	–
Összesen	160	2

A többi település őrizte régi státuszát, függőségét a székgyűléstől, a királybíráktól s a széki tisztségtől általában.

Erőss József kézdivásárhelyi paptanár írta:⁶

„A közéletben a katonasítás valóságos kétlakiséget idézett elő. Ugyanis a határőrökre nézve a polgári viszonyok sem szűntek meg. Ebből az következett, hogy ugyanaz a határőr, aki ma szigorú katonai szolgálatát teljesítette, holnap mint kiváltságos állampolgár szónokolt a széki gyűléseken. S megtörtént az is, hogy míg a határőrség egy része a hazán kívül az ellenséggel küzdve ontotta véré, addig a másik bent a hazában élesen kikelt a határőrintézmény ellen. Idők folytán a katonai parancsnokság ezt azzal ellensúlyozta, hogy a széki gyűléseken képviseltette magát, hogy így megfélemlítő tekintélyt teremtsen s feleslegessé tegye a katonák megjelenését.”

„A katonai szolgálat — írja tovább — a jobbágyénál terhesebb volt... De a katonai parancsnokság a határőrök személyén is nagyobb hatalmat gyakorolt, mint amennyit a földesúr jobbágyságai felett magának tulajdonított. A földesúr jobbágya gyermekeit nem tilthatta el az iskolák látogatásától, ellenben a széki határőr gyermekeit a tiszti beleegyezése nélkül a parancsnokság területén kívül iskolába nem adhatta.”

A határőrség parancsnoki kara a magánélet területére is kiterjesztette tehát beavatkozó, magatartást szabályozó, életvitelt rendező munkálkodását. Ily módon az *Untertannak* formailag nem csupán korporatív — székely jussként szá zadokon át védelmezett — privilégiumai váltak semmivé, hanem individuális szabadságjogai egy részét, mondhatnók jó részét is a pusztulás veszélye fenye gette. Másutt már szólottunk arról⁷, hogy a primipilusból és pixidáriusból lett huszár és gyalog „Seklergränzer” birtokát, földjét csak tiszti engedelemmel adhatta-vehette, cserélhette, zálogoltathatta, hagyományozhatta; a család alapításra vágyakozónak „házasuló céduláért”, engedelemért kellett esedeznie, a „fattyat vetett” hajadont korholni, „regcumozni”, verni szülőapjának sem volt szabad (hiszen a birodalom népét gyarapította adófizetővel, katonával); de itt-ott tilos lett a tánc, a guzsalyost, a kalákát követő mulatság; a katonai rend tartás ellen vétőket botozták, a rebellist kivégezték, vagy vesszőfutas rendjén gyötörték halálra, sírjánál búcsúztató verset nem mondtak, s még örülhetett az a katonarendi székely, akinek nem kellett vászonba csavartan, mészbe mártottan hajtani örök nyugalomra copf díszítette fejét.

Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászsószék, valamint Bardóc fiúszék lakói nak számottevő része a Habsburg Birodalom állandó katonai szervezetének, a „Gränzmilitz”-nek a tagja lett, s vezénylő tisztjeinek parancsszavára hallgatva, „szabadságuk vesztette szabadokként” éltek.

Számításba kell vennünk azonban azt, hogy a privilégiumaihoz, valójában ősi normarendjéhez ragaszkodó székelységnek segítségére volt az az alakulat, az a keret, a faluközösség, amelynek helyettesítésére, más formációval való felcserélésére, gyökeres átalakítására a *General Commando* sem vállalkozhatott. Azt azonban megtehetette (és törekvéseinek nyomait felkutathattuk), hogy igyekezett ezt az intézményt átformálni, céljainak, saját érdekeinek eszközévé tenni, uralma alá hajtani. A faluközösségért, a közösségért folyt tehát egy elfeledett, csendben zajló küzdelem. Az, hogy ki szab törvényt, az életrendet ki szabályozza, ki a norma kibocsátója, igazából tehát az, hogy ki a falutörvényalkotó — igen jelentőssé, struktúramódosító vagy azt tartósító struktúratényezővé vált.

A székely gyalogezredek és a huszárezred parancsnoki kara, a székely közösségekben létesített szálláshelyeken lakó határőrtisztek tehát nem csupán a „hadi törvények” hatvan-hetven articulusát igyekeztek betartani, hanem napiparancsokat, rendeleteket, a falutörvényekhez hasonlítható statútumokat is fogalmaztak. A széki szabályrendeletek, az esetlegesen birtokos urak által szerkesztett instrukciók s a falu törvényei mellett megjelennek tehát a *katonatiszti falurendtartások* is.⁸

Ezekből sok maradt ránk. A falvaknak ugyanis vezetniök kellett az úgynevezett *parancsolatok könyvét*, amelybe a nótáriusnak ezeket és a hasonló rendelkezéseket be kellett másolnia. Katonai gyakorlat, „egyberukkoltatás” idején a falusbíráknak fel kellett mutatniok ezt a protocollumot, a parancsolatok könyvét is.

A tisztek a 18. század utolsó évtizedeiben még zömmel a Habsburg Birodalom más tájairól idevezényelt, a népet és múltját nem ismerő, gyakran ellenséges érzelmű, néhányan pedig korrupt, szadista emberek voltak. Ők felsőbb ösztönzésre kezdtek jogászai tevékenységbe, és feltehetőleg magyarul tudó, valamint helyzetismerettel rendelkező alárendeltjeikkel végeztették el a falutörvény-pótlék íratását. Voltak azonban köztük felelősségvállaló s még a székely hagyományokat s valóságot is ismerő militáris-törvényhozók, statútum-alkotók. A 18. században az egész Habsburg Birodalmat előntő rendeletáradatot a katonatiszti articulusok, paragrafusok, punctumok is segítették tehát felduzzasztani. A legkorábbiak, amelyeket tanulmányozhattunk, 1772-ből valók, és egyikük a bírói státust rendezi. Egy ízben — 1776-ban — Kis Mihály őbester az egész II. székely gyalogezred nevében bocsátja ki rendelkezéseit, jelezve azonban, hogy azok a közvetlen parancsnoksága alatt álló közösségek számára készültek.

Érdekes módon az Illyefalván 1772-ben keltezett és V. Huth kapitány által aláírt „instructio” még eléggé magán viseli a régi minta nyomait, átveszi stílusát, formuláit és általában elismeri az autonómia, a faluközösségi öngazgató tradíció jogosultságát. Példaként a faluszékének az illetékességéről szóló 12. punctumot idéznők: „Minden ember a törvény szerint éljen, és ne merészelje senki azt pretereálni és panaszkodni nálam, az *mi az faluban el igazíttathatik*.” A legelső articulus szintén hasonló nézeteket tükröz, de még inkább azért figyelemre méltó, mert jelzi az egységesítésre, a kodifikálásra való törekvést. Különben Huth kapitány a századának hatósugarába eső településekben hajlandó el-

fogadni a falutörvényeket, azonban kiegészíti és aláírásával szentesíti őket. „Minden bíró — rendelkezik — írásba nekem adja be, hogyha falu vagy várási törvények le vadnak-e írva, kitől vannak subscribálva és confirmálva, mely esztendőől fogva és melyik napon adták ki. Ha már egyik vagy másik faluban nem volnának leírva, tehát a bíró és hűtösök, a compossesorok egyet értsenek, hogy újra leírassák és revideálják; melyeket én subscribálni fogom.”

Annak a szemléletnek, amely a terenziánus, majd jozefinista kor tisztségviselőit jellemzi és még a hadakat vezénylőkre is kihat, egyik karakterisztikuma az alattvalónak, a „nép egyszerű emberének” okítása, tudálékos, fontoskodó nevelése, gyermekként kezelő instruálása. A kapitányi „instrukcióban” a 2. articulus például így szól: „Minden bíró Catalogust tartson arról, miféle dolog legyen, minden holnapban, nevezetesen tudniillik: kert (határkert, porgolát kert) csinálás, út csinálás, bika fogadás vagy pásztor felfogadás.” Munkarendi előjegyzési naptárt, agendát kellene tehát készítenie annak a bírónak, aki olyan életformába született bele, amelyben mindennek, tennivalóknak, cselekedeteknek „megvan az ideje”; a számottevőbbeket pedig, hiszen jeles napokhoz kötődnek, még a fiatalok is tudják. A szokásszerűség szerkezete áll távol az idegen struktúrából jött jószándékú férfiútól. Későbbi felsőrákosi jegyzőkönyvi adatok szerint itt szintén a több évszázadot megért minta, modell s nem Catalogus áll a falusbíró rendelkezésére. Amikor ugyanis 1880-ban az ökör-, tehén-, meddő- és sertéscsorda mellé pásztorokat fogadnak, az 1803-ban szerkesztett és 1806, 1818-ban megerősített „contractus”-ok szerint teszik, betartva — kis eltérésekkel — a nagy jelentőségű esemény tradíció előírta napját is.

A tiszti rendtartások megismétlik, vagy jól-rosszul újrafogalmaznak a szántóhatárt, erdőt, legelőt óvó, védelmező falutörvények szabályait. A katonai rendelkezés akkor kezd érdekkeltőbbé válni, amikor új növény, például a burgonya vetését, termesztését írja elő, minden eszközzel kényszerítve, veréssel is fenyegetve az újítástól tartózkodó határőröket. A törökbúza is szóba kerül. Szintén Illyefalván és V. Huth kapitány aláírásával ellátott rendeletben, az 1774. évi „Regiment Porontsolatok és Rend tartások punctumai”-ban a 4. articulus így kezdődik: „Mivel némely helységek az törökbúzát az mezőn vetni kezdték, annak pedig az sok istentelen tolvajság miatt kevés hasznát vették, tehát nagyon szükségesnek ítélték ... valami rendtartásokat szabni.”

Az államérdek különböző formákat öltve, új térrésumokat hódítva meg, ösztönzi a birodalomépítés örömeibe belekóstoló hadurakat, valamint serkenti a karrieristákat, akik tudják, minősítésük bizonyítható buzgalmuktól is függ. Ily módon alakul úgy a faluélet arculatának írásbeli befolyásolása, hogy míg a korábbi századokban az országos jogélet parlagát „fogja fel”, művelői falutörvénytermő mezőként a székely community, most az általa ugarnak hagyott életszektorokban gyarapodott a rendelet-vetés, s itt-ott még kalászt is érlelt az új növényfajta, a katonatiszti státútum. Az újító, a reformer, a sonnenfelsi kameralista, populacionista tanokat valló katonák buzgón vetették rá magukat például a rendeleti egészségvédelem pázmájának megmunkálására. A „népegészség” érdekében rendelik el „egészség inspektorok” kijelölését. Ők napon-ta kötelesek tíz szomszédos házat „megvizitálni” és a beteget, halottat a legközelebbi felcsernek, tisztnek jelenteni. A strázsamestert is rendelet kötelezi arra,

hogy a beteg katonarendi székelyt orvoshoz küldje. Tiltják a beteglátogatás szokását, hiszen tudják, hogy azok a szomszédok, atyafiak, akik a „ragadós betegségben sínlódó beteghez látogatás végett mennek”, a ragályt (himlőt, hagymázt, franc betegséget) tulajdon házukba beviszik.

Kell is, különösen a pestis elleni küzdelemben az állami beavatkozás, hiszen ezzel a járvánnyal a falusi bíróságok megküzdeni nem tudnak. A javasolt gyógymódok azonban nem mindig eléggé hatékonyak, különösen akkor, ha a betegség kórokozóját nem tudja, nem ismeri a felvilágosult állam orvoskara sem. Az I. székely gyalogezred orvosa Csíkszeredában parancsol 1795. május 9-én az egészség felől, s ezt Csíkjenőfalván jegyzi be protocollumába a nótárius; ennek egyik passzusát idéznők:

„Minekutána az roszféle nyavaja tudniüllik súj és franc, az itten lévő nemzettek közé bēlopakodódott [!], melyet egyik részről nem egyébnek, hanem a rossz erkölcsű életnek tulajdonítani lehet... (de ártatlanok is elkaphatják) mivel a *doctori bizonyítások mutatják*, hogy azon rosszfēle nyavalyák a természetnek felettébb való erőltetéséből és aluvó álmában is megtörténhetett, mely által annak utána a hátra maradott természeti magva rothadásokra és utoljára nagyobb nyavalyáknak gyúlasztására által szokott lépni. Hasonló történet az is, ha valaki hirtelenségből, éppen akkorban, midőn közlés dolgában vagyon, megijesztetik — kaphatja el az ilyen nyavalyát akárki is.”

Mindenképpen jellemző jegye a fejlődésnek az, hogy nem csupán a javasember, a füvek, gyökerek erejét, titkát ismerő öreg, a kuruzsló dolgozik az egészségügy területén, hanem az ezredorvos is. Még akkor is, hogyha ő és társai nemegyszer „füves emberek” módjára vallanak hibás, tudálékos („doctori bizonyítást” nem nyert) nézeteket.

A kameralizmus hívója, a *populacionista* nézeteket valló tisztségviselő a kincstárt kívánja gyarapítani. Ehhez elsősorban igen sok alattvaló, sok adózó, egészséges, más országba ki nem szökő, el nem vándorló, jómódú lakosra van szükség. Nos, a katonai „regula” ilyen téren megint szabadon áradhat ki. Növelheti például a tűzveszély elkerülésére tett intézkedéseket vagy a strázsálást, hiszen nemcsak a társadalmi rend felborítására buzdító ügynökök „kóborolnak” az országban, hanem „úti levél”, „passzus” nélküli szökött jobbágyok is. A communitás törvényénél azért gyakoribb, részletezőbb s tartalmában más a strázsálásról szóló századparancsnoki articulus.

Szaporíthatnók a példákat, hiszen volna még elemezni való, életformamódosító, hagyományok ellen tüzet nyitó katonai rendelet, az önigazgató kisközség normája mellé felsorakozó vagy helyére lépő, azt érvénytelenítő hatalmi parancs.

A végrehajtó, ellenőrző szerepkörben a bíró és az előjáróság mellett a káplár és főleg az inspektor hatásköre bővül. Ő azonban nem a faluközösséget, hanem a General Commandót szolgálja. Az 1791. augusztus 23-án Csíkjenőfalván lemasolt parancsolat az „Interimális Norma” címet viseli, és Saifertik [!] óbes ter úr írja alá. Ez az az ideiglenes szabályozás, amelyet „az nemes Cantons Commando kiküldött minden Cantons tiszt uraknak, és minden falusi inspektorának, hogy mimódon folytassák magok kötelelességeket”. Már az első paragrafus világossá teszi, hogy az erdélyi határőrezredek parancsnoksága a hagyo-

mányos formák, az önkormányzat ellen, az öngazgató, önrendelkező tradíciók ellen folytat belháborút: az inspektorok — üzeni Saifertik óbester — „minden parancsolatot a Cantons tiszt uraktól várjanak...” Kötelességük a „subordinatio” és az, hogy az engedelmességre „az popularis massát... az népet is rea tartás”.

A faluközösségek természetesen sohasem, még szabadparaszti, kisnemesi autonómiájuk virágkorában sem voltak, nem lehettek teljesen, abszolút mértékben szabadok. Rendtartást készített számukra régóta a szék vagy egy-egy birtokos nemes is. Az előzőkben szólottunk arról, hogy a székely székek 160 településéből csak egy csíki és egy háromszéki egészében katona, olyan, ahová tehát a széki tiszt „botja nem ér el”, ahol kizárólagos úr a Gränz-Militz. Kettős közigazgatás, „vegyes”, polgári („Provinciálista”) és katonai dívott tehát itt egészen 1848-ig, holott a General Commando álma, célja a tiszta, teljes katonai iurisdicchio bevezetése volt.

A székgyűléseken, a nemesek („possessorok”), szabadparasztok és egyben a vitélő rendbéliiek gyülekezetében egy-egy szék egészére vonatkozó, minden communításra érvényes széki statútumokat fogalmaztak és tettek közzé, hirdettek ki. (A *Corpus Statutorum*, A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye első kötetében Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1650–1769 és Háromszék 1686–1712 között megszavazott rendtartásai, végzései olvashatók.) Az újabban feltárt — a madéfalvi veszedelem utáni —, eddig ismeretlen, kiadatlan rendtartások közül különösen a háromszékiek 1787 és 1797-beli statútuma érdemel figyelmet. Az 1787-beli az „erdők conservatiójáról” való „rendelés”, valójában II. József 62 pontos 1781. évbéli dekrétumát, a *Waldordnung*-ot ötvözi egybe szokásjogi (nagyon alapos, részletes és célszerű) hagyományos szabályozásokkal. A széki normaalkotók különben a 18. század utolsó harmadában kezdtek fokozódó erdőővő tevékenységbe, és tették, cselekedték ezt a határórségbeli tisztekkel együtt vagy azok kiküldötteivel egyetemben.

Az együttes szabályalkotás, rendtartásgyártás arra is rávilágít, hogy a falutörvények világát végpusztulással fenyegető rendeletözön egyik alapcélkitűzését, az egységesítést, a birodalom életrendjének az uniformizálását nem tudták végrehajtani. Csődhelyzetet teremtett az, hogy míg egyfelől a helyi, népi sajátosságok, a falutörvények virágoskertjének sokszínű tarkasága nem szűnt meg, másfelől a határórtiszti kis körzetek, nagyobb tájegységek, Cantons Commandók a hagyományos formákat bontogatva, módosítva, megváltoztatva még bonyolultabbá, szövevényesebbé tették a népi együttélés alapsejtjének, a falunak a normarendszerét.

Ezért is születtek a falutörvények, széki rendtartások, határórtiszti parancsolatok mellett közös, együttes széki és katonai szabályozások is. Már 1775-ben Csíkközmonon közös, részletesebb határozatokat, valamint 15 pontba foglalt határrendtartást szerkesztettek, amelyben az ősi falutörvényekből, a bécsi, a katonai érdekektől befolyásolt rendeletekből, valamint átfogóbb, általánosabb széki statútumokból kísérelték meg egybeszőni a mindenütt érvényes, hasznos eljárásmodot, cselekvést, tilalmat és sok más célú normát summázó falualkotmányt, falutörvényosztályt. Nem sok sikerrel. Ezek a „végzések” kevésbé alaposan kidolgozottak, mint sok communításbeli rendtartás, és hézagosak is.

Bennük főleg azok a problémák kerülnek előtérbe, amelyek „a két státus” (szék és határórság) közötti „jó harmónia” érdekében követelték meg az együttes állásfoglalást.

A „militáris” és „provinciális” státus akaratából, közegyezéséből születő rendeletek talán Háromszéken gyakoribbak. Mindenesetre az erdő oltalmazásáról, különösképpen a *Waldordnung*, a „Silvestris ordo” kibocsátása és Erdélyre való kiterjesztése után láthatólag megsokasodnak. Alapvető változásokat azonban ezek sem hoznak, legfeljebb itt-ott inspektornak nevezik az erdőbíró, vagy esetleg helybenhagyják azt a kívánalmat, hogy ne kerítéssel („kerttel”) vegyék körül a falut, de főleg a határt (őszit, tavaszt, ugart vagy két nyomású rendszer esetében a tilalmast és a nyomást), hanem ássanak sáncot, tetejét tövises bokrokkal, fákkal ültessék be, hogy az erdővagyon ne fogyjon.

Czerjék Ádám viceszolgabíró 1785-ben jelenti, hogy a gyakorlatban a háromszéki falvak „morosuskodnak”, „vesszőkertek”, régi módon „kertek” állítottak ott, ahol meghibásodott. Az udvarhelyszékiek 1808-ban azzal érvelnek a „porgolát-bozót”, a „sánc-rend” ellen, hogy az erdőtisztításkor, gyérítéskor a fűz, éger, gyertyán bőven nyeshető, és így nagyobb kártétel nélkül lehet kerítést állítani a hagyományos módon is. Lassan-lassan, idővel helyenként meghonosodik ez a forma, azonban a legtöbb *communitás* lakói hallgatnak és kitartanak a régi szokások mellett.

William Graham Sumner szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentőségéről írott könyvében II. József reformjait is elemezte.⁹ Megállapította, hogy az ő reformkísérletei a legjelentősebbek. Miközben azonban a császár a régi intézmények és normák elavultsága ellen harcolt, nem számolt azok mélyre gyökerezettségével. „Megtiltotta a koporsók használatát: a zsákba varrott holttesteket oltatlan mészbe kellett süllyeszteni. Meglehet, tisztán ésszerűségi szemszögből bölcs rendelet volt ez — írja Sumner —, de olyan dolgokat bolygatott meg, amire a közvélemény nagyon kényesen reagál...”

A felvilágosodásnak a magánélet szféráiba is behatoló protektorkodása, változtató szándéka a székely szabadság modelljét, mintáját, az autonómiáját támadja, a székely „szabadság kis köreit” készleti konokságra, szívós ellenállásra. Ez az ellenszegülés a legváltozatosabb formákat ölti. Mindenekelőtt mentére hagyja a népboldogító, a faluélet és a magatartás formarendjét megmásító rendelkezéseket. A parancsolatot le kell másolni? — lemásolják. (Nem éppen mindeniket, de annyit igen, hogy táborozáskor, ha kell, valamit felmutathassanak.) Sok parancsot azután ködbe vészni hagynak. A faluközösség választott vezetői, az előjáróságok a *communitás* protocollumába ugyan bejegyeztetik azt, hogy a vetésbe hajtott, kártevő szarvasmarhát a határpásztoroknak le kell löniök, de soha, sehol ilyet nem tesznek, hanem élnek, cselekszenek a százasok, a régiség szentelte hajdani határozataik előírásai szerint.

Az erőszakos „közjóra”-törekedés, a *communitás*ra felülről rákényszerített rendtartás ellenállást szült. Emiatt is volt a székely falvakban virtusnak minősíthető a reformrendeletek kijátszása és nem került le a napirendről a határórság törvénytelen létesítése, megalakítása sem.

A szabadság kis köreinek a sokasága erősnek, a mikroközösségek belső kohéziója tartósan bizonyult. Olyan falutörvényt, amely hosszú évszázadokon

át, 1848-ig s még azt követően is szilárd alapot biztosított valamelyes önrendelkezéshez — s így az autonómia végvára, templomerődje volt —, sokat találtunk. A katonatiszti, a General Commando urai által fogalmazott életrendező elvek artikulusai azonban egyik community alkotmányában sem leltek végleges otthonra. Idegenek maradtak, mint ahogyan mind idegenebb lett a Törvény is annak, aki nem önként vetette alá magát a vállalt szabálynak, hanem tőle nem függő normák uralma alá került.

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET OLTALMAZÁSA A SZÉKELY RENDTARTÁSOKBAN

Március idusát, a szabadságot köszönteni sereglett egybe 1944-ben Kolozsvár főiskolás ifjúsága. Ünnepi szavakat Tamási Áron mondott. Egyebek között arról is szólt, hogy: „Az egészséges és termékeny világnézetnek... három örök tényezője van az emberi lélek számára: az Isten, a természet és a társadalom. Emberhez méltó élet csak akkor képzelhető el, ha a lélek e három tényezőhöz való kapcsolatát megnyugtató módon rendezni tudja.” Nos, órá emlékezve majd fél évszázad múltán az ember és természet kapcsolatáról magam is szólalnék, Major László ugyanakkor elhangzott mondatát sem feledve: „Régekről emlékezünk és a máról beszélünk.”

1. A FALUTÖRVÉNYEK VILÁGA

Jó néhány évszázados feudális múltjában a „falusias” jellegű Európa sok helyütt tekintette jelentős értéknek természeti környezetét és törődött védelmezésével. Tanúsítja ezt a székelyföldi magyarok hétköznapijainak története is, bizonyosságot tesz róla a népi írásbeliség nem egy dokumentuma s közöttük is elsősorban a falutörvény.¹ A természettel békességes, értelmes és hasznos szimbiózisra törekedő faluközösségek ugyanis megalkotói, kibocsátói, a falutagok pedig ugyanakkor címzettjei voltak olyan norma-együtteseknek, statútumoknak, amelyek ökológiai szemléletmódról is árulkodó parancsolatokat tettek kötelező erejű szabályokká, tilalmakat szabva ki, cselekvésmódokat rendelve el.²

Természetesen vigyázva szólhatok csupán tudatos elméleti képzetekről, rendszerbe fogott tudományos nézetekről. A székelyek valójában „tették, amit kell”, kiaknázták a nekik szűkösen jutott természeti javakat, s szolgálták az ökoszisztémákat; itt-ott kevésbé módosítva, még inkább féltőn őrizve a „régit rendet”. Megvalósítva azonban ily módon valami nagyra becsülendőt, amit korai ökológiai kultúrájának is tekinthetünk.

A falutörvények artikulusai nem vonatkoznak minden esetben konkrét természeti-környezeti tényekre, együttesük azonban megteremti azt a rendezettséget, amelyben nem az önkény, a szabadosság, hanem a *norma*, a *törvény* az uralkodó. „Nem pusztítja a törvénytartó népet az ínség” — mondja Hésziodosz, az aszkrai pásztorköltő³, és több évezred múltán a 18. század elején élt kilyéniek szentenciája véle egyező: „mind a közönséges társaságnak, mind a falubeli lakosoknak megmaradása az jó rendtartásoktól függ...”

Az már a népi írástudásban, a deákosságban e korszakban élenjáró székelek egyikét, Sepsiszentivány és Laborfalva nótáriusát dicséri, hogy ő 1717-ben még Caius Sallutius Crispust is segítségül hívja, Jugurthájából rövidítve idézve, amikor a közösségek statútumának céljaként a kihágások megfékezését,

a garázdálkodások megzabolázását, valamint azt jelöli meg, hogy „a szép harmónia s concordia, qua res parve quoque crescunt megtartassék”, s majdnem szóról szóra olvashatók 1772-ben Márkosfalva constitúciójában ugyanezek a szavak: „a szép harmónia s concordia megtartassék, mellyel a kicsin dolog is nagyra nevedik”.

A szép összhang és egyetértés a feltétele, a biztosítóka tehát a rendtartó székelly falu normagazdagságának, annak, hogy a communitás javára és megmaradására, a közjavak oltalmazására gondolva, ökológiai elveket is parancsolat-tá tesz.

A szükségszerűen jelenközpontú faluhatározatoknak azonban a *hagyományok köntösében, az ősiség jelmezébe öltözötten* kell megjelenüniük. A középkorban, az újkor elején minálunk igen széles talapzatú az a versbéli igazság, hogy „Minden gyöker / végül/ ököl”. „Régtől fogván való rendtartás”, „eleinktől bévétetett szép rendelés és régi törvény”, „az azelőtt való régi öregatyáink constitútiója”, „a régi eleinktől reánk deveniált szokás” — mind-mind olyan formulák, amelyek sejteni engedik, hogy itt egy más időtudat munkál, s éppen a falutörvény archaizmusa növeli a norma tekintélyét. Az ősiség nagy-nagy legitimizáló ereje az örökkévalóság hitével aranyozza be a szürke hétköznapi józanságot, a gyakorlatias ésszerűséget sugárzó határozatot is.⁴

A természeti környezet, a közjavak védelmének van egy másik, *jövendőbe* átnyúló vetülete is. Ez pedig talán úgy fogalmazható meg, hogy a norma címzettje nem csupán a maga akkori jelenkorát élő székelly, hanem sok-sok utódja, a posteritás is. Hozzájuk, valójában mihozzánk intézik azokat a szavakat, amelyeket „örök emlékezetre” szántak. A falutörvénybeli paragrafus erdőt, mezőt, vizet illetőleg valamit előír, tilalmaz vagy megkövetel, azzal a céllal is, hogy azok megőriztethessenek „jövendőbeli megmaradásra”. A tradicionális jellegű társadalmak hányatott, keserves életvitelük szorításában megkísérlik biztonságot ígérő formák, minták kigyöngyözését. A jövendőbelinek pedig nemcsak a modelleket adják át, hanem azt is, amit ezek megtartottak: az épen megőrzött természeti környezet kincseskamráját, jogos örökségüket, csorbítatlan, el nem herdált jussukat.

Ezen a ponton talán már vállalkozhatok arra, hogy megfogalmazzam azt a hitemet, hogy az ökológiai szemléletű hajdanvolt székelly valójában tipikusan *közösségi ember*. Élete letűnt századokba nyúlik vissza, és önmagát is eljövendő évtizedekbe, századokba, utódainak jövendőjébe építi bele. Ebből következik, hogy mértéktartóvá, gondossá, magát és mást korlátozóvá válik, mert nem csupán a józan esze, napi érdeke és haszna sarkallja, hanem a letűnt és az eljövendő nemzedékekkel szembeni sok-sok kötelezettsége is meghatározóan munkál benne.

(Azt csak futólag érinteném, hogy a régiségbeli ember telephelyi stabilitása is nagyobb. A nemzetségek legyökerezettebb, növényibb életet élnek, s így valaminő „ökoszisztémához” is tartósabban hozzákapcsoltak.)

Mindenesetre őseink nem cselekedhettek szabadon. Az elődöktől rájuk hagyományozott, de bilincsként megkötő, bénító, korlátozó szokásrendet még érzi a Farkaslakára idő múltán hazatérő Tamási Áron is.⁵ Szabadságvesztővé szegényedetten (*Szülföldem* című könyvében) azonban nyugtazza gazdago-

dottságát is: „Mint egy balladának, olyan szigorú a formája ennek az életnek. De emberi számítás szerint legalább biztos, megtartó és erős.”

Amikor Tamási Áron a biztonságos, az erős, a megtartó ősi közösség dicséretét mondja, ezt a századokon átívelő egybekapcsoltságot, a tradicionális típusú társadalom egyik alapvonását jelzi: „Igen, gondolom magamban, erről is könyvet kéne írni, sőt erről kéne igazán: a népi életformának ezeréves testi és lelki szerkezetéről...” Arról, amely névtelen emberi mű, mint a nyelv, és amelynek megalkotója nem „kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben... Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és fiak cserélik egymást.”

2. FALUKÖZÖSSÉGI TALAJERŐ-GAZDÁLKODÁS

A természetismerő, az öröklött és szerzett tapasztalatok alapján faluja határáról, környezetéről sokat tudó székely mindennapi termelőmunkájában igyekezett a számos felismert törvényszerűség szellemében cselekedni. Székely Pál⁶ úgy véli, hogy „a parasztember volt az első iskolázatlan, de mégis jól felkészült agrárökológus...” R. Várkonyi Ágnes a népi ökológiai kultúrában már periódusokat is megkülönböztet.⁷ Jómagam ez alkalommal a mítoszokkal, kultuszokkal, vallási törvényekkel szabályozott első időszakot követő évtizedekkel, a feudalizmus utolsó két és fél évszázadával foglalkoznék, azzal a társadalommal, amelyben a kisközösségek „önrendelkező, szigorú szokásrendje” még érvényesült. Összefoglalásra, értékelő elemzésre még nem merhetek vállalkozni. Néhány kérdéskör felvetésére viszont igen. Elsőként az embereltartó környezet legrangosabbjával, a szántófölddel foglalkoznék.

A székelyföldi conscriptiók, az adóajstromok sajnos telve vannak olyan jelzésekkel, miszerint egy-egy falu határában a földek „soványak”, „a trágyázást megkínánják”, „ganézás nélkül nem teremnek”. Mégis bő áldást, termést hozóvá az emberek mindenekelőtt azzal akarják tenni parcelláikat, hogy nem kívánják évente learatni a termést róluk. Ismeretes, hogy a feudalizmusban hosszú időn át a két- vagy háromfordulós, „nyomásos”, ahogyan G. Duby nevezi: „hagyományos” művelési rendszer divatozott.⁸ Ez azt jelentette, hogy a vetésterület fele vagy egyharmada minden esztendőben paragon hevert, ugarnak maradt, pihent, hogy termőerejét visszanyerje. (Idő múltával ez a mezőgazdasági szisztéma vált a korszerűtlenség, a maradiság tragikus szimbólumává, Széchenyi István jelképes Nagy Parlagjává, Ady elátkozott Magyar Ugarává.)

A „nyomáshatárt” az ott legelő, ott éjelező, kosározó állatok, nyájak, csordák ugyancsak trágyázták. Ha jajjal-bajjal is, istállótrágyát szintén hordtak ki rá, szétteregették, s a magas tarlót, a gyomnövényeket pedig az ugaroláskor szántották be a földbe. És történt mindez még mielőtt a kiváló J. Liebig — a múlt század negyvenes éveiben — immár a tudomány szintjén kidolgozta volna az ökológiai egyensúly, a regenerálódás tanát.⁹

Az anyag körforgásának rendszerességét, annak egyensúlyban maradását, a szerves anyagok visszapótlását az is szükségessé tette, hogy a sovány földön sarjadó gabonaféléknek a bennük rejtelkedő makro- és mikroelemek egész sorára ugyancsak szükségük volt.¹⁰ Szinte hihetetlen erőfeszítéssel kísérlék meg eleinte azt, hogy a föld tápanyagéhségét csillapítsák, kalászhozó termőhajlandóságát ösztökléjk.

A trágyát tehát gyűjtik, és — szekérrel, szánnal, ha pedig a fogat kevés, fuvart nem kaphatni — kalákát rendezve hordják ki. Ami jellemző erejű, az az, hogy a communitás lakói a földek trágyázottságát parcellánként ismerik és számon tartják. Egy-egy tanúvallatásnál derül ki ez, egybehangzó kijelentéseikből. Szekenrénti árát is tudják.

Az irtásból szántóvá tett föld jobbítását az udvarhelyszéki szentkirályi Fábián István szavaival példáznók, aki 1592-ben mondja, hogy a vitás földdarabot ő fogta fel „az falu erdejéből; meg is ganéjoztam, vagyon száz szekér ganéj rajta... vagyon húsz esztendeje, hogy építettem s bírom”. Végső fokon talán országépítő funkciójúvá is rangosítható volna ez az életalap-tágitó törekedés.

Különben a trágyázás hatékonyságát falvanként változó módon értékelik. A falujegyzőkönyvek szerint szokások szentesítette törvénye van a „trágyaszernek”. Íme néhány példa. A Kászon fiúszéki Felsőfalván lakozó Péter János perében 1684-ben kimondott deliberátum négy vetésnyi időtartamot, négy évet jelöl meg „szer”-ként, ami azt jelenti, hogy a négy év ugarban pihenést is számítva, hét-nyolc év feltétel kell ismét „ganéjozni” a földet. A háromszéki Árkonson 1781-ben valamivel kevesebbre szabott a „ganyészer” időtartama, itt „három ugarszer a trágyázásnak legitimus terminussa...”, vagyis hat évre értékeli a trágyázottság hatékonyságát. Taplocán pedig 1788-ban a negyedik vetés idején vélik azt egy parcelláról, hogy még két vetésnyi időt elbír „javítás, építés” nélkül. Benkő Károly 1853-ban már úgy tudja, hogy Csík-Gyergyó-Kászonszék „lapályosabb terein, a kövecses helyeken négy-öt évig a rendes trágyázás tart ugyan, míg a vizegenyes [!] tereken minden harmadik évben újítani kell, valamint a meredek oldalakon is, melyek a záporoknak kitévék”.¹¹

A communitások közjavainak a sorsát, változásait figyelve Hajnal István¹² szavaira kellett gondolnunk, arra, hogy a társadalom üzemiességének törvényszerű szerkezete van, s mi e szerkezet behatóbb ismerete útján juthatunk el a fejlődés jelenségeinek jobb magyarázatához. A dinamikus kölcsönhatás, az élet anyagi elemeinek egybekapcsolódása követhető nyomon a földközösségi rendszer lassú háttérbe szorulásának folyamatában is. A communitás határának időnkénti újraosztása, a „felrázás” például a sok dúlő mindenikében kihasított „parcella-együttest” új gazda kezére juttatta. A sorshúzás, a „nyilas osztás” után azonban a jogosult más földdarabokat jussolt, de tudván, hogy azokat rövidesen valamelyik falusfele munkálja meg, kaszálja, aratja le, gondoza, ameliorációja, termőképeségének növelése nem állott érdekében. Miért trágyázzon, ha a „ganészer” ökológiai folyamata nem az ő „ökonómiáját” gyarapítja, nem neki használ. Több más tényezővel társultan bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy az osztások meggritkultak, majd kiformalódott a szilárdult parcellarend, és a „közhely”, a „communa terrenum” rendszere eljutott bomlási periódusához.

Természetesen a folyamat, amelyben a társadalmi elem, az egyenlő létalaphoz való jogosultság, az igazságosság dominált, még sokáig meghatározó jellegű volt. A „nyílföldeket” is rendszeresebben trágyázta birtokosa, de mind többen ragaszkodtak a „trágyaszter” biztosította jogaikhoz.

A legjelentősebb kölcsönhatás természetesen a mezőgazdasági növénytermesztés és az állattartás ágazatai között formálódott ki. A falutörvényekben és falujegyzőkönyvek rendtartásaiban ez a feudális termelési módban olyan döntő fontosságú szimbiózis is rögzítődött. Formáinak változó történeti sorsáról másutt már szintén szóltam. Arról is, hogy a 18. század második felében lassan meggyökeresedő szántóföldi takarmánynövény-termesztés, a térhódítását megkezdő istállózó állattartás, a tudomány és az agrárszakirodalom fejlődése és sok más ökológiai komponens szerepváltása módosítja a faluközösségek és a környezet viszonyát.

3. A TÖRVÉNYEK, A RENDELETEK VILÁGA ÉS AZ ERDŐ

A természeti környezet és a székely ember viszonyában a 18. század második felében érték be tudatformáló, életvitelmódosító változások. A felvilágosodás elkötelezettje, hívója ekkor már a ráció imádatába merülten, az észnek, a józan értelemnek, a tudománynak kívánt polgárjogot szerezni. Az ily módon tanultabb, ezáltal szabadabbá és erkölcsileg is finomodottabbá váló embereket pedig e tanok képviselője régi, avulttá vált normáikkal, rendtartásaikkal fordította volna szembe.

A különben is központosítani és homogenizálni akaró állam, a kormányzó hatalom hagyományellenessé vált. Még hogyha a szabályrend tartalmában nem is változott meg döntő módon, az, amit például a bécsi udvar előírt, parancsolt vagy tiltott, nem tradíció növesztette előzményekre épült, hanem az uralkodói akarat kijelentésére. Megváltozott tehát a norma attitűdje, megjelenési formája. Most már nem ősiség szentelte közakaratból nő ki a jelen és jövőendő szolgálatára, úgy, hogy kihirdetése előtt az önrendelkező kisközösség megszavazza, hanem kívülről, felülről érkezik, vita nélküli engedelmességet követel, és azt a nagyobb közösséget, a Birodalmat szolgálja, erősíti, amely távoli, idegen és nemegyszer ellenséges is.

Az önszabályozó autonómiák hagyományos szokásjogi rendjét, a hajdant, az ősit áradatként öntötte el az újabb és újabb rendelethullám. A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban tanulmányozható az Unitárius Kollégium kéziratárához tartozó „Rendeletek gyűjteménye”.¹³ Ennek mutatója 2106 címszót tartalmaz, zömmel a jozefinista időszakból valót. Csak az 1787. esztendőből 135 intézkedést írt össze a két háromszéki tisztségviselő. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi az 1784–1787. évbeli székelyföldi közigazgatási jegyzőkönyv töredékét, amelynek a vizsgálata hasonló tanulságokkal jár.¹⁴ A legérdekesebbek azonban azok a protocollumok, amelyeket a székely nótáriusok „Parancsolatok könyvé”-nek kereszteltek el.¹⁵ Ezek az 1782. évi császári dekrétum nyo-

mán guberniumi rendeletre váltak általánosan kötelezővé. Sokszor azonban egy „falu-könyvébe” jegyezték fel a communitás ügyes-bajos dolgait, határozatait, oda másolták be esetleg a falutörvényt, s ezek közé ékelődtek, melléjük sorakoztak fel a szaporodó széki, határőr-katonatiszti, főkormányshéki és „udvari” rendeletek. Közülük mind több szabályozta az erdőhasználatát.

Az erdőkről különben a székelység történetének dokumentumaiban gyakran szó esik. Belső telküket ők „élet”-nek is nevezik, a szántót „építik”, a folyóvizük az, amelyből „élnek”, a szentegyház- és kápolnásfalusi nép pedig azt írja a főkormányshéknak 1804-ben, hogy „nekünk csupán csak fába van minden élő okunk”. A létfenntartó természeti környezetnek valóban egyik legfontosabbikát nevezik ők élő okuknak. Az a székely, aki a faluközösség szabad, „élő erdejét” használja, aki a népi „erdőkielési” szokásjog normái szerint erdőlni jár, annak a feudalizmus századaiban tehát nemcsak gazdasági támasza, mezőgazdasági üzemi háttére az erdő. Az életvitelt biztosító kettős szimbiózis, a szántóvető és az állattenyésztő — itt és ekkor — valójában az erdőlével egészül ki. Úgy azonban, hogy sok helyütt az egész ökoszisztéma a fával borított hegyhátakon, havasokon nyugszik.¹⁶

A törvények és rendeletek korszakában ezért keressük a ciheresek, eresztvények, makkos-, fekete-erdők, „avasok” birodalmában a falutörvények világával társuló, majd azt elszűrítő, eljelentéktelenítő változásokat. Tagányi Károlynak soha eléggé meg nem köszönhető munkálkodása révén ismerjük a modern erdészeti kultúra kialakulását.¹⁷ Az állam szerinte valóban a felvilágosult abszolutizmus korában lépett fel igazi, szakszerű erdőhasználatot követelő, az erdőt oltalmazó főhatalomként. Az 1781. évbeli erdőtörvény, „a silvestris ordo” Erdély-szerte közügyggyé avatta a Hadik András tábornagy jelentése szerint siralmas állapotban lévő erdőségeket.

A Székelyföldön az 1764-es madéfalvi vérengzést követően Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, Bardóc fiúszék szabad népe és Aranyosszék néhány falujának lakói határőrkatonává lettek. Az őket vezénylő tisztek pedig maguk is beléptek a normaalkotók sorába, szaporítva a rendeletkibocsátó erdőoltalmazók számát.

Megvizsgáltam a hozzáférhető, II. József-kori erdőtörvényt, a *Waldordnung* előtti tiszti, hadnagyi, kapitányi rendtartásokat, instrukciókat. (Némelyik a „provincialista”, határőrségen kívüli, polgári lakosokat kormányozó vicekirálybírákkal, főkirálybírákkal egyetértésben készült.) Jóllehet azok híven tükrözik a vezetésnek azt a szándékát, hogy beavatkozását az „alattvalói” élet minden területére kiterjessze, az erdőkről csak itt-ott egy-két paragrafus tesz említést, vagy nem is foglalkozik velük. Az 1772-, 1774-, 1776-ban szerkesztett „Regiment Porontsolatok és Rendtartások” szintén a régi módon a Communitásra bízák az erdők védelmét, az erdőkielés szabályozását. Az 1772-es zaláni jegyzőkönyvben megőrződött a Lévai strázsamester által fogalmazott utasítás, amelynek 6. pontja arra inti a bírókat és hűtösöket, hogy „az erdőn való tilalmat is szorosan tartsák. Senkit, kártevőt, harapégetőt és cserhántót el ne szenvedjenek...” Az 1781. évi ozsdolai Compagnia parancsolat szintén csak a nyesegetéstől és avarégetőtől félti az erdőségeket.

A *Waldordnung* megjelenése azonban egyszeribe felduzzasztotta a széki sta-

tűtümök és katonai instrukciók erdőrendezési paragrafusainak számát. Étfalva protocollumába írta be a jegyző az 1784. évi háromszéki tisztségek közös határozatát. Ez jó példája lévén a már nagyon régi és gyakorlatban meggyökeresedett normáknak az erdőtörvénnyel való elegyítésének, idéznék is belőle (a határozatok Szentivány, Laborfalva, Uzon és Lisznyó közös erdejébeli fák „neveléséről” szólnak): „Azon Kopatz béküggő Csere oldalt együtt fogják fel, őriztessék és fáját neveljék meg. S következendóképpen a hasznát együtt vegyék idővel, amikor fája jóra nevelkedik. Addig pedig tűzifa dolgából az tovább való erdőkből éljenek szép módjával. Az öreg bikk fákat és az horgasokat is a tűzre vágják le, a fiatalját hagyják nőni.” Azt is minuciózusan szabályozzák, hogy miként lehet kaszálónak, szántónak valót felfogni, irtani, és hogyan kell vigyázó erdőpásztorokat választani.

Az 1784–1786. évekbeli „Erdőknek oltalmazására való punctumok” az erdőlést teszik rendszeresebbé. Láthatólag súlyt fektetnek az erdőrontók, prevencátorok, a jövőendő nemzedékek fabéli jussát elpredáló megzabolázására.

A faluközösségi gazdasági ágazatok szimbiózisában, az egymásra építésben, az anyagok körforgásában különösen az állattenyésztés és az erdőhasználat kapcsolatára kell figyelmeznünk. Az erdő — legelő! (A kisbaconi ötezer holdas erdőről mondja ezt Benedek Elek.) Nem érthető meg a székelység fennmaradása azok számára, akik nem veszik számba, nem látják lelki szemeikkel a kiháló, a hazajáró csordákat, nyájakat, az éjjeli legeltetésre hajtott vonómarhákat, a hegyi szállásokon télen is ott élő állatokat, a tisztásokon lévő szénafüveket, a kaszásokat, a szénagyűjtőket.

Erdélyben az első érdemleges állami intézkedés, érthető módon, éppen a nagyon érdekeltet, az állattartót szorítja vissza, állít útjába sorompót. Az erdei avar gyűjtésének tilalma például mind a falutörvényekben, mind az első erdőtörvényben szerepel. A harapégetők, az aszú levelek, füvek felperzselői rendszerint a pásztorok, akik azt tartják, hogy így nemcsak tágítható a legelő, hanem „a fű is jobban terem”. Nos a gyakori erdőtűzet okozókat, sarjadékerdőpusztítókat a felsőbb szervek 1781 után állhatatosabban üldözik.

A kisállattartó, a juh-, de főleg kecsketenyésztő szívesen vág nyájának lombtakarmányt, s még télire is tartalékol. Az 1784-es, Gidófalván megszövegezett parancs kimondja, hogy az „élő bértzeken” kecskét jártni nem szabad, csak az erdőlők számára haszonvehetetlen, távoli, „hátralévő” helyeken, bükk- s még inkább fenyő-szálerdőkben. Ezek számára „csere szénát, faágat se vágjon senki is, mert ez is az erdőnek nagy pusztulására vagyon”. A végrehajtásért a bírák felelnek, s a vétkes katonarendit vagy a jobbágyot tisztjeikkel kell keményen megbotoztatniok, különben 24 „páltza” jut ki nekik is. A nemes bírsága 3 forint.

A gabona vetésmezejét, a fordulókat, a falut, a felfogott helyeket „kertek”, kerítések övezték. Ezeken rés nem lehetett, hiszen a legelő állatokat zárták el a növénynevelő határrészekről. Ezek azonban rengeteg fiatal fát követeltek. Az úgynevezett élő kert szintén a *Waldordnung* nyomán vált állandóan szereplő paragrafussá a katonai rendtartásokban. A parancs szerint a „határ kertek” helyébe mély sáncot kellett ásni, tetejét tövissel megrakni vagy eleven, fás-bokros sövényfalat emelni. Az 1786. évi rendelés szerint: „a határok körül, a vetéses tilalmas határok oltalmára szükségképpen megkévántató sántzolások ásattas-

sanak. Azok eleven csigolya, fűz vagy kökény bokrokkal rakattassanak meg, hogy idővel azoknak megnevekedések kertek gyanánt tartassanak. Ellenben pedig az eddig szokásban volt vesszőkertek teljességgel tiltatnak”.

A erdőpusztítás meggátolása, a fabéli közjavak oltalmazása kisközösségi gondból tehát ekkor vált országossá. Azt azonban meg kell mondanom, hogy az erdőővő kultúra megteremtése, a részletek jó, a gazdálkodás és életvitel egészében való funkcionálásának kimunkálása a falutörvények virágkorának alkotásai. A feudalizmus utolsó évszázadában sem következik be döntő fordulat. A kormányzati ökológiai védelem valójában együtt él a múltbélivel, és míg az utóbbi erős és meggyökeresedett, az új csak igyekszik meghonosodni.

Tanulságosnak gondolom ilyen szempontból a Sepsiszentgyörgyön 1786. augusztus 18-án, főkormányzéki ösztönzésre fogalmazott széki és katonai officiolátus végzésének a bevezető sorait, hiszen még abban is ott bujkál a falutörvények normáinak preambulumaiból ismeretes érvelés. „Micsoda szükséges jókat akarván az Emberi Társaságban, és micsoda hasznos légyen — mind különösen, mind pedig közönségesen — az Erdőknek Conservatioja, azt megbizonyítják a mindennapi fával való élések; nevezetesen a mindennapi tűz, minket elfedező hajlékunk (?) szükséges volta és járás-kelésre nézve elkerülhetetlenül megkévántató szükséges eszközök. Ezen Természet ingyen való Jogaival pedig mely igen visszaéljenek a lakosok — a makktermő és épületnek való fáknek helytelenül, ideje előtt való leerdőlésekkel — a következő posteritásnak igen nagy praejudiciumára, nyilván vagyon.”

4. A TOVÁBBÉLÉS ÉS A PUSZTULÁS RITMUSA, MOZGÁSRENDEJE

Mi tartja meg, mi senyveszti el a közösséget? Mi az, ami a természeti környezetet becsülő, a jövőre is gondoló falutörvényekbeli szemléletmódot élteti vagy elhalását siettet? A válaszadó szólhatna a gazdasági-társadalmi feltételek intézménymódosító hatásáról, koreszmék tudatformáló szerepéről, az ember és természet kapcsolatrendjének átalakulásáról. Ez alkalommal azonban csak hézagos jelzésekre vállalkozhatom. És kezdeném is mindjárt azzal, hogy a faluközösség életútját végigkísérte seregnyi gazdasági ellentét, a versengő társadalmi akaratok küzdelme, a belső feszültség. A rendtartó kisközösség székelőföldi típusa mindenek ellenére ép és erős ifjúságot, férfikort ért meg, de fokozatosan, majd 1848 felé haladóan gyorsuló ritmusban gyengült, veszített önrendelkező erejéből, vezetőinek elit-minősége romlott, szerepköre redukálódott. Az ökológiai szemléletmód pedig nem egy frontszakaszon, főleg a közjavak védelmében jó néhány csatát veszített.

Közösségi rend és egyéni törekvések összeütközéseit a 18. században vizsgálva Wellmann Imre azt állapította meg, hogy a nagyobb birtokosok, a tehetősebbek és sokan mások: „a falutörvényekben rögzített szokásos rend szabályait félretéve, annak a maguk önző érdekét helyezték elébe”.¹⁸ A falutörvények világának személyiségképét hordozó ember tehát teret veszített.

A termelő élet technikai újításai, az ipar fejlődése, a piacok kiszélesítése — ahogyan E.J. Hobsbawm nevezi: „a tőke kora” — éppen az előző oldalakon emlegetett közösségi embert fordította el a „jövendő-eszmény”-től, s ezzel előmozdította az önérdek, az üzleties szellem, a nyereségáhító mohóság előtérbe kerülését, végső soron az ökonómia időleges tértörését az ökológiával szemben. Megindult az a folyamat, amelyben lazult a természethez fűző ősi kötelék, s ez egyben a természeti környezetet változtatta sok helyütt „köz élő hely”-ből közpredává.¹⁹

A nagy „pusztulást” előidéző, erdővagyonot „elherdáló” magatartásra, a változó értékrend bizonyítására sajnos sok adattal rendelkezünk.²⁰ Itt csak a Hatod példáját említenők.²¹ Ez a közerdő Zalán, Oltszem, Málnás, Barót, Bodos, Sepsibacon tulajdona. A 19. század első felében a piaci kereslet megnövekszik, „pénzelní” lehet a fából, s ezzel párhuzamosan szaporodnak meg az erdőperek is. Az évszázadokon át jól funkcionáló hagyományos rend falain ekkor már rések keletkeznek. A hat falu is törvény elé viszi tehát 1836-ban „controverziáját”. A széki bíróságnak arra a kérdésére, hogy pusztul-e a Hatod, a kálnoki valló válasza az, hogy: „pusztul biz az erősen”. Mások szintén hasonlóképpen vélekednek, és elmondják, hogy régen a Hatod „szép szálás erdő volt, mint a fenyves”; a „sűrű”, „kemény” erdők helyén „itt-ott mezőség”, „merő pusztaság”, marhajáró hely keletkezett. A legmohóbban a barótiak prédálták. A bizonyságok szerint ugyanis: „télbe, nyárba szüntelen megyen a szán és szekér fáért”; „csak egy napon is ezen a jó szánúton 150 szánat meg lehet számlálni, melybe a barótiak szünet nélkül tűzi és épületre való fára ne vágnák a Hatod erdejét; kalákákat is csinálnak s úgy hordják mindenféle szükségre a fát”; „szénégetésre nézve is... kalákásokat gyűjtenek”; „hordják egyszer-mászor az oltszemiek és málnásiak is a fát, de minthogy nem esik kezek ügyibe, nem erdőlík nagymértékbe”.

A Hatodot példázatként azért is választottuk, mert szeretnők érzékeltetni, hogy a falutörvények világának, az ökológiai kultúra megváltozásának rendkívül lassú a ritmusa. A folyamat hosszan tartó, és benne a pusztulás, a továbbélés együtt, párhuzamosságban, összefonódottságban van jelen. A Hatod-per igazolja ezt. Az említett kártevés tettesei, a barótiak ugyanis külön communitásként saját tilalmas és makkos erdeiket — 1775. évi falutörvényükben — 3 magyar forintos büntetéssel zárják el a faizás elől, s a csak ott átszekerező idegennek is marháját „szőrin-beecsűjén” kell megváltania. Zalán, Oltszem, Bodos falutörvényéből arról is megbizonyosodhatunk, hogy kizárólagos faluközösségi erdőbirtokát mindenik épen akarta megőrizni. Bodos például 1774-ben addig szabad erdejét zárta el az erdőlók elől, 12 frt-os bírsággal büntetve a tilalomszegőt, s az oltszemiek 6 frt-ra növelték 1806-ban „az erdőrontó” büntetését, s még 25 botot is kilátásba helyeztek a prédálónak. A „törvények” 1836-ban is „megtartattak”.

A hamuzsirgyártás, miután Európa nyugati és keleti térségében korábban megtizedelte, elemészttette az erdőségeket, a Székelyföldön ugyancsak sok száraz, ledólt, valamint élőfa elhamvasztásával szolgálta az iparfejlődést. A Hatodtól nem messze, Zalánpatakán például 1692-ben telepített falut üvegcsúre mellé Háromszék főkirálybírája, gróf Kálnoki Sámuel.²² E családnak alig volt

valami kevés erdeje Miklósváron és Szárazajtán, viszont mint „bebíró” birtokosok az összes szomszéd falvak erdeit pusztították. A huta valósággal nyelte a tűzifát s az esztelen pazarlással főzött, szerzett hamuzsírt. A falutörvénybeli tilalmakat óvó faluközösségek hiába perelték őket, a főkormányshéz mindig a Kálnokiaknak fogta a pártját. 1766 januárjában ugyancsak tanúk bizonyították, hogy az „Öveg tsúrbeli” árendások éjjel-nappal, tűzzel-vassal rontották, csíkiakkal is vágatták, vonómarhas falusiakkal hordatták a zaláni communitynak a Zalánpatakára befüggő erdeit.

Az üvegcsúr bérlői ismeretes, élelmes, főleg brassói szász, görög és román kereskedők voltak; 1809-től Hadzsi (Hadzsú?) Gidro Demeter és társai. (1816-ban hosszas bérharc is kezdetét vette, miután ők csökkentették többek között a fahordók, a „blánások” fizetését.)

Ugyanezt az erdőfogyasztó, kitermelő „munkás” réteget formálta ki a buk-szádi üvegcsúr. 1821-ben Dósa Elek jogtudós jegyezte fel útinaplójában, hogy „Lakosai taxát fizetnek, nagy hasznokra van az ott lévő üveg tsúr, melybe pénzért dolgoznak; a hamu sírt annak számára főzik. Egy másáért kapnak 8 Rfirt, egy öl fáért 20 xr, annak béviteliért 48 xrt”.²³

Zalán — az első, 1581-ből reánk maradt falutörvény szülőfaluja — a zalánpataki üvegcsúrral állandó természeti környezetét érintő, módosító kapcsolatban áll. 1846–1848 között például hol a manufaktúra árendásának favágói tesznek kárt erdeiben, hol százával veszi tőlük is a huta a szálát.

A hamuzsírgyártásba zalániak is bekapcsolódnak. 1848. május 21-én Jakots Sándor jegyző kér a communitytól a Hatod szélén egy akkora helyet, ahol egy „lúg főző kalyibát állíthasson”. 1851-ben pedig 40 Rfirt-ért „elkótyázzák”, elárverezik a falubeli „hamuszedés jogát”. Ugyanekkor az erdőbíró, aki „alattomosan” egy „száraz fát” az üvegcsúrieknek eladott, megbüntetik és tisztségéből elcsapják. Jelentősége nem az amúgy is romlandó egy szál fának van, hanem a cselekedetnek, mivel ő, az őriző: „a falu törvényét megrontotta”.²⁴

A népi, a székely, a faluközösségi normákat, szabályokat teremtő ökológiai értékrend pusztulási, romlási ritmusa, úgy tűnik, még akkor is lassú, le-lefékeződő, amikor a közjó, a természeti környezet védelmére normát, szabályt önként állító rendtartó életforma gyökeresen megváltozik. Gábor Áron rézágyúinak a kötöttségek erődjét is szét kellett robbantaniok, hogy szabadon fejlőd-hessen, szinte hihetetlen eredményeket érhessen el mind a székelység, mind az emberiség. Akkor viszont, amikor az új polgári társadalom nevében már Zalán felett is Schwarzenberg herceg „regnál”, a közösség a falu törvényét megrontót még mindig megalázza, a régi módnál is szigorúbban ítéli el. A zaláni példához csak azt fűzném hozzá, hogy erdőbirtokossági jegyzőkönyvében még 1872-ben is olvashattam olyan „deliberátumot”, amely régi artikulusok fényét verte vissza és új, értelmes akaratot sugárzott.²⁵

A faluközösség más életterületeiről szintén „kalászolhatnék” még tanúságtevő bizonyítékokat. Hiszem azonban azt, hogy azok is valaminő rendkívül hosszú „történeti széria”, több évszázados, értékrendjéből kivirágzó magatartásforma mélybe gyökerezettségét, egészében véve a földnek, természetnek és embernek tisztességnövesztő szép kapcsolatát igazolnák.

SZOCIÁLPOLITIKA A RENDTARTÓ SZÉKELY FALUBAN

Emberiség, szociális védelem, jótékonyág, karitatív támogatás, ma gyakran elhangzó szavak, papírra vetett fogalmak. A múltban talán kevesebbet beszéltek az emberszeretetről fakadó szolidaritásról, de életre keltek s meggyökeresedtek olyan szokások, magatartásformák, sőt paraszti szokásjogi normák is, amelyek a kölcsönös segítséget szolgálták.

Erdélyben, a székelyek földjén, ott, ahol még a 18. században is sor kerül éhínséges esztendőkre, ahol pestisjárványok hullámai követik egymást,¹ miközben harcok dúlnak, még inkább szükség volt az egymásba kapaszkodásra, az egybebúvárra, a kölcsönös segítségre.

Az államapparátus, a széki közigazgatás akkor még nem vette kézbe ezt az életszektorát. A társadalom kis egységei azonban eleve beépítettek struktúráikba a prevenció jegyében működő intézményeket, olyanokat, mint amilyen például a *földközösség*.

A faluközösségnek, több falunak, a székeknek volt tulajdonosi jussa a határhalmaik között elterülő, rögződött tulajdonost nem ismerő területekre. A kezdeti földbőség idején, vagy mondhatnánk úgy is, hogy a még alacsony népsűrűség korában dívik a talajváltó parlagoló rendszer (amelyet nomád földközösségnek, szabad foglalásnak is neveznek az agrárhistorikusok). Ennek lényege az, hogy ki-ki annyi földet fog fel, amennyit megművelni képes. A „kiuzsorázott”, termőképességét veszített parcellákat azután regenerálódni hagyták, esetleg kaszálták vagy legeltették.

Ezt a szisztémát követte az osztásos földközösség, amelyben a jogosult falutagok között sorshúzás útján osztották meg (egyenlő mértékben vagy társadalmi rang szerint különböző nagyságrendben) a parcellaegységeket. Gondoljunk csak arra, hogy milyen biztonságérzetet kölcsönzött a rendiség korabeli székelynek az a tudat, hogy van kaszáló, erdőhasználati joga a szék közös havasában, a falu neki is oszt földet (igaz, egyre fogyó mértékű szántót), kaszálónyilat, van jussa a káposztás-, lenes-, kendereskertekhez, legeltethet az ugarban, a hegyi, erdei legelőkön, sertéseit a tilalmasként őrzött makkos erdőre pásztor botja alá adhatja, joga van épületre való, szerszámnak megmunkálható vagy tűzifához. Esetleg még piacra is termelhet eladható árut, hogy kiteremtse az „adógarast”, vagy állatállományát gyarapítsa. Van tehát a kisparaszti gazdaság mögött szilárd szociális biztosítékként gazdasági „hinterland”, védelmező erdőhálózattal teli mögöttes terület.

A középkorbeli függőség, kötöttség, kiuzsorázottság, a tudatlanság, babonáság sötétlő árnyai homályának kis köreit így ragyoghatták be pászmásan közösségi fények. Erick Fromm írja: „A középkori ember nem volt szabad, de nem volt izolált sem, éppúgy nem volt bizonytalan, magányos vagy szorongó... Erősen élt benne az az érzés, hogy hozzátartozik a természethez és embertársaihoz, hogy szolidáris velük...”²

A közösség fészekmelegében megbúvó régiségbeli ember számolhatott segítőkészségre akkor is, hogyha szerencsétlenség érte, váratlan baj sújtotta. A

gyalog és lovas székely katonai szerepkört betöltő népelem. Mint ahogy mondja is: vérével adózik. Sokukat pusztítja el az ellenség hazai, külső országbeli csatatereken. Marad utánuk özvegy, érzik hiányát az elárvultak. A harcból megtértek között a lustráló sokukat úgy jegyzi fel, hogy: „debilis”, beteg, nyomorék, rokkant. Példákat bőven idézhetnek.

Az otthon maradottak „családvédelmi” kötelezettsége pedig abban állott, hogy: „atyjok, fíjok, testvérek vagy más atyafíjok jószágára még jobb gondot viseljenek, mint magokéra...” A kovásznai lelkészi hivatal régi iratait lapozva olvashattam: „Mivel többen kétszáznál ecclésiánk tagjai között özvegyen és árván maradtak, kiknek férjeik ki vagynak rukkolva a mostani folyó véres francia háborúba: megsegítésük módját keresse meg a communitás.” Egyes helyeken pénteken a rászorulóok számára kalákaszerű fahordást szerveztek és a marhatartó gazdák másként is segítettek.

Az elnyomorodottak, ügyefogyottak, a koldusok, általában a rászorulóok számára Ozsdolán — s másutt is — a falu bejáratánál (a porgolát-, a tanorkapunál) hordáskor a szekerekről dobtak le egy-két kéve gabonát. Cserey Farkas *A magyar és székely asszonyok törvénye* című könyvében 1800-ban ismertet egy régi szokást, azt nevezetesen, hogy amikor a falu földjét nyilakra kimérve megosztják, hogy azután arról adóval, katonáskodással „szolgáljanak”, s valamelyikük „kifogyván erejéből, többé nem szolgálhat, kivétetődik a nyíl az ő kezéből, de megmaraszt a falu nála bizonyos részt, táplálására...” Ez a „kegyelemrész”, amely juss, nem pedig alamizsna, megóvjá az előregedeteket „a kegyelemkenyérre” jutástól.³

1764 után a határőrség tisztikara még szervezettebbé igyekezett tenni a szegényügy rendjét. 1787-ben elrendelték, hogy minden communitás válasszon „koldus inspektort”. Ő vegye át az adományokat. A kenyeret, lisztet, szalonnát, húst, fuszujkát, lencsét, borsót hűtösök sietve kiosztották, a pénzt is, záras dobozba tették, s miután az inspektor jegyzőkönyvébe feljegyezte, a pap osztotta szét. Kézdivásárhelyen szintén kiválasztották a dologtehetetleneket és számukra a „templomozáskor” perselyeztek is.

A faluközösség világának székely embere a sorscsapás, a derült égből lecsapó villámként rásújtó szerencsétlenség ellen is megkísérli kiépíteni a szövetség, az önbiztosítás elhárító védelmi társadalmi szokásrendjét. Ilyen veszedelem például a tűz, az égetté válás. Falurendtartások paragrafusai szólnak a megelőzésről, a tűzoltás rendjéről, arról, hogy az embertársa javait védelmező falu valójában önmaga biztonságérzetén munkál, tudván tudva, hogy esetleg holnap már érte nyúlnak ki segítő kezek.

A tűzkárt szenvedetteket a szomszéd falvakbeliek is segítik. 1821-ben az angyalosi égett asszonynak az étfalviak utalnak ki a „Régi osztás” nevű közerdejükben egy szál cserefát. A Homoród mentén pedig az épületbeli fákat a telekre szállítják és a házat fel is építik, a „belécezésig”.

Az ígás állat veszte, elkárosodása ellen védőpajzsként az önbiztosítás szolgál. Kozma Ferenc 1879-ben is leírhatja, hogy: „segítség a szerencsétlenségben a hopsa. Ha ti. egy szarvasmarhának vagy sertésnek lába törik, vagy olyan baj éri, mi miatt élete, használhatósága kockáztatva van, megvizsgálás után leütik, s húsát pénzért — egy pár heti hitel mellett — magok között szétosztják”.⁴ A

bajbajutottakkal szolidáris közösségről a századfordulón Barabás Endre így ír: „Bajban — egymást segítik önzetlenül. Ha valamelyiknek háza, csúre leég, közősen és ingyen építik fel; ha a gabonája pusztul el, a szükséges élelmet adják össze; ha a marhája hull el, a földjét felszántják és bevetik stb.”⁵ (Kemény Bertalan 1988-ban örömmel ír arról, hogy a kolozsvári Tíz Szervezet Szabó Mártonné négy gyerekes özvegyet tizede a második világháború idején hogyan segíti munkával, miként istápolja gyermekeit.)⁶

Az ellopott állat szintén „szereplője” a falutörvényeknek. 1660. évbeli országos rendelkezés írja elő, hogy a „tolvajkiáltásra”, a csengetésre (harangkonogatásra) a falu népének egybe kell sereglenie, s úzóbe fogni a rablókat. Ha azonban sikerül egérutat nyerniök, következik a kötelező „nyomkövetés”. Ha az elhajtott állatnak a nyomán eljutnak olyan falu határába, ahol a nyom elvész, a kár megtérítésére az a szomszédos communitás kötelezett. Bizonyítékok híján a megrablott család faluja fizet, s teszi lehetővé, hogy ne zúzódjék szét emiatt a kis gazdaság működőképesége, hiányozván a vonómarha, az ígás állat.

A „marhabéli kár” megtérítésének külön biztosítója a „felelő pásztor”, az, akinek fogadását 1616-ban még maga Bethlen Gábor engedélyezi Bölön, Középajta és Nagyajta községeknek.⁷ A kárért felelő órizó szegődtetése, a szerződéskötés később általánossá vált és eszerint a csordabeli állat elkárosodásának terhét a pásztornak kellett viselnie, természetesen a faluközösség ítélkezése által megszabott módon.

Egyes helységek rendtartása a kisebb tolvajlások, lopások által szenvedett kár megfizetését, közös teherré tételét is szorgalmazta, másutt el is rendelte.

Szólhatnánk a kölcsönös segítségnek azokról a formáiról, amelyek az együttműködés, a közmunka útján biztosítják az öngazgató kisközösségek zavartalan életfolyását. A tisztaság, a környezet védelme, az út, sánc, híd jókarban tartása, az erdő, legelő tisztítása — mind-mind a köz javát szolgálja. Ott, ahol Bölöni Farkas Sándor életét szomorújelentésének megírói „közhasznú”-nak nevezik, ott, ahol sokan ószintén hisznek abban, hogy a „köz” haszna, érdeke, java többérő, mint az egyéné, ott társadalompolitikát lehetett rátestálni egyénekre, „a szabadság kis köreinek a sokaságára”.

A szabadság kis körei sokaságának egyike, mégpedig a legjelentősebbike a faluközösség, s annak alkotmánya a rendtartás, a falu törvénye. Ezek az írott szokásjogi normákat rögzítő statútumok nem tudósítanak sok magától értetődően létező, mindennapos szokásról. Márpedig a régiségbeli szociálpolitikáról ezek ismeretében is valóságközelibb képet rajzolhatunk. Ilyen a kaláka is.

A kaláka ismeretes. Ez a szokás nagyon régi és lényege, hogy a gazdálkodó embert segíti ki a szomszédokból, rokonokból, barátokból verbuválódó kis csoport. Szolidaritási aktus. Szociális segély. Ugyanakkor azonban ünnep, színes, játékos, vidám. A megsegített család étellel, itallal kedveskedik. Sokszor tánc is követi. Régi izlandi tanköltemény konklúziója is az, hogy az adás, az adomány, az ajándékozás „viszonást vár”.⁸ Középkori európai történeti tanúságtételek bizonyítják a kölcsönösség, a reciprocitás jelentőségét, ugyanakkor azonban azt is, hogy a vigalomnak, a közös evésnek, ivásnak „mély társadalmi, vallási, erkölcsi” jelentősége van. Nap mint nap élteti, növeszti azt a kalákázó szolidari-

tást, amely a társas kötelékek, kapcsolatok szálait sodorja, elmélyíti azt, amit a szociológia mi-tudatnak nevez.

A falu íratlan szokásjogi rendjében kiformalódtak a *cimborálás* szabályai is. Ott, ahol négy ökörrrel, háromszor kell az őszgabonavetés alá szántani, ott nagy, gyöttrő gond a fogyatékos igaerővel rendelkezőnek a talajművelés. Őszszefognak, cimborálnak, kölcsönösen támogatják tehát egymást. Fűrészmalmost is sok helyütt így állítanak a hegyi patak vizére. Munkaerőfeleslegüket, kicsinyke tőkéiket összeadva, cimborálva.

Az adományozó, az ajándékozó, a baráti örömszerző és segítő módoknak még csak egyetlen formáját említenék — a *radinát*. Kozma Ferenc így ír róla: „Ez abban áll, hogy a betegágyban lévő asszonynak minden jó ismerő ítélt és mézespálinkát vittek”. (A radinás kosárában, a szép terítő alatt rendszerint tyúkhúsos laska is rejtelkedett.) Segítőszándék, józan meggondolás is indokolta ennek a szokásnak a meggyökeresedését. Az áldott állapotban lévő, de főleg a szülés után még gyengélkedő asszonyt kellett a konyha gondjától mentesíteni. Ez történik sok faluban a kereszteléskor is, amikor az összegyűlő jó falatokból: „derekas közös lagzi telik ki”.⁹

A szoros, zárt falubeli élet ezernyi ütközési pontot, számos érdekellentétet, nap mint nap konfliktusokat is termel. A már kiélezett helyzeteket, a perpatvart, vitát, kirobbanó tettegességekhez is vezető feszültségeket a faluszékén a hűtösök ítélik meg, rendezik el. A falurendtartások azonban megelőzni igyekeznek, azért szabnak önmaguknak törvényt, írnak rendtartást. Ezekben azt a társas együttlébeli eszményt fogadják el, amit számtalanszor ír le protocollumába a nótárius is, azt nevezetesen, hogy „a szép harmónia s concordia megtartassék, mellyel a kicsin dolog is nagyra nevedik”.

Nagyra akkor is növekszenek némely kis dolgok, amikor a falutagok szociálpolitikai védőhálót kötnek az elesettek, a szükségét szenvedők oltalmára; jelentőssé akkor válnak, amikor közösségi intézmények belső kohézióját növelve konfliktusmentesebb életet, biztonságérzetet, morális értékrendjükhöz pedig alapprincípiumokat kristályosítanak ki. A papolciak 1733. évi falutörvényükben azt írják, hogy: „Minden helységek s rendek között úgy tapasztaltatik, hogy még a keresztények is magokat inkább szeretik, mint felebarátjokat; maga hasznát keresi inkább ki-ki, mint a másét, holott az Isten törvénye azt kívánja, hogy amit magának kíván valaki, mással is azont cselekedje.”¹⁰

Sok évszázadnak kellett múlttá válnia ahhoz, hogy a 19. század utolsó évtizedében a legátfogóbb, legtágabb keret, az állam vegye kezébe a szociális gondoskodást. Ez a parlamenti küzdelmekben, pártharcokban kifejeződő társadalompolitika, „népgondozás” nem állott egyedül. Jótékonyági egyesületek ezrei, egyházi szervezetek sokaságai működtek a karitás jegyében. Élt még sokszor a népszokás, a mulandó tradíció, a faluközösségi világ elsüllyedt maradványának minősített szokásrendi hagyatékban a tiszta emberszeretet parancsa; és él mind a mai napiglan a kalákázó közösségi létformára való vágyakozás.

A SZÉKELY FALUKÖZÖSSÉG ALKONYA

I. A KÖZÖSSÉG GONDJA

Különböző eszméket, nézeteket valló, sokféle szellemi munkát, hivatást vállaló, felelősségtudattal élő embert foglalkoztatott és ma is gyötör a közösségek problémája. Néprajzosok régóta fájlalják a paraszti közösségek atomizálódását, szociológusok széthullásukat elemzik, historikusok megfogyatkozásuk okait keresik és a folyamatot rekonstruálják. Ugyanakkor az írók az életpalettáról vett eleven színekkel festenek minderről oly sok csodálatos képet. Jelentőségüket tehát nem nehéz felmérnünk.

Megromlásukat, elsoványodásukat nagyon sokan szomorúan regisztrálják. Hiányolják a kötöttségek árán kialakult rendet, kiszámíthatóságot, az erőt s főleg biztonságérzetet kölcsönző állandóságtudatot. Visszasírják a szerves közösségek fészekmelegét, újjáépítenék az együvé tartozás, az egybeolvadás, az egymást segítés romossá vált hajlékait, ahol hajdan igazi otthonra találhatott az ember.

Különösképpen a kelet-európai régió szenvedett sokat az elmúlt évtizedekben a diktatórikus uralmi rendszerek közösségromboló, rögeszmés megszállottsággal ötvöződő, célra törő racionalizmusától, amely nem tűrt *helyi öngazdát, autonóm versenytársakat*.

Mindezt még százszorosán fájdalmasabbá tette az, hogy közösségnek csak hatalmi szóval nevezhető alakulatokkal teltek meg az országok. Ezek az államerszentes-közösségek, ezek a parancs kényszeréből született kollektívák, ezek a társadalomra oktroyált kollektívumok ugyanakkor igazának, magasabb rendűnek hazudták magukat. Az ilyen csoportok a tettetőknek és a becsapottaknak tömegtelen szerepjátszó energiáját vagy hitét, jószándékát emésztették fel, megrontva egyént és intézményeket, torzítva jellemeket és mételyezve közérkölciséget.

Miközben a közéletben látszat-autonómiák tömegének színpadait ácsolták, kereteiket organizálták, a valóban önrendelkező, hagyományos közösségeket elerőtlenítették, ha lehetett, szétfűzták. A spontán kezdeményezésből fogantakat pedig — ellenséges szerveződés sejtjének, keretének minősítve — még inkább üldözték.

A századunkra jellemző közösséghiányt felpanaszlók kórusában a kelet-európaiak hangereje az utóbbi évtizedekben természetesen elnyomta a nyugat-európai siratószólamot. Holott először az énekelte meg a közösségek világának szépségeit, és jajongott a közösségekből kihullott modern ember elmagányosodottsága, elidegenedettsége miatt.

Ennek kapcsán még azt is el kell mondanunk, hogy igen megnövekedett azok száma, akiket elkápráztat máig világító fényével az autonóm közösségek önrendelkező demokráciájának hajdani ragyogása. Társadalomfilozófusok, történészek, politikusok építenek ki új eszmerendszereket, amelyek a hagro-

mányos értékek világát, formációit követelik vissza, sőt jelszóvá válik: *új rendiség, új középkor* lehet csak panacea a gyengélkedő emberi társadalmaknak. A középkorhívogató nosztalgia megmagyarázható, az újromantikus lelkeség megérthető, ez azonban mit sem változtat az igazságon, hogy a történelem irreverzibilis, visszafordíthatatlan. A közösség pedig nem jó vagy rossz. Van ilyen is és olyan is, és fajai szintén változóak a múltó időben.

A közösség hiány azonban: gyötörő *valóság*. Közösségeink múltja: *feltáratlan*. A valóságra alapozó önismeret, a mi napjaink és holnapjaink teszik tehát szükségessé a múltbeli közösségek gondjainak leltárba foglalását, lajstromozását.

2. SZERKEZET ÉS FORMA

A késő feudalizmus kori székely társadalmi struktúra modelljének felvázolásával kezdünk. Statisztikai bázisként az 1614-es esztendőt választottuk. A „nagyaságos fejedelem” parancsszavára ekkor készül el az a lustra, amelynek lapjairól 20 196 családfő néz szembe a posteritással, megvallva rendiségbeli státusát. E tanúságtétel szerint a „vitézlő rend” (lófók, gyalogok, libertinusok csoportja) 54%-ot tesz ki: a népesség egynegyede jobbágy (ős, adományozott, külső, konfiskált, földönlakó, fejekötött) és 15%-nyi a zsellér. A későbbi népszámbavételek hasonló arányokat tükröznek. A végponton, 1848 előtt pedig 53 a szabad, 23 a jobbágy és 16 a zsellér százalékaránya.

Év	Főember	Egytelkes	Szabad	Jobbágy	Zsellér	Egyéb
1614	1,94	—	53,41	25,10	14,85	4,70
1844/ 47	—	6,30	52,18	22,37	15,92	3,23

Két és egyharmad évszázad, valóban „hosszú időtartamnyi” periódus évtizedei peregetek le a múltó idő homokóráján, de a struktúra alapelemeiben, összetevőiben alig változott valamit.¹

Ez a társadalmi csoport tehát mindenekelőtt „szokásszerű, tradicionális jellegű.” Az átlagok, a százalékszámok maguk is sugároznak valaminő *magatartás-állandóságot*, amit az „ősi” értékrend tisztelete, az önrendelkező ember státusához, a szabadsághoz való szinte páratlan erejű ragaszkodás is szilárdít.

Másodszorban a feudalizálódás tekintetében *elegyes jellegűnek* mondható a Székelyföld, hiszen itt a rendkívül tagozott csoportokból szerveződő struktúra: földesúri-jobbágyi, valamint „privilegizált” szabad-katona társadalmi formációkat olvasztott egybe vagy éltetett szomszédos alakulatokként. (Mondanunk sem kell, a Terra Siculorum sajátos volta gyakori európai karakterisztikum, Erdélyben pedig sok a román, német, magyar szabadrendű — a paraszti népeségnek majdnem a fele, 2/5-e — s következésképpen az ún. „nem feudalizálódott” életkeretek sokasága az „általánosan sajátos”.)

A formáció a Georg Simmel-i látószöghöz: a társadalmi alakulatok formata-nához, a struktúra morfológiai vonatkozásaihoz vezet el, oda, ahol alakulatok,

intézmények, keretek, rész-egészekbe ötvöződő csoportok építik a belső, valamint a külső, egymás közötti kapcsolatrendszer hídjait. Ez utóbbiak egyike az államnak és a székely faluközösségnek a viszonya: az, hogy a *communitas* külső interakciói révén lazábban fűződik az államhoz, és e makroformáció üzemi működésében éppen ezért jelentősebb funkciókat vállal, *nagyobb önállósággal* vesz részt. Ismeretes, hogy a középkorias központi hatalom mozgási lehetősége szűkebbre szabott, nehezkesebb, igazgatási apparátusa, szervezettsége kezdetlegesebb. Ily módon a kormányzás, az életrendezés mindennapos gondjaiban *osztó társakká fogad* sok autonóm, „rendtartó”, szabályalkotó alakulatot.

(Erdély egy ideig maga is vajdaság, de külön formáció a Székelyföld, a Királyföld, a vármegyék, Fogaras, Hátszeg, Kővárvidék és így tovább. A *Corpus Statutorum*ban közzétett statútumok paragrafusai natiók, vármegyék, székek, kerületek, városok autonómiáját villantják fel. Emellett mindenkit szabályoz az egyház, az iparost a céh, instruál és organizál a feudális birtokszervezet, az uradalom, és igen sok problémát old meg, több szabadságpázmát felfogva a faluközösség.)

Az országos jogélet parlagja ilyen módon minősül át a *communitas*nak jutó szabadságmezővé, amelyet felferhet a gyom, el is bozótosodhatik, de ha megművelték, kenyérnek valót is teremhet. (Egyebek között közösségkonstituáló falutörvényt, amelyet a *communitas* „lelkinék” mondanak „a mi jó atyáink, a jámbor régiek”). A szabadság fogalmát követelményként éppen azok hímezték zászlaikra, akik a rendiség korában keveselltek. Kellett ugyan sokkal-sokkal több belőle, de valójában a polgári forradalmak előtt sem hiányzott. Tagadhatatlan, hogy a székely gyermeknek ez a társadalom már megszületése napján kiporciózott jókora méretű kötöttség-, függőségrészt, de jussoltatta privilégiumokban, tehát jogokban, valójában szabadságjogokban is. Ilyenekhez jutott szülőfaluja, székely faluközössége révén is. Birtokosává vált ugyanis „libertásoknak”, amelyek *korporatív jogként, kollektív szabadságként* illették meg. Nincs — A. J. Gurevics szavaival élve² — teljes „szabadságtalanság”. (Ír erről Szabó István, Wellmann Imre, s szép jelzőket találva nevezi Bibó István „a szabadság kis körei sokaságának”. Az ő értő interpretálója, Szűcs Jenő ezekről a szabadságból született, szabadságot védelmező kis entitásokról írja: „A párduckacagányos ellenállásnál is fontosabb az a kevésbé látványos, rejtett, de szívósan makacs ellenállás, ahogy a mélyben, a faluközösségekben a paraszti »jogok és szabadságok« maradéka” feszült szembe például a változtató szándékokkal.)³

A székely *communitas* már nevében is vállalja, hogy *közösség*. Egészében véve egycélú, egyérdekű embereknek az életkerete, olyanoké, akiket erős mitudat fűz egybe. Ez fejeződik ki abban, hogy ősi értékrendjük, normáik alapján ők szabnak maguknak törvényt, mondanak ki tilalmakat, parancsolnak magatartásformákat, cselekvésmódokat. Önkormányzatuk kifejeződése, megvalósulása az is, hogy önként vállalt függőségek jármába hajtják fejüket. Maguk fölé vezető testületet választanak, és létesítenek olyan fórumot, tanácsadó testületet, mint amilyen a falugyűlés. Kicsinyke bíróságukon pedig ítéleznek a „szép harmónia és concordia” megszegői felett. A faluközösség virágkorában a szé-

kely ember élete a letűnt századokba eresztett gyökereket és belenőtt az eljövendő évtizedekbe, századokba, az utódoknak, a posteritásnak a jövődjébe.

Mi ez alkalommal nem vállalkozhatunk ennek a történelmünkben oly gyakori és méltatlanul elhanyagolt évszázados programozottságú, sokarculatú (politikus), érzelemgazdag szerves életegész, közösségi forma történeti-társadalmi ideáltípusának megrajzolására, csak lezáróként egy példázattal az eddigiekben előrebocsátottakat.

Megidézzük tehát tanúságtevőként báró Apor Pétert, Háromszék főkirálybíróját, a *Metamorphosis Transilvaniae* szerzőjét. Ő 1703-ban mint falutag már aláírta azt az alsótorjai határozatot, amely megkövetelte, hogy amikor szükség dolgaiban a falusbíró egybegyűjti a komunitást, mindenkinek jelen kell lennie. 1747. május 7-én, jöllehet nem sokkal azelőtt írta Gyulaffy László kancellárnak, hogy az „öregség és gyengeség hetven esztendőre úgy utolért, hogy csak a végső órát várom”, mégis elballag, talán botra is támaszkodva, az „Iskola házhoz”, mert „altorjai falus hűtös bíró Antal János” falut gyűjtött. A falu fórumán pedig igazodtak az 1703-as végzéshez („vox kérdeztetvén mind patronus urainktól, megyebíró urainktól, hűtös urainktól, falu elej[i]től és a bírótól, amelyik voxon nagyobb rész megáll, az tartassék meg...”). A faluval egyetemben ő is megszavazta a tízpontos határrendtartást, majd az írásba foglalt falu törvényét, „az erdélyi régi szokások és rendtartások” szerint kézjegyével és pecsétjével ellátva, a maga és utódai számára kötelezőnek ismerte el.⁴

3. A HAGYOMÁNYOS FORMA ALKONYA

A székely faluközösségek jegyzőkönyveit lapozgató mai historikusnak úgy tűnhet, hogy ezek az alakulatok a 18. század derekán még ép, jól működő életkeretek. Mégsem hibázunk, ha az ettől kezdve 1848-ig századdá sűrűsödő éveket gyanakvólag szemléljük, s bennük a hagyományos világ alkonyának a jeleit, okait keressük. Elsőként az tűnik majd szemünkbe, hogy az állam és a mikroformációk viszonya megváltozott. Az *állam nagyobb belső kohézióra törekedett*, és Hajnal István szerint is: a 18. század végével minden eltűnt, „amit a közép-kor szakszerűsége a kicsiny társadalomalakulások védelmére alkotott”.⁵ Azután pedig arra kell felfigyelnünk, hogy a *komunitások maguk is elerőtlenedtekben*, megfáradottabban tudták csak oltalmazni erősségeiket a fentről jövő támadásokkal szemben. Az önigazgató közösségi demokráciát, erős várukat maguk is gyengítették; a belső bajok, megromlások, a megváltozott társadalmi feltételekhez, gazdasági szükségletekhez és az értékrend, a mentalitás új formáihoz való alkalmazkodás pedig szintén a napszállta óráit siettette.

A következőkben csak néhány példát említenénk, hiszen módszeres alaposságra már csak a komunitások életterületeinek, kapcsolat- és viszonyrendszereinek sokasága miatt sem törekedhetünk. (A faluközösség politikus, sokcélnemű alakulat lévén, funkció-mezői is számosak: mindenekelőtt vagyonszövetség, a közföld birtokosa, emellett a növénytermesztés, állattartás, er-

dőlés szervezője, a belső rend oltalmazója, közteherviselési közösség, az önálló normaalkotás, valamint a törvénytevés fóruma és a felső hatóságokkal való együttműködés szerve.)

A székely „szabadság kis körei” hanyatlásának századában a faluközösségek önszabályozó jellege is veszélyeztetetté válik. A makroalakulat, az állam uniformizálni, homogenizálni törekszik, és a helyi hagyományos organizmusokból központi szóra hallgató organizációkat akar formálni. Megszaporodnak tehát az országos jogéletben a kodifikációs törekvések. Bethlen Gábor már pártfogolja, sőt kezdeményezi ezeket. 1764-ben pedig elkészül a *Codex Theresianus Transsylvanicus*, amely a helységek statútumairól, az előjáróságokról is intézkedik. 1774-ben megkísérik a helyhatósági jogszabályok összegyűjtését. 1785-ben II. József kancelláriája hasonló célból árasztja el kérdésekkel a főispánokat, királybírákat.

A faluigazgatásra vonatkozólag 1842-ben dolgoznak ki a rendek törvényjavaslatot. Sajnálatos módon azonban ez igen gyatrára sikeredik, és így jó, egységes községi törvénykönyv Erdélyben '48 előtt nem is születik. Annál több azonban a *rendelet*. A felvilágosult abszolutizmus páratlan magabiztossággal ontja a rendelkezéseket, előírásokat, közjót szolgáló, népet nevelő, paragrafusokba szedett okításokat. A II. székely gyalogezred 1787. évi ozsdolai keltezésű instrukciójában olvasható, hogy „egyberukkoltatás” idején a falusbíráknak be kell mutatniuk a felsőbb rendelkezések másolatairól vezetett „Parancsolatok könyvét” is. 1789-ben pedig minden jegyzőt ellenőriznek, hogy rendesen vezeti-e a neki kézbesített rendeletek másolati protocollumát. A levéltárainkban ma is őrzünk sokszáz ilyen intézkedést, udvari, kormányshatósági, határőr-katonatiszti szabályozásokat tartalmazó rendeletgyűjteményt.

Ily módon az ősiség aranyával befuttatott hagyományos, valamint a megszavazással vállalt, elfogadottá szelídített normák világát elárasztották a „parancsolatok”, méghozzá oly mennyiségben, hogy hullámai a köznapi élet, a termelői munka addig csak szokásjog uralta területeit, szárazulatait is elborították.

Példaként elsőnek az erdőhasználat kérdéseit említendő. Tagányi Károly a legrégebbi olyan statútumnak, falutörvénynek, amelyben az erdőről is szó van, az 1622–1639. évekbeli csíkszentmihályit tartja.⁶ Bizonyára nem véletlen ez, hiszen a mezei gazdaság, az állattartás a Székelyföld nagy részén erdőfelhasználási, erdőkielési lehetőségek nélkül majdhogynem elképzelhetetlen. Tulajdonjogilag osztályozva természetesen a faluközösségek közerdei vannak döntő túlsúlyban. A komunitások népe szokott módján védelmezi is ökoszisztémájának e nagy fontosságú komponensét. A felvilágosodás kori sok avargyűjtést, kecsketartást tiltó sztereotíp rendelkezés után végre nagyot lépett előre az állam is: az 1781. évbéli 62 pontos dekrétumot, II. József erdőtörvényét Erdélyre is kiterjesztette. A *Waldordnung* nyomán azután nemcsak további lojális guberniumi, széki, határőrtiszti szabályrendeletek születtek, de óvatos kiegészítések, javaslatok is. Az erdőpusztítás meggátolása, „a fabéli közvagyon” oltalmazása kisközösségi népi gondból így lett élvonalbeli országos problémává. A faluközösséget a kormányzati ökológiai védelem, a reformerkedés nem zavarta. Ő az erdőóvó kultúráját — tágabb európai mércével mérve is — már szépen kimun-

kálta; tanúságai ennek a mai szaktudomány igényességét is kielégítő, a „Silvestris Ordo”-val vetekedő rendtartások. Így aztán a kormányzati ökológiai védelem itt valójában társultan él együtt a paraszti múltbelivel, s ha a falu ősi, hasznos szabályokat követ, mondhatja, hogy azt „dicsőséges felséges urunknak” köszönheti, aki „méltóztatott kegyelmesen ezen erdőlésbeli ártalmas gonoszságoknak eltávoztatásáról olyan jó és hasznos rendet és módot az erdőlésben felállítani...” Az erdőtörvénnyel az ősi rendbe beavatkozó állam valójában javallott vagy még inkább megkövetelt néhány új eljárást, hangsúlyosított másokat, a faluközösség pedig volt, amit elfogadott, volt, amiről tudomást se vett. A kormányzati ökológiai szabályozás így élt együtt a múltbelivel, de míg az utóbbi meggyökeresedett és szilárd volt, az új, a hatalmi szóval közhírré tett csak arra törekedett, hogy megkapaszkodhassék. A mi vizsgálódásaink szempontjából azonban az a lényeges, hogy a „Silvestris Ordo” már nem helyi konszenzus szülötte, hanem: országos végzés, *nem falu törvénye, hanem törvény a falunak.*

A paraszti hagyományokban — a falutörvényekben, szokásokban, de még a népdalokban is — kő táblába vésett parancsolatként éltek azok a normák, amelyek szobában, udvaron, ház előtti utcaszakaszon tisztaságot követeltek. A falu folyóvizét, patakának medrét, partját a szennyezéstől óvták, vigyáztak a kenderáztatókra, ellenőrizték — *az egészséget védelmezve* — a mészárszéket, kocsmát, kézműves műhelyt.

A faluközösségi normaalkotás azonban ennél tovább nem léphetett. A sonenfelsi tanokat hívó, populacionista hivatalnok, határőrtiszt és végre már az orvos azonban igen, és el is borította a nótáriusokat a betegségek, a járványok (esetleg éppen a pestis) megfékezésével foglalkozó iratanyag. 1776-ban például a Sepsiszentgyörgyön keltezett katonai „rendtartásról való punctum” azt is elrendeli, hogy a kijelölt „egészség inspektorok” tíz-tíz szomszédos házat kötelesek megvizsgálni és a beteget vagy halottat a felcsernek, tisztnek jelenteni. 1787-ben fogalmazódik az a parancs, hogy „Máskéféle bábákat a falukon ne szenvedjenek, hanem csak olyanokat, akik Vásárhelyen a Regiment felcsernél scholára jártanak és [a] hitet letették”.

A felvilágosodás kora az ész jegyében, az ész evidenciájának nevében emelte piedesztálra a racionalizmust. A tudományos gondolkodás becsülete ez idő tájt valóban megnövekedett, és teret vesztettek a korábban egyeduralkodói státust élvező dogmák, mágikus hiedelmek, animista elképzelések. A közjóra törekedő orvosi és tiszti kar azonban maga is nemegyszer vallott régies, tudálékos, tudománytalan nézeteket. Elgondolkodtató az 1764. évi határőri törvény 25. paragrafusába foglalt fenyegetés, nevezetesen, hogy „a varázsolásnak és ördögségnek büntetése tűz”.

A *magánélet* területeire is kiterjedő protektorkodás⁷ különben is a határőrvideken (Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, Bardóc fiúszék területén) a legtotálisabb igényű. Az „alattvaló”-nak itt nem csak kollektív, korporatív, hanem individuális szabadságjogai is veszélyeztetettekké váltak. A lófőből és pixedariusból lett huszár és gyalog „Sekler Gränzer” szántóföldjét csak tiszti engedelemmel adhatta, vehette, örökíthette, a családalapításra vágyakozónak „házasuló céduláért” kellett „esedeznie”.

1848 felé haladtában a székely communitynek terhes kísérőjévé szegődött tehát a növekvő állami beavatkozás. Gyengítette az is, hogy redukálódott életigazgató szerepköre, romlott közösségi éthosza, vezetőinek elit-minősége.

Vessünk azonban egy pillantást a „romlás” belső okaira is.

4. A „ROMLÁS” BELSŐ OKAI

A székely faluközösség létrehívó és eltető faktorai között fontos szerepet játszott az, hogy századokon át ő volt a termelési alaptényező (a szántóföld, kaszáló, legelő, erdő) ura és gondviselője. (Ferdinand Tönnies írja⁸, hogy „A faluközösség ott... ahol az urat is magába foglalja, a földhöz való szükségyszerű viszonya alapján az oszthatatlan háztartáshoz hasonlít”.) A vagyonközösségi falu jelentőségét mutatja az, hogy a legkorábbi székely falutörvények közül az 1581. évi zaláni kizárólag csak a falu földjének a kérdésével foglalkozik. A 17. század elején például a Homoród mentén és környékén Gyepes, Bágy, Dálya, Kányád statútumainak fő problémája az, hogy kit illet meg a szántó nyílrész, földet ki jussolhat. Csíkszenttamás 1676. évbéli végzése így is kezdődik: „Első, hogy a falu határja közös.”

A főkormányzók felsőbb utasításra 1795-ben kér jelentést a székektől, amelyek általában a föld felosztásos használati módját még élőnek mondják. További vizsgálódásaink alapján azonban úgy véljük, hogy a szántó nyílas osztása az 1848 előtti évszázadban néhol teljesen kiveszett, másutt végnapjait élte és csak itt-ott virágzott; általában azonban maradványokban mindenütt fellelhető volt a „falú földje”; bővebben fordult elő a kaszáló nyílas osztása, és természetesen még mindig általános volt az erdő és a legelő közössége.

Megkezdődik tehát egy folyamat, amely a polgári társadalomban is tovább nyomozható, az nevezetesen, hogy *miként fogyatkozik meg a falunak a közvagyonállaga*, és hogy ennek milyen *hatáskörszűkülés, funkcióvesztés* lesz a következménye. Olyasmi például, hogy a nyílföldek rendszerének megszűnése után a falusbíró és a hűtösök, de még inkább a falugyűlés, már nem teljes életlehetőséggel, gazdálkodói helyzettől megajándékozva, a szántóföld társtulajdonosainak egyikeként statualja a megtelepedni vágyó idegent, és természetesen nem is foszthatja meg büntetésként szántóparcelláitól azt, aki katonai vagy közteherviselési kötelezettségének nem tesz eleget.

Ismeretes, hogy a jobbágyi faluközösségekben a *bíró* fokozatosan a földesúr eszközévé, keze-lábává válik. Ott, ahol, mint a Székelyföldön is, a bíróválasztás megmarad autonóm jogkörnek, az „alkonyulás” idején birtokos nemes, szék, határőrség mind-mind szeretné a maga bíróállítási hatalmát meggyökereztetni. Sok adatunk van arra, hogy például a háromszéki határőrtiszttség legalább azt a módszert szeretné bevezetni, hogy a falu válasszon három jelöltet, akik közül azután a parancsnokság nevezné ki a neki tetszőt. Oltszemen pedig 1806-ban gróf hídvégi Mikó Miklós a rendszeresen tartott falugyűlést szünteti meg — igaz, a tíz százalékot alig haladja meg itt a szabadrendi nép.⁹

Az előljárást (1835–1840-es évekbeli megfigyelések alapján) Jánosfalvi Sándor István marasztalja el; példaként azt a karácsonyfalvi Dimén Józsefet említve, aki „a falusi hűtősséggel, mint bábokkal, úgy játszott... mert ezeknek az ő korcsmáján, mikor megszomjaztak, szabad volt az ő rovására inni”. A Homoród menti bírőról úgy vélekedik, hogy azok a „falusi nagyobb gazdák szolgálói”, „gyáva lelkek”, „félnek hatalmukkal maga helyén élni, s a közjóra a legkisebbet is mozdítani, nehogy feléggessék...” Meg is említi károsultként az almási, oklándi és a bágyi faluvezetőt, de azt szintén, hogy: „ki tudja, gondatlan tetteiért-e vagy éppen erényeiért” szenvedett meg a bíró.¹⁰

A szabad bíróválasztás, a gyűléstartás az önkormányzatnak talán legfontosabb, de mindenképpen lényeges eleme. Ugyanakkor azonban a bíró, de hűtő társai sem lehetnek restek, lágyak, lelkiismeretlenek, önzők, részrehajlók, hamis lelkek. Itt-ott személyiségtorzulásaik, gyengeségeik miatt vesztenek tekintélyükből, de a 19. század első felében a community gyakran inti meg az előljárókat azért, mert a bírságpénzt elmulatták (egészében, holott nekik csak egyharmad rész járna). Az 1817-beli bodosi faluszámadásban ilyen bejegyzés olvasható: „Egyéb faluköltségen költ...” (még hozzá 20 ft.)¹¹

Szentkatolnán 1842-ben megverik a bírót. A falugyűlés mellé áll. Harcol ugyan a bíró tekintélyének sérthetlenségéért, deliberátum szól arról, hogy „becsültnek” kell lennie — az azonban mégsem fedi el az önkormányzat vezető testületének meggyengülését. Olyan események idején, mint „Madéfalva” vagy „48”, a romlottabb hitelű hivatalos faluvezetők, a „soros-elit” át is engedi az irányítást az etikailag szeplőtlenebb, bizalmat joggal jussolóknak, „a nép nagyjainak”.

Wellmann Imre a közösségi rend és egyéni törekvések ütközéseit vizsgálva¹² a 18. század falvaiban, megállapította, hogy a nagyobb birtokosok és a tehetősebbek is „a falutörvényekben rögzített szokásos rend szabályait félretéve, annak a maguk önző érdekét helyezték elébe”. Ezt a rendkívül fontos kérdéskört szintén csak futólag érintetjük, nem feledve azonban azt, hogy valójában a közösség-jelleg, az egybekapcsoló kohézió, a hajdani mi-tudat — múltat s főleg jövőndőt is jelenbe olvasztó — magas hőfokának csökkenéséről van szó.

Árkos 1824-ben „protocolált törvényei” szerint az erdőket óvják: „mind a mostani élő emberek hasznára, mind pedig a következő successoraink boldogságára...”, 1835-ben azonban új conclusumukban a szokásos formula, a végpusztulással való riogatás mellett valóban fenyegető veszedelemként tekintik a fával kereskedők „egyéni törekvését”. A fát különben főleg a szomszédos Sepsiszentgyörgy piacára hordják, és emiatt a community úgy dönt, hogy: „Se ölfául, se kaszajul, se hosszú fát szánon vagy szekéren eladni vagy piacra vinni, se kalákába más faluba, se interessebe, se ajándékba a faluból kivinni szabad nem lészen...”¹³

A faipar fellendülése, a papírmalmok, hamuzsír- és üveghuták, manufaktúrák, bányauzemek létesítése a falu „köz élő helyeit” közprédává válással fenyegette. A közösségi normát negligáló falutagok — a mi esetünkben az „erdőrontók”, a „prevaricátorok” — sokasodása pedig a communityt egybefogó abrongozás lazulásának szintén okozója volt.

A forradalom csillagának felragyogásával azután a székely faluközösség al-

konyórai is véget értek. Úgy tűnik, a szabadság egyetemessé, „közjóvá” válása ezt az „avulttá”, „korszerűtlenné” vált társadalmi alakulatot elsodorta, megszüntette.

Az utóbbi évek vizsgálódásai azonban arról győzték meg bennünket, hogy a közösségek igen-igen jelentős hányada még romlottabb állapotában, vég-óráiban is eléggé ép, erős volt ahhoz, hogy mind az országos, mind kis helyi funkcióigényeknek, szerepvállalásoknak eleget tegyen. A közösségkonstituáló erők tehát még működtek ebben a rendkívül tagozott, politikus alakulatban. Magyarán szólva: még szükség volt rá és ő meg is tudott felelni az elvárásoknak.

Mind több mostanában előkerült, nem sokkal 1848 előtti jegyzőkönyv eleven, tevékeny, a centrifugális erőket lebíró közösség hétköznapijainak film-szalagját őrzi. Romlásáról, gyengülésről ezek is sugároznak ugyan jelzéseket, de ott, ahol évszázados falutörvényt szóról szóra megújítanak, mert megfelelő, ott, ahol új falutörvényt alkotnak, tudván, hogy az „idő szelleméhez szükséges azokat alkalmaztatni, ott, ahol, mint Háromszéken az önvédelmi harc idején, a falu képes volt csodálatos hadellátási, hadiipari közösséggé válni — ott kötelessége a kutatónak a faluközösség történetét az első világháborúig (majd még további évtizedekben is) *folyamat-egységként* követni nyomon.

5. TOVÁBBÉLŐ FORMÁK

A forma még a tradicionális keret hanyatlása, a társas kapcsolatok sorvadása idején is őríz valamennyi önrendelkezést tartósító belső töltetet.

A faluközösség esetében azonban nemcsak a hagyományos forma továbbélő energiájával kell számolnunk, hanem azzal is, hogy megoldásra váró feladatok, ellátatlan szerepkörök, közösségi érdekek, célkitűzések hárulnak rá, miközben tagjainak a mi-tudata ott munkál még minden eresztékében. A székelő faluközösség tehát a polgári struktúra szükséges alapsejtjeként is tovább él.

Ennek az alakulatnak a feudalizmus korabeli életszakaszát a falutörvények, falujegyzőkönyvek segítettek jobban megismerni. Az új polgári életformában elsősorban a *községi protocollumok* a közösségek hétköznapijainak az emlékiratai, és megőrkítői a másutt nyomokat, jelzéseket nem hagyó történéseknek.

Az, aki például egybekapcsolódó évtizedek, századok folyamatosságában akarja látni a rendiség múltával az önkényuralom, abszolutizmus, dualizmus korabeli székelő közösséget, csak Háromszék levéltárában is a következő települések protocollumait tanulmányozhatja: Alsócsernáton, Árkos, Bereck, Besenyő, Eszternek, Fotos, Hilib, Lécfalva, Nagybacon, Nagyborosnyó, Ozsdola, Papolc, Szemerja, Szentkatolna, Szentlélek, Uzon, Zabola, Zágon, Zalán. S miután ez alkalommal nem a legkorábbi, hanem a legkésőbb írottak érdekelnek, hadd említsük az utolsó oldalak évszámát is közölve, még néhány település nevét: Kökös 1914, Sepsiszentkirály 1927, Közélpajta 1928, Szentlélek 1944, Gi-

dófalva 1950. (Tudunk más székely székbeli protocollumokról is, jóllehet begyűjtésük nem folyt eléggé tervszerűen.¹⁴)

A szabadságharc utáni években tanúságot tevő kortársként Jakab Elek¹⁵ úgy látja, hogy a székely faluban az „autonomikus életre út [van] nyitva, mód engedve”. 1858-ban Zalán népe még mindig saját, „teljes céljának” mondja azt, hogy erdeit a posteritás szolgálatában, „a jövő számára nevelje”. Szentkatolna néhány lakóját megbántották; 1861. május 12-én falugyűlés foglalkozott a történetekkel. Határozatukba ezt a pár szót is belefoglalták: „*falvánk [!] is önmagára nézve egy kis társadalmat alkot; önmagát érzi [tehát] a rágalmozó által megsértve lenni...*”¹⁶ A közösségtudat, a szolidaritás kötőereje régmúltat idéz. Az 1860–70-es évek önerőre hagyatkozó, a lakhelyben „hazát” érző, tartósító kis-közösségek autonóm rendtartó arculatát tükrözi különben Esztelnek, Hilib, Zalán, Zabola, Ozsola, Magyarhermány, Taploca, Gyepes jegyzőkönyveinek sok száz oldala.

Hogyha falutörvény nem is, de 3, 5, 10, 16 artikulusból álló határozat, statútum gyakran születik ekkor is. Működik a falu ítélőszéke, sőt például a zabolai sokkal keményebben büntetve (több vétkest „pálcáznak”, s a „bűnfenyítő házba” „rab-vasba” verve viszik a falutagot. A kovácsok most hosszú- és rövidvasat gyártanak, míg korábban, 1849-ben, „kartácshányó kis tarack” felszerelését, félszáz, két sánta-arasz élű lándzsa készítését vállalták). A közvagyon, a falu földjét, kaszálót, legelőt, erdőt továbbra is az előljárásság vezetésével a falu gondozta, használta, s végül a község szervezte és vállalta a nagyon megnehezített feladatot, a felsőbb szervekkel való kapcsolattartást.

Igaz az is, hogy a kortársak, a történészek jelentős része az állami beavatkozást sokallják, s a Székelyföldön jártukban nem önkormányzó, rendtartó falut látnak, hanem olyan politikai községet, amely az első világháború felé haladtában mindinkább kormányzati szolgátságra szegődött alakulattá válik.

A „községek rendezéséről” szóló 1871. évi törvénycikk¹⁷, majd az 1886. évi „községi törvény”¹⁸; valamint az országvezetési gyakorlat ezt az *autonómiát sorvasztó folyamatot szilárdította*. (Somló Bódog szerint a „tizenkilencedik század híres individualizmusa... nem egyéb, mint átmenet” — a szabályozás egyik módjából a másikba.¹⁹)

Az öngazgatás kulcskérdése, az előljárásválasztás, Esztelneken például így alakult: 1848. november 1-jén a „nemzeti közösség” szabadon választ „nemzeti fungens bírót”; 1849. június 20-án pedig „a haza megmentésére” választanak tanácsosokat; 1849. augusztus 26-án viszont királybírói parancsra és ellenőrzés mellett tesznek tizennégy szolgálattevőt, akiknek egyike: „Cs. K. Segédbíró”; 1850. június 5-én a fejet nem hajtó bírót és jegyzőt a segédbiztos kiebrudalja hivatalából; 1851. március 19-én főhadnagy úr jelenlétében „a régi módon” szavazattöbbséggel választanak falusbíró.²⁰

Marc Bloch írja a valódi történelmi realizmusról, hogy az „nem más, mint tudni, hogy az emberi valóság sokféle”.²¹ Nos, a székely faluközösség térben és időben változóan lehet még mindig „szabadság-végvár”, ostromlott, esetleg már megszállott erőd és emellett egyedileg ugyancsak sok különbözőség, sajátosság hordozója.

Az ősi szokásrend, az együttműködés természetesen főleg azokban a fal-

vakban konzerválódott, ahol *nem tagosítottak*, szabad váltógazdaságot nem vezettek be, s a földművelés rendszere továbbra is az úgynevezett nyomásos ugarhagyó mód volt. A Székelyföldön a két- vagy háromfordulós határ sokáig fennmaradt. 1875–1900 között ugyan felére csökkent az ugarnak hagyott szántó, de Kozán Imre szerint 1924-ben „Csík megye szántóterületének több mint 52%-a nyomásos fekete ugar volt”. Valójában csak századunk második felében szűnt meg ez a rendszer.²²

Sepsibodokon például 1890-ben kezdődött a tagosítás körül folyó küzdelem, és a per 1899-ben fejeződött be. A végzés nyomán megszületett és a falutól elvált a szabadon gazdálkodók testülete (főleg tehetősebb gazdák és a grófi udvar); külön szerveződtek a tagosító, de birtokukat három háttérreszben, egyesítve kikérő birtokosok is, akik új formációt is alkottak maguknak, az úgynevezett „*csoportbirtokosságot*”.²³ Ennek a külön szervezetnek volt alapszabálya, jegyzőkönyve, vezetősége (elnök, nótárius, polgár, pénztárnok, tízennégy bizottsági tag). Az 1897–1920-as években vezetett protocollum szerint a szántás, vetés, aratás helyét, idejét ők állapították meg, „határ-őr”-öket tettek — tízet —, szabályozták az ugar, a tarló legeltetését, pásztorokat fogadtak, számadoltattak (alcsoporthként működött a juhtartó gazdaság, az esztenatartó társulás), közmunkára jártak (utat, hidat, kutat gondozva), pereskedtek, rendezték a pénzügyeket és gyűléseik után jó hagyományörző székelyekként iddógtak is.

Különváltak tehát — egy eddig a faluközösség hatáskörébe tartozó — feladatkör, s csökken a közösség sokarcúsága, politikus jellege. A hajdani tágabb életégészből kiszakadó rész-egész körülhatároltabb, mondhatnók: egycélú alakulat. Közösségi kohéziója csökken, s már a polgári rendben szaporábban termő organizációk, testületek, egyesületek, egyletek mintájára él és tevékenykedik (F. Tönnies fogalmaival élve már inkább Gesellschaft, mint Gemeinschaft).

A legjelentősebbek a faluközösség örökségén osztozó alakulatok, formációk közül a *közbirtokosságok*. Az 1871. évi LV. törvénycikk, amely az arányosításról és tagosításról rendelkezik, a feudális birtokközösségek felbontását szolgálta. Polgári tulajdonná és kihasználhatóvá váltak tehát a száz holdon felüli erdőterületet biztosító arányjogok, visszaélések lavináját, a panamák özönét zúdítva a székelységekre, és megalakultak (társtulajdonosok szervezeteként) a községi, katonarendi, úrbéri erdő-, legelő-közbirtokosságok. A székely székekben, Bedő Albert szakszerű leírásai és statisztikai bizonyítják, 1885-ben 70–90%-nyi volt a falu és a közbirtokosság erdőállománya.²⁴

Példaként, jöllehet levéltáraink gazdagodtak háromszéki, csíki közbirtokossági jegyzőkönyvekkel, továbbra is Sepsibodokot említenők. Itt az erdőosztály már 1825-ben megkezdődött, amikor a határőrkatonák és a Mikó család megosztotta az Avast. 1826-ban a „kilenc falu” hatalmas erdeit határolták el communityként. 1876-ban pedig arányosítottak: megszületett a „Kétág katona” és az „Úrbéres” közbirtokosság. Először a volt szabadrendiek, majd a hajdani jobbágyok protokollálni is kezdték működésüket és nótáriusaik 1941–1943-ig vezetett jegyzőkönyveit tanulmányozhattuk mi is.

Az, amit a bodoki faluközösségtől a közbirtokosságok elragadtak, nemcsak az 1764 holdnyi erdő volt (amin 95 szabad és 33 jobbágyrendi osztozott), ha-

nem a community igazgatási területének újabb csonkulása, s egyidejűleg az autonóm hatáskör megfogytatkozása.

A közbirtokosságok viszont az állami gyámkodást, felügyeletet is örökölték. Az 1879. évi erdőtörvény szabályozta ezt és előírta a rendszeres üzemterv szerinti erdőhasználatot.²⁵

Sajnos részletesebben nem vázolhatjuk az erdő-, legelőhasznosító formáció életvitelét. Az erdőtörvény elleni panaszt azonban, amelyet Simon György elnök 1906. január 21-én terjesztett elő, pár szóban idéznék. Szerinte: „míg a jeleni erdőtörvény nem létezett, a sepsibodoki volt szabad kétágkatona birtokosságunknak szép dús bükk és cserés erdei voltak, és legeltetési helye is elégséges — míg a birtokosság szabadon, jól gazdálkodott. De most a fennálló erdőtörvény miatt a legszebb bükkfáink letaroltattak, helyét nyír, nyár és rakottya, puha gaz serdély lepte el és a legeltetés is tilalmas lett.” A legeltetés nagy-nagy gondjaival a határozat még bőven foglalkozik. A legelőbővítő urak, a bodokiak kérelme nyomán végül ott jelöltek ki helyet, ahol őket „a tékép vezette”, nem ahol a valóságot ismerő emberek kívánták. Jó legelővé tenni azonban ezt sem engedte „a törvény”. Magánbirtokostól vettek ekkor 45 holdat, de ezt is az „erdészeti törvény megirigyelte és elvette”. Az erdőkezelés, -oltalmazás is felületes, bürokratikus. A kerületi erdőőrt csak akkor látja a birtokosság elnöke, amikor a költségvetési „telirovatozott ívet odaviszi”. „Az erdőszolga csak azért van, hogy fizetést kapjon. Az erdőgondnok egy évben egyszer fordakijelölésre kiszállt.” Így azután erdőpásztorokat a régi módon nekik kell fogadniuk. Ezért más háromszéki és udvarhelyszéki falvakkal együtt óvást emelnek az állami erdőkezelési törvény ellen.

Van még Bodokon a birtokosságból kiszakadt *legeltetési társulat*, amely 320 k. hold osztatlan közös erdősz-legelőt használ. (Az első világháború előtt ezek a társulatok már a fővárosban előre kinyomtatott rendtartásokat, alapszabályokat vásároltak s csak néhány szóval, sorral jelezték bennük helyi viszonyaik eltérő voltát.)

A székely faluközösséget továbbélésének útján eddig, az első világháborúig kívántuk elkísérni. Annyit még hozzáfűznénk, hogy az 1918 utáni időszakban az állagcsonkítás, elnyomó gyámkodás, az *ellenséges állami beavatkozás* uralja a falut és a közösségből kiszakadt új alakulatokat, rész-egészeket is. Példa rá a földreform, a Csíki Magánjavak sanyarú sorsa és a hét minden egyes napja. A politikai községet, miután azt közjogi státusa jobban kiszolgáltatta a hatalomnak, szívesebben látták mint közvagyontulajdonost. (1924-ben a kilenc község birtokosságának tulajdonában lévő értékes „Matild” borvízforrást például a prefektus községi vagyonná minősítette, hogy rendelkezessék felette. A per 1940 tavaszáig tartott.²⁶)

A falurombolásig még kemény erőpróbákat kellett kiállnia a székely faluközösségnek. Vervesztése rendkívül nagy volt. Mégsem parentáljuk el még most sem, hiszen tudjuk és értékeljük autonómiára, demokráciára való készségét és képességét, amelyből oly sokat jussolt, oly hosszú időn át őrzött és ma is szeretne kivirágztatni.

III AGRÁR-EVOLÚCIÓK

„A FALUK BIRODALMÁNAK MÓDJÁRÓL”

Fél évszázad is eltelt már azóta, hogy Jakó Zsigmond kiadta a gyalui vártartomány urbáriumait és bevezető elemzésében felhívta a figyelmet az Erdélyben „teljesen hiányzó” agrártörténeti kutatás lehetőségeire¹, igazából múltismeretünk törlesztésre váró egyik tartozására. A 20. század második felében — az általános európai szintnövekedés, az itthoni önismereti igények sokasodásának ösztönzésére — új és új tennivalókat jegyezhattünk fel hiánylajstromunkra. Ezek egyike volt a földközösség életútjának nyomon követése Erdélyben.² A tervezett forrásanyag-gyűjtemény sajnos nem készülhetett el. Ez alkalommal a tájékozódás, a mintavétel során gyűlt adatokból közölnénk néhányat, és egy-két módszertani szempontot vetnénk fel.

1. A SZABAD FOGLALÁS ÉS TALAJVÁLTÓ RENDSZER

A székelyföldi közigazgatási egységekben, a szász székekben, kerületekben és itt-ott még a vármegyei részekben is hosszú ideig jelentős nagyságú havasi, erdei területek kerültek el az „úri” tulajdonná válást. A birtokos egy vagy több „közösség” volt. Széki szántó, legelő, kaszáló, erdő éppen úgy közvagyonként szerepelt, mint a több communitás meg nem osztott, egy faluhoz vagy személyhez nem kapcsolódó, állandósult használatban nem lévő javai.

Gondoljunk az aranyosszéki „Bogáth pusztai” mintegy kétezer holdas szabad földre, amelynek utolsó statútuma 1837-ben jelent meg nyomtatásban, a csíki „Negyedfélmegye” havasának polgári társadalmat is megért, bizonyíthatólag több mint háromszáz éves rendtartására, a 127 falut együttesen szolgáló „Ösmarosszék közhavasára”, a háromszéki „Kilenc falu erdejére”, a „Hatodra”, az udvarhelyszéki „Tizenhét falu havasára” és így tovább.³

A faluközösség ökoszisztémája működtetésének kezdeti és kezdetleges formája a parlagoló, talajváltó rendszer volt, szabályozását pedig az „első”, a „szabad” foglalás szokásjogi íratlan normái vagy írott rendtartásai biztosították. A lényege ismeretes. A már igen keveset termő szántót birtoklója odahagyta, s a „kimerült”, ugarnak tekinthető földdarabon sarjadt füvet hasznosította, vagy hagyta begyepesedni, engedte, hogy „felvegye az erdő”. Helyette pihent, irtott, tisztított új parcellát fogott fel.

Az erdélyi városok ugyancsak gazdái voltak a „polgárság” által szabadon felfogható területeknek. Az első foglalást, a parlagolást Kolozsvár, Dés, Torda is szerepelteti rendtartásában. Máramarossziget 1680. évi statútumában olvasható, hogy „a városnak régi szokása szerint is: ha valamely embernek földje mellett bokros erdő van, az a maga földéhez applicálhatja és irthatja, míg egy szekercével elhajíthatna”. (A Nyárád mentén ez a baltadobásnyi távolság erdei mértékegység, területmérték.) Aranyosszéken, a bogáti praediumban a

földet foglaló „kapával vagy ekével való keresztezés” jegyével fejezte ki a használatbavételi akaratát. A csíkdelnei székelység emlékezetében még nemrég is élő volt az az első világháború előtti szokás, hogy a hét falu közös kaszálóján, a Szellő havasán a Negyedfélmegye tagja „felütött kaszájával” jelezte, hogy melyik (előre kihatárolt) helyet, kaszálórészt igényli.⁴

A faluközösségbeli talajváltó rendszernek az alábbiakban ismertetett példáit a földesúri család levéltárakbeli urbáriumok, conscriptiók, örökösök, osztozkodók leltárai örökítették meg.⁵

A Kolozs megyei Buza birtokos urai számára 1698-ban készült vallatás szól arról, hogy a „Keresztes nevű helyen lévő” szabad földet néhai gróf Csáki Gábor a gorbaiaknak is adta, azoknak, akik ide telepedtek („ide származánk”), „azután akiknek [még] kellett Somborra, Budatelkére, csak szántották”.⁶

A mezőbodoni (marosszéki) 21 jobbágys és zsellér 1712-beli névjegyzéke az úrbérések által használt földeket, szántót, rétet (pedig ez volna a rendje) nem tünteti fel. Az összeírók magyarázatként hozzáfűzik: „Hogy pedig ezeknek szántóföldek specifikálva nincsenek, oka az: Mert az határ sem az herceg-asszony [II. Apafi Mihályné Bethlen Kata], sem pedig az néhai méltóságos úr, Bethlen Ferenc uram részire nincsen felosztva, hanem ki-ki az mennyit és hol akar szántani, az mennyire tehetsége vagy, ott és annyit szánthat, valamennyit akar...”⁷

A Kolozs megyei Indalt 1718 után négy birtokos uralja. A jobbágytelki állomány itt is hiányzik, a magyarázat pedig hasonló: „... mivel ezen falunak se határa, se az faluban lévő sessiók nincsenek felosztva, minden [!] ott csinál házat, az hol akar, ott kaszál, ott szánt, az hol tetszik...”⁸

Egy 1764-ben keltezett mezőkökbéli (Torda megyei) conscriptio szintén a szabad foglalással egybeötövözött parlagoló szisztéma meglétét bizonyítja. Íme: „az egész határt mind a parasztok, mind a possessor urak indívisé bírják, hanem ilyen praxissa van az lakosoknak, hogy ki-ki amennyit akar a közhatáron és amennyivel gondolja, hogy bír az maga ekéjével, akkora darabot magának elborozdál, és azt addig usuálja, amíg megunja...” Az adót, a portiót azután a használatba felfogott terület nagyságának arányában „rúdmérték szerint” vetik ki egymásra. Fontos eleme a kóki gyakorlatnak az, hogy itt a bebíró (másutt lakó) birtokos, ha csak egy belső telke, antiqua sessiója van is: korlátlanul szállíthat, telepíthet jobbágyot és zsellért a „pásintra”. Az összeírók szerint a falu ennek örül, mert a több földet használó sok ember a közterheket is könnyebben róhatja le. (Érdekes az, hogy a kóki határhoz tartozó erdőket és kaszálókat viszont megosztva és elkülönítve birtokolják a földesurak⁹.)

A talajváltó rendszer az északi Partiumban, Kraszna megyében még a 18. század második felében is megfigyelhető. Szilágyballán 1755-ben a Padi Domb nevű hely olyan osztatlan föld, amelyet „kinek hol tetszik, ott szánthat s foghat”. Kerestelek határában 1764-ben van telek után járó, van fordulónként osztott közföld. Ugyanakkor: „Vagynak még olyas földek is — az esztendőnként felosztani szokott földeken kívül —, melyeket egy is, más is szabad tisztás földéből felfogván egy ideig szánt és ismét felhagy...” Almáson 1795-ben igen sajátos földhasználati forma dívik. A szántók nincsenek fordulókra osztva, „némelyek váltólag szántatnak, némelyek minden esztendőben szánthatók és kaszálhatók...” A jobbágyföldek egészének állandósult, rögzített formája tehát itt is

hiányzik. Az 1820. évi Conscriptio Czirakjana tanúsága szerint azonban már e tájegységben is három fordulóra osztott a határ. A ház körüli kerteket, valamint a határ egyes részeit minden évben használgák, de (szántóként) csak 6–7 évig, tehát megmarad a parlagoló rendszer is.¹⁰

A parlagoló földhasználat „maradvány”. Mennyiségileg nem sok. Az északi Partium szántóhatárában mintegy két százaléknyi. A Székelyföldön az aranyosszéki szántó közvagyon számottevő terjedelmű. Másutt az erdei, havasi kaszálók, legelők, erdők jelentenek ugyancsak nem lebecsülendő nagyságú közbirtokrészt, képviselnek olyan mezőgazdasági formációt, amely még a rendiséget is túléli.

2. AZ OSZTÁSOS REND. A FALU KÖZHATÁRA

Az újraosztásos földközösségi rendszer általános és tartós Erdélyben is. Mielőtt sajátos formáinak taglalását elkezdenők, hadd szóljunk arról is pár szót, hogy mennyire szükséges a történeti tények, a jelenségek hosszú időtartamú nyomon követése. Idősorokba foglalva, a tendenciákat trendekbe sűrítve, rögzítve a ciklusokat, nem szűrkitve el az átlagos körüli szóródást, tehát a variánsokat termő oszcillációra is figyelmeztetve — talán közelebb jutunk a múltbeli valóság megismeréséhez.¹¹

A földközösség Erdélyben a 17. században még virágzó intézmény. Urbáriumok, összeírások említik, statútumok paragrafusai szabályozzák, perekbéli tanúságtevők vallanak róla. Térvesztése, megfogyatkozása azonban szükségszerű. Az örökíthető, adható-vehető nemesi birtok, az üzemi egységgé formált jobbágytelek (amelynek sok-sok apró parcelláját szilárd, rögzített határ vette körül) sokasodott, az évente felosztott faluföldje pedig fogyatkozott, eljelentéktelenedett. Voltak azonban megtorpanások is a folyamatban. Olyan időszakok, amikor újra a közföld rendje állott helyre. Kalotaszegen például az 1588. és 1590. években már csupán Bogártelke, Jegenye és Mákó használta nyilas osztással a szántóhatárt. A 17. század néppusztító küzdelmei nyomán azonban megfogyatkozott a lakosság. A meggyérült parasztság pedig az őket jobban összefogó osztásos közösségi formát állította vissza. Ezek közül egyesek változó alakzatban hosszú időtávon át meg is maradtak a régi rendben. Vistán például 1676-ban bárki jussolhatott egy hold faluföldjét, 1787-ben pedig ismét a „teljes” osztásos rend vált uralkodóvá. Az állandósult tartozékú jobbágytelket itt hiába keresnők.¹²

Trócsányi Zsolt, az 1750- és 1819/20-as erdélyi conscriptiók kiváló ismerője úgy véli, hogy 1820 táján már csak a földközösség romjairól beszélhetünk, és „a Tagányi által ismertetett Felvinc mellett csak két — szabad szász helységből jobbágyfaluvá lett — községben van meg jelentős mértékben a földközösség, s a szántókat és kaszálókat illetően még néhány tucat faluban találjuk meg maradványait”.¹³

Valóban a 18. század vége felé már mind több Alsó-Fehér, Kolozs, Kraszna,

Közép-Szolnok megyei község földesurainak urbáriumában olvasható, hogy „*efféle természetű szántóföldek sehol sem találtnak*”, „*sohult semmi indivisum nincs*”, s több ízben említik — miként 1776 körül a Közép-Szolnok megyei Bősházán is —, hogy: „*Egyéb közönséges helyei a falunak nincsenek az erdőknél...*”¹⁴

A tipikus változatok, a sokszínű valóság formái a 18. század végén és a 19. század elején, úgy véljük, három alapkategóriára redukálhatók: 1. olyan mezőgazdasági alakulat, amelyben a szántóföldközösség már teljesen megszűnt, megvolt az utolsó osztás vagy éppen a végső felosztás, de közös legelőt, kaszálót s főleg erdőt még együtt birtokoltak a jogosultak; 2. olyan település, ahol maradványaiban, jelentéktelen mennyiségben még volt szántó, kaszáló közvagyon. 3. Olyan falu, város, ahol még ősi teljességében, alapjaiban változatlanul élt az osztásos földközösség sok évszázados rendszere. Ezt az utóbbi gyakorlatot ismertette 1802-ben tanúvallomásában az előző évi falusbíró a Belső-Szolnok megyei Felórról szólva: „... itten minden örökség után egyenlő mértékű [és] nagyságú ez a külső örökség, az nyilak adása által, — minthogy a contributiót is egyenlő mértékben fizetjük — ezen nyilakért, mert itten Őrben az egész határ minden esztendőben aszerint, amint a nyomás [ugar-forduló] vagyon, úgy osztattak fel egyenlőleg...”¹⁵

A Székelyföldön a harmadik típus szívós fennmaradására Felvincet idézhetjük meg bizonyásként. Itt ugyanis, bár a végleges felosztás 1847 előtt megtörtént, a 40-es évekig: „*minden külső szántó- és kaszálóhelyek örökös birtokolhatás címe nélkül, ideiglenesen használtattak*”.¹⁶

Csik-, Gyergyó- és Kászonszék több faluközösségében, a 18. század végén az urbáriumok és conscriptiók írói a megfogyatkozott közföldet tartják jellegzetesnek; néhol pedig azt hangsúlyozzák, hogy a jobbágy és a zsellér egyenlő mértékben haszonélvezője a közjavaknak. A Lázár család 1713. évi conscriptiójából Kászonjakabfalvának, valamint a gyergyai faluknak a helyzetét ismerhetjük meg.¹⁷ Újfaluról ez olvasható: „*ezen Újfalunak igen kicsind határa lévén, falu nyilas helye is kevés vagyon, ami vagyon pedig, abból a jobbágyinak szintén kiadattatik része, mint a szabad embernek.*” Így van ez 1774-ben Csomafalván is: „*Ahol a falu nyilas helyei vagynak, midőn azokat felosztják, egy jobbágyinak annyi részt szoktanak adni belőle, mint egy szabad embernek, akár miféléből, amiből nyilat osztanak [...]* mivel hogy ezek is — mint szintén a szabad emberek a falu közönséges terhet elhosszák [!], adózás terheltségben egyaránt conferálnak, semmiből magokat ki nem húzhatják. A dominus terrestrisnek pedig itten semmi afféle nyilas helyekből nem szoktanak fizetni.”

Érdekes, hogy a Főkormányzék 1795. évi körrendeletére felküldött jelentésében Csik-, Gyergyó- és Kászonszék tisztsége másként vélekedik és a differenciált földjuttatást tartja szokásosnak, vagyis azt a formát, amely szerint a nemesi rend 2 részt, a lófó és darabont 1-et, a paraszt pedig 1/2 részt jussol. Feltehetőleg mind az egyenlő mértékű, mind a differenciált újraosztásos rendszer szokásban volt, csak az előbbi a falvankénti feljegyzésekben mind gyakoribbá válik.

A nyílföldek maradványainak hasznát sok helyütt „a falu szükségére”, különböző közcélokra fordítják. Több communityban — ugyancsak 1774-ben — például az egyházközség megsegítésére, iskolára, pásztorlakásra, -bérrre, bika-

tartásra és így tovább költik el az összezsugorodott közföld hozadékát, jövedelmét.

Ami nem jutott személyes birtoklási és rendelkezési státusba, az általában a gyengén termő, rossz minőségű szántóföld. Bözödújfalú 1774-beli conscripto-rai szerint, ami kevés nyílföld van, az „csak patakenék, vízjárta füzes, bokros hely”. Raván „csak afféle suhadozások”, Názánfalván „valami tövisbokros, sovány hely”.

Az 1848 előtti évszázadban — általánosításként ennyit vállalhatunk — már sok helyütt teljesen kiveszett, másutt végnapjait élte a szántóhatár nyilas osztásos rendje. Maradványokban azonban mindenütt fellelhető volt és hosszabb ideig dívott a szénafüvek, kaszálók, rétek közössége. A legszívósabban pedig az erdő tartotta meg az ősi birtoklási, használati, rendelkezési formákat.¹⁸ (Mindezekről ez alkalommal nincs terünk bőven szólni. A szántóföld, a növénytermő faluhatár problematikájára vonatkozó kérdések közül is csak egyet veszünk még szemügyre, elhalasztva olyan lényeges kérdések elemzését, mint az, hogy ki osztott, kinek, mennyit, hogyan, miként ment végbe a végleges felosztás és így tovább.)

3. A KÖZJAVAKBAN VALÓ RÉSZESEDÉS JOGCÍME. AZ ANTIQUA SESSIO

A szabad foglalás és a talajváltó rendszer gyakorlatával élőknek jogosultságukat nem kellett különösebb módon igazolniuk. Az osztásos földközösség intézményének meggyökeresedése, a népesség számbeli gyarodása, a jobban termő földek iránti kereslet viszont már konfliktusveszéllyel fenyegetett. Szükségessé vált tehát a közjavak használata jogcímének a meghatározása. Ezt a szerepet a communitások az antiqua sessióra osztották ki. Nevezték még úgy is, hogy belsőség, üléshegy, régi telek, ős házhely, „élet”, intravillanum, nyilas házhely stb. Valójában a falubeli házat jelentette, amelyhez a külhatárbeli ap-pertinentiák tartoztak. Az antiqua sessio tehát jogokat és kötelezettségeket hordozó jelkép, jogcím-szimbólum, mérce is volt.¹⁹

Az 1643. évi gyulafehérvári országgyűlés határozatának 9. paragrafusa kimondja: „Legyenek a földek, szénarétek és erdők juxta quantitatem et numerum sessionum antiquarum, s ki-ki az maga portiójához járandó szántófölddel, szénaréttel, erdővel legyen contentus, ne bántsa az másét.”²⁰ Az *Approbatæ Constitutiones* (III. rész, 29. cím, 1. articulusa: „Faluk birodalmának módjáról”) ugyancsak így rendelkezik, azért, hogy bevágja az útját azoknak, akik egy-két házhely megszerzése ürügyén a faluba nagy számban a maguk jobbágyságait telepítik be és jogtalanul élik a közhatárt.²¹

Dósa Elek 1861-ben megjelent nagy összefoglaló jogtudományi munkájában ugyancsak erre a törvénycikkre hivatkozik. A közhatár használatának módját így határozza meg: „Mindaz, ami a közhatár fogalmába foglaltatik, a helységbeli régi telek járultságának tekintethetik, amennyiben az idézett törvény abban a mértékben rendeli részeltetni a közhatárból a birtokosokat,

amely mértékben birtokolják azok a helységbeli régi telkeket." A közhatár használata tehát: „a belső régi telkek birtoka arányában illeti azok tulajdonosait”.²²

A régi telek, az antiqua sessio olyan rendelkezési arányosságnak a rögzítője, amelyet csak a közösség egésze (a possessorok, a szabadok communitása vagy az elegyes lakosságú faluközösség) módosíthat. Közhatárból foglalt, falu földjéből felfogott, irtott belsőséget például nem lehet régi telekszamba venni, sem pedig az egy egész telket földarabolással szaporítani, „sokasítani”. Végül szokásból lett — ekkor immár törvényerejűvé váló — feltétel az is, hogy a belsőséget „*hatvan esztendőktől fogva egyformán antiqua sessionak*” tekintsék.²³

Iklandi V. Filep József 1831-ben kiadta a vitás ügyekben eligazító, gyakorlati célokat szolgáló különféle perek felőli tájékoztatóját. (Kéziratát a Gubernium is jóváhagyta.) Mintagyűjteményében, példatárában szerepel a közhelyek felosztását kérő, a felperes közbirtokos határmegosztást sürgető pere is. Az „ügytárgy” megnevezése így hangzik: „A közhelyek felosztása a régi telkek száma és mennyisége szerint.” Legfontosabb jogforrásként ő is az *Approbatæ Constitutiones* III. részének 29. titulását, annak pedig 1. paragrafusát nevezi meg. Azt is hozzáfűzi, hogy az antiqua sessiók számát régi „levelekből”, iratokból vagy tanúvallomással kell megállapítani.²⁴

Az ítélőszékek gyakorlatát általánosító „mutató tábla” mellett valóságos, konkrét bírósági döntések megfogalmazói is hasonlóképpen a „régí telek” számot tekintik az osztás kulcsának. Ilyen a „precedens”-ként gyakran idézett böngözi per. (Ezt az 1817. évbeli deliberátumot ugyanaz a kilyéni Székely Mihály ítélőmester, majd a királyi tábla „előlülője” publikálta, aki Filep könyvét is pártfogolta.) Az antiquálás mércéjeként itt is „törvényvé vált szokás”-ként a hatvan év szerepel. Igen-igen fontos az a határozat, hogy a közhatárból való házhelyet új teleknek (nova sessiónak) kell tekinteni, valamint az, hogy a régi telkek integritását „azoknak nagyobb vagy kisebb voltából megítélni nem lehet”.²⁵

A „commune terrenum”-nak (a közhatárnak) a fogalomköre tág. Szántó, szénarét, erdő, minden ide tartozott, ami véglegesen felosztva nem volt, s ami a régi telkek „járultságának”, tartozékának tekinthető. Az „antiqua tehát a kulcs”, a részesedési arány meghatározója s jogcím az egyénivé váló mezőgazdasági területekhez a végleges felosztásnál. A régi telkek száma nem okoz értelmezési nehézségeket; a mennyiség annál inkább. A reformkori perrendtartás, a szokásjog gyakorlati, közeli ismerői fontosnak tartják, hogy ne területe, kicsiny méretűsége vagy nagyobb terjedelme alapján minősítsék a bírák a sessiót egész vagy fél teleknek. 1837-ben Szemerján (Sepsiszentgyörgy mellett) a telkek szűke, „ház házon fekszik”, „dugva lakásokkal”, az udvar baromtartó szállás, az egész kicsiny hangyabolyhoz hasonló. 1773-ban a nem messze lévő Árkoson szintén sok a kicsi telek. Köztük „keskeny és csak hatlépésnyi szélességű” is akad. A tágasabb belső telkek (a Marc Bloch franciaországi mintáihoz hasonlíthatók) szintén nagy számban fordulnak elő Erdélyben. Fogarásföldén egy „boértelken” több család él, de külön-külön álló lakóházakban. Ez a helyzet Kászonszékben és másutt is. Több ezernyi jobbágytelek urbáriumokban feljegyzett adatai szerint igen gyakori az egynegyed és egy hold közötti nagyságrendi kategóriába sorolható antiqua sessio. A fél hold, 800 négyszögöl alatt ma-

radó sem kevés. A síkvidéki falvakban általában kisebb méretűek az intravillanumok, a hegyvidéki elszórt településformákban pedig nagyobbak. Taplocán (Torda m.) 1806-ban a Teleki Mihály fiainak örökrészül jutó 24 jobbágyból csak egynek kisebb egy holdasnál a belsősege, és van hat hold feletti is.²⁶

Egyetlen olyan 18. század közepe táji bizonytalan adatra találtunk, amely megosztásakor „mennysiségre” utal. A Belső-Szolnok megyei Sajgó az a helység, ahol a földesurak azt kívánják, hogy „ahhoz értő divisor” ossza fel a közhatárt a belső régi telkek száma szerint és hozzáfűzik „et quantitatem portionum”.²⁷ Ez azonban az adóteherre is vonatkozhatik, hiszen Erdélyben az adóilletéket, részletet jelölik a „porció” szóval.

Kárásztelek (Kraszna) 1755. évi összeírása szerint²⁸ — s ez szintén a kivételek egyike — „vagyon olyan föld is, melyet nyíl szerint egymás között fel szoktanak osztani és nem telek után, hanem gazda-szám szerint”. Szokásossá kezdett válni az, hogy a falu közterheit, az adót egyformán hordozók hasonló módon részesedjenek a közhatárbeli javakból is. (Erről a gyakorlatról az előző fejezetben különben már szóltunk.)

A Kraszna megyei Zoványban 1727-ben írták meg a „Határ Osztály Levelet”. A sessiók száma szerint itt 102 mérésre kell a közhatárt osztani (külön van még a „paróchiális két ház”). A legfőbb birtokos a Bánffy család (44 telek), személy szerint pedig Bánffy György (17 telek). Egytelkes négy van a faluban. A telkek felsorolásánál megállapítják, hogy sok pusztá telek is található Zoványban.

A felmérések nyomán úgy döntenek, hogy: „Egy Antiqua Sessio után az Alsó Fordulóban obveniál 5 1/2 kötél szántóföld, a kenderes földeken kívül [...] A Felső Fordulón pedig 3 kötél s egy quartának fele.” (A határt általában rúddal mérik és rúd szerint, „rudalatra” osztják fel a földeket is.²⁹)

Erdélyben a feudális birtokviszonyokat sajátossá tette az is, hogy itt a jobbágytartó nemesúri tulajdon nem volt nagy kiterjedésű, hiányzott a latifundium jellegű formáció. Még a néhány falunyi szomszédos települést összefogó, az egy-egy tájegységet, völgyet, hegyvidéket uraló, egy vagy több udvarházmag körébe tartozó domínium sem volt gyakori. Emellett — mint ismeretes — Erdélyben úrbérrendezés sohasem volt, és így a jobbágytelki állomány nagyságrendi kategóriákba (egész-, fél-, negyed-sessiók) sorolása sem történt meg. A hagyományok sokszínű szöftésének mintáit tarkították a házassági vagyoni jogi, valamint az öröklési rendszerek, amelyek szintén növelték az egy-egy faluközösség határában szántóval, réttel rendelkező földtulajdonosok, földesurak számát. Mindez természetesen kihatott a közföld-megosztások itteni módzataira is.

A Felső-Fehér megyei Árapatakán 1823-ban például bodoki Mikó Ferenc kéri „telkei” arányában „a falu közjövödelmeinek limitálását”. Természetesen hivatkozva az *Approbatæ Constitutiones* III. része 29. címének első paragrafusára. A vita során felmutatott 1721-béli irat szerint a communitásban akkor 39 antiqua sessiót számláltak meg. Az appertinentiák ennek megfelelően 1721-ben így oszlottak meg:

Mikó Ferenc	3 1/2
Nemes Ferenc	2
Nemes János, Domokos és Mátyás „magok jussából”	3 1/2
Nemes János, Domokos és Mátyás Béli részéből	3 1/2
Béli Kelemen	9 1/2
Béli Pál	1
Geréb József Béli részéből	3 1/2
Geréb József	8
Székely uraimék	1
Dániel Péter	1
Gidófalvi István	1

Majdnem száz év múltán, 1819-ben viszont Árapatakán már van 66 antiqua sessio, 79 nova sessio (új házhely) és 5 curia; valamint említene a tanúskodó emberek 49 olyan házhelyet, amelyet földesuraik használnak, részben pedig extravillanumok. (A szék egyik 1805-ben hozott ítélete szerint a Mikó családnak „mint birtokosnak” az osztatlan közföldből szabad volt „akárhon magá számára felfogni”).³⁰⁾

A régi telkek, új házhelyek sokasodásáról, a közhatárfoglaló folyamatról nem szólnak részletezőbben, de azt még hangsúlyoznunk kell, hogy egyesek a falu földjéből igen sok ülés házhelyet és lakóházat is felfogtak maguknak, vagy jobbágyaiknak, zselléreiknek juttattak ilyen telkeket. Oláhbacksán (Kraszna) 1755-ben 14 zsellér lakóházáról állapítják meg, hogy „azok nem régi örök telek földek, hanem csak közönséges földből fogatván”, erdőből irtott helyen épültek, „arra való nézve nem tétettek a rubricába”, nem váltak földosztási alappá. 1804-ben azután kiderült az is, hogy a régen felfogott „külső földekből” formált nova sessiók után sokan appertinentiát is szereztek és akkor már nem tudták megkülönböztetni az „öreg telkeket” a „fogott telkek”-től. „Közönséges” osztatlan helyen, „pásinton”, erdőn különösen a telepített zsellér családok építkeznek és uraik kísérlik meg azután az extirpációt nova sessióvá vagy éppen antiqua sessióvá minősíteni.³¹⁾ Páncélcsehen (Doboka) 1764-ben azonban már majorsági szántó gyarapítása a cél akkor is, ha látszólag csak az antiqua sessiókat igyekeznek szaporítani.³²⁾

A középkor végén kialakuló, apró részletekig elmenően gondosan kidolgozott telekrendszer és osztásos földközösségi mód a termelés üzemi menetnek feltételeit biztosította. Ugyanakkor azonban az ezzel járó merev szabályok korlátait nemegyszer áttörték a történeti élet gyakorlatában megszülető követelmények. A dobokaiak közül például sokan vettek részt a Rákóczi vezette harcokban. Többen oda is vesztek, telkeik pusztává váltak. Ezek tartozékait a visszatérő gazdák és azok leszármazottai kezdték el művelni. Amit nem dolgoztak meg, azt „a gaz és az erdő felvette”.³³⁾ A 18. század első felében tehát szokásos volt a pusztai telkekhez tartozó appertinentiáknak a „lakott fundusok”, esetleg nova sessiók gazdái közötti kiosztása.³⁴⁾ Amikor azután a pusztai házhelyre szolgáló ember szállott, mint 1741-ben a dobokai Poklostelkén Pap Lupuly, az „kényszeríté az falut két pénzzel, hogy adjon neki szántót és kaszá-

lót, és az egész falu kimenvén az határra és ezen földet, akin állok — mondja a tanúságtevő —, úgy adák Pap Lupulynak a falu földiből...”³⁵

A mind gyakoribbá váló possessorori határosztályok, tagosztályok nem mindig járnak az úrbéresek földközösségeinek a felosztásával. Ispánlakán (Alsó-Fehér megye) 1761-ben hivatkoznak arra, hogy a határt a possessorátus régen felosztotta. A Jósika-részre jutott Koszta nevű szántó- és kaszálóhelyet a 15 populosa sessiön lakó jobbágyság külön kis nyilas közösségként használták. Ugyanakkor a Doboka megyei Remetén „csak esztendeje, hogy felosztották az ide való határt külön-külön táblákra részek szerint...”: tíz jobbágy sessio gazdái jussoltak nyolc „rúd” földet, amit örökségük, telkük arányában évenként osztottak meg azután maguk között, és használták mint „töredék földközösség”.³⁶

Végezetül a *curiáról* (udvarhelyről) mondanók el, hogy a commune terrenumok felosztásakor, s más alkalmakkor is, ezt a joghordozó nemesi lakhelyet két vagy három antiqua sessiönak tekintik. A zágoni birtokosok és a communitás közötti perben hozott ítélet indoklásának egyik passzusa például 1831-ben így hangzik: „Megjegyzni azonban ennek alkalmatosságival a Törvényes Királyi Tábla a curialis helyekre nézve azt, hogy valamint a vármegyékben lévő praxis szerint minden egész nemes curia két-két antiquának reputáltatnak, úgyszintén a primipilusoknak, pixidariusoknak is egész curiáit és lakhelyeit két-két antiqua sessiók gyanánt kell felvenni...”³⁷

Az 1761–62-es években Gyéresszentkirály Torda megyei faluban a „nobilitáris curiák után való belső és külső appertinentiákat és allodiaturákat még régen felosztották a possessor urak; osztották hat egyenlő részekre és minden curia után az faluban jutott két colonicális sessió hely...” A köbölküti (Kolozs megye) 1795-ös conscriptio szerint azonban „a curiális és nemes telken lakóknak” a közföldekből nem adnak, mert a falu terheit nem akarják hordozni. 1803-ban Lompérd (Kraszna) lakói az „ökörtilalmast” osztják fel, „de a compossessorokat sem rekesztették ki”, nekik „curiájokhoz képest adtak nyilatkat...”³⁸ A Kolozs megyei Szászfülpös lakói például határozott formában különítik el a curiához tartozó majorságföldet a falu földjétől. 1757-ben állapítják meg a communitásbéliek, hogy „... az nobilitaris curiák után tartozó allodiaturákon kívül minden haszonvevő földek, rétek és erdők a faluénak tartatnak, hanem [mi] falusi lakosokul ilyen usust tartunk, hogy ha valamely ember falunkban megházasodik, akár szabad, akár jobbágy személy legyen, tartozunk annak rendihez és állapotjához képest szántó- és kaszálónyilakat adni, hasonlóképpen az erdőből is mindennek értékihez képest való részit az osztásnak idején kiadjuk”.³⁹

A régi telek forgalmazását, adás-vételét, elzálogosítását, utódokra örökítését sok helyi, szokásjogi norma szabályozta. Olyanok, mint amilyen a vérrokonok, szomszédok elővételi joga, a fiági öröklés, a legkisebb fiú jussa az ősi, az apai telekhez és így tovább. A communítások rendtartásaiban is kodifikált legfontosabb szabály az, hogy egy család kihaltával a házhely, az antiqua sessio „a falura redeált”, visszamaradt a közösségre, ezzel is jelezve, hogy a közjavak ősi tulajdonosa valójában a faluközösség volt.

Ezt szeretnők még egy igen régi és egy igen új, egymástól térben is messze eső vélekedéssel példázni. Homoródszentmártonban 1600-ban Simjén Jánost így fenyegeti meg Bíró András, hogy ha nyílföldjén találja: „vagy megölsz

vagy megöllek.” Majd így folytatja: „kérj az falutól, nem én tőlem, hagyj békén énnekem. Monda erre Simjén János: No én nem perellek, *ha vehetek az falutól, veszek.*”⁴⁰ Móricz Zsigmond *Boldog embere*, a tiszaháti Joó György pedig három évszázad elmúltával így vélekedik: „... a régi időben a *falué volt minden*, úgy húztak nyilat, hogy ebben az évben kié lesz egyik-másik darab föld”.⁴¹

4. AZ ARÁNYKULCS

A szántóhatárbeli közösségek felbomlása a 19. század kezdetén befejeződött. Az erdőségekkel, valamint az erdei kaszálókkkal, legelőkkel már más a helyzet. Régiségbeli „közerdőket” Erdélyben ugyanis még a polgári társadalom struktúrájának megszilárdulása után is nagy bőségben találunk. Ezek földesurak, armalisták, szabadparasztnak, úrdolga jobbagyok és zsellérek agrárius mikroközösségeinek osztatlan tulajdonai.

A reformkori Erdély erdőgazdaságában még eléggé szilárd alakulatok biztosítják a változatos, a sokszínű valósághoz idomuló ősi szokásjogi normák uralmát. Az urbáriumok és conscriptiók említik: egy-egy birtokos úr erdejét, a possessor urak közös, osztatlan erdejét, „úr és paraszt elkülönözött” fás, makkos helyeit, a *communitás erdejét*, a *falu tilalmasát*, *szabadját* és így tovább. Volt olyan faluközösség, amely öngazgató alakulatként maga uralta az erdőt, míg másutt az udvarbéli tisztartó, inspektor, egy vagy több possessor „regnált”, gyámkodott, s az erdő hasznáért taxát szedett. Volt, ahol a jobbagy csak az úr, az „urak” vagy az „urak emberei” engedélyével gyakorolhatta faizási jogát, míg máshol a falusi önkormányzat választott előjárósága, élén a bíróval, osztotta ki a possessoroknak is (belső telkeik arányában) „járandóságukat”. Ugyanakkor a változatos formákban oly gazdag Erdélyben megtalálható az erdőnagybirtok, a több tízezer holdas havasbirtok is. Gondoljunk csak a Bánffy család szilágysági, kalotaszegi önálló birtoktestnek tekinthető tulajdonaira. A tisztások, völgyek, a havasalji falvak közép- és kisnemes földesurai is jogot formáltak az erdei haszonvételekhez, és igen nagymértékben azok a közrendű paraszti lakosok is, akiknek tűzi- és épületfa-szükségletét, jogszabályokra alapozott faizási jussát még a Bánffyaknak is el kellett ismerniök. A földesúr allodiúmát az erdőből bővítette és mindinkább pénzszerzési forrásnak tekintette. Az úrdolga és a szabad, de még a kisnemes is, életlehetőségét, pénzjövedelmét elsősorban az erdő révén biztosította, növelte. A társadalmi ellentéteknek, küzdelmeknek egyik legfontosabb területévé, viharzónájává az erdő-legelő közhatár vált.

A reformkorban a közhelyek felosztásának kívánalma mind több propagátorra talált. Legjobbjaik egyike, Kemény Dénes például így írt: „Közlegelőket és erdőket meg kell osztanunk ugy-é?, mert közösség, ipar alkalmazásának sokkal kisebb tért enged, mint elkülönített birtok, és mert birtokbékesség (mi a végén polgárzatbani létezésünk egyik fő feltétele) *közösségekkel össze nem férhet...*” Ez a tulajdonforma szerinte „csak garázdák és orcátlanok igényeit elégíti

ki", a „birtoktalan nemeseket", a hétszilvafásokat, akik gyakran váltak a közvagyon vámszedőivé, gúnyos mondatokkal ostromozza és indulatos szentenciáját ez szavakba sűríti: „Nincs ehhez fogható »gyalafi« Honunkban.”⁴²

1846-ban az *Erdélyi Híradó* „a földbirtok rendezéséről” közöl cikkeket és konklúziója az, hogy a földbirtokrendezés az okszerű gazdálkodás előfeltétele, hiszen semmi sem képes károsabban hatni a földművelésre, mint a birtokközösség.⁴³

A sokasodó tagosztályokról, erdő-, legelőközösségek felbomlásáról hírt is adnak forrásaink. A minket leginkább érdeklő sajátos tulajdonosi státust pedig már korábbi, mondhatnók úrbérrendezést pótló törvények szabályozzák. A legfontosabb határozatokat Mária Terézia 1769. évbeli rendelkezése tartalmazza (amelyet az 1791. évi országgyűlés is iránymutatóként fogadott el). A *Bizonyos Punctumok* III. szakaszának 5. paragrafusa szerint: „Tartozik a földesúr maga jobbágyainak és zselléreinek tűzi és épületre kívántató fát az olyan helyeken ingyen engedni, ahol köz-, vagyis szabad-erdők vagynak [...] Amely helységben mindazonáltal némely erdők régi időktől fogva a falukhoz tartoztanak közönségesen és azok által mostanig bírattattak is, azoknak birodalmában a faluk ezután is megtartassanak. Fennmaradván ugyancsak a tulajdonság vagy is proprietás jussa a jószágok vagy dominiumok mellett.”⁴⁴

A határbeli közös haszonvételek arányosítását a pozsonyi országgyűlés 1836. évi, *Az arányuságról* szóló XII. törvénycikkének 2. paragrafusa így szabályozza: „Az arányuság szabályául, vagy is kulcsául a lakosokkal megülve lévő helyeken [...] a] belső telek utáni tartozmányokkal (appertinentia) ellátott régi házhelyek (antiqua sessiók) szolgálnak...” A házhelyeknek nem csak számáról, hanem mennyiségéről is szó esik, de közelebbi meghatározás, magyarázat nélkül.⁴⁵

A nagy fontosságú kolozsvári 1846/47. évi országgyűlés, amely — a megszűnése előtti utolsó órában — rendezte az „úrbériség” kérdését, XV. cikkelyében a közös erdők és legelők megosztásának kulcsául az antiqua sessiót jelölte meg: „a közhelyekre és ezekből tett foglalásokra nézve, a részesedés kulcsául szolgálанд a régi telkek száma, [a] mennyiben tisztába hozható...” (az udvartelket, a curiát két vagy három régi teleknek számítja be a törvény). Mennyiségről nem tesznek említést a törvényhozók, csupán a praediumok, puszták esetében. („Hogyha az illetén birtokokban — olvashatjuk a 7. §-ban — az előbbi kulcsok egyike sem lenne alkalmazható: az ottani közhelyek a régi idő óta ugyanott külön birtokolt helyek kiterjedésének arányában osztandók.”⁴⁶)

Az 1825. évben Magyarderzse (Doboka) határában felosztás végett „geometra” mérte fel az erdőket. Ugyanakkor arra is kötelezték őt, hogy az „antiqua sessiók száma” iránt költ praelimináris egyezéssel kinevezetteknek, jogosultaknak rátáját az erdőből külön kiszakítsa és kimétáztassa.⁴⁷ Az „igazságos” felosztás alapja tehát a régi telek.

A magyarhermányi faluszéke 1796. április 19-én egy zálogban lévő „bennvaló” után járó nyíl dologában dönt és (miként a marosvásárhelyi királyi tábla a bögyözi perben) a közhatárbeli nyilat annak ítéli, akinek, még hogyha csak zálogban is, birtokában van a belső telek. Az indoklás így hangzik: „minthogy

azon nyilat az *communitas* nem személynek, hanem *jószág* (*antiqua sessio*) után adta...⁴⁸

A királyi táblának precedens értékű határozatát a bögözi közhatár-megosztásról nem véletlenül jelenteti meg nyomtatásban az elnök, Kilyéni Székely Mihály. 1817-ben ugyanis a táblának megszületik az a deliberátuma, miszerint a *bögözi per* két résztvevője közül Szabó Istvánnak ítélik oda a megosztáskor a nyilatkat, holott ő csak zálogbirtokos, Fosztó István belső telkének ideiglenes birtokosa. A tartozékok, az appertinentiák továbbra is Fosztó, tehát az elzálogosító tulajdonos kezében, használatában vannak. Mégis: „*mivel a belső telkek birtoka után jár a közhatárok osztálya*”, az erdő- és legelőbéli közjavak nem őt, hanem az *antiqua sessio*t ideiglenesen birtokló kölcsönzőt illetik meg. (Természetesen a tartozás rendezésekor Fosztónak nemcsak a zálogba kapott régi telket, hanem az erdő- s legelőbéli nyilatkat is át kell majd adnia.⁴⁹)

Ugyancsak a marosvásárhelyi királyi tábla előtt tárgyalják 1831-ben az ún. *zágoni pert*. A zágoniak a háromszéki derékszéknek a közhelyeik megosztása tárgyában hozott ítéletével elégedetlenek lévén, a királyi táblához fellebbeztek. Az itt születő döntés (önmagában véve is értékes jogtörténeti elemzés) szintén a régi telket jelöli meg aránykulcsként: „a részesedés mértékéről az *Approbatalis ártikulus* szerint az *antiqua Sessio*ik számát határozza [meg a Tábla], azért is, hogy azon — valamint a Vármegyén, úgy a Székely Földön is — legnagyobb bátorsággal lehet építeni...”⁵⁰

A 18. századi falu azonban zárt, hosszú élettartamú kisközösség. Tagjai nemcsak lakótársak, hanem egyebek mellett társtulajdonosok is. Miként a már említett szászfülpösi példa bizonyítja: a családot alapító „ősfü”, a vérség jusán „törzsökös”-nek tudott fiatal házasságkötéskor eggyel növeli a közhatár igényjogosultjainak a számát, a *communitas* az új termelő alakulatnak, a családi gazdaságnak köteles a részét, a nyilat kiadni. A Toldalagi családdal hosszas perbe bonyolódott koronkaiak a császári udvarig, Mária Teréziáig jutnak el a közvagyon jogcímét vitatva. Az 1772. évi döntőbírói rendelet a *személyhez kötött jogcímet* ismeri el, mondván: „A székely nemzet ősi szokása s különös törvényénél fogva a határosztály ne az ülések száma szerint, hanem a lakosok számához képest... essék.”⁵¹

Mi az, amit a törvényekből, a pereskedések deliberatumaiból tanulságként leszűrhetünk? Először is az, hogy „a faluk birodalmának módjáról” rendelkező országgyűlési határozat mintegy kétszáz éven át változatlanul egyik alaptörvénye az erdélyi agrárviszonyoknak, „regulátora” a közhatár jogaival való rendelkezésnek, jogcím-jelkép és osztozkodásnál aránykulcs. Olyan „sinor mérték”, amelyre a „legnagyobb bátorsággal lehet építeni”. Másodszor: a faluközösség jellege, szabadabb státusa sok helyütt lehetővé teszi, hogy a beleszületés révén a *communitas*ban nevelkedő fiatal *személyi jogosultságával* élve — „rendihez és állapotjához mérten” vagy egyenlően — részesedjék a közvagyonban.

Az erdélyi agrártörténeti irodalom jelentős dátumként tartja számon az 1871. esztendő. A feudális birtokviszonyok „maradványainak” felszámolása rendjén végre az erdő és legelő közhatár is sorra került. 1871 karácsonyán ugyanis szentesítették és az országgyűlés mindkét házában kihirdették az úrbéri kapcsolatokból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről szóló LIII. és LIV. törvénycikket. Erre a szabályozásra, legfelső szintű rendtartásra ekkor már nagy szükség volt. Kellett amiatt is, mert új struktúrájú birtokkezelő egyesülések, társaságok feladata lett volna korszerű nagyüzemi erdő- és legelőgazdasági hátteret biztosítani (sok helyütt teremteni) a versenykapitalizmus sodrába hulló kisgazdaságoknak. „A kisgazdaság, amelynek nincs oly területe, hogy legelőről és fahasználatot biztosító erdőségről maga gondoskodjék — írja Czettler Jenő 1914-ben —, még a mai individuális mezőgazdaság korában is erősen reá van utalva azokra az agrárközösségekre, amelyek a múltból mint közlegelők és közös erdők, részint a közbirtokosság, részint a község tulajdona gyanánt fennmaradtak.”⁵²

Az arányosítási törvény megszövegezőinek először is a közvagyonban való részesedés aránykulcsát kellett meghatározniok. Az előző oldalakon felsorakoztatott tények, bizonyságok láttán bárki arra gondolhat, hogy a régi telek jussolta, töltötte be ezt a szerepkört. *Nem így történt.* A régi agrárközösségeket megbontották, feloszthatókká tették. A jogosultságot pedig szövevényes feltételek függvényévé formálták. Ilyen volt például a korábbi megszakítatlan 32 éves osztási mód gyakorlata, a közös birtok terheiben való részesedés, a birtoklás arányára vonatkozó okiratok tanúsága és így tovább. Ezek elégtelensége esetén következhetett az elhíresedett 4. §, amely az arányosítás kulcsává a már megszerzett határ-mezőbeli és más ingatlan vagyont tette.⁵³ Eszerint bárki része, illetménye „*az egyesek által bírt külső és belső birtokok területe arányában állapítandó meg*”. Ehhez fűzik hozzá a törvényhozók még azt, hogy „a belső telkek területe háromszoros mennyiségben számítassék”.

1871-ben több mint két évtizedes múltja volt immár a forradalomnak. Szabadabb mozgást biztosított a néhány éve tető alá hozott kiegyezés is. A történelem, jóllehet drága áron, de időt adott ahhoz, hogy a törvényhozók okos mérlegeléssel elemezzék az új agrárgazdasági létforma kínálta távlatokat. Ne feledjük, hogy az utolsó „úrbéri maradvány” korszerű keretbe foglalásáról volt szó. (Erdélyben pedig még az is növelte a normaalkotók felelősségét, hogy itt a fél országrészt erdő borította, s több mint fele az erdőnek, a legelőnek „közvagyon”, osztatlan *ingatlan* birtoktest volt.) Az arányosítási törvényről — okát egyelőre nem kutatva — meg kell mondanunk, hogy mind a szakirodalom, mind a népi emlékezet szerint rossz, elszett, káros következményekkel járó birtokpolitikai szabályozás, rendezés volt, amely a Székelyföldön a „hírhedt” jelzőt is kiérdemelte. Azáltal, hogy a törvényhozók egy fiktív aránykulcsot szerkesztve, meghatározó kritériummá tették a „külső birtokot”, a „mezei földeket”, a „vagyont”, megnyitották a 4. paragrafussal a század végéig elhúzódó

perek, társadalmi küzdelmek sorát, és ily módon az éppen berendezkedő polgári élet új antinómiáját teremtették meg.⁵⁴

A közjavak adminisztrálása a régiségben — kisebb-nagyobb mértékben, teljesebb vagy szűkebbre szabott hatáskörrel — a faluközösségek joga és kötelezettsége volt. Aki pedig tagja lett a szabadparaszti vagy úrbéres communitásnak, az egy vagyonközösségi alakulatnak is társtulajdonosává vált. A legeltetés, pásztortlás, faizás tengernyi gondja szintén a falut terhelte, de az önkormányzati létforma „üzemies” működtetése is ennek az alakulatnak a súlyát, jelentőségét növelte. Az arányosítás az autonóm agrárius faluközösségek nagy részét megfosztotta ettől a szerepkörtől. Mindenekelőtt azért, hogy különálló polgári jogi személyekké, *közbirtokosságokká* tette a nagyobb terjedelmű erdő-legelő birtokokat. Az pedig, akinek sikerült száz holdat meghaladó arányjogilletmény tulajdonát bizonyítani, a közösből is kivehette, kiszakíthatta részét. A százholdas minimumra vagy sokkal többre vágyakozók, valamint az üzérkedők ezért azután megindították az *arányjogvásárlási* hadjáratokat, majd fokozták az *újraarányosítási* célú harácsoló üzelmeiket, visszaélések, csalások, panamák özönét zúdítva Erdélyre és különösképpen a Székelyföldre. (Ismeretes, hogy a magánbirtokká minősített s így kiszakított, hajdan „tilalmasként” oltalmazott fenyvesek, bükkösök, tölgyesek értékes faanyagát nyereszkeskedő fakeszkeskedők versengve tarolták le.) Itt-ott azonban maradt erdő és legelő községi kezelésben, valamint nemesi családok, földesurak birtokaiban is.⁵⁵

A paraszti családok az új agrárius társaság, a *közbirtokosság* tagjaivá váltak. Itt már nem személyi, vérségi jogosultság, nem az antiqua sessiókban objektívalódott jogcím révén volt övék az erdejük, szénafüvük, legelőhelyük, hanem a tulajdonosi státust biztosító, adható-vehető arányjog, a „részvénnyhez” hasonlítható „részejeg” jussán.⁵⁶

Végezetül egy háromszéki communitás, Sepsibodok példájával szemléltetnők „a faluk birodalmának módjában” bekövetkező változást.⁵⁷

Bodok, Zoltán, Étfalva, Gidófalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő és Eresztevény együttes tulajdona volt „a kilenc község erdeje”. A birtokrendezés azzal kezdődött, hogy a falunkénti illetményt 1811-ben kimétázták, majd 1826-ban az egyes communítások „hasznát szolgáló” részeket is kijelölték.

A bodoki *Avas* nevű erdőt (együtt *Marton mezejével*) 1814-ben úgy osztották meg, hogy fele rész, 120 hold jutott a határórkatoná székelyeknek, fele a possessorátusnak.

Az *arányosítás* körüli vita, perlekedés már 1873-ban kezdetét vette. A meg egyezés 1878. november hó 12-én jött létre, szintén a fele-fele részesedési formát véve alapul. Eszerint a katonarendbéli huszár és gyalog családok (később a *volt kétátkatona közbirtokosság*) részesedése 795 hold 1092 négyszögöl. Ez a terület 71 és 1/4 arányjogot tett ki. A katonarendiek 95-ön voltak. Többségük, telke alapján, egy részt kapott, néhányan felet, egypáran kettőt, s három testvér egy fél arányjoggal volt kénytelen beérni. (Átlagosan 11 hold jutott eszmei hányadként egy katonarendi jogosultra.)

A „gróf Mikó Imre hagyatéka javára” átadtak 485 hold 1435 négyszögölnyi területet. (Ez vált a későbbi ún. *Udvári erdő* alapjává.) A Mikó család tagjainak, a Czirjék, Apor, Gidófalvi, Beke, Kozma, Szentpáli, Béres nemes familiáknak

kimérték még 180 hold és 1433 négyszögöl erdőt. A possessori, nemesi rész (feltehetőleg a curiának tekintett sessiót két régi telekkel egyenlőnek véve) átlagosan 20 holdas nagyságrendű volt. Összesen: 666 hold 1268 négyszögöl erdőbirtok jutott tehát a kiszakítható magántulajdon kategóriájába. Ebből azonban előzőleg a bodoki igényjogosult 33 volt úrbéres családnak is átadtak (egyenként 8 holdat számítva) osztatlan tulajdonként 264 holdat. A zsellérek semmit sem kaptak. A régi paraszti erdőhasználati jogosultság ellenértékeként kiszakított jobbágy-illetményekből született meg a *bodoki volt úrbéres közbirtokosság*. Végül az iskola, a tanító és a lekipásztor számára juttatnak 37 hold és 1528 ölnyi erdőt.

Az a változatosság, formagazdagság, amelyről oly sokszor szólnunk kellett, különösképpen jellemezte a „*faluk birodalmának*” ősi formáit felszámoló arányosítást. Mindenesetre „1871” a maga sokszínűségében is egységes abban, hogy Erdély-szerte a „teljes”, a „sokcélú” faluközösségek önigazgató, autonóm hagyományai, a „szabadság kis körei sokasága” elsorvadásának, pusztulásának jelentős állomása. Ebben a folyamatban pedig súlytal esett a latba (már a 17. századtól kezdve) a földközösség fokozatos megszűnése, kohéziós erejének elhalása.

A faluközösség nem csak települési forma, nem csupán életkeret, hanem egy termelő-szerkezetet működtető alakulat is. Megszabja a munka rendjét, menetét, óva a munka gyümölcsét és a szántóföld, kaszálórét, legelő, erdő egy részének is gazdája. Az állattenyésztés — a takarmányozás, a legeltetés, a pásztorlás — pedig tradicionális eljárásmodok célszerű aprólékos egybehangoltságának szövevénye, ami nem funkcionálhat szabályozás, közösségi együttműködés nélkül.

A teljesség kedvéért emlékeztetném az olvasót arra is, hogy Erdélyben félrideg (félszilaj), külterjes, legeltetésre alapozott volt az állattartás. Az istállózó takarmánytermelésre épülő állattenyésztés fejlődése csak a „negyvennyolc” előtti utolsó feudális évszázadban váltott át gyorsabb ütemre.

A teletetés nagy gondok forrása. Kevés és drága a széna. „Az erdélyi gazdákhoz intézett beszéd” című, 1830-ban keltezett kézirat fiziokrata elveket valló ismeretlen szerzője írja: „Alig jutunk el a tél közepére s már fél ország a kóston panaszolkodik.”¹ Kell tehát a rétek, a kaszálók termése, kell a széna.

A művelési ágak együttesében a „szénafű” aránya nem nagy, de nem is könnyen kimutatható, hiszen régi statisztikáink gyakran a kerttel vagy a legelővel, de az erdővel együtt is szerepeltetik.

Egyes conscriptiók csak az adó alá eső réteket lajstromozzák; mások területileg tekintve eltérőek: a történeti Erdély mellett hol szerepeltetik a Partiumot (vagy annak egy részét), hol nem, és ugyanez történik az 1764-ben létesített határőrezredek falvaival is. J. H. Benigni 1837-ben 371 674 hold rétről ír.² A hivatalos statisztika számadatait Kóváry László³ kétkedéssel fogadja. Ő 1846-ban közli a maga becslését, amely, mint mondja: „minden számítások közt leginkább megközelíti a valót”. Eszerint a rét, a kertekkel együtt 14 százaléka a megművelt területnek, azonos nagyságrendű, mint a legelő és természetesen jóval kisebb a szántónál, amely 33,90 százaléknyi. Negyedszázaddal később a fejlettebb forrásfeltárás és -feldolgozás szilárdabb talaján álló Keleti Károly⁴ 1 761 296 k. hold erdélyi termőföldet minősít rétnak, ami 18,44 százalékos részesedést jelent, többet, mint a legelőé (12,11%).

A kaszáló, a rét, a szénafű jelentős része korábban a faluközösségé volt. A falu fűvéről szólva, súlyát mérlegelve még azt is előrebocsátanám, hogy a közösség és a közbirtokosság fűtermő területe később sem jelentéktelen, s hogyha háttérbe is szorul a polgári magántulajdon rendszerében kötöttség nélkül használt egyéni tulajdont képező kaszálók mellett, továbbra is a takarmánytermelő alap egyik számottevő tényezője marad.⁵

„Közhelyekről”, „közjavakról”, „szénafűbéli commune terrenumokról” szólva számadástételre elsőként *a sok község, a teljes szék, a több birtokos familia nagy erdőhavasbirtokait* kell megidézni. Közülük jó néhány még a letelepedés korabeli nagy földbőség birtoklási viszonyait idézi fel. A tág határok, az akkor még a gazdasági csereforgalomban nem oly nagy súlyú erdők, kaszálók, legelők, de még szántók is jórészt „közre maradtak”.

Rendtartásra, szabályalkotásra azonban ezek esetében is nemsokára sor került. Ilyenek az aranyosszéki bogáti prédiüm statútumai is. (Szerencsénkre megőrződtek.) Első kérdésünk a használatára, a tulajdonjogra vonatkozó volna. Kinek van tehát jussa a mintegy kétezer holdas széki szabad pusztához? E kérdésre az 1827-ben adott válasz így hangzik: „... csak a székbeli residentiás nemes birtokosok, törökös székely és *székely szabadsággal élő jószágos hazafiak* bírassák, másaknak kirekesztésekkel...”⁶ Ők annyi földet foghatnak fel, amennyit megdolgozni képesek. Az, aki henyének bizonyulna, vagy szántó-parcelláját „kaszálónak változtatni akarná”, elveszti jogosultságát. A föld pedig visszaszáll a szék tulajdonába.

1612. évbéli végzés szól Negyedfélmegye (Menaság, Mindszent, Szentlélek, Várdotfalva, Csomortán, Pálfalva és Delne), vagyis a Hétközség közös havasáról, nagy kaszáló közvagyonáról. A kaszálás napján („Szent Lőrinc napján”) mentek a falvak lakói a havasba és a havasbírak ellenőrzésével napnyugtakor foglalhattak (de ünnep lévén nem kaszálhattak). Három és egynegyed évszázad múltán a nyolc évtizedet megért delnei székely így mondotta el a közös kaszálás rendjét: A választott vezetőség tagjai „a kaszálót előre *annyi részre osztották, ahány birtokos családfő* volt a hét községben. Mindenki választhatott magának helyet, parcellát, s ott »felütötte« a kaszáját. Ez a választási jog azonban csak azokat illette meg, akik indulás előtt misét hallgattak, aki nem volt templomban, azt »szennyest«-nek gúnyolták, és csak ott kaszálhatott, ahol a választás után hely maradt. A havas megyegondnok »gondoskodott« egy hordó pálinkáról...” Kánya Imre (Vámszer Géza adatszolgáltatója) más, hasonló osztásokról is tudott, s más csíki községek közös havasbirtokának végső századfordulói felosztására is emlékezett.⁷

„Ósmarosszék” havasgazdasága 127 falué, Udvarhelyszéken a Hargita fiókhavasán fekszik a 17 falu havasa, a Sepsibodok ismeretes borvízforrása fölé magasodó havas kilenc településé, Háromszéken 1840- és 1843-as adataink szerint Esztelnek Bélafalva, Kurtapataka, Szotyor, Illyefalva, Bikfalva, Uzon, Kökös (Aldoboly pedig 1831 és 1841 között) együtt hoz határozatot szénafűről. „Sepsiszek erdeje húsz falué.”⁸

A példaként felsorolt székelyföldi közhelyek jórészt a szabadok, primipilusok és pixidáriusok irányítása, valamint a széki tulajdon esetében birtokos-nemesi és armalista vezetés alatt állottak. Voltak olyan több tízezer holdas, összefüggő erdő-legelő-kaszáló birtokterületek is, amelyeket egy-egy jelentős földesúri nemzetség, „familia” uralt. Ilyenek voltak a Bánffy család Réz hegységbeli, szilágysági több tízezer holdas erdei, valamint a „familia” kalotaszegi havasai.⁹

A magasabban fekvő fennsík, az erdők közé zárt patakvölgy, a tisztás, az egész „Erdő” — Benedek Elek szavaival — legelő, fűtermő hely volt. A nagy osztatlan, összefüggő havasbirtokok pedig (Orbán Balázs nevezte így) igazi éléskamrái voltak a havasalji faluközösségeknek. A falu szénafüvei tehát ezek is. Hasonlatosak a svájci hegy-, völgyközösségekhez, az alpesi havasi „almen-dék”-hez, a „Mark”-okhoz, a szászok „Freythum”-jaihoz.

Az erdélyiek tudták havasaik sajátos szerepét és megtartották, őrizték is osztatlan, egységes, közös vagyon jellegét. A fejedelemség kori Approbaták „a közre használt Havasokról tisztán azt határozták, hogy ezek soha is oszlóra ne menjenek, hanem in communione juris megmaradjanak...” 1831-ben citálta a törvényt a marosvásárhelyi Királyi Tábla a zágoniak és Mikes Zsuzsanna perében.¹⁰ (Nem érdektelen az sem, hogy „a föld népe” hogyan határozta meg a jogi státust kirajzoló természeti ismérveket. 1836-ban a Hatod gazdái pereskednek; három Bardóc fiúszéki, erdővidéki és három sepsiszéki community. A megkérdezettek zöme szerint a Hatod nem havas: mert nem kősziklás, mert nem „fekete” erdejű, „nincs ott fenyves”, csak egy „csúcsocskája” van, a Murgó, a többi része lapályos, itt a hó sem szokott „ősszel” hamarabb leesni, mint egyebütt. Igen kővér fűtermő hely, meleg és nem hideg hely, holott a hó a havason korán hull és sokáig is áll, termékeny, a havasokhoz képest „a Kánaán földje” és így tovább.¹¹)

A magasabban fekvő, zordabb klímájú, kevésbé termékeny, a népi szemléletben valóságos havasnak ítélt közös kaszálók sokszor együttes munkának, a faluközösség egészének erdőből irtványföldet, kaszálót teremtő hosszas erőfeszítésének az eredményei. A falu aszalja, vágja ki a fát, gyökértelenít, köveket ás, hogy ő, majd pedig a posteritás azután szabadon foglalhasson, kedve szerint üthesse fel a kaszáját vagy jussolja a nyílhúzás, cinkus szerinti osztáskor a sors által neki juttatott szénafű parcellát. Mindez természetesen elsősorban a székely, a szász székekre, kerületekre jellemző. A vármegyei részekén is van azonban hagyománya, és igazából csak a 19. század első felében kezdenek hozzá a birtokos nemesek is az árutermelő, pénzbeli hasznot hajtó hegyi uradal-mak kialakításához.

2

Erdélyben úrbérrendezés sohasem volt. Nincs urbárium, nincs diétai végzés arról, hogy a földesúrnak hány szekér szénát termő rétet kell például egész telkes jobbágya rendelkezésére bocsátania. A szokásjog íratlan normái, a fejlődés menete azonban tájegységenkénti, földesurak szerinti nagy változatosságban meghatározták a colonusoknak járó szántó és kaszáló mennyiségét. Az országgyűlés határozatai, az udvari, a főkormányszéki, „megyei szabályok”, a „felsőbb rendeletek” az egész úrbéri kérdésektől hangos 18. században semmit sem szóltak a szántó és kaszáló beneficiumokról, és egyszer sem intézkedtek a „közrehagyott”, a falu által felfogott és évente megosztott szénafüvekről. A

Mária Terézia által az 1769. évben kibocsátott „Bizonyos Punctumok” a jobbágnak járó kaszálóhely felől csak annyit javall, hogy az „okosságára” hagyatkozó földesúr annyit juttasson, „hogy a szegény közönség meg ne szűküljön”.¹²

Vége az 1846/47. évi kolozsvári országgyűlés törvényerejűvé nem vált határozata számszerűen fogalmazta meg, hogy az (I. osztályú föld esetében) egy colonicális telekre jutó extravillanum, külállomány: 4–10 hold szántó és 2–4 hold kaszáló.¹³ A faluközösség osztatlan, helyesebben csak használatra kiosztott kaszálójáról ekkor sem tesz említést a törvényszabó diéta iratanyaga, holott a közlegelőről és erdőről közli a tudnivalókat.

Az úr és paraszt viszonyát rögzítő irattípus a földesurak vagy örökösök, „osztályt tevők” különböző célból készült urbáriumai. Ezekben már szerepel „a falu osztályos közös kaszálója”, „a falu rétje”, „a Nyilas rét”, a „Rātu Satu-lui”, „a közönséges osztókaszáló”, „a falu köz osztályos rétje”, „a falu közönséges szénafüve” és így tovább. E forrásfajta objektivitását biztosítja az a körülmény, hogy a possessorok tudni akarják, mijük van, s ezért még a jobbágyaik közös javainak, használati jogainak megnevezését, fölsorolását is megkövetelik.

Az urbáriumok és conscriptiók sok olyan jelzést is sugároznak, miszerint a possessorátus azt is magáénak tudja, ami pedig nevében is hordozza, hogy a falué, a paraszti közösségé.

A feudális jogalkotás, a Werbőczyt citáló széki, vármegyei statútumalkotás, de még az 1791. évi diéta közjavakról szóló paragrafusa is leszögezi, hogy az erdők tulajdonjoga egyedül a földesurakat illeti. Ugyanakkor már a teréziánus kor rendeletei, parancsolatai azt is meghagyják, hogy a régi időktől fogva, külön faluközösségi jussként birtokolt erdők (de ide értendők az erdei kaszálóhelyek is) birodalmában a komunitások megoltalmaztassanak.

A falu közönséges szénafüveit az urbáriumokba regisztráló, feljegyző tisztségviselők, a „fogott”, felkért személyek úgy fogalmazzak, hogy abból kitűnik: a „földesúr birodalmának” tekintik azt is, ami a „falvak birodalma”.

A földesurak azonban egyedül ritkán urai egy-egy településnek, ezért előfordul az a helyzet, hogy az osztozatlan birtokosoknak együtt kell a „falú rétje” urának tekinteniök magukat, jóllehet néha jobbágyaik külön földközösségekben élnek. Az 1794. esztendőben például a Kolozs megyei Dióson a kaszálóhelyeket Bethlen Miklósné Csáki Katalin szolgáló embereinek engedte át és azok „egymás között felosztván” kaszálhattak évente egy-egy szekér szénát.¹⁴ Ispánlakán (Alsó-Fehér) 1779-ben a Jósika családnak van tulajdonjoggal magának vindikált „közös” kaszálója, amely nyilanként négy és fél szekér szénát termő „falú füve”. Kalotaújfalu Kolozs megyei településnek 1803-ban a Havasban egy minden második esztendőben húsz szekér szénát termő kaszálója van. Emellett azonban a valkóiakkal és kecelieikkel egyetemben évi 50 forint taxáért két darab közös havasi közhelyet bérelnek Jósika Antal ónagyságától.¹⁵

Harmadik formaként a nemes, valamint a falu együttes „birodalmát” említendő. „Vagyon a városnak — írják 1727-ben Gyaluról — minden fordulón szántó és kaszáló földek, melyet közönségesen nemesekül és parasztokul szoktak egymás között felosztani.” A Kolozs megyei Erdeken 1762-ben Szent-

györgy-naptól tilalmas a falu felső végén fekvő, minden esztendőben megkaszált rét, amelynek urai: a „famíliák” és a „falu”.¹⁶

A közös kaszálót a jobbágyokkal és zsellérekkel „unaními consensu” használó kismemesi és főleg szabadparaszti többségű communitások vagy azok a falvak, amelyek curiáik után a possessorátusnak is maguk osztanak nyílrészt, alkotják a szabad közvagyon autonóm módon kezelő, öngazgató faluközösségek igazi típusait. Rendtartásaik, törvényeik normái szerint védelmezik a szénafüveket, választanak fűpásztorokat, fűbírókat, kertelnek, szervezik a szénacsiálást vagy rendezik a sarjúkaszálás dolgait, a kaszálótartó legeltetését.

3

A közös kaszálókhoz kinek van jussa? Mi a közjavakban való részesedés jogcíme? Az igénylőnek mindenekelőtt falutagnak kell lennie. Tartoznia kell ahhoz a formációhoz, amelynek javaiban részesedik. Erdélyen túl is, mindenütt, ahol a társadalom és gazdaság alapsejtje a faluközösség, első feltétele a vagyonközösségi tagságnak a faluba vétel. A falutagság statuálásának természetesen nem kell új keletűnek lennie. Sőt az, akinek ősei „emberemlékezetet meghaladó idő”, a leszármazás rendjén „törzsökösök”, általában a juss örökhagyói is. Hadd idézzük a szászfülpösi (Kolozs megyei) 1757-ből való feljegyzést: „... az nobilitaris curiák után tartozó allodiaturákon kívül minden hasznóvívő földek, rétek és erdők a *falué*nek tartatnak, hanem falusi lakosokul ilyen usust tartunk, hogy ha valamely ember falunkban megházasodik, akár szabad, akár jobbágy személy legyen, tartozunk annak rendihez és állapotjához képest szántó és kaszáló nyilakat adni, hasonlóképpen az erdőből is...”¹⁷

Oláhkecelben (Kraszna megye) 1766 táján a „falusiak” egymás között osztanak kaszálóhelyeket. „A falusi lakosok között” oszt Türe is (Kolozs megye) 1807-ben az Oszló rétből szénafű nyilakat.¹⁸ Különösebb feltétel, sajátos kíváncsi tehát nincs, vagy azok meglétét feltételezik, tudják. A Doboka megyei Kékesen 1742-ben, valamint Válaszúton 1825-ben „minden embernek” (Kékesen 54 telkesgazdának) kell juttatni a „közönséges rét” fűéből.¹⁹

1737 és 1764 közötti urbáriumok, valamint az összeírások arról adnak hírt, hogy Közép-Szolnok, Kolozs, Alsó-Fehér, Kraszna megyei falvakban (Dobra, Kelecel, Vajka, Velkér, Batizháza, Szilágybagos) egyszerűen a földművelői, gazdaemberi állapottal együttjáró beneficiumként kezelik a közös szénafüveket. A „rubrikákban” ilyen megállapítások olvashatók: „jut minden gazda embernek”, „egy-egy gazda ember számára osztanak”, „gazdaság szerint szoktuk a falu szénafüvét felrudalni”.²⁰

A communitás a közterhek hordozóinak a közössége is. Az adó és más „szolgáltatások”, elsősorban a megyei, falubeli közmunkák „terhét hordozók”, a faluközösségi normaalkotók szerint érdemesek, méltók a „közönséges” vagyona is. A porciózás, a beszállásolás, a mársus, a quartély, a naturálé, a posta, a forspont, a vektura, a közmunkák sokasága mind-mind a falusi közember-

re, a gazdaemberre hárult, az ő vállára nehezedett. Indokolt, hogy a sok rovatal után, a nyilas osztáskor az ő tulajdonjegye is ott legyen a cinkushúzó falusbíró-nál. Milvány (Doboka m.) lakói 1766-ban esztendőnként osztanak kaszálót is, szántót is „minden portioját megadó embernek”. A Kolozs megyei Köbölkúton „a királyi terhet viselő marhás emberek” jogosultak szénafűre, az osztás tehát „differenciált” is, miután „a marhás, jó adófizető embereknek egész nyilakat adtak, a marhátlanoknak pedig (főleg zselléreknek), ami jutott”. Holtmaroson (Torda m.) 1791-ben a kaszáló „a falu terhét s nyomorúságait hordozó gazdák között nyíl szám szerint osztatik fel”. Nem érdektelen az sem, hogy elegyes, szabad székel és jobbágy lakta communítasokban, székekben — mint például Gyergyóban, Kászonban — gyakori a részesedés egyformasága azzal az indoklással, hogy „mind a székel, mind a paraszt: hordozza a falu terhit”.²¹

A közös szénafű-vagyon dolgaiban a vármegyékben általában a földesurak döntenek. Vannak azonban fölös számmal olyan helységek, ahol a birtokos, a possessorátus a rendelkezési jogot átengedi a jobbágyoknak. A jogcím itt is a szolgáztatás. Hangsúlyossá válik azonban az állami és a falubeli közterhek viselése, a robot, dézsma, a földesúri terhek hordozása.

Az urbáriumok és conscriptiók rendszerint csak azt rögzítik, hogy az illető birtokos család emberei akár külön, akár a többi „falusiakkal” egyetemben, általában egy nyílra jogosultak. S ez így van a 18. század folyamán majd mindenütt. (Kiragadott példaként említek meg csupán egynéhány falut: Mezőőrűcs, Vámosudvarhely, Göcs, Marosbogat, Ketesd, Sárvasár.)

A Mezősegen gyakoribb forma az, hogy egész nyilas, félnyilas, fertályos gazdák módosságukhoz, igaerejükhöz mérten jussoljanak szénafűvet.

A zsellérek lazábban kötődnek a communításhoz, földesúrhoz. Jussuk is bizonytalanabb. A Torda megyei Órkén 1732-ben ki is mondják: „a zselléreknek pedig nem osztanak”.²² Sárpaták, Mezőszentmárton, Kecskéhát zsellérei azonban jobbágy sorsú társaikhoz hasonlóan részesednek. Az ajtoniak pedig 1836-ban a colonusok által használt kiborozdált közös szénafűből a hurubásoknak is juttatnak egy fél nyilat.²³

Arra a kérdésre keresem a választ, hogy ki és milyen jogcímen válhatott közös kaszálóbeli nyílrész-igénylővé. A népesség számbeli gyarapodása, a közeli, irtásra alkalmas, felfogható, ciheres, bokros erdőalji részek megfogyatkozása elkerülhetetlenné tette a közhatárhoz való juss meghatározását, rögzítését. Korszakunkban már jó ideje az *antiqua sessio* volt a jogalap. Ez forrásainkban is a falubeli belsőséget, intravillanumot, az ülést, a házhelyet, a házat, a telket és így tovább jelentette; a közös szénafűbeli rész ily módon vált appertinentiává, külhatárbeli részesedéssé.

A „faluk birodalmának módjáról” szóló 1643. évi diétai deliberátum, az *Approbata Constitutio* (III. rész, 29. cím, 1. articulus)²⁴ a régi telkek birtoklásától teszi függővé a nyílrészhez való jogot. Így azután, ha Jósika, Toldalagi, Kornis, Mikó, Apor, Wesselényi, Lázár, Bánffy vagy más, rendszerint kisebb birtokos jobbágyainak, zselléreinek jussáról szólnak forrásaink, tudnunk kell, hogy az a több vagy kevesebb megszámlált, számon tartott *antiqua sessio* „úri tulajdona” utáni jusst jelenti.

Védekezni kellett mind a „tisztá” jobbágy falvakban, mind az elegyes com-

munitásokban a terjeszkedő, a szolgáló embereivel a „községet” (a közföld el-tartó erejére hagyatkozva) mértéktelenül betelepítő possessorok mohósága el-len. A szabad falvak pedig szintén attól őrizkedtek, hogy a faluban curiát épí-tő, esetleg egy-két sessiót is szerző és ezek ürügyén nyakló nélkül telepítő, mó-dosabb, hatalmasabb possessorok jogtalan eluralkodásának bevágják az útját. Így vált az antiqua sessio jogokat és kötelezettségeket hordozó jelképpé, jog-cím-szimbólummá, a közhatárbeli részesedés, juss szabályozójává. „Legyenek a földek, szénarétek és erdők juxta quantitatem et numerum sessionum anti-quarum — mondja ki a törvény — s ki-ki az maga portájához járandó szántó-földdel, szénaréttel, erdővel legyen contentus, ne bántsa az másét.”²⁵

(Mutatóba közölnék néhány időhöz, helyhez kötött régi telekelnevezést, ur-báriumokból valót. 1713: Aranyosgyéres „fundus után”, 1737: Kozmatelke „Egy pusztá teleknek appertinentiái nincsenek, hanem az ember száll reá és a falu terhet supportálja, osztanak...”, 1737: Oláhsolymos „füst szerint felosztá-nak... telekre”, 1740: Gerendkeresztúr „két ős nyilas házhely ... azon két an-tiqua sessiók”, 1741: Poklostelke „házhely”, 1742/1806: Gogánváralja „ház sze-rint... ülés után”, 1754: Sáromberke „házak után osztani”, 1758: Meregyó „ses-sionként répartiálják rúd szerint”, 1775: Borszó „antiqua”, „házhely”, 1777–80: Somkút „Ezen... sessio ámbátor antiqua legyen”, 1794: Szentmihálytelke „egész paraszt telek”, „régí antiqua sessiók után is ennyi jut”, 18. század vége: Felőr „nyilas sessio”, 1807: Torda „egy-egy antiqua”, „civicus fundus”, 1802: Ajton „egy antiqua sessiora”, 1830: Kendermező „egy-egy jobbágy háza után”).

Az átlagos, szokványos falu-szénafüve körül tág mezőben kisarjadtt *variánsok* leltárát természetesen még gyarapíthatnók. Ha a vármegyei részekben egy fa-lun belül lehet például „a Jósika részen valóknak”, a „Mikó jobbágyoknak” kü-lön közös kaszálója, a székely székekben a tízesek alkotnak nemegyszer ilyen alegységeket. Van, ahol a füvet osztják, van, ahol a buglyába gyűjtött szénát. Itt-ott az alsó és felső fordulóban is van kaszáló, néha igen sok darabban szét-oszolva, sok faluközösségben lassan megszűnik jelentős takarmányszolgáltató, biztonságnyújtó szerepköre, sok helyütt 1–2 szekér a hozama, máshol a 10–15 sem ritka, több communitasban már csak licitálják, árverezik és a falu szükségé-re fordítják a bevételezett forintokat, van, ahol ökörtülmás, lóköthely, lókert társul hozzá, olykor zálogba vetik, eladják vagy felosztják a jogosultak között.

A Kolozs megyei Ludvég lakóinak 1791-ben a közös szénafüvek jóvoltából egy helyen 224 szekér, máshol nyolc szekér szénájuk terem. Mégis panaszkod-nak: „télben az... marháknak tartására szükséges takarmányban tetemes fo-gyatkozásokat szenvednek és a marhatartó gazdák gyakorta készpénzen kén-telenítettnek marhájoknak élelmet szerezni”.²⁶ Ezzel összefüggésben az első vi-lágháború előtt a székely székekben hasznosan tevékenykedő, tanult, hivatal-béli személyt, Dorner Bélát idézném. „A Székelyföldön a nép sok állatot tart — írja —, de majdnem mindig baja van a takarmánnyal (a „kóst”-tal), a hosszú tél sok szálastakarmányt elfogyaszt, a nyár sokszor száraz, a kaszálókat (a hegyol-dalakon) és a réteket a völgyekben nemigen trágyázták, széna, sarjú keveset termett, lucernát keveset termeltek, így az állattartás a legeltetésre alapozó-dott.”²⁷ Közel tizenkét évtized hasonlóan mérlege ez, amelyet azonban még alaposan, részleteiben is elemeznünk kell.

A KORONKAI SZÉKELY SZABADRENDIEK ÉS A TOLDALAGIAK PERE

A koronkai székelly szabadok és a Toldalagiak perében 1772. augusztus 6-án született meg a döntés. A Mária Terézia kézjeggyével rangosított udvari rendelet ekkor vetett véget a viszálykodásnak. A perben fő helyen az erdők, a közföldek megosztása állott. Az ebben a kérdésben megfogalmazott elv és a jogi formát öltő ítélet később, a sokasodó „osztályok” idején útmutató jogalként, precedensként is szolgált.

Előjáróban arról is szólnunk kell, hogy a perbe hívó fél, az *inctus* a székelly szabadok rendjének képviselője, míg Toldalagi László, az *actor* a birtokos nemesség érdekeinek letéteményese. Mintavételről van tehát szó, modellkeresésről, amely valamelyest tükrözni tudná a társadalmi, gazdasági, politikai síkon meglévő ellentéteket, és lehetőségeket nyújtana a „communitás” és a „possessoratus” közötti konfrontáció mikroanalízisére.

A szintér főként Koronka, az a falu, amely Marosvásárhely tözsomszédsgában fekszik és természetesen Marosszék. Lakói: főurak, egyházhelyi nemesek, lófók, gyalogok, jobbágyok, zsellérek. A „libertinus” kategóriába tartozók részt vesznek a közteherviselésben, adóznak is, de fegyveres szolgálatra nem kötelezettek. 1711 után „Rákóczi kurucaként” kezelték őket, fegyvereiket elkobozták és „a Madéfalvi veszedelem” után sem váltak a szebeni General Commandónak alárendelt határőrkatonákká. Az 1764 után két sajátos csoportra szétmetszett székelységnek nem katonáskodó rétegéhez tartoztak, akiket nem uralt, de nem is támogatott a Gränz-Militz tisztikara a possessorátussal való szembefeszüléseinek nem ritka pillanataiban.

1. MAROSSZÉKI „SZABADOK”. NAGYSÁGRENDEK, ARÁNYOK ÉS TENDENCIÁK

Mindenekelőtt vegyük szemügyre a különböző összeírásoknak a marosszéki társadalmi rétegződésre vonatkozó adatait.¹ A táblázat elsősorban a *misera plebs contribuens* mutatója. (A számok családot, családfőt, háztartást jelentenek.) Valójában az armalisták (kisnemesek), szabadrendiek és a jobbágy, zsellér kategóriák nagyságára és mozgásrendjére vagyunk kíváncsiak.

Marosszék (1614–1821)

Év	Főember	Armalista	Szabad	Jobbágy	Zsellér	Egyéb	Összesen
1614	46	—	1592	1138	958	26	3760
1635/6	—	—	2032	—	—	—	—
1712	—	288	1757	1017	665	138	3865
1722	—	273	1821	1205	667	343	4309
1777	—	1067	2780	2804	1778	554	8483
1791	—	1216	3178	2393	2359	733	9879
1808	—	1415	3628	1815	3462	674	10 994
1821	—	1759	3900	1375	3754	466	11 254

Százalékosan így oszlanak meg a csoportok:

Év	Főember	Armalista	Szabad	Jobbágy	Zsellér	Egyéb	Összesen
1614	1,22	—	42,34	30,27	25,48	0,69	100,00
1635/6	—	—	—	—	—	—	—
1712	—	7,46	45,46	26,32	17,21	3,55	100,00
1722	—	6,34	42,26	29,96	15,48	7,96	100,00
1777	—	11,88	30,95	31,22	19,79	6,16	100,00
1791	—	12,31	32,17	24,22	23,88	7,42	100,00
1808	—	12,87	33,00	16,51	31,49	6,13	100,00
1821	—	15,63	34,65	12,22	33,36	4,14	100,00

Azok, akik a Székelyföld társas viszonyait számszerű konkrétságában elemezték, és egykorú irathagyatékát tanulmányozták, arra a meggyőződésre jutottak, hogy a Terra Siculorum térségei között a Maros, Küküllő, Nyárad mentén, Marosszékben van a legtöbb úrdolgás, zselléreskedő, földműves ember. Nem mintha ebben a tájegységben is nem volna meghatározó erejű a szabad székelyek jelenléte. Sőt, abszolút számokban még növekedő, sokasodó csoportot is alkotnak. Akkor azonban, ha a nagyságrendeket (százalékszámokat, arányszámokat) korrelációs viszonylataikban vizsgáljuk, fény derül a megtorpanásra, megsejdíthető a romlási tendencia.

A közszekelyeké, a szabadoké — s e rendbe, rétegbe ekkor már együvé számíthatjuk a primipilusokat és pixidáriusokat — az a rovat, amelyben a regressziós százalékszámok feltűnnek, 42,34%-os szintről a 30-asra esnek vissza, és a 18. század végén is csupán csak 32–35% között van a növekedési ráta.

A társadalmi hajszalcsövésség törvényei úgy működnek, hogy a szabadrendből felfelé és lefelé is visz az út. A különben is erőteljesen gyarapodó, növekedő armalista rendbéliek számát is sokasítják közszekelyek fiai, de az úrbéres helyzetbe, a jobbágyi állapotba süllyedők is rekrutálódnak e kategória jogfosztottjainak soraiból.

A térnyerés és -vesztés abból a szemszögből is szemlélhető, hogy a földesúri hatalomtól járadékszolgáltatási kényszertől független vagy az attól függő úrbéres kategória súlya növekszik-e meg. A marosszéki kisnemeseket és közsze-

kelyeket egyesítve és együvé számolva a jobbágyságot és zsellérséget, a 18. századra vonatkozólag a következő százalékszámokhoz jutunk:

Év	Szabad	Függő
1713	52,92	43,53
1722	48,60	45,44
1777	42,83	51,01
1791	44,48	48,10

Jóllehet a számbéli erőviszonyok nagyjából kiegyenlítődték, a térnyerés tendenciája inkább a függőségben élőket jellemzi. Ezek sorait is elsősorban a zsellérek (a kevésbé kötött, szabadabban mozgó és szegényebb emberek) duzzasztják fel. Ők alkotják a leginkább szaporodó rétegét a marosszéki társadalomnak.

A 18. század végi modell megszerkesztésével zárnök a marosszéki tipikus falukép vázlatát. Egy átlagos száz családból álló falu rétegződése így festene:

Armalista	12	Kisnemes	12	}	Szabad	43
Lófő	2	Szabadrendi	31			
Gyalog	29					
Jobbágy	31	Alávetett	51	}	Függő	57
Zsellér	20					
Egyéb	6	Egyéb	6			

Koronka jelentős mértékben tért el a széki átlagtól. Ebben a communityban a 18. század végén, a 19. század elején már kevesebben voltak a szabadok. E jelenség a birtokos nemességgel folytatott harcok következménye, akárcsak a jobbágyság, zsellérek beszűremkedése, az úrbéresek sokasodása. Nézzük azonban meg folyamatosságukban a változások menetét. Kezdjük 1614-gyel. Ekkor Koronkán 16 lófő, gyalog és libertinus család lakik. Jobbágy família 9 van. Zsellér família ugyanannyi. Az 1635. évi lustra természetesen csak a szabadok számát rögzíti. Ekkor — meghozzá éppen „a koronkai mezőn” — 18, többségében primipilus székely családot írnak össze. 1722-ben 34 háztartás adózik Koronkán. Megoszlásuk: 18 a szabad, 16 a függő. A perhez vezető possessor-libertinus konfliktus kibontakozása előtti években tehát az 50 százalékot megközelítő széki átlagot is túlhaladja itt a szabadok aránya; ugyanakkor csak 10 a jobbágyi háztartás és 3 a zselléri.

1750-ben² — a per idején — azonban már megkettőződik a számuk. Két évtized alatt 10-ről 21-re nő a jobbágy, 3-ról 6-ra a zsellér családfők száma; a szabadoké 22, az armalista famíliáké 3. A vezetést tehát ők veszik át, most már ők vannak 50 százalék fölött.

A perbeli döntés után, 1777-ben a koronkai modell ez volna (a falu = 91 család):

Armalista	1	Kisnemes	1	Szabad	14
Lófó	—	Szabadrendi	13		
Gyalog	13				
Jobbágy	47	Alávetett	67	Függő	77
Zsellér	20				
Cigány	9	Egyéb	10		
Egyéb	1				

A függő, úrbéresnek mondott társadalmi réteg túlsúlya tehát igen nagyra növekszik. Ez az állapot azután tartósodik is, hiszen például 1820-ban, a Cziráky-féle conscriptio idején ismét 62 jobbágyot és 1 zsellért számolnak össze Koronkán.³

A szabadok és a földesurak közötti harc, az eljobbágyosítás elleni küzdelem eredménye tükröződik az adóösszeírások vagyoni állapotokat summázó rovataiban is. A Székelyföldön átlagosan az armalisták a legtehetősebbek, őket követik a lófók, a gyalogok, s a jobbágyok és zsellérek zárják a nagyságrendi sort. Lényeges azonban az, hogy a szabad és az úrbéres között módoságban vagy mondhatnók úgy is, hogy a szűk határból jussolt birtokban nincs nagy különbség. (Több birtoktalan zsellér viszont nincs is felvéve a conscriptióba.)

1778–79-ben⁴ Marosszék húsz jelentősebb communitiesében például így oszlik meg a föld (családonkénti átlag, holdakban):

	Szántó	Kaszáló	Szőlő
Armalista	5,48	1,60	0,69
Lófó	3,23	0,89	0,08
Libertinus	3,08	0,98	0,47
Jobbágy	3,08	0,87	0,47
Zsellér	1,86	0,51	0,05

A gazdasági erő számbavétele a koronkai communitiesban nagyjából hasonló viszonylatokat tükröz. A mi számunkra számottevő jelentőségű az 1750-es nagy összeírás adatanyaga.

	Család	Telek	Lakás	Szántó (kőből, véka)	Igaerő (ló s ökör)	Tehén	Növendék	Juh	Sertés
Egytelkes	3	1 1/2	2	21	4	1	—	—	—
Szabad	22	8 1/2	16	119,1 1/2	33	17	2	21	18
Jobbágy	21	12 1/2	15	143,3	31	25	2	60	8
Zsellér	6	5	6	32,3	15	7	2	76	5
Összesen	52	27 1/2	39	316,3 1/2	83	50	6	157	31

A táblázat második rovatában sorakoznak fel a telekszámok. Ezek antiqua sessiókat jelölnek. Azokat a belső telkeket, amelyek feljogosítanak a közjavakban — elsősorban a szénafüvekben, valamint a közerdők hasznaiban — való részesedésre. E téren az armalisták jussa nem túl bőséges. Mindhárman csak

egy-egy féltelek gazdái. A libertinusok közül (22 család!) csupán öt mondhat magáénak egy egész belső telket. Ugyanakkor hatnak nincs saját intravillanuma, antiqua sessiója, tehát annak tartozékai sem illetik meg őket. Nincs szántójuk, rétjük, szőlőjük, erdejük. Úri fennhatóság alá jutottak, „más háta megett élnek”.

Egészeiben véve a jobbágyok anyagi viszonyai még jobbakkak is mondhatók. Telkeik száma több, szántójuk bővebben van: 6–7 köbölnyi, ami ugyanannyi félholdat jelent. A szabadok ugyanakkor csupán 5–6 köbölös átlagos kül-ső telek gazdái, állatállományuk sem nagyobb, mint az úrbéreseké. Sertést ugyan ők tartanak többet, de juhot a jobbágyok és zsellérek; főleg az utóbbiak, akiknek — hatuknak — a tulajdona a falu pásztorkézre adott juhainak a fele.

Az 1777. évi adótabellákban társadalmi csoportonként külön felsorakoztatott javak (a vagyonosság–szegénység) indexei lényegében hasonló képet mutatnak. Az adatok azonban különböznek, eltérőek az 1750-beliektől. Elemzésükre, értelmezésükre azonban most nem vállalkozhatunk, hiszen nem Koronka gazdasága, hanem a marosszéki szabadparaszi állapot példázata érdekel.

A koronkai népesség részeként nem nagyon növekedő, súlyban, jelentőségben inkább kevesbedő, jobbágy falusfeleinél nem gazdagabb, perspektivikusan sem vagyonosodó lófók és gyalogok viszont első, vezető szerepet vívók voltak: az adófizetésben. Joggal gondolkozhat el bárki is azon, hogy „a nemesi privilégiumokban egyenlően részesedő”, az immunis, a kiváltságos „adómentes” székelyek (a pixidáriusok, lófók és a három jobbágyot nem robotoltató armalisták) a fejedelmi korban meggyökeresedett rend szerint részt vettek az állam pénzügyi terheinek előteremtésében. Mégpedig „facultás”-uk szerint nagy összegeket fizetve. Az 1750. évi conscriptio a Koronkára eső „porciót”, a „contributiót” is közli:

3 armalista fizet	13–6 1/2 Rfrt és kr adót, átlagosan	4,53-at
22 szabad	203–51	9,23-at
21 jobbágy	15–32	0,71-et
6 zsellér	32–32	5,33-at

A jobbágyok adója olyannyira jelentéktelen, hogy először számtartói, perceptori vétségre, hibára gondoltunk. Az ellenőrzés rendjén azonban kiderült, hogy 1748-ban is igen kevés: 37 Rfrt és 32 krajcár volt az őket terhelő fizetnivaló. (Feltehetőleg hatékony földesúri pártfogolás révén.)

A perbeli deliberátum után 1777-ben viszont a következő a helyzet:

1 armalista fizet	9–41 Rfrt-ot. Egy családra esik	9,41 Rfrt
13 szabad	165–44	12,73
39 jobbágy	192–40	4,93
20 zsellér	64–43	3,22

A koronkaiak társadalmában tehát a legtöbb adót fizetők 1777-ben is a „nemes, nemzetes, vitézlő” lófó és gyalogrendi székelyek.

Velük vetekednek az egytelkes nemesek. A jobbágyok adóterhe az erdélyi

átlag körül mozog. (A kilenc cigány család, akiket az „egyéb” rovatba találunk meg, 1–1 forinttal adózik.)

A adófizetés szerinti rétegződés tehát szintén annak a jele, hogy a nem katonáskodó, de szabad székelyek helyzete egyáltalán nem irigylésre méltó.

2. SZABADRENDI STRUKTÚRA ÉS STÁTUSZ

Az erdélyi társadalom alkatát az is sajátossá formálta, hogy itt több szabad ember ülte meg a tájat. Partikuláris jogállású kerületek, vidékek, „földek” még a 18. században is bőven voltak. Máramarostól Hunyad megyéig rajzolható meg az a félkörív, amelynek mentén ilyen communitások, öngazgató közösségek virágoztak. A középkori szemléletmódban szorosan egybekapcsolódott a libertás fogalma a szolgálatéval. Az említett népesség javarészt katonai terheket viselt, határ-, gyepter védelemmel fizetett a kevesebb függésért, a kisebb mértékű alávetettségért. Lélekszámbeli, vagyoni erőtlenebbségük, párhuzamosan viselt közteherhordozási kötelezettségük azonban gyengítette helyzetüket. A szabadok tehát a biztonságosabb nemesi státusra vágyakoztak, vagy pedig az „egyenlően nemesi” privilégiumokkal élőkkel való teljes identitásukat igyekeztek megszilárdítani.

A főemberek, primorok, a „mágnások” a birtokos nemesek, tudjuk, autonóm fellelővárakban, a vármegyékben, a székelyekben regnáltak. De vajon az egyházhelyi nemesek, a székely lófők, gyalogok jussa, immunitása széki vonatkozásban meddig terjed? Erre a kérdésre kell felelnünk és a választ megadva státusukat is könnyebben meghatározhatjuk.

A szék legfőbb szerve a közgyűlés.⁵ „Girás gyűléseknek” (*marchales congregationes*) is nevezték. Évente négyszer hívatott egybe. Kezdetben a főtiszti hívó szóra a székelyek egyeteme, a „teljes község” egybesereglett.

A 16–17. századi erdélyi törvényalkotás ebben a kérdésben lehetőséget kínál arra, hogy feltételezzük a szabadrendiek, a közszabadok gyülekezési jogát, főtisztválasztásbeli szavazati jussát, aktív részvételét az önkormányzat életének irányításában. A fejedelemség kori statútumok, törvények azonban nem eléggé határozottak, egyjelentésűek.

Az *Approbata Constitutio* (III. R. LXXVI cím, 1. art.) a székelységről szól és kimondja, hogy a főkirálybírák választása „praecise” a székelyeknek szabados joga.⁶ A *Compilata Constitutio* (II. R. I. cím, 17. art.) szintén különleges szabadságukként határozza meg a királybíróválasztást, mondván: az „az ő kegyelmek” jussa.⁷

A Leopoldi Diploma 8. pontja kötelezi őket, hogy a főtisztválasztást a „közönségek” maguk között szabadon vigyék véghez.⁸ A „közönséghez”, a „székelységhez” tehát hozzátartoznak a primipilusok és a pixidáriusok, de az artikulus nem nevezi meg őket. A székelyek múltjának kutatói által sokat idézett 14. pont szintén egységesként, universitásként kezeli őket, és rendi rétegzettségét nem említi. Jogos azonban az az érv, hogy a kivételt viszont megfogalmazza a

diploma, említést téve a „székely parasztok”-ról, a székelyföldi jobbágyságról, akikre a sajátos szabályozás nem vonatkoztatható. Végül az 1791. évi országgyűlés XII. cikkelye szól a széki gyűlésekről, tisztségviselőválasztásról. Itt a törvényalkotók az összes birtokos nemeseket jelölhetőknak tekintik. Kérdés azonban az, hogy e fogalomkörbe a székely szabad beletartozik-e.

Világos, egyértelmű, különösebb értelmezést nem kívánó tiszta szó végül 1832-ben hangzott el ebben a kérdésben.⁹ Az ekkor tartott marosszéki marchális gyűlésen — szavazattöbbséggel — meghatározták, hogy követik az 1815. szeptember 12-én keltezett udvari rendeletet, miszerint: valamint más nemeseknek, úgy a primipilusoknak és pixidáriusoknak is „a maga erejében maradjon” az a szabadsága, hogy akár a szabad faluközösségek által választott követeik („személyeseik”) által, „akár pedig magok személyökben szabad tetszésök szerint megjelenhessenek” a közgyűléseken. Az irat, a „vélekedés” szerzője, minden bizonnyal Dósa Elek¹⁰ hozzáfűzi: „Így volt ez mindég Marosszékből, így van ez ma is Udvarhelyszékben; akik a választott követeken kívül megjelentek, el nem tiltódtak, amint ezt sok évben volt vortorum collectorok, név szerint gróf Tholdalagi Sigmond, derék szék bírái Szentiványi Sámuel és Csanádi Dániel s mások is” igazolják.

A rendek azonban még ezzel a tanúságtétellel sem elégedtek meg, hanem kiküldtek egy bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy minden fellelhető széki jegyzőkönyvet vizsgáljon meg. Az eredményt azután a marchális gyűlés protocollumában is megörökítették. Ebből idézzük: „... az 1631, 1649, 1676, 1682 és 1687-ben tartódott választó gyűléseken a székely nemesi, primipilusi s pixidáriusi rendek jelen voltak.” Dósa hangsúlyozza is, hogy az 1634–1649-béli jegyzőkönyvek szerint a tisztújítás „a nemesi-primipilusi-pixidáriusi és — libertinusi rendeknek commune suffragiuma által ment végbe”.

A 17. században tehát a szabadok jussa ép, gyakorlott, megbizonyosított. Mi történik a 18. században? (Úgy is mondhatnók, a fejedelemség elmúltával, Rákóczi Ferenc zászlóinak lehanyatlása után.)

A közgyűléseken részt vesznek:

„1714-ben: mágnások, vicekirálybírák, hites assessorok és az egész nemesi és libertinusi székely rend.

1716: csak a tisztek és assessorok.

1717: a tisztek, assessorok és nemesek.

1718-ban tartódott három gyűléseken: tisztek, mágnások, assessorok, nemesek és primipilusok. A negyedikben: tisztek, assessorok, mágnások és nemesek.

1719 és 1729-ben: csak a tisztek és assessorok íródnak.

1731: a tisztek, mágnások, nemesek.

1744: assessorok és birtokosok említődnek.

1764: mágnások és immunis nemesek.

1770: nemesek, agiles, assessorok és birtokosok.

1775: az egész közönség íródik, különböztetés nélkül.

1776–1781: mágnások, nemesek, adeoque tota universitas.

1782: a tisztek, mágnások, az egész universitas.

1790: fő-, közép- és alsó nemesi rendek.

1793: fő-, úri és nemesi rendek.

Ezután a rendek jelenléte megkülönböztetve nem íratik, hanem csak közönségesen: a főkirálybíró előlülése alatt.

A meghívó circularis levelekben 790-ben (akkor egyesülve lévén Küküllő vármegyével): meghívattatik a mágnási és nemesi rend; a székely és szász közönségekből két-két követ parancsoltatik.

803-ban minden faluból három követek hívódnak.

A vitairat megalkotója szerint „bár elegyesek légyenek is a protocollációk”, kitetszik, hogy „minden renden lévő székelyekről” van szó. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a kuruc szabadságharc lehanyatlása után az 1775-ös esztendőig szó sincs a szabadrendiek marchális gyűlésen való részvételéről.

A 18. század utolsó negyedében azután ismét fölbukkan az általánosító fogalmazás, a konkrét rendi csoportra való utalás hiánya. Így emlegetik azután az „universitas” egészét vagy a nemességet. Végül — úgy tűnik — gyökeret ereszt a képviseleti rendszer is, a faluközösséget reprezentáló 2–3 követ küldése útján.

Az 1820. évben, majd az 1827. évi főtisztválasztás alkalmával Marosszék rendjei úgy határoztak, hogy „a donatarius, unius sessionis” és armalista nemesek, valamint a primorok fejenként, a primipilusok és pixidáriusok pedig falvanként „2 vagy 3 küldött által votisálhassanak”.¹¹

Az 1831. esztendőben tartott, „két gyrás gyűlésen” birtokos nemességük címen a primipilusok és pixidáriusok fejenként jelentek meg és a korábbi „határozat ellenére” a tisztválasztáskor „fejenként is szózatoltak”. Az 1832. évhez visszatérve, ekkor már csak a személyes részvétel vagy a 2–3 követküldéses eljárás mód közül való választásról vitáztak.

Dósa Elek „Vélekedés”-nek titulált és fel is olvasott elaborátumában abból az őáltala később is vallott posztulátumból, sarkalatos tételből indul ki, hogy: „a primipilusi és pixidáriusi rend, mint a székely nemzet részese, egyenlő az ország minden nemeseivel.” A székely „una eademque nobilitas”-t pedig ugyanazok a jogok illetik meg, mint az adományos nemest. Ő a személyesen gyakorolt közösségi jog hívója. Annál is inkább, mert szerinte a Székelyföldön a primor kevés („erról ... csak egy a Lustrális könyvekre vetett tekintet is meggyőzhet”), a donatárius nemesek, armalisták nagy része pedig „valójában jövevény”.

Dósa Elek az armalistákat kis, erőtlén és bizonytalan eredetű kategóriának tekinti. Igaztalan volna — mondja —, ha egy communitásban három egyházhegyi nemes szavazata egyenrangú, azonos súlyú volna többszáz szabad széke-lyével. E két réteget a jogok, privilégiumok terén idensnek tekinti.

Egységes társadalmi réteggként látja őket a bécsi udvar is. Joggal utal Dósa Elek az 1809. évi nemesi felkelésre, az „insurrectióra”, amikor a császár, a „felséges fejedelem” a primipilusi és pixidáriusi rendet hadba vonulásra felszólította, „amelyet ez nem falvanként 2 vagy 3 követek által, hanem fejenként teljesített”.

A szabad székelyek státusát szeretnők meghatározni. Az bizonyos, hogy ha

Marosszéken volna a nemességnek „Fő, Középső és Alsó rendje”, ők csak az utóbbiba tartoznának. Gyakorlatilag azonban ők a libertásért küzdő újkor eleji székely „község” hagyományait tovább vivő társadalmi erő. Katonáskodó parasztnak is nevezhetnők, hogyha a „paraszt” szó náluk nem úrbérest, jobbágyot jelentene. Az 1760-as évek táján éppen egy Koronkába küldött levélben áll ez a pár szó: „... de jó hír, hogy a Nemesség Uraság semmit sem ad, — a Község adja...”.¹² A község, a közszabadok egyeteme pedig az armalista, a primitív és a pixidárius (még akkor is, hogyha csak libertinusként szól róluk valaki).

A székely szabad státusnak vizsgálatát nem csak a fogalmak tisztázásának szükségessége indokolja. A mindennapok társas kapcsolatrendjének megismerése szintén megköveteli a csoportközi viszonyok feltárását. A lófő és gyalog rendbélieknek vannak sajátos érdekeik, céljaik, vannak tradícióik, jogaik, amelyeket a szokás őrzött, oltalmazott. Ahhoz, hogy a székely szabadság ne csak fikció, nosztalgikus emlék legyen, naponta kellett küzdeni érte, fenntartva, életetve azokat az alakulatokat, intézményeket, amelyeket a védelmezés érdekében alkottak, szilárdítottak. Kellott tehát a faluközösségi jussokat, a szóhagyományt írott szokásjoggá rangosító falutörvény, szükséges volt a beleszólás joga a széki statútumalkotásba, a közigazgatás menetébe, a törvénytevésbe. S ha a szék és tisztség (királybíró, dúlő, ülnök és így tovább) valóban a szabad falvakat pártfogoló, konfliktusoldó, feszültségmérséklő, akkor szólhatunk privilégiumaikról, szabademberi státusukról.

A széki tisztségviselők azonban általában nem pártatlanok, nem mindig térnek ki a pénzt hozó, előnyökkel kecsegtető birtokosúri, főemberi részről jövő kísértések elől. Magyarán szólva befolyásolhatók, megvesztegethetők is vannak közöttük. Elégé általános az a magatartás, hogy maguk és (egy késői szerviensi, familiárisi viszony részeként) egyes földesurak érdekében a jobbágy és zselléri rétegeket pártfogolják, a szabadokat pedig terhelik, „megrövidítik”, sorsukat nehezítik. „A székbeli nemtelen selléreknek — olvashatjuk a második értekezésben — a tisztí hatalommal lehető visszaélésük ellen, önhasznok tekintéséből pártfogójok a földesurak; a közterheket hordozó székelyeknek csak az Igazgatás lehet oltalmazójok, ahová mindenkor kicsin dolgokért is folyamodni nincsen sem értekek [!], sem idejek. Ezen elhallgatásnak sok terhes következményeit tapasztalom, nevezetesen a közterheknek a colonusok kímélésével reájok háritásával, és pénzbeli büntetésekben, instántziák s más ügyes-bajos dolgokban reájok tett szerfelett való taxákban. A szabad választásbeli juss tarthatja néminemű határok közt a tiszteket, s tehát vigyázóbbakká köteleességeik teljesítésében. Ha ezen oltalom-eszköz elvétetődik a székelyektől, rosszabb leszen a sorsok a nemtelenek sorsoknál.”

Az állam, szék, faluközösség igazgatási „háromságában” a szabad székelynek még reményt keltő panaszfelvevő fórumként kínálkozik a központi hatalom, hogyha a faluban, a székből eluralkodik és elnyomóként hatalmaskodik a birtokos nemesség. Válságba akkor kerül ez a virtuális szövetség, amikor az állam a szorgalmas és jó adófizetőt, a közteherhordozót katonáskodásra is rá akarja szorítani, feledve az ezért járó adómentességi privilégiumot. (Így történt ez 1809-ben, a nemesi felkelés idején.)

A „vitélző rend” pártján álló Dósa Elek a személyes szavazási formát követeli, a falvankénti voksolást ellenzi. Azért is, mert könnyebb befolyásolni vagy akár le is fizetni két-három küldöttet, mint egy faluközösség minden egyes szabadját. (Ha már Marosszék kapcsán szóba került ez a probléma, meg kell jegyeznünk róla, hogy Erdély vonatkozásában a reformkorban válik még jelentősebbé.)

Az ősi szabadságból anyagi hasznot hajtó üzletet csinálók mellett megróhatók a közömbösek is, azok, akik belefáradtak a közügyekbe, a rendi értékek védelmébe. Megtörténik ugyanis, hogy a székgyűlésen „nevezetes, éppen őket illető tárgy fog előkerülni” s a szabadokat mégse mozgatja, úzi-hajtja Vásárhelyre a „mi tudat”, a közösség érdekeinek, a szolgálatnak a tudata. (Egy ízben 148 lófő és gyalog jelent meg, holott „csak 80 falu is 240-et küldene”.) A jogról való önkéntes lemondás valóban a legbiztosabb útja-módja a végleges jogvesztésnek.

A székelységet 1764-ben két részre szabdalták. A határőrségre ítélt rész azonban nem számíthatott a provincialisták, köztük a marosszékiek szolidaritására. A „natio” középkor végi hatékonysága ekkorra már odalett. 1763 elején, amikor a csíkiak körlevélben kérik a többi szék segítségét, Marosszék semmit sem tesz, s az iratot is sietve továbbküldi az aranyoszékieknek.

1779-ben a II. székely gyalogezredet az osztrák–porosz háború idején törvényszegő módon „a határon kívülre” indítják. Marosvásárhelyen azonban „lecövekelnek” és megtagadva az engedelmességet, március 3-án visszafordulnak; az „első colonus népe” csak Koronkáiig menetelt, mások, „többen ezernél” Háromszékre visszatértek. A kegyetlen megtorlás idején azonban a szabadnak maradottak segítségére nem számíthattak.¹³

Az 1791. évi országgyűlésen Marosszék rendjei nem állnak ugyan a jobbagságba süllyedt székelyek mellé, de Albisi Barabás Mihály „a Contributio alá rekesztett primipilusi székely rend” nevében kéri, hogy a marosszéki székelyek követe is részt vehessen az országgyűlésen.¹⁴

Az 1809. esztendőben a franciák ellen szükségessé vált nemesi felkelés, az insurrectio azután döntésre kényszerítette a Habsburg Birodalmat. A székely szabadokat nemesnek mondotta ki, s kötelezte őket a hadba vonulásra. A diétán — Türi László írja levelében — az adó alatt lévő „egyházi nemesek és székelyek felszabadításáról articulust írtunk és felküldettük [Bécsbe] pro confirmatione”. A jeddi gyűlésen, 1809. szeptember 25-én Toldalagi Mihály királybíró és a biztosokat azonban a gyalog és a lófő székelyek megfutamították. Híre járta, hogy Marosvásárhely mellett a koronkai határ felől kétezernél többen gyülekeztek össze és készek a városra támadni.¹⁵

Az insurgens seregbe Koronkából végül „felkelt és lustrált” gróf Toldalagi József (43 belső telek ura), valamint négy szabad székely család (20 és 55 év közötti) kilenc képviselője (8 belső telek gazdája).¹⁶ Ők voltak a hadra kelő „nemesek”.

A marosszéki székely szabadok viaskodása nemesi jogaik, privilégiumaik elismertetéséért csökkentette az erdélyi társadalom belső kohézió-szintjét. A reformkori önvizsgálatok során olyan tanúságtevői voltak ennek, mint Kemény Dénes vagy Wesselényi Miklós, s közeli barátai közül Bölöni Farkas Sán-

dor, valamint Újfalvy Sándor. Ők is szóltak arisztokraták, mágnások, primorok elleni rokonszenvhányról, de még gyűlöletről is. A possessorátus legfelső rétege, a nagybirtokos urak, valamint a kisnemesek, szabad székelyek közötti emefeszültség, ellentét forrásvidékére szeretnék a következőkben elkalauzolni olvasóinkat, a szembefeszülés szükségszerűnek tűnő okaira és a birtokosok helyzetére is figyelmezve.

3. AZ ARRONDIROZÁS SZÜKSÉGESSÉGE

A tagosítás előnyeit tárgyaló irodalom gazdagsága felment annak bizonygatásától, hogy az agrárpolitikában miért szerepel autonóm célként az egy tagba egyesített földbirtok, miért előnyösebb, mint a parcellák szétszórtsága. A nyugat-európai feudális úr igyekezett is már a középkor századaiban homogén földbirtokegységeket kialakítani, olyanokat, amelyeket nem terhelt a szétszóttság, az „ezernyi” közeli, távoli kis parcellára való széthullottság. Egy-egy falu határát megkísérelték tömbökbe tömöríteni, a határbeosztást cserével, vásárlással, hatalmaskodással megváltoztatni, „arrondirozni”.

Az „igazi” modellt a birtoklási hierarchia csúcsán állók tudták, méghogyha hosszas harc múltával is, megvalósítani, jól üzemeltethető gazdasági alakulattá formálni. Az „egy faluhatár — egy uraság” elve, a szomszédos falvak uradalmi tömbjének igénye ugyanakkor nem vagy csak nehezen valósulhatott meg. Ott, ahol a tájegységet armalisták, bocskoros nemesek, kisnemesek, lófók, gyalogszabadok s végül kevésbé hatalmas és gazdag földesurak csoportjai ülték meg, ott, ahol egy-egy magabízó possessor mégis ezt az autonóm (és egyben heteronóm) célkitűzést követte, a compossessorok háborúskodásai nyomán a társadalmi feszültség megnövekedett, az „érdekegység” nem diadalmaskodott.

Az 1781. esztendőben Toldalagi László fiúörökösei vetik papírra a következő sorokat: „Szegény legények vagyunk s nem Dominiumokat, de sőt falukat is nem bírunk...”¹⁷

Ritka a Székelyföldön még az olyan földesúr is, aki elmondhatja: ő az egyetlen jobbágytartó egy helységben. Ők általában a középnemesi kategóriába sorolhatók, de nagyon sok a csak két-három (adómentességet éppen hogy biztosító) szolgáló embert tartó, szabad vagy nemes. Egész Erdély viszonylatában is az 1848/49-ben kártalanított 1–10 jobbágyos kis possessorok száma 2173, vagyis „a birtokos urak” 60 százaléka. A csak a székely székekben robotoltatóké 56. Közülük 40 sorolható be az 1–10 úrbéressel bírók kategóriájába.¹⁸

Vizsgálódásaink szempontjából azonban még ennél, a méretek kisszerűségénél is jelentősebb a szétforgácsoltság. Az úrdolgások kevesen voltak, s ők is sok faluközösségben szétszórtan éltek. 1848/49-ben Koronkát Toldalagi Ferenc birtokolta. Az ő úrbéli állományai azonban hét vármegyében, székben, 38 faluban voltak szétdarabolódva.¹⁹ A Felső-Maros menti Magyarón, ahol a Toldalagiak is bebírók, az úrdolgásokon osztozó possessorok száma a 18. szá-

zad végén 26-ra emelkedik, majd a 19. század közepéig (az örökösödés, eladás nyomán) 20 körül állapodik meg.²⁰

Az agrártörténetírásnak becses forrásai az uradalomtörténetek, adatszolgáltatói a testamentumok. Egy-egy nagybirtokos végrendelete valójában az ingó és ingatlan vagyon conscriptiója, leltára. Szokásos volt olykor testamentum híján vagy részletezés nélküli végakarat esetében egyenlő részekre, „nyilakra” osztani a hagyatékot és sorshúzással dönten el, kinek melyik vagyoncsoport jusson. Így történt ez 1712 áprilisában is,²¹ amikor Toldalagi Mihály és János (miután a lánytestvérük járandóságát kiadták) a csak fiágon öröklődő anyai juszt (a vagyon egy kisebb részét) „osztályra bocsátották”. Jobbágytelkeket, közhelyeket, úrbéres családokat soroltak két egyenlő vagy bár hasonló értékű nyílba. A felaprózottságot, széttagoltságot szeretnők dokumentálni tehát az alábbi adatokkal:

I. NYÍL

Torda megye

1. Mezőrűcs	1
2. Abafája	12
3. Régen	1
4. G. Oroszfalu	5 1/2
5. Magyarfülpös	6 1/2
6. Petek	1

Kolozs megye

1. Királyfalva	1 1/2
2. Nagyerce	2
3. M. Szentmárton	1
4. Harasztos	1/2
5. Szászakna	3 1/2

Belső-Szolnok megye

1. Szita	12
----------	----

Doboka megye

1. Galac	1 1/2
----------	-------

Marosszék

1. Szentlászló	1
2. Malomfalva	1

Háromszék

1. Gelence	8
------------	---

II. NYÍL

Torda megye

1. Holtmaros	1
2. Déda	7
3. Füleháza	2
4. M. Oroszfalu	2
5. Hodák	2
6. Lüget	2
7. Disznajó	2
8. Magyaró	2
9. Idecspaták	1
10. Tapolca	2

Kolozs megye

1. Ludvég	6
2. Kissajó	3
3. Gléden	7
4. Kisdebrek	19

Belső-Szolnok megye

1. Barléna	12
------------	----

Doboka megye

1. Harina	1 1/2
2. Magyarós	4 1/2

Marosszék

1. Backamadaras	4 1/2
2. Kebeleszentiván	6
3. Makfalva	1

A „csip-csup birtokocskák” térképének színességét, tarkaságát növelték az egy-egy udvarház, „nobilarius curia” appertinentiái, valamint a jelentősebb allodiális központok vagyónállagai.

A földesurak igyekeznek központosítani, megszüntetni vagy legalább korlátozni a területi széttagoltságot. Ennek azonban vannak más akadályai is. Először az, hogy az erdélyi örökösödési jogszabályok nem kedveznek az ősi ségnek. Az örökösök tehát egymás között osztották fel ismétlődően a több megye sok falujában lévő jobbágytelkeket, majorságföldeket. Egy-egy üzemegység struktúrája nem állandósult, tartóssága rövid távra szóló volt. 1748-ban Toldalagi Mihály elhunyt miatt ismét összeírják a fiakat illető javakat.²² Ezeket László, János, Ferenc és Pál között kell (most már négy nyilat készítve) arányos csoportokra osztani. Tartoznak azonban a három lány, Erzsébet, Kata és Sára részét is kiadni. Különbféle mércével mérve így hét új üzemegység bázisát alkotják meg.

Az 1748. évi hagyatéki leltár 39 erdélyi faluban tüntet fel Toldalagi-részjóságot, valamint jobbágy-zsellér telket. Ebből László (akinek a birtokkikerekítési akcióiról kívánunk szólni) Koronkán vetheti meg a lábát. Jut neki itt kúria-hely, ezer forint Páltól, per alatt álló Küküllő megyei jussok, valamint tíz „szökött jobbágy”. Koronkán az övé a földesúri kocsmalási jog, sessiót, szolgáló emberekkel 18-at bír még más falvakban is (Csiba, Karácsonyfalva, Cserefalva, Udvarfalva, Nagykend, Szénaverős, Zágor, Mojas).

Toldalagi Pál foglalhatja el a koronkai „ős kő kúriát” és 13 sessiónyi jobbágyot, valamint zsellért. Környékbeli 8 faluban még 18 teleknyit birtokolhat. Fel kell figyelni azonban arra, hogy Karácsonyfalván, Udvarfalván, Szénaverősen, Zágorban és Mojason neki 18, testvérének 14 colonus jutott; tehát nem csak a falvakat osztották el, hanem a néhány jobbágyos települések úrbéreseit is.

A szőlőföldnek nagy lévén a becsülete, még a koronkait is négy részre szaggatták. Éppen csak hogy szőlőpásztort fogadtak együtt a fiútestvérek. Közös maradt a halastó is és egyelőre még az erdők divízióját is elhalasztották. A szétدارabolódás veszélyével ők maguk is tisztában voltak. Le is írták: „... amennyiben lehet, csoportosatskán jussanak kinek-kinek a jószágok”.

Az 1748. évi javak számbavétele és az első megosztási szakasz munkálatai során a másik két fiú, János és Ferenc is megkapta a hasonló „nyilat”, a fiági örökrészt. Majorsági központként ezeknél Nyárádszentbenedek és Nagyerce kínálkozott. Ezt követően a mindkét ágat illető falucsoportokból már nem kevesebbet, mint hetet kellett kiformalniuk. Hét azonos értékű, önmagában megállni tudó mezőgazdasági üzemegységet, sok és kicsinyke elemekből összetevődött.

Új örökrész „csoportocskák” formálódnak ki tehát, központjukban majorsági földekkel jobban ellátott nemesi kúriával. (Ilyen portio központja Toldalagi Mihály örököseinek Abafája, Erdőszengyel és a két-két testvér között megosztott Nagyida és Szentjakab.) Ezt a máskor másutt is szokásos eljárásmodot azért is hangsúlyoznunk kell, mert ha már oly sok kis összetevőre szétszabdalt egy-egy jószág, birtokosainak szükséges megkísérelniük (egy-egy allodium-központ segítségével) önmagában is megállni tudó „portióvá” alakításukat. A

megegyezés nem könnyű. A pereknek se szeri, se száma. A Toldalagi család amúgy is jelentős mértékű birtok-elaprózódását az ezeket lezáró deliberatúmok is módosítják. A perek hosszan tartóak. A báró Huszár családdal egy udvarfalvi sessióért folyó pörösködés például 17 esztendeig tart.²³

4. A BIRTOKOS NEMESI STÁTUS. A TOLDALAGIAK

Az erdélyi földesurak a feudalizmus korábbi századaiban is meg-megkísérelték a szétszórt parcellák tömörítését, a majorsági földek egyesítését vagy pedig az „egy falu — egy birtokos” elvének érvényesítését. Marosszéken, de talán egész Erdélyben is a 18. században, a birtokkikerekítési küzdelmet a legkövetkezetesebben, éles ésszel, értelemmel a Toldalagiak nemzetségéből való László folytatta, vívta meg. Kiváló jogismerete, pereskedési gyakorlata mellett neki kedvezett a harcban possessor státusa is. Az előzőkben már szoltunk kis részekből összeálló gazdaságáról, a koronkai örökségéről. Azt sem feledhetjük el, hogy vagyonsága magasan a „kisnemes szabadok” fölé emelte őt.

A szerepkört kirajzoló előzményekről kell tehát elsőként szólni. Arról az akkumulálódott erőtartalékról, amit Toldalagi László a tagosított, egyesített mezőgazdasági birtok érdekében mozgósítani tudott.

A családi vagyon megalapozója, jó hírének megteremtője Toldalagi Mihály volt.²⁴ Nevét mint naplóíró és mint portai követ (Bethlen Gábor diplomáciájának képviselője) örökölte meg. (Portai ügyvivő 1614–1615-ben.) 1633-tól haláláig, 1642-ig Marosszék főkapitánya (de 1639-ben udvarhelyiként is emlegetik), 1635-től — kisebb megszakításokkal — az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke, tanácsúr. Olyan befolyásos ember, akinek hűségében, kardforgatói képességében joggal bízhat meg fejedelme. Hadvezetői sikerei sem lebecsülendők. Kállay Ferenc írta róla: „... vette feleségül 1640-ben Szent Páli özvegyét, Petki Erzsébetet, a lakodalmon ott voltak I-só Rákóczi György s a két Oláh Ország fejedelmei.”²⁵

Erthető, hogy a donatióval nem dobálódzó Bethlen Gábor, de még Rákóczi György sem sajnálta tőle az adománybirtokot.

Koronka János Zsigmond idejében Mihályfi Tamás birtoka volt. Tőle szerezte meg Kovacsóczy Farkas, akit a Toldalagiak követtek a birtoklási sorban.²⁶ Az 1748-as hagyatéki összeírásból tudtuk meg, hogy a „Rákócziánus tumultus” alkalmával a gyergyószárhegyi kolostorba megőrzésre beadott családi iratok elégték. A tűz megkímélte maradványokból megállapítható — írják 1748-ban —, hogy „az öreg Toldalagi Mihály majd minden Toldalagi jószágoknak primus acquisiteira és fundatora” volt.²⁷

Gyermekei, unokái az országos hatósugarú pozíciókban már nem dúskálhattak, de a család főrendi szintjét őrizték. Az erdélyi birtokos nemesség felső rétegének — a Diploma Leopoldinummal megtámogatott — szövetségét a Habsburg Monarchiával így azután ugyancsak vállalták. Az adományokért, tisztségekért, címekért, rangokért folyó versengésben azonban lojalitásukat be-

árnyékolta erős kötődésük a református egyházhoz, amelynek nagylelkű patronusai voltak.

A kuruc szabadságharc idején a vagyon törzsállománya, amit a házassággal, vétellel szerzett részjóságok is növesztettek, veszedelemben forgott. Jóllehet Toldalagi János családjával egyetemben társult azokhoz a főurakhoz, akik Szebenben kerestek menedéket²⁸, és a császári hadi vezetőséggel, a gubernium elnökével együtt várták ki a harc végét, érezhető bizalmatlanság is körüllegte. A birtokot és Koronkát az apa őrizte. (A ménest így is elhajtották a császáriak.) 1707-ben hunyt el, fiának újabb lojalitását megkérdőjelező problémát okozva. Ekkor Rabutin generális kifogásolta, hogy apját gyászolja, „holott odaki volt az kurucok között”, és kurucot gyászolni „nem volna illendő”. A gubernátor, Bánffy György azzal mentette Toldalagi Jánost, hogy apja „nem fegyverkezett, hanem csak otthon lakott, és nem is kapott semmi tisztségre...” (Még Johann Carl Tige ezredes is a fiúi gyász külső jeleinek megengedése mellé állott.²⁹) Bátyja, Mihály azonban „a kurucok között vagyon”. 1708-ban már megsokasodnak a jószágelkobzásokat, a kuruc birtokokat igénylő beadványok. Érthető, hogy ismét a gubernátort kéri: „hadd legyen az őnagysága szárnyai alatt”, azért, hogy: „valami tisztséget nehogy adjanak neki, de jószágától se fosszák meg a confiscatorok”.³⁰

Rákóczi Ferenc szabadságharca tehát nem növesztette, de nem is kisebbitette meg a Toldalagi család földbirtokállományát.

1744 őszén, annak ellenére, hogy 1738-ban még Toldalagi Mihály is egyike volt a letartóztatott református vezetőknek³¹, a grófi cím tulajdonosa lett. (A rangemelés elnyerte: nagyercsei Toldalagi Mihály és gyermekei: László, János, Ferenc, Pál, Erzsébet, Kata és Sára.) Mária Terézia a Habsburg-kor utolsó nagy csoportos főrangosításakor e cím által is szentesítette a családnak a főúri elitbe való felemelkedését.

A 18. század derekán már szilárdabb a rendi elit és az udvar szövetsége, de nem felhőtlen. Bécs az alattvalói hűség számos jelét, bizonyosságát igényli. A Toldalagi család sem negligálhatja császárhű voltának gyakori igazolását. A felvilágosult abszolutizmus központosító jellege is javalltta teszi az uralmi centrummal kiépített szoros, személyi kapcsolatokat. Idősebb Toldalagi László³² 1765 júliusában indult neki a bécsi útnak és 1766 júniusában érkezett vissza Koronkára. Útja — vásárlásait is beleszámítva — több mint ötezer forintot emésztett fel. (Többet, mint amennyit az oly szép vásárhelyi rokokó palotácskájának építésére öt év alatt készpénzben kiadott.) Őt 1767-ben Toldalagi Ferenc követte, aki német nyelvű „instantiát” adott át a császárnőnek. Megilletődötten írta Ugron Istvánnak³³: „kegyesen ígérték a segítségüket”. A kormányzásban részt vevő nagyméltóságú urakkal ismerkedni, információkat szerezni, ágenseket lefizetni megtanultak tehát marosszéki possessoraink: az erdélyi birtokért és a hivatalokért. E kétféle érdekelttség összefonódott. Pereikben a végső szót az Udvar mondotta ki. A jövedelmet hozó tisztséget elnyerni szintén csak Bécs szentesítésével lehetett.

Természetesen szükség volt a kedvező vélekedésekre, az aulikus vezéregyéniségek „protekciójára”, támogatására. Toldalagi László 1767-ben, bécsi útját követően mozgósítja a belső hatalmi erőket is. Báró Mednyánszki Miklós

altábornagy, a székely határőrség parancsnoka Brassóból ír, s nyugtázza a marosszéki főtisztviségek megnyerése érdekében írott levelét. Szebenből pedig báró Bajtay Antal József nevezetes római katolikus püspök közli, hogy ismeri Toldalaginak a királyi ház szolgálatában „tett szép érdemeit”. A marosszéki és Kolozs megyei főtisztviségek elnyerésében azonban ő nem segítheti; javasolja, hogy Bécsben az udvarnál „mozdítsa” meg a dolgot.³⁴

1775. október 4-én már fiának, ifj. Toldalagi Lászlónak ír. Az ő számára latolgatja a főtisztviség elnyerésének lehetőségeit. A Bornemissza–Kornis csoportnak az erejét reálisan méri fel. Brukenthal Sámuel udvari kancellárnak, Mária Terézia bizalmas tanácsadójának jelentős súlyát is mérlegeli, de véle szemben óvatosságra inti fiát: „... negligálni teljességgel nem lehet, ellenben szerfelett hozzá is ragaszkodni vajon a bécsieknek nem szúr-e szemet?” „Édes fiam, az Isten nevében kérlek, okosan járj mindenenkben” — írja. Figyelmezteti mindennütt, már eleve tisztázza azt, hogy édesapja sem Hunyadban, sem másutt, „kivált Szebenben” pozícióra, tisztségre nem vágyik. („Nem is megyek, ha csak erővel nem visznek.”) Tudassa tehát a kormányzó körökkel, hogy ő az egyetlen patronálandó Toldalagi. A befejező sorok sem a magabiztos szövetséges társ derűlítésát tükrözik. Így ír: „Az Úristen adjon néked bölcsességet, a királyi felségek előtt való kedvességet, és tanítson meg, miket kellessék szólnod, cselekedned.”³⁵

Az uralkodóház és az erdélyi magyar birtokos nemesség kapcsolata korszaként változó. Ugyanakkor nagyon is differenciált, rétegzett. A Toldalagiak valóban nem tartoznak a királynő legkedveltebbjei közé.

A szorgosan gazdálkodó, bel- és külszolgálatokban jeleskedő és seregvezető katonának is kiváló ős, a diplomata Toldalagi Mihály erényeinek ez a legutolsóbika, a hadiszolgálat szintén kecsegtető távlatokat kínált. Többen a fegyverfogás útján kísérelték meg a felemelkedést, a karriert. Így tett Toldalagi Zsigmond is. 1794-ben most már az ifjú Toldalagi László írja öccsének, hogy hagyja ott a katonaságot. Jöjjön haza Koronkára vagy a neki ajándékozott szomszédos szentbenedeki porcióra: „élj velünk csendesén a soha is nem háládatlan gazdaságot folytatván.”³⁶ 1796-ban ismétlődnek a hazahívó hangok, amelyeknek zengésében talán joggal erősen sértődött tónusok is megfigyelhetők. Általánosabb jellege miatt részletesebben is idéznők egy passzusát: „Keresztül szolgálád az egész török háborút; markodban hordozád életedet a sok francia véres ütközetekben. Éjjel-nappal súlyos strapátziákon menél keresztül. Magadnak, nemzedetnek, famíliádnak becsületére szolgáltál. Véredet, pénzedet, ifjúi legdrágább esztendeidet vesztegetéd. Sem felsőbb tiszteidnek, sem alattad valóidnak nem vala méltó panaszok ellened. Mégis annyi sok időktől fogva egy kis hadnagyságnál feljebb való hivatalra nem méltóztatának!”³⁷

A katonai életpálya, az „Isten, a Haza, a Família” karddal való szolgálata anyagi áldozatvállalást is igényelt. Amikor — korábban — Toldalagi Jánost, a Kálnoky lovasezred hadnagyát kapitánnyá léptették elő, szüleinek 3000 német forintot kellett fizetniök. Zálogba is ment mind a gelencei, mind a haralyi részország.³⁸

A vagyont nem apasztó, hanem gyarapító agrárius életvitel dicséretét az ifjabb László igyekezett a módosodás hagyományos formájának, a „jó házasság-

nak" dicséretével megpótolni. 1794-ben közli öccsével: „a neked szánt madárkát más akarná elfogni”, de az apa feléjük hajlana és „száz emberből álló jószágot” adna kezükre, vagy ha az nem felelne meg, minden gazdaságát együtt folytatná velük. Márpedig báró Inczedy Sámuel „szép uraságban élt”. Ez a terv azonban megghiúsult. „Nem tetszvének neked a derék jószágos kisasszony (kivel immár gróf Kún Zsigmond atyámfia jól kiemelte magát a sárból)” — írja László, de továbbra is ígéri: társat szerezni segít.

Az autonóm és heteronóm célkitűzések megkülönböztetésének, szétválasztásának módszerével az agrárpolitikusok is élnek. Nos, az a mód, ahogyan külső tényezőktől válik függővé a gazdálkodás, az, ahogy nem csupán az öntörvényű termelési folyamat a meghatározó erő a fejlődésben, mindenképpen figyelmet érdemlő.

A Toldalagi család számára nem nyílnak meg könnyen a központi hatalom főhatalmi posztjai felé vezető utak kapui, pedig zörgetnek rajtuk. A történeti életút során felhalmozódott erőtartálékaik azonban nem jelentéktelenek. Idősebb Toldalagi László erre is támaszkodva az erdélyi feudális struktúra anomáliái ellen támadva kísérli meg az arrondirozást, elsősorban a szabadrendiek ellenében, és a birtokgyarapítást a még közösségben maradt javak megosztása során.

5. A „DIVISIO”

A feudális mezőgazdaság intézményrendszere több évszázados üzemeltetés után Erdélyben is egyre nehezebben működtethetővé válik. A legjelentősebb alakulat, a faluközösség alkonyórái közeledőben vannak, a földközösség szűnőfélben, a hagyományos alakulatok értékrendjének uralma visszavonulóban. Tőlünk nyugatabbra átmeneti, új utakra vezérő formák jelzik: bomlásnak indul az úrbériség, megérett a széthullásra az, ami oly finoman egybehangolt, megkövült munkaszervezetnek látszott. Ebben a folyamatban módosul a jobbágy státusa is. Még földjükről is elűzik őket és ezeknek az elűzötteknek rajai új, szabad társulási formációk felé áramlanak. A közös birtoklás, az együttes munka megszűnőben, a kemény rendtartásokkal összefogott közösségek kohéziója lazulóban van. A fejlődés menete felgyorsul, a társadalom konfliktusszintje megnövekszik.

Az erdélyi faluközösségekben az alávett, a szabad és a birtokos úr „háromságában” a kezdeményező az utóbbi, a nemes, a possessor. Igaz, neki kedvezhet a változás, de fenyegeti is az átalakulás, a válságot szintén ő érzékeli legközvetlenebb módon, s kiutat ugyancsak ő kereshet a legközvetlenebbül.

Ahol, mint a székely székekben (különösképpen a nem katonáskodókban), még sok a szabadrendi, ott az ő rovásukra terjeszkedhetett a földesúr. Nem jobbágyaitól menekedve, nem tőlük szabadulva, hanem őket sokasítva, nem úrdolgáit szegényítve, hanem módosabbá téve, ha lehet. Ezt látszik igazolni a koronkai példa is. Az ingatag státusú, erőtlenebb szabadoktól a possessorok

igyekeznek „szerezni”, és őket megrövidítve, kisebbitve növeszteti az allodiумot, szaporítva a jobbágytelkeket, növelve a jobbágy-zselléri függőségben élő parasztok számát.

A széki bíróság fórumain sűrűbbekké válnak a foglalást, szerzeményszaporítást, arrondírozást panaszoló keresetek. Közöttük pedig egyre több a Toldalagi Lászlót vádoló „leváta”, perirat. Székelyföldi viszonylatban eléggé korán, az elsők között kezdeményezi az erdőközösség felbontását, a „divisiót” is.

A közerdők használatát, az erdőlést szigorú rendtartások, falutörvények szabályozták. A jövődőnek szánt, gonddal növesztett sarjerdők, a makkosok, a fenyvesek jó részét tilalmasnak, védettnek nyilvánították, ahol sok helyütt még járni sem volt szabad fejszés embernek. Ahol bővebben volt erdő, ott a közösség is nagyobb „közéző”, „szabad” erdőt hagyott közhasználatra. A pusztítástól azonban azokat is óvták. A népi erdészeti kultúra, a paraszti ökológiai szemlélet nyomán erdőpásztorok, élükön az erdőbíróval szorgosan „ügyelték”, ellenőrizték a jövődőnek megoltalmazásra szánt közvagyonot. A törvényszegő, a prevarikátor, az erdőrontó szigorú büntetése sem maradt el. Koronkán ez a „rend” bomlott meg, itt a tradicionális normáknak nem sikerült már érvényt szerezni. A possessor hatalmaskodott, és a rendi csoportok mint ha versengeni kezdtek volna azért, hogy „ki éli”, fosztja ki nagyobb haszonnal a közöst. A possessorátus, valójában Toldalagi László³⁹ és a szabadrendbeliek ellentété 1744 táján olyannyira elmélyült, hogy a viszály túllépte a faluszéki bíróság, majd pedig a székbíróság konfliktusmegoldási lehetőségeinek körét. Apelláció apellációt követett. Végül a Királyi Tábláig, valamint a Guberniumig szállott a panasz. A szabadok, de még inkább úgy mondhatnánk, hogy a közösség a tilalmasból vitt ölfát a katonaságnak a vásárhelyi várba vagy ahová Marosszék parancsolta, például a „beteg házhoz”, az ispotályhoz. Hordtak innen a falu szükségére is, utak, hidak, küpük javítása végett. Néhányan elvittek egy-egy kerékfalnak, lócsnek valót, egy-egy hát aszúságot, de szabadrendi ifjabb Kiss János szolgálai — egy 19 és egy 15 éves legény — fát vágtak a tilalmasból, és vitték be Vásárhelyre eladni.⁴⁰

A Gubernium eltiltja a koronkaiakat a vitás erdők fájával való kereskedéstől, de „megintí” Toldalagi Lászlót, mert „tiltván az lakosokat az tilalmas erdőből, a maga számára pedig libere vágattatván...” — hibázott.

A közeli erdős részeket irtják, kaszálóvá, szántóvá alakítják. A közösből szakítanak ki belső teleknek, házhelynek való területeket is. Ha igen megszapordott egy-egy nemzetség, a belsőség több részre osztása már nehézségekbe ütközött, új, nova sessióra való parcellát adományoztak a kérelmezőnek, új belsőséget, „örökséget” létesítve. A hagyomány ilyenkor előírta a statuciót, a „faluba vétel” különféle módozatait, hiszen az új gazda részesedett a falu közföldjeiből. Az idők folyamán ily módon vált a falu terheit hordozó, javaiban osztozkodó falutaggá: Dénes János, Szarka György, Sárka József, Kocsis György, Deé József és Zsigmond.⁴¹ 1744-ben írják le a jogok és kötelességek ötvözésének szokásos régi módját. „Táborozásnak ideje lévén Sódost [!] kérenek a falutól, és mostan élő Nagy Márton és Mihály édesatyja Nagy Mátyás egy István nevű fiát küldötte volt táborba az faluért, s a falu úgy adta volt (a közösség)

közönséges földiből a megnevezett örökséget”, miután „maga erejin lovával, fegyvereivel együtt elment a faluért Soldosnak”.⁴²

A majd mindenütt írott statútummá, falutörvénnyé váló szokásjog a faluközösséget, a lakosság egyetemének legfőbb autonóm képviselőjét ruházta fel a „házhely” — a „belső telek” — osztásának, adományozásának jogával. Az üléss-, házhelyfoglalás, önkényes telekszaporítás is szokásos gyakorlattá vált az idő múltával. A possessorok rendje járt el gyakorta úgy, hogy belső sessionak való helyet önkényesen fogott fel a falu közös birtokából és arra „jobbágyot, zsellért ültetett”. Így Toldalagi János az 1700. esztendő táján békertelt és két házhellyé alakított a „lovak czövekelő helyéből” egy darab földet. (A „lökötő hely” a falunak közszükségre, hivatalosok fogatosai számára rezervált, rendszerint kerítéssel körülvett közhelye volt.) Egy Márton János nevű jobbágy lakhelyét az allodiumból szakasztották ki. Előzőleg „marha-akolhoz való hely” volt. Moldován Todor és Katana Gábor zsellérek házhelyei egy antiqua sessio megosztása útján keletkeztek. E házhelyek tartozékaihoz, appertinentiáihoz, szántóhoz, rétkez, szőlőhelyhez, erdőhöz azután joguk, jussuk volt.

A földesurak a falu közföldjéből termelőterületet, „örökös” földdarabokat is foglaltak. 1744-beli tanúvallatáskor mondták: „magok az urak eleitől fogva foglaltanak, amikor akartanak. Nevezetesen benn az faluban — a nyári háztól fogva, fel az Pánga Péter és Simon lakta ház elejéig — az ország útja és a falu közönséges helyéből két versen is szaporították az veteményes, tós kerteket. Mást megint, az falu, Koronka perengéje és kaladája az hol vagyon, az is falu közönséges helye.”⁴³

A mezőn, a határban is foglaltak. „A felső és alsó határban... a jeddi határ felé, a határ gyeprű melletti két oldalt ki az akasztófaig” ifjú Toldalagi János vette volt el.

A majorsági földek mentén szintén foglaltak: „A majorság vápa felső végénél ... mind falu földje volt”, az volt a vásárhely-ákosfalvi út mentén fekvő oldal, a réttel egyetemben („az is a falu volt, most a Toldalagiak jobbágy sütője bírja”).

A vitatott közhelyek használatát, mint mondtuk, a Gubernium még Toldalagi Mihály kérésére megtiltotta. 1744-ben arbitereket, fogott közbírákat hívtak egybe, hadd osszák meg a közjavakat. Azok, alapként az antiqua sessionakat véve úgy döntöttek, hogy a „falunak négy része” legyen a Toldalagiaké, egy része pedig „a falusi szabad embereknek cedáljon”. Ez ellen az osztási kulcs ellen tiltakozva a „vitélő, nemes szabadrendbéliék” a következő osztási módot javasolták: „mert mi úgy akarnók és akarjuk is, hogy ha valamely törzsöknek nemzetségei ágazásai miatt egy régi ősi helye ma tíz, tizenkét felé oszlott is, az olyan házhely nem a régiségének mennyisége szerint, hanem mostan rajtok lakó személyeknek különös számok szerint osztják... Amaz elágazott tíz ember végyen tíz annyit, mint az, aki régi egész üléshelyet bír egyedül, minthogy az portiót külön-külön húzzák.”⁴⁴

Toldalagi László kérésére 1750. március 1-én executio útján felosztják a koronkai közföldeket.⁴⁵ A deliberatutumot a királyi tábla bocsátja ki, a végrehajtást a szék vicekirálybírója, két ülnöke (az egyik Rosnyai József), valamint 21 jeddi és székelybosi szomszédfalusi jelenlétében kezdik meg. A Toldalagiakat László

és Pál, a szabadokat tizenöt ülésház hely tulajdonosa képviseli. Nagy munkát kell végezniök. Április végén még métázzák az erdőket és a kaszálórétet, hataárdombokat emelnek, fákat „keresztelnek”.

Az, amit a Toldalagi család igényelt, az összefüggő egységbe tömörített szántó-kaszáló-erdő-táblák rendje, megvalósult. Igaz, még így is több részre oszlottak, de ez a szőlők, legelők miatt, az utak használata kedvéért is történt. Elvi vita az irtványföldek miatt robbant ki. Hegyeiktől, völgyeiktől, őseiktől rájuk maradt „irtvány földeiktől” akarják őket megfosztani — panaszzalják a szabadok. A Toldalagiak ugyanis két lehetőséget kínálnak: „kívánván a méltóságos gróf urak — olvashatjuk a jegyzőkönyvben —, hogy mindazon irtvány földek, valamelyeket ... falu közönséges erdei, berkei vagy borozdáibul, mind régtől, mind idébb kevesebb időktől fogva ... irtottanak, a nemes székek constitutioja szerint úgy osztassanak fel a faluban lévő ülésház helyek száma szerint vagy pediglen azon irtványok mindenütt egyben számláltatván, azt nekik 42 sessio után” egy tagban a közerdőből szakítsák ki. A „família” foglásairól, arról, hogy még néhány évvel ezelőtt tanúk előtt vallották, hogy hegyeiktől, völgyeiktől, mezeiktől megfosztják a szabadokat, nem esik szó. Végül marad mindenki irtásföldje birtokában, miután „a gabonatermő határ egy része efféle irtványos helyekből áll, a határ nagy részének fel kellett volna hányódni s rázódni”, ami fölötté nagy kárukra lett volna. (A possessorátus szőlőnek való erdőcskét, s más erdődarabkákat kap még kárpótlásul.)

Megtörtént tehát az első nagy divisió, erdőosztály, amelynek nyomán, 42 Toldalagi-részen való sessio és 12 szabadrendi telek alapján, két részre szakadt a koronkai erdő- és rétközösség vagyona. Ugyanakkor a faluközösség egysége is megbomlott, hiszen nem a „teljes falu”, a communitás egyeteme döntött, határozott az erdőlés, kaszálás dolgaiban, hanem a jobbágyok fölött diszponáló Toldalagiak a terület 6,5, míg a szabadok 3,5-öd részén.

6. TANÚSÁGTÉTELEK AZ ARRONDIROZÁSRÓL

A szabadrendi székek és a Toldalagiak viszálykodásában az 1750. évi erdőosztály még mindig nem az utolsó, a pert lezáró fejezet. A koronkai főúr 1751 tavaszán ismét zászlót bont és harcba indul. Az ok a meg nem osztott irtványföldek, valamint az erdők újraosztása. Közben ugyanis megszerzett két primipilus sessiót és annak appertinentiájaként a jogot a szabad erdőben való részesedéshez.

A székbíróságon, a Gubernium, majd a Királyi Tábla előtt ismét szerepelni kezd a koronkaiak pere. Az inquisitoriák, admoníciók, novumok, apellációk egymást követik, és a Toldalagiaknak kedveznek. „Querulánszá”, panaszt tevővé azonban a koronkaiak válnak, akik mellé sorompóba áll marosjái Rosnyai József⁴⁶ széki tiszt is, akit egy másik per, a „nyárádtói causa”⁴⁷ állít szembe Toldalagi Lászlóval. 1752-ben még a viceszéken utasítja vissza a birtokos úr a hét vádpontot, 1753-ban a generális sedrián cáfolja a koronkaiak tizennégyre

növekedett panaszait. 1754-ben e fórumon azonban ellenük szóló ítélet hangzik el. Miután a főkormányshéket már megkeresték, Nagyszeben útján Bécsig jut el immár az apellációval élő koronkaiak pere. Rosnyai József, az Erdős fiak és társaik 1756-ban harminc kérdéscsoportra válaszolnak az udvari rendelkezés nyomán. Ezt a nagy „inquisitoriát” azonban sikerül oly mértékben befolyásolnia Toldalagi Lászlónak, hogy a számára kedvező, de hamis feleletek miatt a szabadok tovább viszik perüket. 1759-ben a „testisek” irányítottasága, feleletük előkészítettsége oly nyilvánvalóvá válik, hogy az elnöklő Lázár János oda-hagyja a „testimoniumot”.

Az évek telnek, az iratanyag növekszik, a jegyzőkönyvek, a sententiák szaporodnak, de a per 1764-ben még mindig a marosvásárhelyi Királyi Tábla bírái előtt fekszik, deliberátumra várva. A felperes ekkor a Toldalagi család, az alperes pedig Rosnyai József és a koronkai szabadok rendje. Az ítélet ismét az actornak kedvez. Hogyha a viszály nem is, a per 1772-ben az udvar sententiájával, Mária Terézia deliberátumával véget ér.

A vád és a védelem csatározásai, a gyakori tanúságtételek azonban felszínre hoznak, ismeretessé tesznek olyan történeti tényeket, amelyek az arrondírozás módját, formáját, gyakorlatát is elemezhetővé teszik.⁴⁸

Elsőként (az 1756. évi „fassio” kérdéseinek sorrendjét követve) a „szerzeményeket”, a földesúri birtok gyarapítását vesszük szemügyre.

Toldalagi László maga is papírra vetette 1750-ben, hogy a szabad emberek sessióiból mit szerzett meg.⁴⁹

„1. Három Erdős fiak sessiojok. Ennek felit Erdős Jánostól megcseréltem s bírom 1/2

2. Nagy István és több atyafiai sessiojok. Ennek negyed részit Nagy Istvántól megvettem, három részit pediglen Toldalagi Pál öcsém uram vette meg 1/4

3. Kis János actu bír két sessiot —

4. Néhai Nagy Márton és Nagy Mihály falutól acquirált sessiojok. Ezt egészen megvettem s bírom 1

5. Néhai öreg Keresztesi István falutól acquirált sessioja. Ennek harmadát ifjabb Keresztesi István successoraitól megcseréltem s én bírom; harmadát Toldalagi Pál öcsém uram Pünkösdinétől megcserélte. Harmadát Keresztesi József bírja 1/3

6. József Mihály successorai sessiojok. Ennek a másfél sessionak és apper-tinentiáinak felit József Istvántól megcseréltem s bírom 1 1/4

7. Nagy Mihály és Nagy Gergely sessiojok féle 1/2

8. A Kotsis famíliának sessioja. Ezt megcseréltem s bírom 3

9. Jakabfi János és testvérnénjek sessioja. Ezt megcseréltem s bírom 1/2

10. Néhai öreg Király Györgyné ... Ezt successoritól megvettem és bírom 1/2”

A „szerzemények” legfontosabbika az antiqua sessio. Az itt felsorakoztatott majdnem nyolc régi telek megvásárlása, cserével való birtokba vétele nagy eredmény. Ne feledjük, előzőleg összesen 12 házhely volt szabadrendi kézen.

(1762-ben a széki összesítésben már tízet mutatnak ki mint Toldalagi-jusst. Még egyszerűbben szólva: 12-ből 10 telküktől fosztotta meg a pixidarius és picipilus székelyeket a grófi szomszédság.)

A falubeli, a belső telek természetesen lakhelyként és gazdasági „üzem”-ként is fontos és hasznos volt. Egyebek között jobbágyot, zsellért lehetett rátelepíteni. Fontos volt azonban azért is, mert így a terjeszkedés másik, még nyitva álló lehetőségét: a közföld, a közvagyon megszerzését is tervezhették, s meg is valósították. Végül pedig *a közösségként egységbe ötvöződött „teljes” falu szinte észrevétlenül típust váltott, „elegyes” communityből „földesúri” faluvá alakult át.*

A falubeli belsőség, az intravillanum szaporítása, a közerdő, szénafű, legelő kiegészítése, kibővítése, foglalása érdekében Toldalagi László gyakran cserélt is. Telket — telekért, szántót — szántóért vagy más úton-módon, de mindig az a céllal, hogy ne csak gyarapodjon, hanem egységesítsen, tagosítson is. Ezt a szükségletet, parancsoló kényszerűséget számára a keskeny, nadrágszíjszerű parcellák szétszórtsága, a földművelés ésszerűtlen termelési formája írta elő.

A Toldalagiak elleni per egyik vezérlő szabadrendi famíliája az Erdősöké. Az 1756. évi peres iratok mellékleteként elkészült a két Erdős családnak, „Illyésnek és Zsigmondnak” az ingatlanleltára, birtokösszeírása. Nézzük meg ennek a szomszédságot feltüntető bejegyzéseit.

Az Erdős Illyés egynegyednyire zsugorodott belső telkének bal felőli tőszomszédja Toldalagi László, de az a jobb oldali is, mintegy 22 öl szélességű részen. Zsigmond ugyancsak negyedtelkes üléshelyének vicinusa Toldalagi László cserélt háza, a másik oldalon pedig Toldalagi Pál.

A szőlőföldjeik minden oldalról Toldalagi „birodalommal”, majorsági szőlőkkel határosak. A 24 parcellából álló szántó, kukoricaföld, szénafű szomszédja a legváltozatosabb formákban Toldalagi László; aki vagy mindkét felől, vagy Pál testvérével egyetemben vagy a koronkai szabadoktól csere útján már megszerzett földdarabok révén „vicinus”. Toldalagi Lászlónak főleg allodiális láb-földjei határosak az Erdős Illyés és Zsigmond jószágaival, néha pedig osztozó szomszédja a colonusa földje, a jobbágy bírása vagy a református egyház parcelláskája. Egyetlenegy esetben olvashatjuk a conscriptióban azt a bejegyzést, hogy „Toldalagi László nem szomszéd...”, s így e föld határát nem is járják ki. A divisio alkalmával a közös rét és az erdőből jussolt rész is szomszédos, hiszen szomszédos vagy teljes, egész telekként közös belsőség után egymás mellett osztanak nekik fát is, fűvet is.

A kisebb-nagyobb korrekcióval (vétellel, cserével, foglalással) végbevihető „föld egybecsoportozás”, tagosítás lehetősége tehát adott.

Az 1750-es évek elején már meg is kezdődött az Erdős fiak rovására kitervelt terjeszkedési akció. Eleinte a Nyárád menti Csibán (ahol nincs nagyobb részjószág) kívánt házat, szántót, kaszálót, erdőt adni nekik minden koronkai jószáguk, jogosultságuk ellenében. Ezt a radikális megoldást azonban nem sikerült megvalósítania. Az apa, Erdős Ferenc elleni támadást viszont siker koronázta. Ő a Torda megyei Egerbegyre költözött, de Koronkán őt illette meg „egy egész régi házülés hely” fele. Ezt 1739-ben zálogba adta három évre Erdős Zsigmondnak és Illyésnek. Jóllehet a határidő még messze volt s a két koronkai

Erdős fiúnak mint „közelebb való véreknek” elővételi joguk is volt, végül a legváltozatosabb jogi érveléssel élve Toldalagi László ezt is „kézhez vehette”.

Erdős Jánostól szerzett fél antiqua sessiót. Ezért ő szintén a Nyárad mentén, Karácsonyfalván kapott mind belső, mind külső jószágot, „ahhoz tartozó erdőket, mezőket, réteket, berkeket s egyéb falubéli utilitásokat, korcsomabéli jussal egyetemben”. 1756-ban azt vallja, hogy elégedett, s nincs panasza. Ő „nem kívánván a több Erdős fiakkal (akik tudni illik, viszonosanak és perlekednek őnagyságával) együtt tartani, hogy a ... perlekedésben ne fizessen...”, 1760-ban, majd 1761-ben azonban — szabadabb légkörben — már őszintébbnek tetsző szavakat mond: „... sok koronkai szabad személyek cseréltek őnagyságával, s azok között mű is; de hogy edgyik is szánt szándékkal, maga tetszéséből cserélt volna, nem tudgyuk, hanem kéntelenítették cserélni, látván Koronkában lakásokat igen veszedelmesnek lenni.”

A kényszerzésre a főrangúak számára ugyanakkor anyagi előnyökkel is járt. Megint csak Erdős Jánost idézzük: „... mert nekünk koronkai kevés jószágocskáinkért Karácsonyfalván olyat adott, hogyha Koronkában békével lakhatunk volna, odaváló jószágocskáinkat három annyiér nem adnók”. A perlekedés elől meghátráló szabad székely magyarázattal is szolgál a főúri magatartást illetőleg, mondván: „a csere oka az, hogy földjei őnagysága láböldjei között és jó keze-ügyiben voltak”.

Ugyancsak 1761-ben vallja Porondi Kata, özvegy Király Miklósné, hogy Toldalagi László: „számtalan ízben fenyegette Erdős János és Fogarasi Sámuel őkegyelmét, hogy kihányja azon jószágból s magok házokból is, ha őnagyságoknak cserében által nem adják. Akkor is, midőn cseréltek, sok-sok fenyegetéstől való féltékben léptek a cserére.”

A grófi hatalmaskodás, „potentiariuskodás” tehát a nemes, vitélző, szabad székelemek ellen irányul. Őket igyekszik rábírní eladásra, cserére. Az ok, az ürügy, a konfliktus túlnyomóan olyan természetű, hogy azt a rendtartás, falutörvény alapján a település, a communítas a maga törvényes székén megvizsgálhatná, tanúvallomást tarthatna és ősi, szokásjogi normái alapján ítéletet is hozhatna. Az arrondirozás nagyon sok esetben azért is kecsegtetheti a grófi udvart sikerrel, mert az a jobbágyait semmibe véve, a kisebb számú szabad rendieket jogaiktól megfosztva, *maga lép a faluközösség helyébe*, átveszi funkcióit, s egyedül maga szab törvényt, ő hajtja végre, s majd a sententiát is ő mondja ki.

Az Erdős fiak elleni küzdelemben ennek legjellemzőbb példája Zsigmond 1750 előtti esete. Ő rendelkezett egy „kaszáló parlaggal”, amelyet családjának a falu osztott, s „felül a falu közerdejével is volt határos, alul pedig Toldalagi László szántó-rétjével”. Ennek alsó borozdájában fák, bokrok is nőttek. Erdős Zsigmond jó ideje mint magáéra járt oda fáért. Emiatt azonban Toldalagi elfogatta, udvarába vitette és „három nap láncon tartotta”. A panasztétel idején befogott ígásállatairól írják, „hogy talán még most is ott vannak”. Kezesét, aki szintén beidézhető lett volna a faluszékére, mert fizetni nem tudott, ugyancsak sokáig ő raboskodtatta. Különben az, aki a falu erdejéből, tilalmasból, vitás tulajdonjogú erdőrészből fát vitt, „béerdőlt”, azt a grófi udvar mondhatnók a maga bűnösének tekintette. Hiába iktatta paragrafusai sorába a communítas constitútiója, hiába szerepelt a széki statútum artikulusai között az, hogy a ha-

tárkár, erdőrontás olyan vétség, amelyet először a faluközösség ítél meg, Toldalagi László a falu közös földjeit, szénafüveit, erdeit úgy tekintette, mint a maga jussát, és igazságot is ő tett. Feltehetőleg a maga dominális fórumán, úri székén.

Legszívesebben természetesen a szabadokat marasztalta el és még csak nem is akármilyen módon. Erdős Zsigmond esetében okként az erdő szerepelt. A Borozda egészében szabad erdő volt, a fáját bárki vághatta, hordhatta. A levágott „egy szál fa” ellenében Erdős Zsigmondnak, hogy a pert és tömlöcöztetést elkerülje, el kellett ismernie, hogy a Borozda Toldalagi ősi juss; adnia kellett két darab kaszálót és egy szántóparcellát, amelyeknek „vicinusa mindenütt a méltóságos actor úr recenter [fel]fogott allodiális láb földje”. Cserébe azután ők is megkaptak egy földdarabot az északos Nagy Erdő alatt.

A libertinus Nagy Józsefet Toldalagi László egynéhány vackorfa terméséért fogja perbe, majd békességre kényszeríti, de a „Nagy”-oknak még a faluban való megmaradását is kétségessé teszi. 1761 szeptemberében Nagy József édesanyja és lánytestvére valóban kártételen találtattak. Toldalagi László földjére mentek „hatalmasul vad gyümölcsöt szedni”. A gróf a két asszonyt elfogatta, s két ökrére, szekereire, „portékáira” is kezet tett, zálog címén. A konfliktust — sajnos csak ez az egy adatunk említi ezt a fontos tényt — saját harmadnapos bíróságán („maga Dominális Tridualis Sedriáján”) bíráival el is marasztalta. A bűnüket 103 magyar forintra, a bírák költségeit 27 m.frt-ra taksálták. Azért, hogy kiszabaduljanak, hogy ökrüket, szekerüket visszakapják, Nagyék megígérik: „Koronkai teljes jussokat, bennvaló jószágotskájokat”, egy fél sessiót, szántóval, szőlővel, erdővel, mezővel, átadják Toldalagi Lászlónak. Békülniök is kell, a pénzről is le kell mondaniok. Igaz viszont, hogy kapnak tőle lakás- és jószágvételre 100 m. frt-ot, de azzal a kikötéssel, hogy „Koronkában nem laknak”.

A többi Nagy családbeli koronkaival „az úr” hasonló módszerekkel bánik el. Nekik másutt, a szomszédos Bosban és Marosvásárhelyen ad cserejóságot, vagy épített házat.

Koronka szántóhatára két fordulóra oszlik, alsóra és felsőre. Ősi törvénye a székely falvaknak, hogy nyomásba forduláskor a be nem vetett parlag, az ugar szabad legelő, a falu csordái, külön pásztorolt állatai járják. A nyomáshatárban szántót, kaszálót éppen ezért csak kerítéssel védelmezve tarthat bárki is. Kiser nye kaszálórét. A Toldalagiaké. (Egy része az Erdősöké.) Ők azt állandó tilomban lévő prédiumnak tekintik és az ott legeltetett állatokat behajthatják az „udvarba”. Az 1745-ös esztendőben egy ízben 28 ökröt „kísérnek be” Toldalagi László szolgáló emberei. Ez a rét is forrása a bírságolásnak, prevarikációs pereknek. A kiser nyei fűre szaladott marhákat ugyanis „két pénzzel fejebb is taksálta”, s az odaszaladott marhát is csak „egy napi dologért”, napszámért adta ki, megkövetelve ugyanakkor a „szénabéli kárt” is (egy alkalommal 13 szekérnyit). A kiser nyei rétért a szabadok végül szerződést kell aláírjanak. Erdős Pál, János, Illyés és Zsigmond pedig ott lévő földjüket kell átadják a cserébe kapott szénafüvecskéért.

A tarlólegeltetés szintén általánosan szabályozott közügye a community-soknak.⁵⁰ A „szabadítása”, legeltetése közakarral történik. Hogyha bárki is

önhatalmúlag cselekszik, bírságot lehet adni. Koronkán azonban nincs „concordia” és „harmónia”. A communitas panaszkodik, hogy csordapásztort már alig kapnak, s a megfogadott is szerződést bont, oly mértékben üldözi őket „a gróf úr”. Csak egy példát említenénk. Koronkán (1756-ban tárgyalják) „... midőn már a gabonát behordották volna az urak a magok részéről, a magok jármos ökröket bejártatták a tallóra... melyet látván a falusiak, egymással egymás között meg egyeztek, hogy ők is Vásárhely felé a tarlóban járathatnák bé marhájokat...” Toldalagi László parancsot adott ki embereinek: hajtsák be azokat. Kilencen szabadrendiek azonban — a falu utcáján — „hatalmason elvették a hajtók elől marhájokat”. Ezért a viceszékre citálták őket és a főrangú család külön-külön el is ítélte valamennyit, nagy bírságot: „tizenharmad fél forintot” fizetve mindenükkel. Sokan közülük el is költöztek Koronkáról — ősi telkeiket mohai, bürkösi, sóváradi, gerendkeresztúri, bethlenszentmiklósi „élettel” s jószággal cserélve fel. Igaz, Toldalagi László 1757-ben Erdős Zsigmondot és Ilylyést vádolja azzal, hogy Marosvásárhelyen laknak, „de talán ravaszság a dolog, mert [koronkai] javaikból élnek, itt selléreket tartanak, magok sem itt, sem Vásárhelyt a közönséges terhet nem viselik”.

Toldalagi László nem csak a falu hagyományaival, törvényeivel nem gondolt, hanem segít abban, hogy olyan helyzet teremtsék, amelyben aztán ő személyesen büntethet és bírságot ad. 1758-ban behordás idején „látá ő nagysága — vallja 1762-ben volt bérese, Vízi Márton —, hogy az udvari bírója, Tamás János törökbúzáján keresztül jár egy koronkai, József Mihály nevű szabad ember, rakott szekérrel. S onnan visszajöven kérde a bírójától, Tamás Jánostól: Te adtál-e József Mihálynak szabadságot, hogy földeden járjon? Erre Tamás János azt felelé: Én adtam, nagyságos uram, mert azt ígérte, hogy amennyi törökbúzámat letöri, mást ad helyette. Ekkor ő nagysága tanítja vala a bíróját a csűr előtt, ilyen szókkal: ne mondd senkinek, hogy megegyeztél véle. S kiküldve vagy tizenkét fejszés embert. Kik is kimenvén, elbúvának a bokorba. Mihelyt József Mihály érkezik a szekérrel, mindjárt a bokorból reá rohanának, s összedarabolák, vagdalák minden részit a szekérnek, jöllehet eleget kérte őket [József Mihály], hogy inkább a két ökrét hajtsák el, de ezzel sem gondoltak.” Ily módon alperessé, vádlottá változott.

1760-ban Toldalagi László az akkori erdőpásztorokat, Bács Pétert és Szitai Lupulyt rávette, „úgy tanúskodjanak”, hogy látták, amikor Keresztési József primipilus a tilalmas erdőt vágta, de „elszaladván meg nem foghatták”. A hamis tanúságért ígért: egy komlós cipót, egy kupa bort és egy aranyat. Az első fateálásnál — talán, mert az egy aranyat nem kapták meg — arra nem esküdtek, hogy látták volna. Másodszor elmondották az igazat. A fogott közbírák egyike, szentgericei Gáll András azonban a jegyzőkönyvbe be nem írta, mondván: „ha bérná, a Székből is talám kikergetnék”.

Az 1756-ban tartott vizsgálatkor feltett 8. kérdés az volt, hogy igaz-e, miszerint „... a kurucoktól elhajtott néhány marhának áráért (melyhez különben ő nagyságának semmi jussa nem lett volna) kéntelenségből a falu három darab rétét contractualiter adott volna által ő nagyságának?” A tanúk szerint valóban úgy történt. A falu közös szénafüvéből kiszakított kaszálókkal kellett a koronkaiaknak békeséget vásárolniuk. 1706-ban ugyanis „... mikor Mántékukuli és

Karafa⁵¹ német generálisok itt Vásárhelyt valának ezelőtt valami ötven esztendővel, nehéz idő vala, mert mindenfelé kötözték az embert, hol a labancok, hol a kurucok, és csordával hajtották a marhát." Toldalagi László jobbágyának marháit szintén hadizsákmánynak minősítették s ugyanakkor a falu adójáért a szabadrendi bírót megkötözték. Toldalagi ebből a félévszázados történetéből is kaszálóbővítést tudott kiteremteni. A széki törvények is elismerték a faluközösség régi normáját, miszerint a kárvallottat a komunitásnak segítenie, kárpótolnia kell. Az, hogy a Székelyföldön 32 évre terjed az időmúlás, valamint hadakozás idején nincs „hopsa”, szóba sem került. A hosszas pertől félve, ijedtükben növesztették Toldalagi részét, az „örökös földet”, a közösségi vagyont fogyasztva.

Lófő székely vallja meg, hogy a gróf úr valóban javítgatta a koronkai utakat, „a sok rossz hidat kijavította, még szász ácsmestereit is reá állítva a munkára, fát is máshonnan szerezve”. Az új út azonban a szabadok földjén keresztül vezetett, míg magának a „régiország útjait afféle sáros, seppedékes és ingoványos helyekről más sokkal jobb és alkalmasabb helyekre változtatta”. Az ellene szóló vádat 1756-ban fogalmazták meg: „Hogy erőszakosan ónagysága ország és falu útjait, közönséges helyeit egy néhány helyen occupálta, maga jószágához, földihez applicálta... az ország útját bizonyos számú emberek ős földin keresztül vitette, a régi úttal maga kaszálóját szaporította. Nem különben négy szegény emberek ős földéből más helyt országútját csináltatott. Falu régi útjain és ösvényein hogy ne járjanak, parancsolattal tiltja el.”

A bikatartás módját, a gazdák kötelezettségeit általában a falu rendtartása határozta meg. Rendszerint bikabért is fizettek, amit a falusbíró vett számba s hajtatott fel. Koronkán a komunitás helyébe azonban a földesúri család lép. Ők — László és öccse, Pál is — a közös csordában legeltették bikájukat. 1745-ben mindketten meg is követelték a bikabért. Pál jussát fel is hajtotta, László gróf pedig, miután neki külön még egyszer dologra nem mentek, „... a falu marháit bérekesztettette. Némelyekkel arattatott, némelyeket harmadnapig is elkoplaltatott — ha csak egy napi dolgot (néha pedig egy vagy két garast) nem fizettek egy-egy marháért.”

Akkor, ha az arrondirozó possessor birtokdarabokkal, jószágrészekcskével egyégesíti allodiumát, növeszti szomszédos jobbágytelkeit és közben e cél érdekében minden eszközt felhasznál, s ha vállalja, hogy folyamatosan, szívélyesen „mesterkedik”, „vexálja”, megrövidíti szomszédjait, sokat tehet gazdasági céljáért: a tagosításért, az egyégesítésért, a területi szétforgácsoltág megszüntetéséért. Mindennek következményeként nem csak hogy erőtlenebbé válik a szabad gazdák rendje, hanem meg is fogyatkozik, hiszen — mint már mondtuk — más faluba, új lakhelyre kényszerülnek elköltözni.

Voltak még szabad státusú emberek a székely falvakban, olyan nemesi jussal élő armalisták, egytelkesek, akiket szintén eltemetett az arrondizáció lavinája. Őket Koronkán a Király nemzetség képviselte.

Az 1750. évbéli conscriptióban feljegyzett adatok szerint ők két gazdasági egységet alkottak. Az egyik Király Dávidé (apja Király Miklós), a másik a Király Györgyé (akinek a felesége Zoltán Rhodé asszony, fiai József, György és Sámuel). Kettejüknek van 1 és 1/2 sessiójuk. Két külön lakásban három Király

família lakik. Toldalagi László az utóbbi, Király György ellen veti harcba egyik leggyakrabban használt fegyverét, a kölcsönzést, az eladósítást. Régi adósságként 1757-ben már 63 m. frt. és 23 pénzt követelhetett. Adott még eladásra, kikorcsomálásra két hordó bort, és „égett bort” 24 frt. 84 dénár érőt. Az irataiban szerepel elismervény arról is, hogy négyévi taxapénzt (12 frt 25 dénár) és az évi adót (6 frt. 40 dénár) is ő fizette ki. Ily módon gyűlt fel az adósság 106 frt. 71 dénár nagyságú összegre. Az 1756. évi szüretkor Király György törlesztett, átadott 55 veder mustot, így maradt 88 forint fizetni való kötelezettséggel. Ekkor már több engedményre nem számíthatott. Szerződészkötésre kényszerítette tehát Toldalagi az „armalista uramat” és szolgáló zsellérévé tette. A contractus szövege szerint: „obligálák azért mindnyájan Ókegyelmének magokat mielőttünk — írják a fogott közbírák —, szabad jó akaratjokból, kezeknek beadásával, hogy a megírt 88 m. forintokat és egy pénzt ónagyságoknak és posteritásaiknak minél hamarabb megfizetik. Az ónagyságok földökrül, nevek és hatalmok alól, valamég becsülettel, ünagyságokat nem contentálják, el nem mennek, el nem szöknek. A pénzeknek pedig interessében... panasz nélkül és becsülettel dolgoznak.”

A contractusban már zsellérként is említik őket, olyanokként, akik „mint sellérek minden héten két-két napot dolgoznak és kamat fejében is forintonként egy-egy robot-napot”.⁵² A Toldalagi kúria, amelyen László építkezik, ahol udvarház-központját kialakítja, Király Dávid jussából való szerzemény. 1756-ban vallja az egyik tanúságtévő, hogy azt „néhai Király Dávid uramtól acquirálván ónagysága azon curiának egy részit, mely másfél ház-helyből (antiqua sessióból) állott. Míg Király Dávid uram bírta, igaz nemes curia volt. Soha a mi értünkre nem portiozott, a nemes széekben adessor volt, mikor falu közönséges nyilait osztottak is, két annyi részt adtak ókegyelmének, mint a szabad emberek között égynek.”

A kisnemesi versenytársakat tehát térdre kényszerítette. Az egyik gazdaságfőt „fejekötött zsellérré”, alávetett, tőle függő, neki szolgáló robotosává tette, a másikat — aki meghozzá procurátor, széki ülnök, tisztségviselő is — jogai, jussai bázisától, kúriájától fosztotta meg.⁵³

A koronkai per tényanyagának vizsgálatát még a perlekedés jószágszerző szerepének fölillantásával kell kiegészítenünk. Kezdjük azzal, hogy Toldalagi László a neki tetsző deliberatum kiharcolása érdekében az indulat fenyegető kitöréseitől, ijesztegetéstől, sőt az erőszaktól sem riadt vissza. A vádiratban Rosnyai és az Erdős fiak megírták: „hogy akik ellen ónagysága affectál, mind a faluban, mind úton, mezőn reáfogván valamit, megtámadja, szidja, besteleníti, meg is veri. Mely verés Nagy Mihályon meg is esék; és az árestom szapora”.

A naplóját író Rettegi György 1779-ben a koronkai birtokos úr halálhírét véve feljegyezte róla, hogy gyorsan felfortyanó, indulatos ember volt, és halálát is ez okozta. Rettegi azonban szükségét érzi annak, hogy papírra vessen néhány szót értelmességéről és arról, hogy nagy törvénytudó úr volt.⁵⁴ Élتهben, holtában szóltak, írtak erről a kvalitásáról. Sepsiszentiványi báró Henter Zsigmond pedig 1761-ben tanúként mondotta el a következő jellemzést: „én azt tartom, és ma is úgy hiszem, úgy is tapasztalom, és csaknem az egész országtól hallottam, hogy gróf Toldalagi László úr oly törvényt tudó Processualista úri

ember, hogy ha azon törvénybéli tudományával a nemes Marosszéki privata constitutiók törvénye útjára vehet valakit — nem nyeretethetik meg.”

A pereskedés azonban az ő számára nem csupán jogászai erudíciójának gyakorlótere volt. Az aprólékos, gondos vádirat, védelmi bizonyáglevél előkészítésében örömet lelte. A szék egyik assessora, vajai Sükői Lajos „majd sírva panaszkolt”, hogy amikor valaminő vizsgálódásáról a hivatalos beszámolót elkészíteni akarta, Toldalagi László munkáját megkönnyítendő azt ajánlotta, hogy megíratja őt. „Ke[gyelme]d, Lajos uram, öreg ember, én a deákimmal purizáltatom s készen adom a Ked kezibe...” Magához is hívatta, s hogy vonakodott, panaszkolt: „Ked nem szereti az én boromat...” s „erőltette az italtra”. Közben a tisztázatot elkészítette, s átadta Sükőinek. Az mindjárt az elején két-három „hibát” talált benne, kérte a maga keze írását. Toldalagi László erre „levénezte”, „pirongatta”, s azzal is fenyegette, hogy az assessorságból „kivetteti”.

Az 1755-ös esztendőben Csike Lászlónak küldött leveléből is idéznünk kell, mert rávilágít Toldalagi Lászlónak arra a módszerére, hogy a pereiben részt vevő, szerephez jutó személynek egyszerre ígérte jóindulatát vagy szembeferesztés esetére bosszúját. „Némely értetlen emberektől — írta — kegyelmedre bízott contradictiót, ha kegyelmed engemet szeret, múlassa el. Talán kegyelmednek is jövődőben nem szolgál kárára, ha elmúlatja. Esztelen emberek ezer contradictióval se cassálják az én legale cambiumomat. Sapienti satis. Sokat nem írok. Ha el nem múlatja kegyelmed — az igaz —, bizony kedvesen nem veszem. Prudens ember Ke[gyelme]d. Ne csináljon magának rossz akarót.”

Az 1750–60-as években megsokasodott pereinek megnyerése érdekében már szokványossá vált „mesterkedésekkel” él. Ezek működtetése érdekében valóságos „kancelláriát” szervez meg és „scribá”-kat, íródeákokat dolgoztat. Ezek egyike, a húszéves Kaszás Ferenc példákval alátámasztva ecseteli, hogyan járt el. A perbeli nyomozati anyagot gyakran szinte csak ő állította össze. Izenetet küldött a tanúknak, előre elkészített, leírt factit tukmált rájuk. A fontosabbakat vacsorára hívta magához s „tanította, ki mit mondjon”.

A szerződéseket, vallomástételeket csak aláíratásra és pecsételésre adta sokaknak kezébe. A káli armalisták közül többen mondták el, hogy például a „contractus” a szerződő fél előtt fel sem olvastatott, sőt még a regiusoknak sem engedte meg, hogy elolvassák, hanem: „letévén az asztalra, megmutatta, hová írjuk a nevünket”. Nagy József ügyvédséget is vállaló káli nemes nem is volt rábírható (1762-ben) arra, hogy valótlanságokat nevével hitelesítsen. („Ha szégyény legény vagyok is — mondotta —, nem azt írom, ami nem igaz, hanem azt, ami igaz.”) Előfordult az is, hogy figyelmeztetnie kellett barátjának, íródeákjának, hogy egyszerű embernek a tanúságtétele túlságosan jogászai nyelvezetű, túl magas szintű ahhoz, hogy hihető legyen. Megtörtént, hogy a szék, a gubernium, a Királyi Tábla tisztségviselője — így, mint már láttuk, Lázár János gróf is, — látva a kérdések és feleletek előkészítettségét, félbeszakította és odahagyta a koronkai tanúkihallgatást. Czegei Wass Ádám főispán nyilatkozott úgy róla, hogy: „a contractusokat előre írja, 2–3 exemplarban, a fassiókat maga stilizálja, íratja, írja”.

A koronkai per anyaga lassan-lassan egy magatartásforma elleni vádirattá te-
rebélyesedik. Rosnyai József mozgósítja a marosszéki kisnemeseket, szomszé-

dos falvak kárvallottjait, rangos tisztségviselőket és úgy kíséri meg az Erdősfiak, a koronkaiak fellebbezését s a maga vádjait minél hitelesebbé tenni, és a „Rosnyai-causát” diadalra juttatni. Megszólaltatja például Miksa Lászlót, aki maga is szenvedő alanya Toldalagi „színes praktikái”-nak. Kimondja: „Bizonyos az, hogy amely falukban méltóságos gróf Toldalagi László úr possessor, ottan más possessoroknak lakni majd éppen lehetetlen... [hiszen] azon ügyekeznek, mi módon más possessorokat elidegeníthessen, hogy könnyebben maga jószágát terjeszthesse.” Többen is hallották s megvallották a vizsgálatok során, hogy a véle ellenkező szabadrendieket „... ha Isten élte, kipusztítja... Koronkából”.

A pereskedés, ha útját kedvező deliberátumok szegélyezik, sajátos földtőkenövesztő szerepkört tölthet be. A koronkai példázat nem egyedüli. Sok analógiára találhatunk a székek jegyzőkönyveiben, de nem hiányoznak a vármegegyei részekben sem, ahol a koronkai pixidarius, primipilus, armalista szerepkörében a sokszínű és nem kis súlyú szabadparaszságot, darabont rendbéli, hajdút, egytelkes kisnemest fenyegeti a marosszéki modellben fölvillantott arondizáció és velejárói.

Azt mondhatnók, hogy az allodium növelésének természetes útja-módja ez. Úgy véljük, hogy annál inkább fel kell figyeelnünk rá, mert a jobbágyparasztság földtől való megfosztásának folyamatáról megrajzolt képet módosítja. A possessor ugyanis itt nem a jobbágytelkek abszorbción, bekebelezésre törekszik, hanem valamilyen libertinus kisebbség rovására terjeszkedik. Nem csak majorságbirtokát bővítve, hanem colonicális telkeit, jobbágysági belső és külső jószágait gyarapítva. Koronkán felteszik a regiusok a kérdést: Toldalagi László mit cselekedett a megszerzett antiqua sessiókkal, mezőgazdasági termőterületekkel? A válasz általában az, hogy a telekre szolgáló embert ültetett, még perrel szerzett kúriájának területére is colonusainak épített lakóházakat, az úrdolgosok nova sessióit növelve.

Toldalagi László tehát „... szaporította ezen faluban a portiózó embereket, mert csak az idén — vallják 1756-ban — hét új paraszti házat csináltatott, szép linéában, mint a szászoknál vagy, és jó gazda embereket szállított béhatot; sőt oly helyekre is épített maga földin, hol soha ezelőtt házak nem voltak.” Csűrös kertjében négy portiózó és négy „pár” cigány embere lakik s még másokat is akar odaszállítani. Nem véletlen az sem, hogy, mint az adatokkal előjáróban már bizonyítottuk, a szabadrendi státusú csoport számbelileg erőtlenedett, megfogyatkozott, míg az önálló jobbágy gazdaságok száma sokra szaporodott.

A „Toldalagi-birtokon” sem volt könnyű a jobbágysors. Ugyanakkor azonban a félelmetes „porciózás”, az adókimutatás a legjobb bizonyítéka annak, hogy azt valaki a jobbágyok előnyére, javára befolyásolta. Láttuk, hogy 1748-ban, 1750-ben milyen keveset fizetnek az adószedőknek, míg a szabadok contributiója a fejenkénti átlagot tekintve majd tízszerese az övékének.

Jobbágysági a földesúr a communitáson belül egységgé is szervezi. Így például „néha portiózókat is maga embereinek leteszi, s mikor osztán executor jó a faluba, nem engedi meg ónagysága, hogy semmiben is segítsék maga emberei

a több falusiakat az executor tartásában, azt mondván, hogy aki előre megadja adagját, semmivel nem tartozik”.

Az előző oldalakon sorjázó visszaélések, hatalmaskodások, törvénytelenések körét bővíthetnők, a példákat, a vélekedéseket szaporíthatnók. Ugy gondoljuk azonban, hogy a faluközösségek bizonyos fajtáinak, a szabad-nemes úr ellentéteinek és a *belső feszítőerők mozgásrendjének formái* az eddig elmondottakból is kitetszenek, kirajzolódnak. Bemutatásukat befejeztük, csak éppen még pár sort idéznénk Toldalagi Lászlónak Rosnyai József és társai elleni instrukciójából, amelyet királybírájának nyújt be, „infámiában és perjuriumban” való bűnösséggel vádolva ő is ellenfeleit. Az 1763. február 4-én keltezett iratban mondja: „oly erőszakot tettem szenvedtem, hogy éjszakánként idején — amit az exponens méltóságos gróf úr önagysága igen jól tudja — nemes lakó udvarházamból engemet elkergettenek, és oly hallatlan s példa nélkül való dolog ment véghez [!] rajtam és házamon, hogy attól fogva nem csak magam nem voltam bátorságos házamhoz menni, de még feleségem és gyermekeim is ott lakni nem merészeltének, hanem csak ezelőtt kevés idővel telepedtenek vissza; én pedig azon nagy erőszakot tettem, hogy mind itt vagyok Szebenben...”⁵⁵

7. A PERBELI DELIBERATUM

A koronkai perben szorosan egybekapcsolódik a szabad székelyek sorsa a faluközösség és földközösség nagy, általános problémáival. A központi hatalmat, Mária Teréziát és tanácsosait az „Untertan” érdekelte leginkább. Elsősorban a jobbágyság, de az adómentes-adófizető, a székely szabadparaszt is szerepelt a „jócsászári” szociálpolitika védelmére érdemesek listáján. A felvilágosodás századában különben is a legfelsőbb kormányzati szervek ugyancsak megrohták azt a földesurat, aki szolgáló embereivel túlságosan keményen bánt, törvény- és szokásellenes módszerekkel sarcolta őket. Különben hiába írt, íratott Toldalagi László sok levelet, küldött családtagokat Bécsbe és ment fel maga is a birodalom fővárosába, az erősen protestáns család nem volt a legkegyeltebbek közül való. Így azután megtörténhetett az, hogy a székelység legősibb jogfelfogásában hívó, konzervatív csoport befolyása érvényesüljön és feltehetőleg Cseréy Farkas hatása és így Toldalagi Lászlót az ország legfelső jogi fórumain perveztesse minősítették. A döntés kelte: 1772. augusztus 6.

Több fontos deliberatumbeli articulus is elvi jelentőségű.⁵⁶ Még középkoriban, a jogszabály, a norma erejét régiségével mérve, a fejedelmi kor sajátos kodifikálásához, az *Approbatæ Constitutiones* és a *Compilata Constitutiones* székelyeket illető határozatainak gyűjteményéhez térnek vissza és annak szellemében kötelezik a szék tiszttségviselőit, hogy a szabad székelyeket „a hatalmasok erőszakoskodásaitól oltalmazzák és a törvénykeresésekben is senki által háborgatni ne engedjék”. Általános precedens érvényű az utolsó (11.) pont is, amely szintén múltbeli rendtartásra alapozva hangsúlyozza, miszerint: „... a törvények a szabad székely jobbággyá tételét megtiltják”. Akit Toldalagi gróf

jobbággyá tett, szabaddá válik és gyermekei is „feloldoztatnak” a jobbágyság alól. A deliberatum követeli, hogy ez a határozat egész Erdélyben hirdettessék ki, hogy senki a *szabad székelyt*, „ha szinte ő akarná is”, a törvények ellenére *jobbággyá ne tegye*. Bocskaitól, Bethlen Gábertől kiinduló sugalló erejű és cselekvési módot megszabó ez a közrendvédelmi szándék, akarat. A koronkai per — igaz, Madéfalva után — ezt a felfogást, ezt a politikát teszi irányadóvá, kövendővé.

Az udvarnak azért is a koronkai szabadrendieket kellett tehát pártfogolnia, mert nem csupán egyetlen önkörében megítélendő eseményről, hanem sokfelé ágazó, időben is hosszúra nyúló történéssorozatról volt szó.

Másodsorban tartalmazott a bécsi határozat olyan elvi megállapításokat, amelyek gátolták a főrangúakat abban a törekvésükben, hogy a hagyományos formák, szabályok, intézmények felhasználásával csonkítsák, csorbítsák, kisajátítsák a székelyföldi nagy kiterjedésű *közvagyon*t, elsősorban a *közerdőket*. Ezért teszik főkérdéssé, ezért erősítik a székelyek sajátos, ősi birtokjogát, azt az előírást, hogy a tisztek „az eredeti székely jószágot különböztessék meg a „*ius Regium*”-os, tehát királyi háramlási jogot hordozó, azzal megterhelt (vármegyei jellegű) adománybirtoktól, amilyennek különben a Toldalagiak földvagyónak nagy részét is tekintették.⁵⁷

Ugyancsak az *Approbatæ Constitutio* (III. R. 76. cím, 12. cikkely) alapján, II. Rákóczi Györgynek (a koronkai lustra alkalmával) 1635-ben megerősített törvényes szabályozása alapján⁵⁸ kellett a széki tisztségviselőknek arra vigyázniok, hogy „a különböző természetű jók többé össze ne zavarodhassanak”.

Az úticsinálás, -javítás alkalmával elfoglalt közföldek (lókötő, legeltető helyek) birtoklásában a szabadok falvai megerősíttetnek és a *Compilata Constitutio* (II. R. 3. cikkely 2. articulus) alapján⁵⁹ „mindjárt a közhasználatra visszaadassanak”. Határozathozatalra a tiszteket jogosítják fel, s hangsúlyozzák: tőlük, nem „a Mágnások tetszésétől” függ hasznosításuk.

A közlegelő részük kiszakítható a szabad székelyeknek, de ők el nem idegeníthetik, más pedig el nem foglalhatja.

Az 1750. évi ismertetett „*divisio*”, erdőosztás kérdése foglalja el azonban a deliberatumban a főhelyet. Az a faluközösségbeli *antiqua sessiók* száma szerint osztotta két részre a koronkai erdő- és rétközösség vagyonát. Az 1772. évi ítélezésben elvetik, helytelennek minősítik az 1750-es osztási kulcsot. Új alapot ismét a székely előidőkre és gyakorlatra támaszkodva találnak. A deliberatum így hangzik: „A székely nemzet ősi szokása s különös törvényeinél fogva a határosztály ne az ülések száma szerint, hanem a lakosság számához képest per tribus et generationes atque lineas generationum essék, amint hogy az írt gróf apja [Toldalagi Mihály] is 1727-ben az erdőket így osztotta fel: a primoroknak két nyíl, a szabad székelyeknek egy, a jobbágyoknak pedig fél nyíl adatván. Melyre nézve az egész határosztály megsemmisítettén, a felosztott helyek közre bocsáttatnak.”⁶⁰

1789. március 25-én az erdők tulajdonjoga felosztása dolgában ifjú Toldalagi László, a nagy pereskedő főúr fia, atyafiságos közös érdekeket tárgyaló levelében rezignáltan állapítja meg: „... írhatom Nagyságodnak, hogy az a *Divisio*nális [felosztási irat] már nekünk most semmit nem ér, mert a Király az egész

dolgot — vagyis inkább Cserey — elrontá. Nékünk hagyták meg csak a Nagy Erdőt, és a Bartha Cserét, a többi mind restituáltatott communis ususra.”⁶¹

A Toldalagi család több tagja még bizalmas leveleiben sem ejt bíráló szót a Habsburg-házról. Cserey Farkas kancelláriai tanácsost azonban felelősnek tartják azért, hogy végül a koronkai szabadok javára ítélte „a Király”.

Nem sikerült tehát az egységesített, tagosított határ kialakítása, olyan szántó, szőlő, kaszáló arrondizáció, amit az erdőosztály sikere koronázott volna meg, hiszen az az irtásföldek, szőlők, kaszálók, legelők bővítését, arányos egységet és a közösség nyújtótól való megszabadulást jelentette volna. Nem csupán földszerző, birtoknövelő mohóságról volt tehát szó, hanem a tulajdonjog teljességének megszerzéséről, sok korlátozó tényező megszüntetéséről is.

A communitas, miután átesett egy eleve kevés sikerrel kecsegtető kísérleten, azon, hogy egyéni „nadrágszíf”-parcellákká szabdalják fel az erdőket is, visszatért a nagyobb üzemformákhoz, a paraszti közbirtokossághoz, az együttes erdőkezelés tradicionális formáihoz.

A koronkai per anyagának vizsgálata azonban felveti a feudalizmus alkonjának mindenütt felbukkanó nagy problémáját, azt, hogy miként, milyen kulcs szerint részesedjenek vagy osztozzanak meg a falusfelek, a birtokos társak mindazon, ami „közjó”, közvagyon. Az agrárközösségek felszámolása vagy korszerűsítése („szövetkezetszerűsítése”) során az 1871. évi LIII. és LIV. törvénycikkeket, „az arányosítást” hibás és új társadalmi feszültséget, néhol kivándorlási hullámot keltő visszaélések melegágyát megteremtő megosztási kulcs feltalálása jellemezte. Amit az előző évszázadok gyakorlata a törvényhozásnak sugallt, az valójában három csoportba sorakoztatható. Az első az, hogy arányosan jussanak erdőkhöz, legelőkhöz azok, akik azelőtt is a teherviselés alapján, a közterhekben való részesedés arányában jussoltak fát és fűvet. Vagyis „gazdaszám” szerint. Ehhez hasonlatos lett volna a második, a koronkai modell, az, hogy a falu közerdeiben, közlegelőiben való részesedés személyi jog, de azon az alapon, hogy az tagja a falunak, aki törzsökös, ősfíú, akit a communitas jogszerűen „bevett” a maga vagyonközösségébe, ily módon lesz az egyéni tulajdonrésznek a birtokosa. Ezt felfoghatják úgy is, hogy egyenlő illetőségeket osztanak ki, de differenciáltan, oly módon is, hogy a primor (s értendő alatta a nemesi possessorátus) kétannyit jussol, a primipilus, pixidarius többet, mint a jobbágy vagy a zsellér (akit mint vérségi jussal nem rendelkezőt, „jövevényt” ki is zárhatnak az igényjogosultak csoportjából). Végül marad harmadik formaként az ősi, régi telek, az antiqua sessio mércéként való használata. Eszerint ha egy vagy több család tulajdona egy telek, jussa csupán egy arányrész. Egyvalakinek, a mi példázatunkban Toldalagi Lászlónak azonban lehet több telke is, és ezek révén követelhet több arányrész. Tíz telek után majdnem akkora járandóságot, mint amekkora virágkorában a koronkai szabadrendiek egyeteméé volt. (Emellett jobbágytelkei számát is egyesítheti a magáéval, s úgy kérhet ki egy tömböt, egy nagyobb részt az egészből. 1750-ben az első hivatalos „divisio”-kor így lehetett szólni 42:12-es arányról, a „teljes falu” erdő-legelő hegy-völgyeinek majdnem kétharmadáról mint „Toldalagi-részen való”-ról.) Idős Toldalagi László felismerte ugyanis azt a lehetőséget, hogy mielőtt osz-

tályra bocsátának a nagy erdőségeket, minél több antiqua sessiót kell megszereznie, mert azok birtoklójaként sokkal többet vehet el a közösből. Ezért szerepel a szerzemények lajstromán annyiszor a cserélt, vásárolt „házhely”, ami a jövődóbeli osztálykor appertinentiáinak tulajdonát is ígérte.

A döbbenetes az, hogy az antiqua sessio szabályozóként éppen azért alakult ki, mert a mértékét veszített foglaltságnak, egyes gazdag birtokosok, tehetősebb nemes családok hatalmaskodó visszaéléseinek kellett gátat vetni, határt szabni. Limitálni a colonicális telkek szaporítását, új jobbágygazdaságok alapítását, a „commune terrenumok” új haszonvevőinek sokasítását.

Marosszéken mindenik forma szokásos. Toldalagiaknak kedvező megállapítás lenne felsorakoztatni mindazokat a falvakat, ahol a „ház” után, az „antiqua” száma szerint oszlott meg erdő, szénafű, tartott hosszabb-rövidebb ideig a kocsmárlás. Ebből a közösség rovására terjeszkedőt, a szerzőt, a hatalmaskodón foglalt megfélemezni hivatott jogszabályból, „a faluk birodalmának módjáról” szóló törvényből alakít ki új gyarapodást, vagyonosodást szolgáló eszközt Toldalagi László. Cserey Farkas és a bécsi kormánykörök nem is annyira az elvet, mint ezt a magatartásformát utasítják el.

1808-ban a Gubernium előjárói Háromszéktől „a közönséges helyek felbontásának módja és rendtartása” felől érdeklődnek. A tisztség válaszából kiderül, hogy erre írott szabály, constitutio nincsen. A Gubernium javasolja, hogy a háromszékiek is osszák fel a közhelyeket: „juxta quantitatem et numerum sessionum antiquarum”. Azonban miután az ebben a székben nem megfelelő, javasolják a koronkai döntés precedense alapján, hogy a „primoresek és nemesek” kapjanak két részt, a szabad székelyek egy részt, „a nemeseknek colonussai” fél részt. Ez a mód lényegében azonos a koronkaiak kedvező ítéletébe foglalt megosztási paranccsal. A régi telek szerinti és a személyi (ugyanakkor rendi státus alapján tagozott) jogosultság igaza fölötti vita a székelyföldi törvényhozásban tovább tart. Az utóbbi mellett kiállók fő érve: a koronkai perben hozott határozat.

Végezetül még egy jelenséget, a faluközösség eljelentéktelenedését kell megemlítenünk.⁶² A magyar parasztfalunak Mária Terézia úrbérrendezése adott egységes szervezetet, amelyben hanyatlása éveit leélhette. Erdélyben úrbérrendezés sohasem volt. Itt a faluközösség alkonya idején is a változatok sokszínű formái alakultak ki. Koronka szabadrendi vezetésű, önigazgató faluból vált possessor-i önkény súlya alatt senyvedő elegyes településsé. A 18. század elején még olyan önálló és független volt, hogy egy kolduskísérő, Keresztes István nevű legényt, aki itt „lemaradt” és székely lányt (Fogarasi Rebekát) vett feleségül, „bevették” a faluba. Idegen és jövevény létére szakítottak ki neki, statució ellenében, házhelyet a communitás közföldjéből. Igaz, akkor még szabad státusú ember volt a bíró, és a falugyűlés szavazta meg a határozatokat. A perlekedés idején Koronkában már jobbágy is viselhette a faluvezetői tisztséget és sem ő, sem a „nemes és vitélő szabad rend uraimék” nem tekintették fórumuknak a falu székét vagy „a falu teljes ülését”.

A possessor-i túlkapások megfélekezésében ugyanakkor a központi hatalom szerepe növekedett meg. Ezért járták meg Bécs útjait Koronka szabad székelyei is.

ERDÉLYI TERMÉSEREDMÉNYEK

Arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy miként alakult a rendiség korában a gabona terméshezama Erdélyben. Nem bizonyosságot sugárzó, exhaustív feleletre gondolunk, csak amolyan tájékoztatásféleségre afelől, hogy például eleink hány kalangyát takarítottak be egy köbölnyi¹ szántóról és mennyi szemet adott csépléskor egy kalangya búza, rozs, árpa vagy zab. Egységnyi vetésterületre jutó átlagos termelési értékeket keresünk tehát, olyan szignifikáns számadatokat, amelyeket az erdélyi agrárius viszonyokat tanulmányozni vágyók eligazítóként használhatnak.

Régóta gyűjtögetett feljegyzéseink számbavételére ösztökölt az a körülmény is, hogy az Erdélyt magukba foglaló országos szintézisek, valamint a csak ennek a tájegységnek a múltját felidéző írások nem mindig közölnek megbízható adatokat. Az ilyen torzítások nyomán rögzíthetnek a tudatokban olyan 17. századi mutatók, átlagszámok, amelyeket az erdélyi gazdák a 19. század derekán is szívesen vállalnának. A búza átlagos hozama például az egyik kiadvány szerint *nyolcszoros* nagyságrendű volna, az árpáé öt és nyolc között váltakozna, míg a zabé „csak” három és öt között mozogna.²

*

A hozamokról ránk hagyományozódott források szavahihetőségük szerint is minősíthetők. Legelső helyre a falu „pennás emberei” által írott falujegyzőkönyveket javasolnók. Mellettük szól az, hogy hitelüket a termelés üzemes menetét jól ismerő, választott előljáróság szentesíti. Márpedig sem a nótárius, sem az esküdtek nem érdekeltek az információ növelésében vagy csökkentésében.

Példaként Csíkjenőfalva jegyzőkönyvéből³ idéznők a faluszéke 1778. évi határozatából a következőket: „Mikor Péter Ferenc elment innét, ki a Bányára, maradott volt Péter Ferencnek vetése 3 földbe. Lesőd felé a nagyobb föld 3 véka féreje, más két kicsid föld a kettő másfél vékás.” Erről a három darab földről — jöllehet a karcfalvi Korda Györgynek adta át részibe — mostohalányai le-aratták a „fructust”. A kalangyák számát azonban sem Trézsi, sem Borica nem tudja. Ezért dönt helyettük így a falu fóruma: „hát mü vővők az közönséges termést... hogy az ötödfél véka vetésen termeni kellett kilenc kalangya gabonának, abból... kellett kijőni 13 véka gabonának.” A köztudatban élő átlagokkal azután így számoltak:

- a vetésterület 4 1/2 vékás
- azon termett 9 kalangya
- a 9 kalangya eresztett 13 vékát
- egy kalangya 1,45, vagyis 1:1 1/2 vékát adott
- a hozamnagyság tehát kb. 1:3-hoz

Ugyanakkor fogalmazza meg a faluszéke deliberátumát egy négy véka férejú (egy köblös) föld dolgában is. Ezt három nyáron át úgy munkálták meg, hogy árpát, lent és végül rozstot vetettek bele. Az árpavetés 12 kalangyát termett: abból lett 12 véka szem, ami 1:3-as arányt jelent.

Illyefalván⁴ 1773-ban egy köből búzaföld („középszerű időben”) terem 8 kalangyát, ami ereszt 1 1/2 vékát, így a mutató: 1:3. Rozsból egy köblön aratnak 6 kalangyát, 2–2 vékát adót, szintén 1:3-as eredményt érve el. A zab kalangyája a gyergyai Ditróban⁵ 1809-ben ugyanannyit ereszt, szintén „2 vékát szemül”. Itt azonban nincs feltüntetve a terület, miután a hűtösöknek csak a kártételt, a „határrontást” kell megbecsülniök.

Az udvarhelyszéki Nyikó menti parókiák iratait, libellusait, egyházi jegyzőkönyveit a régiek gazdálkodása felől Molnár István⁶ fogta vallatóra. Közleményéből megállapítható néhány terméseredmény. Így például Tarcsafalván 1789-ben minden vékányi búzavetés után betakarítottak két kalangya gabonát; közepes terméskor minden kalangya egy és fél véka szemet adott; egy véka vetés után a hozam három véka, így a hozamhányadost 1:3-nak kell vennünk. Kadácson a 12 véka zabvetés 33 kalangyát, annak kicséplése 40 vékát, vagyis 3:33-as arányú hozamot eredményezett.

A jegyzőkönyvek sajnos nem kínálnak folyamatos idősorokba rendezhető statisztikai anyagot. Ugyanakkor azonban talán a legobjektívebbnek tekinthető adatszolgáltatók. Emellett a kis formációk politelikus jellege, a faluközösség, az egyházközség sokcélúsága ezek iratanyagába is beleivódik. Így az hívebben tükrözi a kapcsoltságokat, a szerves összefonódottságokat. Jenőfalván csak a 19. század első felében három határrendtartást alkotott és szavazott meg a falu népe. A termés eredménye mögött jobban kirajzolódik tehát a termelőfolyamat. Kisebb, de nem lényegtelen értesítés is segítségünkre lehet. Jó például tudni, hogy Kadácson a kalangyát 26 kévéből rakják, de a lelkész javadalmazására már „kurta kalangyát” szánnak, ami 22 kévéből áll. A cséplés körülményei is okozhatnak eltolódást. Ott, ahol a cséplő bérébe beleszámít a szalma, lehet, hogy több szem marad a kalászban.

A földesúri birtok szerkezetének, működésének legfontosabb forrása a családi levéltárak anyaga, a számadások, leltárak, örökségi, osztzkodási iratok és így tovább. Az „uradalom” igazgatásában, megszervezettségében, szintén organikus társadalom-gazdasági alakulat lévén, ha rövidebb időtartamokra is, még az „alakulás” vizsgálatát és az átlag körüli szóródás nyomozását is lehetővé teszi.

Az uradalomtörténetek, a joggal Domanovszky-sorozatnak is mondott „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” című kiváló monográfiák, az egységes termelő-formációkat részletesen elemző kötetek a terméseredmény vizsgálatát is új alapra helyezték.⁷ Sajnos Erdélyre vonatkozóan csak egy ilyen írás jelent meg.⁸ Ez is a székelyföldi „nagybirtok”, a Mikó család szegényesebb forrásanyagára épült. A 18. század végén és a 19. század elején sebtiben íródott vetést, aratást, cséplést számon tartó feljegyzések hosszabb időtartam vizsgálatára nem kínáltak kedvező feltételeket. Mindenesetre az „Olt-fej”-beli bodoki, zaláni, oltszemi, málnási majorságbirtok-részeken „jó esztendőben” egy elvetett mag 4–5, sőt néha 6 magot is termett. Ez azonban igen jó eredménynek számított.

Az Erdélyben jelentős súlyú *fiskus-birtokon* folyó gazdálkodás szakszerűbb nyilvántartásai, korábbi és nagyobb területet felölelő iratanyag-átlagai például jóval alacsonyabb produktivitást tükröznek. Íme, néhány több falut, több rész-birtokot egybefogó uradalom búzatermésének mutatója:⁹

	1650	1653	1654	1655	1656
Fogaras	1,63	—	—	—	2,64
Örményes	1,125	—	—	3,06	—
Radnót	—	2,66	3,23	—	—
Szamosújvár	—	—	2,22	—	—
Gyalu	—	—	—	1,80	—

A terméseredmény tájegységenkénti, vármegyénkénti eddigi vizsgálata igen különböző. Fogarasvidék a kedvezményezettebbek közé tartozik.¹⁰ Mind a fiskusbirtok, mind a sajátos társadalmi státusú bojárgazdaságok összeírásai, valamint e „districtus” urbáriumai és conscriptiói vonzották a kutatókat. Az 1671–1688 közötti időszak fogarasi, sárkányi, kománai adatait is feldolgozó D. Prodan szerint itt a búza átlagos hozama 1:2,76. A század egészére vonatkoztatva szintén hasonló középértéket lát elfogadhatónak; úgy véli, hogy (a földes-
 úri gazdaságot is beleértve) az arány az 1:3 körül mozog.

A fogarasi anyagot Rétyi Péter egyévtizedes, értékes számadásai gazdagítják.¹¹ A fejedelmi számtartó önmaga számára vezet nyilvántartást, végez számításokat, jó gazdaként, hozzáértéssel. Kissé részletesebben őt idézzük:

	A vetett őszibúza köből-véka	A termett kalangya-kéve	Egy köbőlre eső kalangya	Egy vékára eső kalangya
1664	16–2	227–	13–8	3,4
1665	18–	168–11	9–3	2,3
1666	22–	249–	11–3	2,5
1667	20–4	156–	7–7	1,9
1668	16–2	167–	10–0	2,5
1669	25–	280–	11–2	2,8
1670	29–2	234–	7–9	2,0
1671	20–3	161–12	7–8	1,9
1672	21–2	195–	9–1	2,3
1673	32–1 1/ 2	295–	9–1	2,3
	222 1/ 2	2132–23	9–6	2,4

	A kicsévelt kalangya eresztett köblöt		Egy kalangya adott köblöt vékát	
1664	186	35/ 1	0,2	1,3
1665	146	62/ 3	0,4	1,7
1666	208	55	0,3	1,0
1667	122/ 7	41/ 2	0,3	1,4
1668	160/ 13	39/ 2	0,2	1,0
1669	167/ 13	98/ 2	0,3	1,2
1670	224	60	0,3	1,1
1671	97	30	0,3	1,2
1672	125	49/ 3	0,4	1,6
	1436/ 8	422/ 1	0,3	1,2

Rétyi Péter földbirtoka, helyesebben (hiszen ugarhagyó gazdálkodást folytat) az évente hasznosított vetésterülete tíz-tizenöt holdnyi. (Szántóföldjét gyarapítják a belső telke, fundusa után neki és fiának járó közföld-parcellák. Ezeket éppen az 1673-as esztendőben vizsgálták felül és jelölték ki. „Köveket viteték ki — írja — és felrakatám emlékeztetre.”)

A termelékenység mérőszámai évente változóak, de a betakarított kalangyaátlag (9,6) körül eléggé alacsony a szóródási mutató. Az egy kicsépelte kalangya átlagosan egy, egy és fél véka szemet eresztett. Ily módon az őszi búza produktivitása 1:2,88, majdnem háromszoros.

Azt szeretnők, hogy a gabonatermést koronkénti egyetlen, egész Erdélyre érvényes értékkel, számmal fejezzük ki. Ennek a növekedése azután jelezhetné új fejlődési fokozatok elérését, periódusok metszéspontjainak helyét a történetiségben. Ennek a középértéknek azonban nem volna szabad elmosnia a sajátos régiók, az agrárzónák határvonalait. Nem sikkadhat el az üzemformák, birtoktípusok jellegzetessége vagy a paraszti termelők jogi státusa nyomán kialakuló differenciáltság sem. Tehát a terméseredményeket rögzítő források körét tágítanunk kell, hiszen sok elemből összetevődő statisztikai tömeg, sokaság rész-egészeinek együttesére van szükségünk.

A földesúri nyilvántartások, urbáriumok és conscriptiók egy-egy alkalommal több falura adják meg a hozam kiszámításához szükséges adatokat. A Wesselényi-levéltár¹² 1774-beli anyaga alapján a következő értékekhez jutunk:

Falu	Megye, szék	Őszi búza	
Geges	Maros	1:1 1/ 2	
Bözöd	Udvarhely	1:1 1/ 2	
Kisszőlős	Küküllő	1:1 3/ 4	
Sóvárad	Maros	1:1 3/ 4	
Vadasd	Maros	1:2	
Havad	Maros	1:2	
Makfalva	Maros	1:2 1/ 2	
Havadtő	Maros	1:2 1/ 2	
Budatelke	Kolozs	1:3	
Rava	Udvarhely		— („még a földbe vetett magot sem kapták vissza”)

A Rhédey család 1789-béli iratanyaga¹³ szintén tartalmaz úrbéres, paraszti gazdaságokra vonatkozó bizonyságokat. Ezek alapján a következő hozamhányadosokat számíthattuk ki:

Falu	Megye, szék	Őszi búza
Csóka	Maros	1:1 1/2
Sóspatak	Maros	1:2
Uraj	Torda	1:2 1/2
Budatelke	Kolozs	1:2 1/4
Bálványosváralja	Szolnok-Doboka	1:2 1/4
Fintaháza	Maros	1:3
Csittszentiván	Maros	1:4
Maroskeresztúr	Maros	1:4 1/2

A Wesselényieket szolgáló jobbágyok megközelítő pontossággal az elvetett mag kétszeresét takarították be, míg kicsit későbbi források szerint Rhédey úrdolgásai átlagosan 2 3/4-szeresét. A minimum 1 1/2, a maximum 3, illetőleg 4 1/2 szem egy barázdába hulló mag után.

Az ilyenszerű mintavételek hozzásegítenek tanulságos résztípus-átlagok meghatározásához. Nem vetekedhetnek azonban az államapparátus igazgatói szervezete által készített „conscriptiókkal”. A kuszált, bonyodalmas adóügy, a rendezetlen úrbéri viszonyok szükségelték ezeket. Megállapíthattuk, hogy főleg a 18. századra vonatkozólag az országos (ez esetben erdélyi) felmérések felbecsülhetetlen értékűek: már csak azért is, mert megmentenek a próba, a mintavételek esetlegességeitől, a reprezentatív módszer alkalmazása rendjén lehetséges hibák elkövetésétől.

A központosítást célul kitűző állam a teljes körű, a terület egészét átfogó információk begyűjtését szorgalmazta. A század második évtizedétől mind több összeírás készült. Ezek egyikéből, az 1720/21. évbeliből idéznénk néhány adatot Kászonszékre:¹⁴

Őszi búza:

Vetésterület 1674 köböl és 3 1/2 véka

Termés 13 560 kalangya

Egyvékás földön lett 2,02 kalangya

Ha a kalangya 1 vékát ereszt, a hozam: 2,02

Ha a kalangya 1 1/2 vékát ereszt, a hozam: 3,03

Ha a kalangya 2 vékát ereszt, a hozam: 4,04

Az 1750. évi országos összeírás kutatási lehetőségeit fölillantva Trócsányi Zsolt¹⁵ a fel-csíki medence 21 helységének átlagait számította ki és a következő hozamhányadosokhoz jutott:

Búza	2,08
Rozs	2,243
Árpa	2,245
Zab	2,841

Szolnok-Doboka vármegyében 1750-ben¹⁶ az őszi búza egy köblös vetésterülete öt kalangyát termett, egy-egy kalangya pedig másfél vékát eresztett. A

termés tehát megközelíti a *kétszeres* hozamot. A zab köble öt kalangyát ad, és egy kalangya két véka szemet. Így itten a mutatónk: 1:4 lesz.

Szólanunk kell az 1819–20. évbeli Cziráky-féle összeírásról is. Még akkor is, ha az úrbérrendezés érdekében készült, s a birtokos nemesség adatait nem tartalmazza, a conscriptio a mezőgazdaság történetének értékes forrása.

Az északi Partiumhoz sorolható falvak terméseredményeit Trócsányi Zsolt dolgozta fel.¹⁷ Az ő munkája nyomán mutatjuk be a közösségek szerinti legkisebb és legnagyobb átlagokat, a minimumokat és maximumokat, hogy a „range” segítségével a szóródást, a sokszínűséget is dokumentálhassuk. (Az egyes középértékek főleg őszi búzára vonatkoznak.)

Kraszna megye	
kémeri járás	2,5–6
krasznai járás	2–6
perecseni járás	3,5–5
szilágysomlyai járás	3–4,5

Közép-Szolnok megye	
szilágycsehi járás	1,5–6
zilahi járás	1,5–5,5
péri járás	2–6
tasnádi járás	2–5

Kővárvidék	
berkesi járás	2,6–7
bunyi járás	2–5
nagysomkúti járás	2–6
vádi járás	2–4

Ennek a tájegységnek egészére az 1,5–7-es szélső értékpáros jellemző.

Végezetül a Felső-Fehér vármegyei *próbacseplés eredményeiről* szólnánk egy pár szót. 1790 júliusában a főigazgató tanács tudósítást kért a megyéktől az azévi várható gabonatermésről. Felső-Fehér főbírája, Mike Imre csak november 12-én adta be a szolgabírák jelentéseit, miután „némely helyen későbbben került sor a bétakarodásra”, és az is időt igényelt, míg „az eresztethetőségről próba vétetett”.¹⁸

A megyéről még el kell mondanunk, hogy más közigazgatási egységek területébe beékelődő szétszórt falvakból állott. Ezt a nehezen kormányozható területi egységet II. József 1784-ben meg is szüntette, a rendeletileg teremtett új vármegyék falvait ezek járásaiba osztva be.

A jelentéstétel idején az éppen újjászületett hagyományos közigazgatási alakulat végezte el a munkát, hiszen a jozefinista reformkonstrukció II. József halála után összeomlott, maga alá temetve az új közigazgatási szervezetet is.

A járásokbeli szolgabírák kimutatásaikba, feljegyzéseikbe falvanként feltüntették a termett gabonaféléket kalangya, kéveszám szerint. Tudósításukból ugyanakkor megtudjuk azt is, hogy egy kalangya búza, rozs, árpa vagy zab

hány véka szemet adott. A hozamindex kiszámításához azonban szükségünk volna a vetésterület, a vetőmagszükséglet számadataira is. Maradt is reánk a főkormányshékhöz küldött ilyen adatokat tartalmazó tabella, csak korábbi időszakból: 1761–62-ből.¹⁹ A több mint negyedszázados időbeli eltérés kétségkívül sok. Hogyha rendelkeznénk a szántóhatár bővülésének ritmusát nyomon követő trendszámításokkal, megkísérrelhetnők a korrekciót. Így azonban csak korlátozott megbízhatóságú, kisegítő anyagként használjuk fel őket.

Nagy nyereségünknek véljük azonban azt, hogy az 1790. évi termésbecslés egy járásra, a voldorfi processus hét falujára vonatkozólag az adózó háztartásokig, a családokig lemenő teljességgel közli a termést (kalangyában és vékában). Ismertetésünket ezzel kezdendők.

A szolgabírák 1790. évbeli jelentései szerint megállapítható, hogy a voldorfi járás adózó népének a várható gabonabéli termése a következő.

A búzatermés adatai (kalangyában és vékában):

Voldorf	902	229 1/2
Longodár	346	692
Királyhalma	443	886
Galac	114	228
Rukor	344	688
Oláhújfalú	290	580
Gainár	75	150
Összesen	2514	3453 1/2

A többi gabonaféle összesített terméseredménye:

Rozs		Zab		Köles		Haricska		Törökbúza	
kalangya	véka	kalangya	véka	kalangya	véka	kalangya	véka	kalangya	véka
1915	1339	878 1/2	1506 1/2	35	89	131	262	761	—

A tiszta búza a vetésmezőnek tehát mintegy felét foglalta el és főterméknek számított. Ennek a 3453 véka kenyérgabonának a birtokosa 422 paraszti státusban lévő adófizető családfő volt. Egy gazdaságra viszont nagyon kis mennyiség, csak nyolc vékányi jutott belőle. Ez egy négy köblös (kétszer, háromszor szántott) egy holdnyi földparcella vetőmagját tette ki. Éppen ez a rendkívül kis értékű átlagszám késztetett arra, hogy részletesen csoportosítva a termelők differenciáltságát is szemrevételezzük.

Táblázatunk tehát a voldorfi járás adózó népének búzatermelői kategóriákba sorolt csoportjait mutatja be.

Termel vékát	Voldorf	Longo- dár	Király- halmá	Galac	Rukor	Oláh- újfalú	Gainár	Összesen	%
0	11	36	23	38	2	39	14	163	38,63
1-4	42	1	—	2	—	5	—	50	11,85
5-8	12	4	14	7	4	16	1	58	13,74
9-12	2	14	20	6	3	14	1	60	14,22
13-16	1	8	11	5	7	1	1	34	8,06
17-20	—	3	9	—	8	1	3	24	5,69
21-24	—	2	4	—	4	2	—	12	2,84
25-28	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29-32	—	2	2	—	—	—	2	6	1,42
33-80	—	4	1	—	6	4	—	15	3,55
Összesen	68	74	84	58	34	82	22	422	100,00

A búzát maguknak nem vető, nem arató, nem cséplő adózó családok száma igen-igen nagy. Több mint egyharmada a járás népének, s hogyha ehhez az 1-4 vékát termesztőket is hozzáadnók, kiderülne, hogy fele a lakosságnak nem hord be a csűrbe annyi kévét, hogy egyetlen köbőlnél többet kiverhetne belőle. A 163 gazdaságot felölelő 0-ás csoportminimummal szembeállítható maximumot Onne Vode langodári jobbágy képviseli. Ő 1790-ben 80 véka tiszta búzát termel, rozsból még 15, zabból 20 vékát csépel és cséptet, betakarít 4 szekér törökbúzát és 20 mázsa szénát is. Ez az a termésmennyiség, amivel Onne Vode hét falu határában vezérszerephez jut. Bőségesen rendelkezünk azonban olyan adatokkal, amelyek szerint más tájegységekben őt legfeljebb a középrétegbe lehetne besorolni. Gainár, Galac, Longodár, de még Voldorf határa sem igazán búzatermő régió.

Folytassuk vizsgálódásainkat az egyes járásokban. Elsőként Bolyát említjük. A szolgabíró, Bolyai Gáspár (Bolyai Farkas édesapja) „kimutatása” szerint itt 1790-ben a gabonatermés kalangyában a következő volt:

Tiszta búza	4577
Elegyes	14 264
Rozs	74
Zab	2457
Összesen	21 372

Az 1761-62. évi vetésterület-számbavétel adatai szerint a bolyai processzus-hoz tartozó hét faluban 2178 köbőlnyi volt a gabonatermesztésre szánt föld. Eszerint az „egy köből férejú”, félholdas parcella 9,81 kalangyát termett. (A Felső-Fehér megyei kilenc kerület közül a peselnékieknek, valamint a hídvégi-eknek a kalangya-átlagszáma hiányzik.)

A termés és a vetésmező egybevetését 52 faluban azonban elvégeztük és hozzájutottunk 7 kerületben: az egy köbőlnyi szántón termő kalangyák számához, a terület és termés, a vetés és aratás feltételezett átlagaihoz.²⁰

Büirkös	10,44
Bolya	9,81
Moha	8,97
Hidegvíz	4,49
Voldorf	3,45
Pálos	3,24
Hévíz	3,15

Igaz, a 6–7-es megyei kalangyaszám igen alacsony. Számolnunk kell azonban azzal, hogy ebben az esztendőben a szárazságtól szenvedett, a csapadékhiány, jégverés miatt károsodott sok erdélyi mezőgazda. A Magyar Kurir augusztus 20-i számában azt írja, hogy Erdélyben „hosszantartó szárazság volt”. Kolozsvári tudósítás szól arról, hogy törökbúza és búza is alig termett, a zab ritka helyen látott sarlót, ritka és drága a búza; szeptember végén „hat márfás máris egy véka tiszta búzának az ára”. Désre úgy járnak máshonnan gabonáért, „mint régen a Jákob fiai Egyiptomba”.²¹ Azt is számításba kell vennünk, hogy sok helyütt a hozambecslés a tized kiadása után készült.

A kalangyaszám mellett a másik jelentős hozamformáló tényező a gabona eresztősége, az egy kalangyából nyerhető szemtermés.

Páloson például a „jó” búza 2 szemet, a „közép” 1 1/2-et, a „szegény” 1-et ad. Az ugyanebbe a járásba tartozó Petken, Szederjesen és Feleken 1 1/2-et, Zoltányban, Sárpatakon, Volkányban 1-et. Magasabb hozadékú, 2 vékát ígérő a rozs.

Voldorf kerületben az eresztőségnek ilyen változatai voltak:

	Voldorf	Longodár	Király-halma	Galac	Rukor	Oláhújfalú	Gainár
Búza	2	2	2	2	2	2	2
Rosz	1/2	2–2 1/2	2 1/2	2 1/2	2 1/2	2 1/2	2 1/2
Köles	1	3	3	3	3	3	3
Zab	1/2	2	2	2	2	2	2
Haricska	—	—	2	2	2	—	—

A szemhozam eléggé alacsony. Jellemző, hogy a három vékás szintet sehol sem lépi át.²²

A produktivitás mutatói Felső-Fehér megyében a következők (A kiindulás az előzőekben megírt kalangyatermés. Most az így nyert gabonabéli átlagokat szorozzuk meg az eresztésindexekkel.)

		Bürkös	Bolya	Moha	Hidegvíz	Voldorf	Pálos	Hévíz
egy köblös föld- hozama vékában	ha a kalangya 1 vékát ereszt	10,44	9,81	8,97	4,49	3,45	3,24	3,15
	ha 1 1/2 vékát ereszt	15,66	14	72	13,46	6,73	5,18	4,86
	ha 2 vékát ereszt	20,88	19,62	17,94	8,98	6,90	6,48	6,30
egy elvetett mag hozama	ha a kalangya 1 vékát ereszt	2,61	2,45	2,24	1,12	0,86	0,81	0,79
	ha 1 1/2 vékát ereszt	3,92	3,68	3,36	1,68	1,29	1,22	1,19
	ha 2 vékát ereszt	5,22	4,90	4,48	2,24	1,72	1,62	1,58

Ahhoz, hogy tisztán láthassunk, az ilyen és ehhez hasonló források adatainak sokaságát kell mennyiségi és idősorokba felsorakoztatnunk. Nem feledve, hogy ott, ahol az agrártörténeti szakirodalom valóban betölti feladatát, a mezőgazdaságtörténet kutatói nem néhány maroknyi faluhatár egy-egy esztendei adataival, hanem azok ezreivel, tízezreivel szolgálják a néptörténeti múlt feltárását.

IV

EMBEREK, INTÉZMÉNYEK, TÖRTÉNÉSEK

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR KÖZHASZNÚ ÉLETE

Bölöni Farkas Sándor a felvilágosodás fényekkel átszótt századának végén, 1795-ben született. Keveset élt. 1842-ben barátai már ki is nyomtathatták szomorújelentését, amely így hangzott:

„Erdélyi főkormányshéki fogalmazó és a Magyar Tudós Társaság tagja bölöni FARKAS SÁNDOR jelen [február] hó 2-án estvéli 8 órakor egy jobb életre átszenderüle; közhasznú élete 47, szolgálata 27 rövid évekre terjede annak, kit a két Magyar hon testvérileg ölele; e honban több üdvös eredményű társulatok alapításával örök becsben marad emléke; — Nemes Háromszéken lakó egyetlen leánytestvére s rokonai még nem sejtik vesztességüket. Húlt porai jelen hó 4-én délután 4 órakor fognak nagypiacsori szállásáról a köz temetkező helyre kísértetni.”¹

A közhasznú egyesülések, társulások, intézmények a reformkorban valóban gyakran váltak az avított társadalmi szerkezet és az önkényuralom elleni harc fegyvereivé. Azt, hogy miért és miként, útleírásában, naplójában elmondja ő is. Vallomása erről, valamint arról, amit szeret, és arról, amit utál, gyűlöl kora világrendjében, eszméiben, magatartásformáiban, oly őszintén szóló és annyira szépen igaz, hogy csak nagyon kevés, reformkorunkat tárgyaló historiában nem idézték még. Érthető, indokolt mindez, hiszen az övénel expresszívabb önarcképet közhasznú társulásokat építő emberről senki sem festett, könyve, az *Utazás Észak-Amerikában* pedig Bölöni Farkas erdélyi honfitársai elé állítja a testet öltött célt, a szabad társulások világát, a megvalósult ideáltípust, a hétköznapi gyakorlatában működés közben megfigyelt modellt, a vonzó mintaképet.

1. SZÚK PÁLYÁN

Igazából nem is olyan könnyű írni róla. Sok biográfusa elemezte már életét és korát. Egyikük, Mikó Imre szerint: „Többet írtak róla, mint amennyit ő írt.”²

Talán mégis érdemes néhány adalékkal ismeretesebbé tenni életvitelét, a mindennapok gondjait. Ehhez azonban szükséges előljáróban egy keveset elidőzni a rendiségnek, a kötöttségek világának az értelmiségi, értékteremtő tevékenységet tilalmazó szerkezeti elemeinél: azoknál az útelzáró sorompóknál, amelyeket a Habsburg-monarchia állított a feltörni, hajlamaik, vágyaik úzóttjeként dolgozni akaró székely fiatalok útjába.

Bécs mindenekelőtt a határőrezredek területén élő, katonai szolgálatra rendelt családok (gyalog, lőfő és armalista székelyek) fiainak felsőbb tanintézetekbe áramlását akadályozta. 1815-ben írja Farkas Sándor: „... csak azért, hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébre születettnek néznem magam!” Majd Kazinczy Ferencnek háborog: „Engem a sors katonafiúvá szült.

... Miért éppen engem milliók közül? Mélyen érzem, mit teszen nem szabadnak lennem..." Minden lehetőség, főleg az íróvá, irodalmárrá válás el van zárva előle, mondja, „mert unitárius, mert székely conscriptus s pénztelen vagyok”.³

Ismeretes, hogy Gábor Áron kénytelen 1831-ben a csíksomlyói iskolának búcsút mondani, miután „numerus alá vétetett”, s a második székely gyalogezredhez beosztott. A berecki „városi” tanács jegyzőkönyvében olvasható is ez a pár szó: „a mű gyermekeinket az hadi szolgálat 18 esztendő korokon túl tanulni nemigen engedi”.⁴ Kőrösi Csoma Sándort a nagyenyedi Kollégiumban emiatt is gondok gyötrik.⁵

A mentességet Farkas Sándornak sikerül végre megszereznie. Nem azért, mert az 1764-ben, a madéfalvi veszedelem után lovas szolgálatra kötelezett Farkas család igazolja „nemességét”. Miklósvárszék ugyan bizonyítja, hogy a családnak Bölönben nemesi udvarházán kívül négy telkes, adózó zsellére volt emberemlékezet óta és van még 1829-ben is. Ez adómentességhez esetleg elegendő, de nem hoz szabadulást a General Commando uralma alól. A székelyföldi tanulmányútján Bölönbe érkező Kóváry László csak Farkas Sándorról ír. Egyebek között ezt: „A ház, ahol őt ringatták, nem oly fényes, mint hírve; s családja székely szűk kiváltságokkal él.”⁶ Családi nemesi birtokról, címereslevélről, földesuraságról semmit sem tud. Feltételezhető, hogy (talán csak formálisan) Sándor lemond a bölöni birtokocskáról, a „székely örökségről” testvére javára, hogy más pályán élhessen, munkálkodhasson. Az bizonyos, hogy a harmincas években „árenda” címén van egy kis jövedelmi forrása. Amikor viszont nagy útjára készül, szűkszavú említés történik arról, hogy annak egyik mozzanataként pénzzé teszi otthoni, bölöni örökségét.

Fontolóra kell vennünk azt is: önmagáról sokszor megírja, hogy „pénztelen”, hogy „szegény”, hogy „szegény legény”. Mások pedig szintén hangsúlyozzák, miszerint „szűkösen élő”, s még azt is fájlalják, hogy „nyomorog”. 1816-ban tehetséges „szegény” ifjúként ajánlották Wesselényi Miklós figyelmébe, Döbrentei Gábor pedig 1820-ban 30 forintot kínált neki szálláspénz-pótlékként, kérve, hogy ne fogadja el gróf Gyulainétól az ingyen szállást.⁷

Jegyzeteiben, az eszmék rögzítései, íráshoz készült vázlatok, fordítástörédek között található néhány olyan sor is, amely egy hasonlatos vagyoni helyzetű ifjú költő lelkiállapotát, életérzését rajzolja meg: „... e szomorú hajlékban — írja —, hol nem egy ifjú ember poetai rendetlenség[e], hanem az ínséggel küzdő szegénység azon elrendelése látszott, mely szégyelli magát és elbúvik; hol a büszke szegénységnek azon elvonultsága s magára szorultsága látszott, mely titokban kifódozott avult köntösét végig begombolja, rejteni a hiányokat; hol nem csak egynapi szükség látszott, melyet vígan szoktunk elhordani, hanem a komoly ínségnek azon neme, mely csak magába zárkózik, s hallgat; azon ínség, mely a gondolatot lebágyasztja és elhervasztja, mely ki nem elégített kívánságok- s szükségekben érezteti magát minden percben.”⁸

Még ha nem is önarckép-vázlat töredékei ezek a szavak, akkor is az ínségben élő ifjú költő „büszke szegénysége” valaminő megtapasztalt lelkiállapotot, átélt érzéseket sejtet. A születési előjogokra épülő feudális rendi struktúrának amúgy is sok hátrányos helyzetet kitermelő funkcionálása folyamán a kisebbségben lévő unitárius sokszor volt hátraszorított, megrövidített, a pénzével,

aranyával és vérével adózó, a birodalmi hadi erőt növelni rendelt székely, a gyontalan ember sorsa pedig ekkor már mind súlyosabb gondokat értelt.

Mindennek az oka, legfőbb okozója, az észak-amerikai utazás rendjén meg tapasztaltak alapján is: a szabadság hiánya. Bölöni Farkas Sándor ezért is hisz abban, hogy „az embert a szabadságra és művelődésre csak a szabadság érlelheti meg”.

Az Erdély történetéről szóló, be nem fejezett, töredékes kéziratában megírja, hogy a székelyek 1562-es „feltámadása” jogos volt, hiszen „elnyomott szabadságaik védelmére” keltek fel.⁹

Apróbb jegyzeteiben találtunk rá ezekre a sorokra: „nekünk is, plebejusoknak megvoltak a mi elődeink. Atyáink szabad emberek voltak, s hol van a mi örökségünk? Nem adtuk el, nem ajándékoztuk el, hanem majd ravaszsággal, majd erőszakkal tőlünk kicsikartatott, álmunkban lopatott el tőlünk, vagy jajgatásunk s fájdalmaink felkiáltásai közt facsartatott ki kezünkéből.”¹⁰

Bölöni Farkas tehát vádol. Az öröklött szabadság, az ősi szabademberi státus elorzását kéri számon. Nem elégszik azonban meg a már szokásossá váló panasztétellel, a „jajgatással”, hanem cselekszik. Ez az ő válasza. A cselekvő szembeszegülésnek, az erők egyesítésének egyik formája pedig a társulás, társaság, egyesület, tehát a közhasznú intézetek szervezése.

A szabad székely értelmiségi csoportról kellett ezt a pár sajátosságot előre bocsátanunk és Farkas Sándort ennek a rétegnek a tagjaként bemutatnunk.

2. A KÖLTSÉGNAPLÓ. A BEVÉTELEK

A következőkben a Bölöni Farkas Sándor kézírathagyatékában szerencsés módon megmaradt (háztartási) költségnaplóját elemeznők.¹¹ Ez esetben is egy tágabb, szélesebb körű társadalmi csoportról, a Habsburg Birodalom alsó szintű hivatalnoki státusában élő tisztségviselőiről faggatnók Bölöni Farkast, számolva természetesen azzal, hogy a kérdezett nem „tipikus egyed”, nem egy homogén „statisztikai tömeg” képviselője. Sajátossá, „kiugró értéké” teszi egyéni életvitele, igényszintje és mindennekelőtt értékrendje. A pénzbevételeket és kiadásokat rögzítő feljegyzések a hétköznapi anyagi gondjaival bajoskodó, a gazdálkodó Bölöni Farkast teszik megismerhetőbbé. Célunk az, hogy a mindennapok objektív tényei, kis történései sokaságát híva segítségül, a közhasznú életideált megtestesítő reformert tetteivel jellemezhessük.

Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy imádottját, Polcz Jozefát elvesztése után is nagyon szereti, és sohasem nősül meg, nem alapít családot. A „családi budget”, a „háztartási költségvetés” tehát egyetlen személy életvitelének tükrözője, egy férfiemberre redukálódik.

A szűk pályára szorított hivatalnok, aki jogvégzett, költő, nyelveket tudó (Schiller *Don Carlos*-át, Goethe *Werther*-jét és Madame de Staël *Corinne* című művét fordította magyarra) csigalassúsággal halad előre a beamteri hierarchia lépcsőfokain.¹²

1833-ban guberniumi fogalmazóként minden hónap első napján 33 forint (ezután frt) 20 krajcár (ezután kr) fizetést vehet kézhez. A „salariuma” tehát évi 400 frt. (1825-ben ötödik fizetési osztályba sorolt írnokként 250 frt-ot, 1830-ban a negyedikbe lépve 300 frt-ot utaltak ki számára.) Feljegyzései szerint a 400 frt-ról 1839-től kezdődően 600-ra emelkedett a javadalmazása.

Kőváry László tudósítása nyomán¹³ kiszámíthatjuk, hogy egy guberniumi alkalmazott átlagfizetése 615 frt 41 kr volt. Ez azt is jelenti, hogy 1817 és 1839 között még az igen rosszul fizetett főkormányshéki hivatalnokok átlagbérénel is kisebb volt a Farkas Sándor járandósága. (A kincstárnál a fogalmazók 800 frt-ot is kaptak.)

A nagyszebeni kincstári segédhivatali alkalmazottak bérvizonyairól rendkívül értékes tanúbizonyság hagyományozódott reánk. A tisztségviselők elégedetlenek, nagyon nehezen élnek, és fizetésemelést kérnek. Ez 1834-ben történik. A petícióhoz csatolják egy öttagú család hipotetikus háztartási szükségleteinek modelljét. Eszerint a létminimum 569 frt 31 kr, mondhatnók: 600 frt.

Bölöni Farkas Sándor évi pénzjövedelmének van egy másik állandó komponense is: az árenda. Ez sem rendhagyó jelenség, hiszen a beamterré szegődött birtokos nemes fiak mögött gyakran állott otthoni mezőgazdasági háttér, amely jövedelempótló, biztosító szerepkörben szinte nélkülözhetetlen volt. Hazulról évente kétszer érkezett 40–40 frt — feltehetőleg a megmaradott bölöni Farkas-juss vagy ház bérleti díjaként.¹⁴

Az 1834–35-ös időszak jövedelmének végösszegét jelentős mértékben megnöveszti a kiadótól, Tilsch Jánostól a kéziratért, az *Utazásért* kapott szerzői díj. Ennek summája nagyobb is lehetne, de ő maga szabja feltételként Tilschnek az olcsó könyvárat, a harmadik kiadást pedig nem is vállalja.

Jellemző módon alig gyümölcsözteti mellékkereseti forrásként jogi szaktudását, közügyekben, igazgatási, törvénykezési kérdésekben való jártasságát. A mégiscsak kézhez vett, feljegyzett összegek: bizottságban való részvételek, jogügyletek, szakvéleményezések, fogalmazványok ellenértékei, díjak.

Összegezve a következő kimutatást, táblázatot készíthetjük a „nemes fogalmazó úr” 1833–1841 közötti évi bevételeiről, konvenciók pénzben: ezüstforintban és krajcárban számítva (Conventions Münze. 100 CM = 250 Wiener Währung, 1 CM = 60 krajcár):

	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Salarium	400	400	400	400	400	416,20	600	600	600
Árenda	80	80	80	80	160	—	80	60	80
Honorárium	—	260	300	—	—	—	—	—	—
Mellék munka	—	—	—	—	40	125,20	—	104	800,50
Egyéb	20	18	—	—	—	—	12	—	8
Összesen	500	758	780	480	600	541,40	692	764	1488,50

Ez a bevételi kimutatás már biztonságot nyújtó lételapra utal. A „büszke szegénységet” az ő társadalmi körében nem sokkal haladja meg, de megóvja őt az „ínségtől”. 1835–36. évi naplójegyzeteiben beszél arról, hogy az önkény nem foszthatja meg lelke erejétől s szegénysége büszkeségétől, majd így folytatja:

„izzadva kerestem eddig is kenyeremet, ismerem a sanyarúság s szükség szigorú sorsát is”. A múlt időt használja tehát, és már-már hősi régmúltként szól erről az állapotról másutt is: „Szenvedtem ínséget, nyomorúságot...” S elmondja, hogy 1817 táján „középszerű vagyon birtokában” volt, de azt is hivatalának áldozta fel.¹⁵

3. A KIADÁSOK ÉS A BEVÉTELEK MÉRLEGE ÉS A PÉNZÉRTÉK

A szokásos és módszertanilag is helyes eljárás kívánalmai szerint most már összegeznünk kellene a hónapok, évek rendjén feljegyzett kiadási tételeket. Ezeket a bevételi oldal (már ismertetett) összesítéseivel egybevetve máris előtűnik állana Bölöni Farkas Sándor létfenntartási gondjainak, anyagi életviszonyainak mérlege. Ez megvallaná, hogy hősünk élete utolsó évtizedében (1833 és 1842 között) továbbra is szűkös, ínséges napokat élt-e meg, vagy biztonságosabb anyagi szinten halmozódó megtakarításokkal is gazdagodottan, viszonylagos jólétet élvezett.

Ennek felderítéséről nem mondunk le, előljáróban azonban rá kell mutatnunk arra a reformkorszakunk kutatói körében eléggé gyakori problémára, ami — gondoljuk — nem lebecsülendő. A pénzről van szó. A fizetőeszközzel, ami Farkas Sándor bevételi és kiadási rovataiban más és más értékű. Ő természetesen csak forintot, krajcárt ír, pénznemet, árfolyamot általában nem. Jelzi azonban itt-ott, főleg számadáskészítése kezdetekor azt, hogy ezüst-, konvenció-s pénz-e a bevétele, vagy azt, hogy váltócédula-e a kiadása. (Ne feledjük: az ő háztartási „budget”-je, költségvetése nem tudományos céllal íródott, nem a jövődöntőnek készült. Ezért nem volt döntő súlya számára annak, hogy az áruért adott csereeszköz, fizetőeszköz arany- vagy ezüstérme, rénes vagy magyar forintnak tekinthető-e, bankjegy, váltócédula, konvenció-s pénz-e és így tovább. Ő önmagát ellenőrizte, magát számoltatta — tudta, mit ír be könyvecskéjébe.)

Bizonyos mértékig eligazíthatnak a „komparációk”, az analógiák: az, hogy mások másutt ugyanabban az időszakban hasonlatos vagy éppen azonos jószágot, árut, szolgáltatást vagy egyéb költést miként, milyen értékű pénznemmel díjaznak. Támpontot kínál emellett a pénztörténet.¹⁶ A szerzők egyöntetűen jelentősnek tartják azt, hogy a különböző forgalmi pénzek mértékéül a 19. század első felében Erdélyben is az úgynevezett 20 forintos pénzláb szolgált. A „konvencionális”, a „konvenció-s” fizetőeszköz tehát a hivatalos pénzlábhöz igazodott, oly módon, hogy minden márka (16 lat) finom kölni ezüstműből vert 20 forint volt a megegyezés szerinti mérték. Ereky Alfonzot idézzük: „.... hazánkban forgalmi pénzek voltak a 20 forintos pénzláb szerint vert ezüstpénzek, továbbá az osztrák nemzeti banknak bankjegyei, amelyek pengőpénzre és kívánatra ezüstre voltak beválthatók, s végre papír váltócédulák, melyek mint váltópénzek használtattak, s annyira el voltak terjedve, hogy egész 1850-ig minden érték kifejezés, mindennek az ára ily váltóforintokra vonatkozott, hacsak különösen pengőpénzek nem jeleztek.”¹⁷

Bölöni Farkas Sándor fő jövedelemforrása fizetése volt. Ez konvencióspénzben (Conventions Münze = CM), a 20 forintos pénzláb szerint vert ezüstpénzben volt megadva. Ő így is jegyezte fel és ugyanolyan pénzfajtában, érték-mérőben tette hozzá a még bevételezett összegecskéket.

Kiadásait szintén nem számítva át: váltópénzben írta be naplójába, hiszen a megvett árucikk árát, a fizetendő díjat, bért, szolgáltatást ebben a pénznemben kérték tőle.

Ebben a feltételezésünkben erősít meg bennünket az is, hogy az „erogatio” rovatban 1838 szeptemberétől kezdődőleg megjelenik s több ízben megismétlődik egy ilyen költség-tétel: „Taxába 15 fr.c.p. 37–30”; ez azt jelenti, hogy Farkas kiadott 15 konvencióspénz értékű összeget, esetleg ezüstpénzt, ami az összeadandó költség-tételek számoszlopába 37 frt és 30 kr váltópénz értékben jegyeztetett be. 1839 márciusában a taxa több: 20 frt volt. Ez esetben ugyanúgy, ismét az összeg két és félszerese, a váltópénzre átszámított 50 frt-os összeg került be a napló megfelelő rovatába.

Ez a taxafeljegyzés már az átszámítási kulcsot is kezünkbe adja. Ily módon a mérlegkészítést is megkísérelhetjük. A kiadást redukálhatjuk a 250 váltópénzt 100 konvencióspénzzé alakítva át, vagy ami könnyebb: a néhány bevételi végösszeget (100 CM = 250 Wiener Währung) alakítjuk át váltópénzzé, bécsi értékű cédula árfolyamú fizetési eszközzé.

Az árfolyamváltozásokat természetesen szükséges s érdemes volna aprólkosabban, tüzetesebben nyomon követni. Hasznos volna tehát tíz év pénzügyi statisztikáját, átszámítási változásainak grafikonját elkészíteni. Egyelőre azonban megelégszünk ezzel a valóságrekonstruáló móddal, hiszen így is megállapíthatóvá válik a számunkra leglényegesebb jelenség: a bevétel és a kiadás viszonya, valamint elemezhetővé a költségcsoportok egymás közti aránya, a megoszlás, a nagyságrend.

Az „erogatiók”, a kiadások, költségek évenkénti és hónaponkénti idősorokba foglalva, váltópénzben számítva így alakultak:

Hónap	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Január	39,40	83	201,25	66,10	112,50	63	118	108,45	256,10
Február	79,42	112	263,30	89	66,40	83	120,10	85,20	604,40
Március	271,34	104,30	235,25	115,20	69,10	103,10	193,20	68,10	512,59
Április	144,35	77,50	129,10	43,30	100	172,35	75,09	98,35	295,50
Május	125,30	150,30	95	60,38	124,18	152,30	149	197	419,38
Június	81	364,42	106,05	137,50	280	47,45	128,30	319,45	252
Július	88	214,54	378,54	74	64,40	188,04	110,50	73,48	186,50
Augusztus	86,50	278,20	150,50	97,03	148,36	—	164,30	—	154,45
Szeptember	155	78,50	116,35	575,40	55	156,30	136,50	—	207,03
Október	117,50	153,20	134,04	109,30	76	137,20	113,40	680	234
November	113	112,30	72,01	77,50	161,40	129,10	56,20	—	176,39
December	83	363,10	74,40	77	40,06	199,35	362,30	—	—
Összesen	1381,41	2093,36	1957,39	1517,31	1299	1434,19	1728,49	1631,23	3300,34

Bármennyire rendszeres, kiszámított és következetes életvitelű is Bölöni Farkas, eléggé gyakoriak a havonkénti eltérések. A száz forintot alig meghaladó 1837. évi átlag a halála előtti 1841-es esztendőben 275 forintra nő. Az egyes hónapokat (tehát nem az évi átlagokat) külön-külön szemügyre véve a minimum még kisebb, még alacsonyabb értéként bukkan fel: 1836 áprilisában 43 frt és néhány kr. A maximumot egy évvel a halála előtt, 1841 februárjában fizeti ki: 600 frt-nál többet.

A költségek képzeletben is megrajzolható grafikonja is eléggé zaklatott volna: az első esztendő után a magasba szökkenne, hiszen a könyve honoráriumaként bevételezett összeggel együtt nő kiadási lehetőségeinek a köre is. Az utolsó év igen számottevő felfele ívelése pedig a mellékmunkák hozamának növekedésével függ össze.

Mint ahogyan az szükségszerű is, Bölöni Farkas kiadásainak növekvő-fogyó ritmusát a bevételek határozzák meg. Érdekes azonban, hogy míg 1833–1836 között a kiadás egy-egy évben több a feltüntetett bevételnél, 1837–1841 között pedig kevesebb a kifizetni való, maradvánnyal is számolni kell.

Az azonos pénznemben (tehát „váltóban”) számított bevétel és az eleve váltócédulában rögzített kiadás mérlege valójában a következőképpen alakult:

	Bevétel		Kiadás	
	frt	kr	frt	kr
1833	1250	—	1381	41
1834	1895	—	2093	36
1835	1950	—	1957	39
1836	1200	—	1517	31
1837	1500	—	1299	—
1838	1353	50	1434	19
1839	1730	—	1728	49
1840	1910	—	1631	23
1841	3721	25	3300	34
Összesen	16 510	15	16 344	32

Bölöni Farkas a Gubernium hivatalnoka, költései azonban mégsem csupán a „concupista”, a „valóságos fogalmazó” társadalmi típusát segítenek megeleveníteni. Az ő „költekezései” inkább a reformerré vált szabad székely értelmiségi helyzetének az ismérveit, jellemző jegyeit gyarapítják. S mindemellett kiadásainak rovatai tartalmazzák azt az egyedit, különöst, a mást, azt a sajátosat is, ami a hivatalviselő székely értelmiségiek egyikét „Bölöni Farkas Sándorra” teszi.

4. BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR LÉTFENNTARTÁSI KÖLTSÉGEI ÉS MÁS KIADÁSAI

A statisztikusok gyakorlatában meggyökeresedett az az eljárás, hogy a létfenntartási költségindexszám tételei közül az első csoportba az élelmezési költségeket sorolják.¹⁸ Kezdjük mi is az élelmezés, az étkezés problémájával. Bölöni Farkas egyedül él. Háztartást nem vezet, szakácsnőt nem tart, a „konyhára” nem költ. Kosztra azonban havonta rendszeresen fizet egy meghatározott összeget. Ez általában 50 frt, de előfordul 35 vagy (1841-ben) 75 is. Utazásai miatt a „kosztozás” díja néha csökken (15–30 frt.). A vacsorát gyakran együtt fizeti az ebédpénzzel, az 50 forintos szokványos összeggel: nagy ritkán külön tétel. 1833 júliusától kezdődően a reggeli ára (5 frt) is szerepel a költséglistában. Vannak olyan évek, hónapok, amikor Demeter Istvánnak (1836-ban egy ideig „Lászlónak”), szolgájának kosztját is külön tünteti föl.

Nem valószínű, hogy szállásán étkezett, már csak azért sem, mert „kosztadói” között nemcsak Ajtai (egyszer Jorga) szerepel, hanem Lubasics¹⁹ rác vendéglős is, akivel a Kaszinó „olvasószobája” révén volt kapcsolatban. Rendszeresen jutalmazta az „asztalnokokat” is, feltehetőleg az őt kiszolgáló alkalmazottakat, pincéreket. 1829-ben örömmel számolt be Gedő Józsefnek arról, hogy elkészítette, „folyamatba” hozta a legelső magyar vendéglői „ételcédulát”, étlapot.²⁰

Bizonyosnak látszik, hogy a „tűzhely” melletti étkezésektől sajnálta az időt, annak ráérős, „komótos” lebonyolítását, s talán magányát is már sokallta volna. Különben is a vendéglő „nemes ifjak” találkozóhelye, újságolvasó szieszta-zások, viták, megbeszélések színtere volt.

Ételre, italra külön nem költ. Valami ingyencsészt, finomságot, különlegességet sohasem vesz. 1833-ban egy ízben meginog, és 30 kr-t érő „nádmézet”, cukrot vásárol. 1835 — a naplójában is nyomon követhető — jelentős eseményekkel teli esztendő. Ekkor először 30 kr-ért, majd 2 frt-ért hozat „spiritust” és 1 frt-ért almát. 1839 októberétől azután eléggé rendszeressé válik az a bejegyzés, amely tanúsítja, hogy hősünk 2–3 font kávé s ugyanakkor 3 font nádmézet szerez be, és az 1–1,5 kg-nál „kicsivel többecske” kávé el is fogy egy hónap elmúltával. (Pedig még drágul is: 8–9, majd 10 forintot ad ki az adagjáért.)

Nagypiacsori szállásán nem él szerzetesi magányban. Ezüst kávéskanalat is kettőt vesz. Barátai felkeresik, járnak hozzá, és igen a könyvkölcsönzők is, de vendégeskedésről, házi mulatságokról naplója vagy bármilyen más történeti forrás nem ad hírt. Munkaközpontú életmód az övé, alapjában véve olyan, amelyben nem jut számba vehető szerep az „eszem-iszom”-nak. Mértéktartó, igényeket visszafogó, a hedonizmustól nem uralt, puritán normák által vezérelt életvitel ez, amelyben azért a bizonyára nádmézzel édesített feketekávé is kivívhatja, megkaphatja a maga örömszerző perceit.²¹

A létfenntartási költségek második csoportjába szokták sorolni a lakbér, fűtés, világítás díját. Farkas Sándor fogalmazó „szálláshelye” élete — általunk is elemzett — utolsó szakaszában a főtéri (nyugati, plébánia sori) 11. szám alatti épületben volt. Ebben a házban lakott és itt szerkesztette az első Erdélyi Múze-

umot Döbrentei Gábor is. Otthonos volt falai között Wesselényi Miklós, valamint Gyulai Lajos gróf is, aki évtizedeken át írta, vezette az emeleti traktusban naplói sokaságát. Ő különben részben tulajdonosa is volt e szép épületnek. Döbrentei — Farkas Sándor atyai barátja, mentora — kezdetben havi 30 frt-tal segítette is (és „ellátásáról is gondoskodott”), miközben — mint láttuk — Gyulai grófnő is ingyen szállást kínált neki.²²

A költségvetési napló nem igazít el a házbér tekintetében. 1833-ban takarítás, meszelés, súrlás, kemenceigazíttatás címén fizet ki 13 frt 30 kr-t, költözésért pedig 2 frt-ot. A házadót — úgy tűnik — ő rendezi a bér fejében. 1841-ben világossá válik végre, hogy két részletben évi 200 frt-ot kell házigazdáinak adnia.

A lakhely díja nem tűnik soknak, de nem is kevés.²³ Központi fekvése, a munkahely (a Farkas utcai sarokház, a Gubernium) közelsége pedig rendkívül előnyössé teszi Bölöni Farkas számára.

A fűtés gondja nem lebecsülendő. Bölöni Farkas 1833-ban 2 öl és 2 szekér tűzfát fuvaroztat magának. Egy öl fa behozatallal és vágással 12 frt-ba, egy szekér fa 3–3,30-ba kerül. „Recapitulatio”-jában ő maga évi 40 frt-tal, bő három öl fa árával kalkulál.

Bölöni Farkas Sándornak ekkor már jó híre, neve volt. Törődnie kellett ruházatával. Kora ifjúságától kezdve igen-igen előkelő, főrangú családokhoz volt bejáratos, és jóllehet — feudális előjogai, konzervativizmusa miatt — nem rajongott az arisztokráciáért, barátai közé számíthatta Wesselényi Miklóst, Kendeffy Ádámot, Béli Ferencet, Bánffy Józsefet, Gyulai Lajost, nem is szólva a közép- és kisnemesi értelmiség rétegének személyiségeivel való jó kapcsolatairól. Maga a fogalmazói státus, a főkormányszéki hivatali tisztségviselés is megkívánt bizonyos szintű öltözködési igényességet. Részt kellett vennie közeleti, társasági összejöveteleken, fogadásokon, vidéki szórakozásokon, bálokon. 1833-ban a „nagy utazás” által is megviselt ruhatára javíttatására, pótlására is gondolnia kellett.

Mindenekelőtt egy pár új csizmát csináltatott (10 frt), majd három párat fejeltetett, egyet fejeltetett és talpaltatott, s a másikat „igazíttatta”. Valójában tehát lábbelikészlete egy vadonatúj és hat pár javított csizmával gyarapodott.

Ruhatára felújításában szintén szerephez jut a javíttatás. A felső kabátok — a fekete kaput és a hosszú kaput — „reperálására”, a „köntös” igazíttatására 25 frt-ot fizet ki.

Szabat magának egy új Zrínyi-dolmányt (79 frt) és két szép nadrágot: egy feketét és egy szürkét (54 frt 12 kr). Vesz kalapot (5 frt), nyakravalót (2 frt), három pár kesztyűt (6 frt 15 kr), „strimflit” (2 frt) és egy forintot ad az esernyő („parapluj”) javítónak. A következő esztendőben divatosabb, mutatósabb megjelenése érdekében egy „nanquin” nadrágot (11 frt) és egy fekete magyar dolmányt (90 frt) csináltat magának.

Jóllehet az előzőkben Bölöni Farkasnak a színvonalasabb ruházatkódásra fordított kiadásai tételeit sorjáztuk, nem gondoltunk egy pillanatig sem arra, hogy ő is áldozatul esett volna kora pompakedvelő, fényűző, cifrálkodó, módosságot fitogtató öltözködési „örületének”. Úgy tűnik azonban, hogy ő maga is örömmel szabadult meg „büszke szegénysége” jelmezeitől, a kopottas úriasságtól, a titokban kifoldozott avult „köntösök” nyomasztó, kedvetlenítő terhé-

tól. Bizonyára szeretne — s talán mindig is igen szeretett volna — végig begombolt kaput helyett szép mellényt, díszes nyakravalót kimutató ruhában, pompás dolmányban megjelenni. 1835-ben 32 frt-ot költ négy nyári „lájbi” megvételekor, 1838-ban 75-öt ad egy zöld kaputért és 12 frt 30 kr-t egy újabb kalapért. 1841-ben 95 frt-ot nyújt át szabójának az elkészült jó meleg zekéért.

Fehérneműjére is nagy gondot fordít. Élete utolsó heteiben, hónapjaiban is készített hálóingeket és lábravalóból is 14-et, 25 frt érőt.

Farkas Sándor „valóságos fogalmazó uramnak” azonban takarékoskodnia kell, és ő vállalja, akarja is a beosztó, a mértékletes életmódot. Ezért talpaltatja, fejteti csizmáit, „reperáltatja” köntőseit, igazíttatja, krajcárokért, lábravalóit; ezért jegyzi be kiadási tételként 1837-ben a „strimfli”, 1841-ben a „fuszékli fotózás”-t.

Otthona berendezésének szintje, rendje, tisztasága agglegényi mivolta ellenére vagy éppen sajátos életformája miatt erősen foglalkoztatja; de mindig arra törekszik, hogy (asszonyt nélkülöző) háztartásának üzemeltetése ne vonja el közhasznú társadalmi munkáitól.

Szolgát is tart tehát, akinek pénzbeli bérként évi 120 frt-ot ad, és őt terheli „legénye” szállása s kosztja is. Havidíjas mosónője bérét, 5 frt-ot, szintén fizeti. Emellett időnként napszámmért szolgálók, takarítóasszonyok dolgoznak nála.

Lakásának bútorzatát javíttatja, pótolgatja. 1841-ben, az elhunyt előtti évben például diófa karosszékeit téteti rendbe, damasztal húzatva be őket (115 frt-jába kerül). Hat új széket is szállítanak nagypiacsori szállására (107 frt érőt). Asztalt is szerez melléjük (35 frt); kasztent azelőtt készíttetett. Három ablakra új, díszes függöny kerül (11 frt). Ágyába „szarvasbőr párnahajat” vásárol 45 frt-ért. Hat párnahajnak való kartont (40 frt) szerez be, és 8 frt-ot ad a megcsináltatásukért. „Pihe toll”-ból 13 fontot igényel, és meg is kapja 32 frt 30 kr-ért.

A fekvőhely — most már néha otthon is ágynak dőlő férfiről lévén szó — lassan-lassan gyarapodó súlyú problémává válik. Az említett ágyneműfélék mellett lepedőnek való vásznat vásárol, 66 singnyit (1 sing kb. 64 cm), 75 frt-ért. Ehhez járul 15 frt-nyi költés a paplan megújítására. Úgy gondoljuk, az „otthon melegét” hivatott szolgálni az az ugyancsak frissiben, ekkor beszerzett „kanapé párna” is, amelyért 5 frt-ot kellett kifizetnie.

A környezetében lévő, őt kiszolgáló emberekkel szemben bőkezű. Újévkor 3–7 frt-ot osztogat szét. Darabontok, szolgálók, cédulehordozók, levélkézbesítők, kéményseprők, „kellnerek”, asztalnokok, borbélyok, akik véle kapcsolatba jutnak, számíthatnak a „borravalóra”. Szívesen ad ajándékot is. Sokadalomkor az ismerős gyermekek kapják meg a vásárfiát, máskor a deákok, akik őt köszöntik, veszik át járandóságukat. Nem tudni ma már, kinek és miért, de kisebb summácskák jutnak „Elek bátyámnak”, vargyasi embernek, györgyfalviaknak, Lászlónak és másoknak.

A nemesség egy részét, a „liberális-despoták, fényes-szegények s szabad betyárok” csoportját ő azért is veti meg, mert ez az emberfajta szégyell takarékoskodni, nagyilekűnek akar látszani, de „nem szeret fizetni”.²⁴

A létfenntartási költségek között szerepel néhány kis tétel, amely nem számottevő, de egy életvitel tükrözője. Így például az, hogy hajvágatni, fürdeni

rendszeresen jár, borotvái angol áruk; fogporra, „bajuszkenőre”, suvixra nagyjából ugyanolyan gyakorisággal ad ki pénzt.

Író-olvasó ember, értelmiségi. Érthető, hogy gyertyára, „tentára”, papírra, írószerre, mappára, spanyolviaszra, postaköltségre is kell jutni a bevételeiből.

A költségnapló magyarázat nélküli, sebtében írott sorai arra szintén rádöbentenek, hogy „emlékbeszédekben” nem szereplő örömforrásai, emberi gyengeségei, bocsánatos szenvedélyei is voltak ennek a már életében puritán erkölcsi példaképpé vált, szoborra kövült embernek. A kiadási napló bizonyossága szerint például a szokás rendszerességével vett részt a „Sors játékban”. Sorsjegyvásárlási kedve az évek múltával csak növekedett (2, 4, 5, 7, 10 frt-os tételeket tett meg a lotérián). Sokat latolgattuk, hova soroljuk, miként magyarázzuk ezt a jelenséget. Az bizonyos, hogy nem a munka nélkül szereshető pénzre vágyakozás a motivációja. Talán a játék izgalma, a reménykedés kellemes érzése indokolja ezeket a próbálkozásait.

Nem rekonstruálható az a hajdani életérzés sem, amely arra készítette, hogy 1837 júniusában (2 frt 30 kr-ért) „fülemilét” vásároljon; olyan, már az előbbi századokban is kedvelt és nemegyszer ajándékba küldött madárkát, amelyről a székely népi tanítómesék egyikében azt mondják: „híres énekes vagy, s a szárnyasok között e részben egy sem ér fel veled”.²⁵ A „csalogányt” szintén szobartársává fogadná, kedvesség, vidámság forrásaként. A következő év áprilisában 5 frt-ot sem sajnál érte. Öröme vágyik.

1833-ban még csak harmincnyolc éves. Bálokba hívják. Elmegy, holott például a dicasteriális multság belépőjegyéért öt frt-ot kell kiadnia. Jár vidékre. Meghívásokra. Igaz, alig költ (a báldi, feleki, bonchidai útján: egy frt-ot).

Az örömszerző és a közhasznú pénzköltési módzatok összeszövődöttségének talán legjellemzőbbje: a könyvvétel, a kötetetés, a folyóiratrendelés. 1833-ban például 50 frt érő könyv kerül a polcokra. Ezek azonban nemcsak őt szolgálják. Életében már kölcsönzi őket, halála előtt pedig ismét leltározza, lajstromozza, hiszen eleve az Unitárius Kollégium ifjainak szánta sajátos, válogatott művekből megalkotott könyvtárát.

A tisztán közcélra adományozott, a közjóra költött, a közhasznú intézmények támogatására szánt pénzüsszegek általában eléggé jelentősek. 1833-ban mintegy 250 frt-ot költ ilyen célokra, de van olyan hónap, amikor adományai ezt az összeget is meghaladják. (Erről külön szólunk.)

Az aszketizmusra hajlónak tartott Bölöni Farkas (talán a guberniumi hivaltalszobákban „bodor füstöket eregetve” henyélők példájának hatására) sajnos sokat pipázott.²⁶ Pipára, pipaszárra, csutorára, dohányra 1833-ban 16 frt körül költött, 1841-ben pedig egy összegben fizetett ki 45 frt-ot dohányért. S tette ezt akkor már beteg tüdejével bajoskodva, amikor a költség-feljegyzések között mind gyakrabban kezd szerepelni ez a tétel: orvosság. 1836–1840 között 34 frt-ra, 1841-ben még többre rúg a „patica conto”.

A családi háztartások költségvetéseiben az egészség megóvására, az esetleges betegség gyógyítására külön rovatot szánnak. Sajnos, Farkas Sándor 1833–1842 között végig beteg volt, és sokat szenvedett. 1835 májusában hátfájás miatt éjszakákon át gyötrődött. Június 2-án Bonchidán írja: „A betegség hamar ágyba teve, s tizednapig boncolám az unalom és fájdalom különböző osztálya-

it. A gróf [Bánffy József] oly résztvéve járatott utánam s ápoltatott, amiként az édesanya ápolhatná gyermekét. Dr. Demschick egy értelmes orvos.”²⁷

Állandó orvosa azonban Dr. Barra Imre, aki Kelemen Benjáminnak (Wesselényi Miklós „gazdasági igazgatójának”) is gyógykezelője. Bölöni Farkas „dru-szájának”, Újfalvi Sándornak (aki akkor Apahidán tartózkodik) megírja, hogy a vasárnapi látogatáson, Szucságon, ő is együtt volt Barrával. A lényeges az, hogy 1841. július 28-án bizalommal, értékelő kedvességgel ír róla.²⁸

1842 januárjában még gyógyszert vásárol 7 frt 10 kr-ra, és másodszor is 5 frt 50 kr-ra. Az új esztendőre előre kifizeti Barra járandóságát, és — döbbenetes, de ez a valóság — dohányt vesz 2 frt 3 kr-ra. 1842. február 2-án halott.

Nagyon szeretnők, ha sikerülne az *Utazás*, a *Napló* és főleg a *kiadási-jegyzék* tanúságtételei nyomán a valóságosabb Bölöni Farkas-kép vázlatát megrajzol-nunk. Azét az emberét, akit bárki az aszkézis által áthatott módszeres életvitel, a munkás és igénytelen élet megbecsülése, a „protestáns felekezetek” által teremtetett, adekvát puritán etika szigora, a Max Weber-i megfogalmazású polgári erkölcsi normarend ideáltípusává is tehetne.²⁹ Ő nagyon-nagyon messzire szakadt a feudális, a rendi világ tisztviselőjének életvitelétől, értékrendjétől; talán inkább arra alkalmas, hogy sajátos variánsként mérettessék hozzá az ideáltípushoz. Annál is inkább, mert annak legkedvezőbb termőtalaja nem Bölönben és Kolozsváron, valamint szomszédságukban, hanem például Észak-Amerikában lelhető fel. Bölöni Farkas ezt a típusmintát mutatja fel, ezzel lázít és lázad maga is.

Farkas Sándor, a sepsiszéki primipilus rendbéli férfi nem sokra becsüli a „kalmárlelkű embert”. A henyélő nemest, a csaló polgárt sem, de értékeli azt, aki — a gazdasági racionalizmus jegyében — a rábízottakkal jól sáfárkodik; tiszteli a „kereskedőt”, az olyan embert, aki szorgalmas, takarékos, rend-szerető, előrelátó, tehát a beidermeier, a polgári erkölcsiséget alapozó, azt meg-építő lelkületű embert. Azt, akiről már Friedrich List megírta, hogy takarékos-ságával együtt jár az erkölcsösség, s az bő forrása az erőnek.³⁰ Talán valahol ezen a tájon kell keresnünk azt a szemléletforrást, amelyből a takarékos-ságra ösztönző kiadási napló, a háztartási költségvetés gondolata és a hitelnyújtó szövetkezés, a Gondoskodó Társaság eszméje is felbuzog. Mindenekelőtt pedig növekszik a hit abban, hogy a szabadság tesz csoda dolgokat.

5. A „KÖZHASZNÚ KIADÁSOK”

A kiadási napló számsorait elemezve jobban megismerhetjük Farkas Sándor guberniumi fogalmazó anyagi viszonyait. Ugyanakkor az észak-amerikai demokráciát ideáltípusként felmutató, puritán erkölcsűnek ismert, aszkéta életvitelűnek mondott reformer társadalompolitikusról is tudósítanak a havonta összegezett költségek. Csakhogy ezeknek az információknak a megfejtése, megítélése igen nehéz feladat. Mi készítette őt szerzésre, juttatásra, adásra, mi ösztökölte takarékoskodásra, szükséglet-visszafogásra, igényei megzabolázásá-

ra? A motiváló, a cselekvésre sarkalló eszmék sorában mindenesetre első sorbeli helyet követel magának a közösségszolgálat.

A gyászjelentést sebtében fogalmazó barátai 1842-ben csak az intézményteremtőt, a társulások szervezőjét búcsúztatják („több üdvös eredményű társulatok alapításával — írják — örök becsben marad emléke”). Az életét pedig „közhasznúnak” minősítik. Tisztán állok — írja ő is — „istenem és lelkiismeretem előtt”, mert „csak a jót és igazat, csak a közjót és hazám boldogulását óhajtottam”.³¹ A felvilágosodás korának egyik vezérlő eszméje, a közjó szolgálata válik Farkas Sándor életvitelét is motiváló, elsodró erővé, csak éppen hogy nem az „Önkény”, hanem a Szabadság jegyében, nem az Állam, hanem a Haza, nem a Birodalom és császára, hanem a hazafi érdekében.

Ezért is szánunk néhány sort annak bemutatására, hogy a kiadási napló szerint jövedelméből mennyit költött nem közvetlenül őt szolgáló célokra, olyasmire, ami „közhasznú”. Az összegek a táblázatban váltóforintokat és krajcárokat jelentenek:

	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	Össz.
Gondoskodó Társaság. Provisionalis Cassa	90	65	170	—	20	35	35	95	240	—	750
Fegyver Iskola. Viadal Intézet	35	18,30	66	—	—	—	—	—	—	—	119,30
Országgyűlési tudósítások, naplók	—	5	13,05	—	10	46,45	—	9,48	—	—	84,38
Könyv, költetés folyóiratok	43,50	293,42	299,55	420	37,08	95	37,45	—	138,52	62	1428,12
Kollégiumi olvasó (és ének) társaság	1,24	7,30	3	—	—	—	—	—	—	—	11,54
Énekiskola, Muzsika Egyesület	—	2	11,50	11	—	—	—	—	—	—	24,50
Kaszinó (Művelődő Társaság)	50,30	52,30	2,30	—	75	50	200	—	—	—	430,30
Játékonysági mulatságok	2,30	16	6	1	1	—	—	—	—	—	26,30
Redoute-bérlet	3	—	—	7,30	—	—	—	—	—	—	10,30
Színház	—	9	11,30	—	—	—	—	—	2,30	—	23
Vasárnapi Újság (Népűjság)	—	36	11,30	—	6,15	7,30	3,45	3,45	7,30	—	78,15
Templom	0,24	2,30	2,30	—	—	7,30	—	—	—	—	12,54
Különféle adományok	—	—	33	1	—	5	2,30	—	2,30	—	44
Összesen	226,38	507,42	632,50	440,30	149,23	246,45	279	108,33	391,22	62	3044,43

Első számú intézményének a Gondoskodó Társaságot (Provisionalis Cassa) tekintette. Ezt az önszegélyző együletet, takarékpénztárat 1825-ben alapította. Célja a takarékoság, az eladósodottság elleni védekezés, segélynyújtás, a kicsiny léptekkel haladó tőkeképzés. Az alapszabály, amely közösségek constitúcióira, széki statútumokra, sokszínű rendtartások hagyományaira épült, Bölöni Farkas jogászai képzettségére támaszkodva született meg, nagy értékű kordokumentum. Azzá teszi a rendi válaszfalakon rést ütő jellege, az, hogy például az 1830-as alapszabály kimondja: „Se rang, se kor, sem egyéb tekintetek senkinek

elsősegi jusst nem adnak.”³² (Még csak annyit, hogy jóllehet Bölöni Farkas rátermettsége, tervei, organizációt teremtő energiái hívták életre és éltették ezt a szervezetet, abban ő dolgos titkár, „actuárius”, nem pedig „praeses” volt.)

A havi 5, évi 60 frt díjat rendszeresen fizeti, majd előre is siet a fizetéssel. Jakab Elek már megírta róla: „Midőn feles pénze volt, részvényeit előre szokta kifizetni több évre.” 1842 februárjában, elhunytakor, a „köz Cassába” már öt évre előre, 1847-ig beadta „hozzájárulását”. Így nevezzük mi is, mert bár a Gondoskodó Társaság önszegélyező, kamatozó pénzt akumuláló szövetkezés, valójában „közhasznú” társulás. (Erről az intézményről majd még szólunk egy pár szót.)

Az anyagi életfeltételek javítása mellett törődik a testedzéssel is. A kolozsvári Viadal Iskola szintén az ő kezdeményezésére születik meg. 1835. február 1-jén írja naplójába: „A viadaliskola nagygyűlését tartottuk. Megint megválasztának, s ezt örömmel fogadtam el. ... Mert tudom, hogy ez az én igyekezetem után létezik, s én eszközölöm ennyire gyarapulását s megalapítását. Sokat bajlódám, míg rábeszélhettem némelyeket, s magamnak is kevés vagyonomhoz képest sok áldozatomba került.”³³ Az alapozáskor 25 részvényt kellett verbuválni, olyat, aki egy részjegyért hajlandó és tud 1000 váltóforintot áldozni. A pénzalap 600 frt-nyi kamatából bérelték azután a termet, fizették a vívómestert, Gaetano Biasinit, szerezték meg a vívóeszközöket.³⁴ Bölöni Farkas 1833-tól a „fegyveriskola”, a „fegyverterem” díját, havi 2 frt 50 krajcárt rendszeresen fizeti, majd 1835-ben 1837-ig egy összegben előre rendezi, elveti a „viadalintézeti” hozzájárulása gondját. Igazságszerető, szerény ember, tehát őszintén megvallja, hogy Kendeffy Ádám segítsége nélkül „bajosán is boldogulhattam volna. Szegény Kendeffy! Ő shakespeare-i ember vala köztünk. Planumaimmal mindig háta mögé bújtam, s az ő óriási lelke sokat létrehozott, mikből én sokat nem tehettem volna nála nélkül.”³⁵

Valóban Bölöni Farkas művelődéspolitikai kezdeményezései, vállalkozásai szorosan egybefonódtak az erdélyi ellenzékiek, reformerek küzdelmével s természetesen a vezéregyenységek tetteivel, sorsuk alakulásával. Költségnaplójának kiadási tételei bizonyítják annak, hogy az 1834–35-ös küzdelmek idején mennyire Wesselényi Miklós mellett állott (Kendeffy akkor sajnos már halott), és támogatta az országgyűlési tudósítások, irományok cenzúrát semmibe vevő, lázadásszámba menő, kőszajton való megjelentetését. Wesselényi derék ifjú munkatársát, Stuller Ferencet ismerte, szerette, elmenekülése estéjén sóhajos búcsút vett tőle. Ezt 1835. március 6-án jegyzi fel naplójába, Augusztus 9-én pedig az általános elgyávulás, visszahúzódás jeleit: „Fegyveriskola gyűlést akaránk tartani — írja —, de alig jelentek meg egynehányan, s határozatokat nem tehetünk. Szörnyű hidegség kezdődik a közintézetek iránt, mindenki csak magával van elfoglalva, s mentére van hagyva minden közdolog.”³⁶

Ő azonban úgy építkezik, hogy az anyagi bázis a szervezetet „szörnyű hidegség” idején is fennmaradni segítse. A Vívó Intézet ekkor már szintén gyökeret ereszt. Rendszabása intézkedik a tőkepénz és kamatai felhasználási módjáról, arról, hogy az autonóm keretalakulat társadalmi funkciói meg ne szűnjenek. A részvénytőke, a pénzalap, a közalap nem csupán az önrendelkezést biztosítja, hanem az is feladata, hogy a társadalomnak az „Állam”-tól lazábban

függő szektoraiban az egymásra támaszkodást, a kohéziót megerősítse. A Vívó Intézet pénztárosa — Farkas Sándor jó barátja —, Körmöczy József hitelügyleteket is lebonyolít, jóllehet nem „bank” tisztviselő, hanem egy „sport” egyesület hivatalnok. 1844-ben korábban folyósított 800 frt-ot bevételez; más alkalommal Hatfaludi Elekné 2000 frt-ról szóló kötelezvényét váltja be.³⁷

A költségnapló százával sorjázó kistételei azt a feltételezést is sugallják, hogy a támogatottak között nincs megkülönböztetett, kedvezményezett egyesülete. Segít, ahol tud. A nevelés és a könyv azonban, mint a „közértelmesség” formáló, meghatározó tényezői, primátust élveznek. Ezt ő így indokolja meg (a kolozsvári kaszinóról szólva): miután a nemzet ereje, hatalma, boldogsága, virágzása az *értelmesedés* szintjével harmonizál, a feladat: „a) A nevelés által a serdülő generációt formálni; b) *könyvek* s nevezetesen *folyóíráások* által a meglettebb értelmet érlelni.” Ezért érdeklődik és segít az unitárius „kolégyom” olvasó (s ének) társaságának is.³⁸

Nagyon sokat költött könyvekre. A közhasznú kiadások táblázatának első helyen álló költségtele: a könyv, a kötetítés, a folyóiratrendelés. Az 1836-ban könyvért fizetett 420 frt igen-igen nagy összeg. A *Regelő*, a *Honművész*, majd az *Athenaeum* megrendelése (a *Vasárnapi Újság*ról nem is szólva) sokba került. Tilsch Jánosnak, kiadójának jelentős summákat számolt le a megszerzett munkákért.

Könyvtára állományának gyakori számbavétele, a lajstromkészítés láttatja, hogy milyen műveltséggyarapító mohóság, milyen ismeretszerző becsvágy munkál benne; de azt is sejteni lehet, hogy ekkor már azt méri fel, mit hagyományoz majd volt iskolája tanulóifjúságára.

Kéziratai között ilyen címet viselő listák is megmaradtak: „Könyvek kiadásáról való jegyzés. 1818. december 1-őjén” vagy „jegyzés, kezdődött 1832 márciusában”.³⁹ Ő, aki utált minden monopóliumot, ezt az elvet saját „bibliotékájára” is kiterjesztette, könyveit ugyanis nem tekintette kizárólagos tulajdonának. Lapozgatták, olvasgatták nála, az „ingyen kaszinóban”, de kölcsön is kérhették, ő szívesen adta (Brassai Sámuel, nótárius Pataki éppúgy tagja volt az ő házi olvasóegyletének, mint főurak, diákok, olvasni szerető asszonyok, lányok).

„Üri kaszinó”, „olvasókabinet” a harmincas években kettő is van Kolozsváron. 1833. június 3-án, a „Casino” végleges megalakulásakor ismét részvény fizetésére kötelezik magukat a tagok. Farkas Sándor kezdeményező szerepe itt is kiviláglik. Gyűlésükön köszöntik, megéljenezik, s a jegyzői tisztséget neki osztják ki. Az 1835. január 24-i közgyűlésre az anyagiakat, a pénztár dolgait rendező, alapszabályt jobbitó javaslatokat készít. Gróf Bethlen János helyett igazgatónak is megválasztják, de ő lemond e megtszítettetésről.⁴⁰ Részvényfizetési kötelezettségének eleget tesz. Havonta 50 frt-ot szán erre a célra, 1839-ben pedig egy summában kerek 200 frt-ot juttat el előre a Kaszinónak.

Ismeri a hírlap tudatformáló, vélekedést alakító erejét, s ezért szorgalmazza a *Vasárnapi Újság* megalapítását. Javasolja tehát — a Kaszinó feladataként — a kisnemesség, a nép közötti ismeretterjesztést vállaló, az alsóbb társadalmi rétegek művelődését szolgáló újság kiadását.⁴¹ Az indulás pénzügyi tervezetét ez esetben is ő készíti el. (1834 januárjában Brassai Sámuel választják meg szer-

kesztőnek.) Az induláshoz összegyűjtött 826 frt-ból 15 frt az ő alapítási hozzájárulása, amit azután újabb 15 frt követ.

Végezetül — a különféle kisebb költségekről nem is szólva — említsük meg a másik nagy jelentőségű, művelődést propagáló, közvéleményformáló intézményt: a kolozsvári nemzeti színházat, a teátrumot, ahová az országos bizottság javaslatára 1836. április 6-án nevezték ki Bölöni Farkast „tollvivő titkárrá”.

Jakab Elek írja: „Az új titkár mintegy új életet öntött a felügyelőbizottság eddig nehéz mozgású laza organizmusába.”⁴² A hajdani, magyar Schillert ígérő költő, fordító, az utazási napló révén jelentős politikai sikert elérő reformkori szabadelvű harcos, a hitelszövetkezet-alapító Bölöni Farkas Sándor valóság-érzéke, a társadalom alakulatainak üzemi funkcionáltatására való rátermettsége ebben az egyetlen feladatkörében is tetten érhető és értékelhető. (A színház javait leltárba vette, aktívait, passzívait, vagyoni állapotát kitisztázta; épületekre, bérleményekre lelkiismeretes ügyelettel volt. Gondoskodott a játékrendről. A gyűlés nem volt többé formalitás. A megvitatásra szánt ügyeket tárgysorozatokba foglalta s „előkészítve” beszélte meg munkatársaival: áthatva fontosságuktól, komolyan véve azt, ami a „nemzet művelődésével s hitelével függött össze”. A végzéseket pedig végrehajtotta.)⁴³

A Redout bérletének az árát szintén megadta, jótékonysági mulatságot még szervezett is. Egyházának képét fizetett, ajándékozott és így tovább. 1835-ben a „Császár temetésire” is adott 3 frt-ot, a román papnak 5-öt és a Wesselényi Miklósnak szánt ajándékokra, az ünnepi serlegre 12 frt 30 kr-t.

Megkíséreltük megállapítani azt, hogy mekkora is valóságos súlyában az a pénzmennyiség, amit Bölöni Farkas Sándor közcélra adományoz. Összege szerint nem is olyan nagy summa, kilenc év alatt körülbelül 3000 frt. Az ő kereseti viszonyaihoz mérten azonban már nagyon sok. Valójában azt jelenti, hogy 1833–1837 közötti háromévi „salariumát” költi közcélra, 1838–1841 között (fizetéselemelése után) pedig kétesztendei főkormányászéki járandóságát fordítja közhasznú intézmények támogatására. (Vehetett volna magának ezért a pénzért 3000 példány *Vasárnapi Újság*ot, csináltathatott volna 300 pár csizmát, beszerezhetett volna 250 öl tűzifát és így tovább.)

A köz javára felhasznált jövedelem ily módon értékelve bizony már számottevő. Megvalljuk, mi magunk is tétováztunk kissé, amikor például a Gondoskodó Társaság pénztárosának kezébe letett összegeket „közhasznú kiadásnak” minősítettük, vagy a könyvekre költött pénzt szintén ebbe a kategóriába soroltuk. A Provisionális Cassa nyugtakönyvecskéjében szaporodó megtakarított summák valóban növelhették nyugalmát, erősíthették anyagi biztonságát, és a gyarapodó könyvtár sem tekinthető csupán egyfajta művelődéspolitikai segélyakció eszközének, hiszen számára is örömforrást jelentett, szüksége volt rá. Tudva ugyanakkor azt, hogy ő könyveit, valamint pénzt már korábban valamikori iskolája diákjainak szánta — e mellett a megoldás mellett tartottunk ki.

A közcélú kiadások — mind az összjövedelemhez, mind a kiadások egész évi összegeihez viszonyítva — az *Utazás Észak-Amerikában* kétszeri kiadásáért járó szerzői díj átvétele után növekedtek meg. Az 1834–1835–1836-os évek százalékszámai egynegyedes, egyharmados arányt tüntetnek fel. (A számítások-

nál a krajcárokat elhagytuk, hiszen így is kirajzolódik az idősor tendenciája: a képzeletbeli grafikon kezdetben meredeken felfelé ívelő, azután kiindulási pontjára visszaeső, majd az átlag, 18% alá süllyedő vonala.) A táblázatban az abszolút számok természetesen váltópénzt: forintot és krajcárt jelentenek. 1842-nek, halála évének egy 62 frt-os kiadási tételét itt nem kalkuláltuk be, miután a jövedelemmel nem volt egybevethető.

	Közcélú kiadások a jövedelem százalékában			Közhasznú kiadások az összkiadás százalékában		
	Összbevétel	Közcélra adományozott	%	Összkiadás	Közcélra juttatott	%
1833	1250	226,38	18,08	1881,41	226,38	16,36
1834	1895	507,42	26,75	2093,36	507,42	24,22
1835	1950	632,50	32,41	1957,39	632,50	32,29
1836	1200	440,30	36,67	1517,31	440,30	29,00
1837	1500	149,23	9,93	1299	149,23	11,47
1838	1353,50	246,45	18,18	1434,19	246,45	17,15
1839	1730	279	16,13	1728,49	279	16,15
1840	1910	108,33	5,65	1631,23	108,33	6,62
1841	3721,25	391,22	10,50	3300,34	391,22	11,84
Összesen	16 510,15	2982,43	18,06	16 344,32	2982,43	18,25

Bölöni Farkas Sándor művelődéspolitikai credójában nincs alá- vagy fölérendeltségi viszony az intézmények, valamint azok belső strukturális elemei között. Mégis jellegzetes vonásának tekinthető az, hogy sok buzgó, lelkes reformer társánál jóval több gondot fordít a közhasznú egyesület, a „társulás” anyagi alapjának megszilárdítására. Talán az sem véletlen, hogy 1825-ben a Gondoskodó Társasággal: új, autonóm gazdasági egyesülés megalkotásával kezdi közhasznú munkálkodását. Igaz, közhasznú intézetként „Múzeumot” ugyan-csak szeretne ajándékozni Erdélynek. (1829-ben nyújtja be tervezetét a tartományi kancelláriához. Ez az álma azonban csak három évtized múltán valósul meg.)

Könyvét 1835-ben az Akadémia 200 arannyal díjazza. Ő „fundációt” alapítva belőle sietve vissza is származtatja. A „büszke szegény” szemébe könny szökik, olvasva Schedel (Toldy) Ferenc levelét, aki alapítványtételét meghatottan köszöni meg. Akkor írja le Bölöni Farkas azokat a szavakat, amelyek az ő magatartásának, életvitelének a megértéséhez hozzásegíthetnek: „Be boldog, ki adhat, ajándékozhat! Mennyi tiszta örömet szerezhet magának a gazdag!”⁴⁴

Farkas Sándor 1835-ben ezeket a sorokat vetette papírra: „Midőn néha a gazdagság gondolata is beszótte magát álmodozásimba, az is mindig elválhatlan következményű gondolat volt, — mely szép alapítványokat tehetnék nagy gazdagsággal.”⁴⁵ Élete utolsó évtizedében nap mint nap „megtette” a tőle telhetőt, majd útja végéhez érve létrehozta az utolsó fundációt: a „köz”-nek, a „hon”-nak hagyományozta *ingóságait, pénzét, könyveit*, mindenét, amije volt. A testamentuma örököséként, mint ismeretes, az Unitárius Egyházat, közvetlenül pedig az Unitárius Kollégium könyvtárát nevezte meg.⁴⁶ Végezetül ezekről a kérdésekről szólunk még, elsőként az ingóságok leltárát szemrevételezve.⁴⁷ (A költségnapló és az árverésen eladott javak leltára együttesen jó forrásbázisul szolgálhatnak az életforma, az életvitel elemzőinek.)

Bölöni Farkas otthonában, lakásában található néhány szép bútordarab, de ezek sem számottevőbben értékesek. Mindenekelőtt van egy „rakott, furnírozott diófa ágy”-a, 40 rénes forintot és 30 krajcárt érő. (A pénznem a továbbiakban is Rfrt.) Berakásos, intarziás, falemez borítású, kanapé eleibe való „hosszú-kó diófa asztala” is majdnem 30 frt-ért kelt el. A bútorok stílusjegysége bizonyára kellemes hangulatúvá tette szobáját. A sötétes melegbarna színű, furnérozott diófa asztalból volt még egy nagyobb és egy kisebb, mindkettőt márványlap borította. (Az utóbbit „éjjeli” asztalként veszik jegyzékbe.) A polgári otthonokban nem mindenütt található íróasztal, neki azonban szüksége van rá, hiszen lakása munkahelye is. Az íróasztalhoz „egy rézkarikás, furnírozott diófából való töltött karosszék” tartozott. (Farkas Sándor testamentumában úgy rendelkezett, hogy ezeket a hozzá közel álló Körmöczi József jussolja.)

A becsüsök legtöbbre, 80 frt-ra, a féltucatnyi „világos damaszkkal bévont töltött diófa széket” értékelték. Lakásán néha sok jobbító szándékú barát, együtt tervező, egyesületépítő reformer gyűlt össze. „Ócskára ült” székből tehát több is van. Ezekből 10 frt érőt Kelemen Benjámin, a régi jóbarát vásárolt meg. Szép bútordarab lehetett a diófa „köntöstartó”, a négyfiókos „kaszten”, valamint az intarziás, ugyancsak furnérozott diófa „pökő urna”. A két könyvespolc közül — amelyek a könyvekkel együtt „az Unitarium Collegium”-ra szálltak — az egyik „diófa festékű fenyőfa”, a másik téka azonban anyagában szintén hasonlatos a többi berendezési tárgyhoz.

Van azután még egy rend ágya, asztala, széke, kasztenje, mind „viseltes”, ócska, „kék festékű”, fenyőfából készült holmi. Velük egy sorba lajstromozzák a „ládákat”, amelyek még ekkor is hagyományos, szekrényt pótló, helyettesítő tárolóeszközök. (Ezek a legénye szobájának a bútordarabjai lehettek.)

Ilyen tárgyak között élt, tervezett, alkotott, vívódott, szenvedett Bölöni Farkas Sándor. Mindennek a pénzbeli értéke együtt 324 Rfrt és 38 krajcár.

Használati tárgyainak listáján eléggé bő ágyneműkészlet szerepel. Van lószőrrel töltött matrac, szalmazsákja, ágylepedője, párnája, párnahaja, szóval minden, ami kell, de nem sokat érő, csupán „szarvasbőr lepedő”, „párnái” drágább holmik.

A 19. század első felében a pénzbőség s az igény szint-növekedés nemcsak a

tékozlást, a prédaságot növesztette meg, hanem sarkallt a megőrzésre, a teaurálásra is. Bölöni Farkas szállásán azonban nincsenek ezüst- és aranytárgyak, étkészletek, ötvösök szép munkái, tálak, kupák, serlegek, öröklött vagy szerzett ékszerek. A néhány sávós, kockás asztalkendő társaságában a „sávós” abroszon terítéskor olykor meg-megjelenhetett egypár ezüstkánál, két porcelán „findzsia” vagy a négy „tángyér” valamelyike.

A kiadási napló alapján joggal feltételezhetjük, hogy önálló háztartást nem vezetett. Vendégei — néha éppen a munkatársai — azonban egyszerre többen is felkereshették. Ezt a feltételezést sugallja az üvegtermékek jegyzéke, a metszett félkupás, apró, fertályos karafinák, füles, virágos, aranyozott szélű poharak, palackok, borvizes üvegek száma.

Gyertyatartója négy volt, kettő jobb, kettő „gyengébb”, de mind rézből való, ezüst egy sem. Az arany és ezüst portékák rovatban viszont szerepel egy arany „repetír” óra, valamint egy ezüstműből való. Értékük együtt valamivel több 100 forintnál.

Az „elegyes portékák” címszó alatt felsorolt tartósabb használati javak, tárgyak pénzértéke általában kevés. A Bölöni Farkas életvitelét nyomonkövető historikus azonban olyan jelzéseket is talál, amelyek az örökhagyó mindennapos foglalatosságaira, kedvteléseire utalnak.

Ő „apróságokról” szóló kéziratában jegyezte fel e szavakat: „Mondd meg, mit olvassz, s megmondom, mit gondolsz.” Hozzátehetette volna a könnyebben megválaszolható kérdést: nézd meg az íróasztalom, s mondd meg, mivel telnek magános óráim. A Magyar Tudós Társaság tagjának írókészlete, eszköztára megvallója annak, hogy az írásbeli alkotómunkához kell a sok ténna, penna, papíros, egy sárga fakalamáris, két kötés penna tollu, rézpenna, rézplajbász, fekete plajbász, olló, papírvágó kés, „négyélű és háromélű” pennavágó kés, pecsétnyomó és így tovább.

A restséget utáló, kemény, önkéntes munkafegyelemben élő Farkas lehet ugyanakkor „homo ludens”, szórakozást kedvelő férfiú is. Tanúságai: „egy schakk tábla”, „három pár jádzó frantzia kártya”, „két kerek és két hosszú kártya tálca” s társasjátékok, mint a „két lopta játék” vagy a „harang és kalapács”.

A legfájdalmasabb, ha korábban erős, egészséges férfiember válik gyengévé, beteggé.⁴⁸ Bölöni Farkas Sándor nagyszerű fizikumú fiatal volt, aki azért, hogy Báróczy Sándor, Bessenyei György és Barcsay Ábrahám módjára író lehessen, a bécsi királyi testőrségbe szeretett volna bejutni, idejutásról pedig csak jókötésű, edzett „legény” álmodhatott. A testedzés tiszteletének, szeretetének ez idő tájt már csak rekvizitumai maradtak: egy bőr kardtok, egy zománczott kard, két vívókard, két „vívó repjer”, két vívómaszk, egy pár vívókesztyű, egy pár ócska pisztoly, puskaporos szaru, jégsarkantyú, jégen való vasmacska. Séta-pálcája ugyanakkor több is van (spádés, fehér csontcsákányú nád-pálca, fehér somfa pálca, rajzolt pálca, szürke cseresznyefa, fekete festett pálca).

A művészetekhez vonzódó,⁴⁹ széperzéssel megáldott ember volt. Lakása színeit például meggyőződésünk szerint tudatosan hangolta egybe. Uralkodott benne a diófa melegbarna színe, társulva a damaszthuzatok világoszöldjével, az őzbőr takarók mogyorósárga, napos foltjaival.

Meglepő, hogy kárpit, szőnyeg nem szerepel ingóságai listáján. Vannak viszont „otthont öltöztető” képei. Művészi színvonalukról nem szólhatunk, de a lakást egyénibbé teszik. Technikájuk szerint a polgári ízlés immáron régies divatját követik. Az árverezők listáján szerepel Marie-Joseph Lafayette és a polgárkirály Lajos Fülöp „üvegbe öntött” képe, egy diófa rámás, üvegezett tájkép („landschaft”), két kis „varrott kép” (gobelin) és végül még 126 darab kép (feltehetőleg nyomtatás, metszet). Összesen „bejött értéke” 42 forint 13 krajcár.

Azt már láttuk, hogy a zenét igen kedvelte és áldozott rá. Otthonában volt egy kettős furulya és öt darab hegedűhúr is.

Pipázási szenvedélyének kellékeit szintén felsorakoztatja az árverésre bocsátott ingóságainak jegyzéke. Íme a pipatőrium:

„Egy lant formájú furnírozott diófa pipa fogas
Egy nagyobb féle ezüstös tajték pipa
Egy más nagyotska töredezett tajték pipa
Más ezüst fedelű tajték pipa
Egy kisebb ezüstös fedelű tajték pipa
Más kisebb tajték pipa
... fedél nélküli kicsi tajték pipa (Négy darab)
Pipába való »dül« egy darab
Viseltes dohányzacskók (5 darab)
Bikfatapló
Kurta pipaszárnak való szürke cseresznyefa darabok
Egy pipaszártartó kemény fájú pálca
Egy csbukos pipaszár
Más tört csbukos pipaszár
Egy kő-csbuk
14 darab használt hosszú pipaszár
Egy kostök dohányzacskó
Két nagyobb dohányos hólyag zacskó
Három kisebb dohányos hólyag zacskó
7 darab új pipa csutóra
Egy »bernstein« szipka
Egy dohányszita
Egy pléh dohánytartó
Egy márványkő dohánytartó.”

Az árverésen részt vevő több kolozsvári személyiség, jóbarát vásárolt is ezekből a tárgyakból, éppen csak a legdrágább, a 6 forint-ot érő nagy, ezüst tajték-pipa „nem kelt el”. A kolozsvári unitárius lelkész, 1861-től püspök, a *Vadrózsák* gyűjtési felhívását éppen ebben az esztendőben kibocsátó Kriza János két pipát vesz, „üttet le” magának, talán mint osztozó társa a dohányzás szenvedélyében vagy mint emléket szerző jóbarát. A „pipa fogast” Forrai György, „a város szónoka” biztosítja magának.⁵⁰

Bölni Farkas Sándornak sok apró használati tárgya volt. Közülük több a testkultúrát szolgálta (réz mosdótál, angol „beretva”, tükrös hajkefe, acél szőrtépő és így tovább). Sajnos egy „hév mérő”-jének is lennie kellett.

Szerzeményei, ingóságai összeírását az eddigiekben oly módon vizsgáltuk, hogy megtudhassuk: az embert körülvevő tárgyak mit árulnak el róla, ízléséről, igényeiről, életviteléről s egy keveset értékrendjéről is. E kérdéskört lezárva választ adhatunk arra is, hogy Farkas Sándor hagyatékának ez az első része (piaci árán ellicitálva) mennyit ért. Elmondhatjuk, hogy sokat és mégis igen keveset: 1071 Rfrt-ot és 20 krajcárt. Egy magánszámitás szerint pedig 1001 frt és 11 krajcárt.

Az unitárius tanulóknak jutó örökség második tétele: a *könyvtár*. Valójában két összetartozó hagyatékrész ez, hiszen az ingó javakért összeadott, begyűjtött pénzt a könyvtár gondozására és bővítésére kellett fordítani.

Könyvtáráról 1825. október 16-án is készült jegyzék.⁵¹ Ezt tanulmányozva írta Jancsó Elemér, hogy ebben ott találjuk „... Horatius, Vergilius, Ovidius, Shakespeare, Milton, Molière, Rousseau, Montesquieu, Staëlné, Kant, Klopstock, Herder, Goethe, Schiller, Dante, Tasso, Calderon és Camoens műveit... A magyar írók művei közül könyvtárában már ekkor megvoltak Kazinczy, Révai, Berzsenyi, Dajka, Kisfaludy Sándor, Kiss, Igaz, Fáy, Kovachich, Benkő, Both, Bethlen és Gyarmathy munkái. 1825-ben 270 műből, közel félezer kötetből állott szerény anyagi körülmények között nagy áldozatokkal megszerzett gyűjteménye. Ez a kis könyvtár lázas érdeklődésének és enciklopédikus tudásának hű tükré.”⁵²

Könyveit 1830. október 10-én ismét számba veszi. Ekkor 404 címet tartalmaz a lista.⁵³ Továbbra is sok az irodalmi alkotás, de a liberális, a „szabadelvű ellenzéki”, politikai vonatkozású munkák, az utazás-leírások száma is megnő. A diófa tékán a filozófia, történelem, nyelvtudomány több jeles képviselője kap helyet a szótárak, lexikonok mellett.

Egy évtized múltán, 1840-ben a könyvtárjegyzék 494 mű (sorozatok is lévén közöttük, 961 kötet) címét rögzíti.⁵⁴ Végrendeletében szintén ennyi könyvről, „pénz- és térképgyűjteményről, amerikai útján gyűjtött emlékeiről”, valamint kéziratokról hagyatkozik.⁵⁵ A „Farkas Sándor-könyvtár” gyarapodása 1842-ben nem szűnik meg, 1885-ben pedig már 747 mű (1526 kötet) tartozik ebbe az állományba.

Bölöni Farkas Sándor hagyatékának harmadik komponense a Gondoskodó Társaságnál 1825 óta egyre gyarapodó takarékbetétje. (Láttuk, hogy csak 1833–1841 között 750 frt-ot írtak javára a Provisionális Cassa perceptorai.)

A betétet azonban az egyház nem akarta felvenni. Jó helyen lévőnek tudta, a hatszázalékos (akkor kis) kamatot is elégségesnek tartotta, és első helyen kellett volna említenünk: ezt a takarékpénztárt Bölöni Farkas intézményeként ismerték, s bíztak benne.

Az Unitárius Egyház és a Gondoskodó Társaság képviselői az 1842-es esztendőben tárgyalnak, leveleznek Bölöni Farkas Sándor „főkormányi fogalmazó úr” végrendelete ügyében. Tagsági könyvecskéjét, „privátus libellusát” már megkapták, és azt szeretnék megtudni, hogy „Említett kedves emlékü atyánkfia végrendeletével megegyezhető-e az, hogy a provisionális társaság kezelése alatt lévő tőke továbbra is ott hagyattassék, s az eladandó bútorokból begyűlendő pénz is oda adassék be”.

Az egyház azt szeretné megtudni, hogy kérése a Gondoskodó Társaság

működési rendtartásával összeegyeztethető-e. Az 1825. évi alapszabály 17. paragrafusa valamilyen intézmény, egyesület öröklés útján szerzett tagságáról nem intézkedik. A végrendelet-végrehajtók és a Társaság vezetői egyaránt Bölöni Farkas munkatársai voltak, s érthető módon azon fáradoztak, hogy valósuljon meg az egyház akarata: legyen egy „számlán”, egy libellusba bejegyzetten minden a könyvtárműködtetésre és -gyarapításra szánt Bölöni Farkas-adomány.

A Gondoskodó Társaság különben majdnem száz esztendeig (1825–1924) állott fenn a biztonság mintaképeként, és ebben a Bölöni Farkas teremtetten működött, szolgált az a pénz, amit ő megtakarított, amiről a közjó érdekében lemondott. A „Fő Oskolát illető Tőkepénz”, jóllehet hasznát is vették, nőtt, növekedett is, 1870-ben 2233 frt 22 kr-t tett ki.

A „hagyatékhöz” azonban nem csupán „az üdvös eredményű társulások” tartoztak. Nemcsak pénzről, hanem eszmékről, eszményekről is szólnunk kell, még ha itt csak jelezve is hagyatékának ezt a tartozékát.

Bölöni Farkas Sándor nem eszmerendszert alkotó elméleti ember. Legalábbis ő úgy véli. Gedő Józsefnek 1829-ben megírja, mennyire örvendett annak, hogy Kolozsváron bevezethette a vendéglői gyakorlatba a legelső magyar „ételcédulát”, étlapot. „Nem képzeli, barátom — közli vele —, mennyire hiszem én, hogy az ilyenekkel többet tehetek az egészsre nézve, mint egy theoretikus munkámmal tehetnék.”⁵⁶

Az új társadalmi rendért küzdeni vágyó honfitársai elé ideáltípusként, modellként állított „Egyesület”-ről, az Egyesült Államokról szóló elemzései, eszmefuttatásai, naplója páratlan őszinteségű, mélységű s szépségű értékelései, apró megjegyzései, reflexiói, gondolattöredékei, bizonyosak vagyunk benne, hogy még sok értékes társadalomelméleti — Kemény Zsigmond kifejezésével élve — „eszmeköteggel” gyarapítanak, gazdagítanak bennünket.

Ott van azután ő maga, életsorsa, mentalitása, annyi sok homályba burkolt rejtekeivel.⁵⁷ Gondoljunk csak arra, hogy például mennyire jelentős és sajátos befolyást gyakorló az ő reformerségére a felvilágosodás eszméinek a hatása, a 18. század öröksége. Azon keveseknek, azoknak a székely értelmiségi szabadelvűeknek a sorába tartozik, akik tisztelő megbecsüléssel hajtának fejet II. József emléke előtt, és érteni vélik tragédiáját, azt, hogy ő „az az ember, aki nemesebb, mint századja”.⁵⁸ Mindenképpen részvétet érdemlő, korát megelőző, küldetéstudatos embert lát benne, aki a legrangosabb, legszebb emberi feladatot vállalta, a „közjóért” való munkálkodást.

Ő azonban tudja már a feudalizmust felváltó „új világ hajnalán” is azt, hogy még időt emésztő évtizedek sorára van szükség az átalakuláshoz. „A nem szabadságból a szabadságba való hirtelen átmenetel — írja feltehetőleg 1834 után — lehetetlen. A nép a maga alkotmányában, s intézeteiben ... keresse az állandó reformot...”⁵⁹

Kell tehát a művelt, a nevelés és az „értelmesedés” sokosztályos iskoláit ki járt s így erkölcsi erőben gyarapodott, „jóért” küzdeni kész „sok” ember, de kellenek új, szakosodott intézmények is. Megszűnik vagy gyengül a középkori és újkor eleji közösségi formációk tradicionális szolidaritása, amely sokcélú, politikus alakulatokban, formációkban sok más vonatkozású normával ötvö-

zódóttan szötte be a (leginkább területi) csoportok életét. Bölöni Farkas híte szerint semmi baj sincs, csak éppen hogy kell az új intézmény, új normarendel, rendtartással, kell sok, erőt összpontosító szervezet, egyesület, társulat.

Farkas Sándor a háromszéki, az erdővidéki Bölön született. Olyan szabad székely community neveltje, amely évszázadokon át humanitárius, a köz javát szolgáló normák dédelgetettségében és szorításában élt. Várszerű templom-erődjének háború idejére megalkotott státútuma a közösségi fegyelem csodálatos példatára. A közeli Brassó, a szomszédos nagyobb szász falvak, majd Kolozsvár olyan társadalmi részegységek otthonai voltak, mint a céhek, amelyeknek a szabályzata törvényként szabta meg az önsegélyezést. Kolozsvár földműves „hóstatí” városlakóinak a temetkezési társulata pedig már a 16. században hagyományos formában működött.⁶⁰ Voltak mintái — még ha alkonyóráikat élő közösségek képében is — a Gondoskodó Társaságnak és a többi egyesülésnek.

Bölöni Farkas minden bizonnyal reformálandónak érezte a *faluközösséget*, amelyet a központosítás, a nagyszebeni határőrkatonai parancsnokság nagymértékben megfosztott autonómiájától, s rendeleteivel, idegen tisztjeivel kormányozott; gyűlölte a céhrendszert is, miként minden más kiváltságot, előjogot, így a széki, a megyei zsarnokságot, önkényt kanonizáló formációt is.

Bölöni Farkas — és itt már felbukkan az eddig eléggé számba nem vett tényezőnek, az államnak a szerepe — „demokráciai elvekkel” átítatott „szabad intézeteket” akart. (A felvilágosult abszolutizmusnak az uralkodó jogára alatti rendszere viszont gyakorta még azokat az egyre kevesbedő hagyományos öngazgatási funkciókat is elsorvasztotta, rendeletek lávafolyásaival semmisítve meg a meglévőket, „a szabadság kis köreinek sokaságát”, azokat, amelyek új hajtást sarjaszthattak volna.)

Alexis de Tocqueville, aki szintén a demokrácia megvalósult formáit keresi az Egyesült Államokban, azt írja: „A politikai vagy közigazgatási élet három cselekvési központban sűrűsödik. ... Az első fokon található a *község*, feljebb a *megye* és végül az *állam*.”⁶¹ Bölöni Farkasnak mindhárom alakulattal szemben erős ellenérzései vannak. Az államtól azonban elsősorban és mindenekfelett azt várja, követeli, hogy ne avatkozzon be, legyen decentralizált, engedjen át széles működési pászmát a kezdeményezésre kész társadalmi erőgócoknak. Philadelphia a nagy példa. Itt több mint 160 a „közjók elmozdítására az egybeállott társaságok száma”.⁶² És nem az Állam kezdeményezte létesítésüket, nem az Állam élteti őket. Amerika partjaihoz közeledve szorongva teszi fel önmagának a kérdést: „ha vajon e szép hazában a szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedéke helyét valóban megtalálom-e? Ha ennek önmaga által hozott törvényei s intézetei teszik-e boldogabbá az embert?” Az ő válasza igenlő. A Gondoskodó Társaság 1825. évbeli alapszabálya nem az állam, nem a rendek, hanem a főkormányzéki tisztviselők „maguk által hozott törvénye”.

Eszményi tehát az az állapot, amelyben új társadalmi alakulatok váltják fel a régieket, azokat pedig a közjó szolgálatára egybetömörülő „magánosok” működtetik öngazgatást biztosító, autonómiának örvendő, „üdvös eredményű” szabad társulásokként.

A hagyatéknek ez a legértékesebb része.

HITELINTÉZET-ALAPÍTÁSI TÖREKVÉSEK A REFORMKORI ERDÉLYBEN

1. TŐKEHIÁNY. ELSZEGÉNYEDÉS. A TÁRSULÁS KÉNYSZERE

A polgári reformokon munkálni vágyó hajdani erdélyiek táborába, szálláshelyeire invitáljuk olvasóinkat. Nem hosszú időre, csak a „negyvennyolcat” megelőző negyedszázad éveire. Vizsgálódásaink is csupán a hitelintézetekre és a velük szorosan összefüggő jelenségek kis körére terjednek ki. Elsősorban a társadalmi struktúraváltás korában megnövekedett jelentőségű pénz-, hitel-szükségletekre, valamint az új személyi kapcsolatok bölcsőire, azok kereteire, az új funkciójú társadalmi-gazdasági alakulatokra figyelve.

A középkor évszázadaiban, a feudalizmus hosszúra nyúlt időszakában felhalmozódó erők, köztük a tőke termelő-teremtő energiája, ekkor már Erdélyben is szabadabb kiáramlási lehetőséget, tágabb teret követelt ott, ahol valamennyire akkumulálódott. Azokban az életkeretekben, amelyekben nem, ott mindinkább panaszolták hiányát, szorgalmazták a tőkeszaporítást, mint az új termelési technika és munkaszervezet fejlődésének, a haladásnak és a gyarapodásnak nélkülözhetetlen feltételét. Erdélyben tehát a köztudatban szereplő elsőrendű fontosságú problémák közé rangsorolták a tőke, a pénz lassú és kismértékű felhalmozódását, az adósságterhek növekedését s egészében a *hitelgazdaság válságát*.

Válságról szólva tekintetbe kell vennünk azt is, hogy egyes forrásaink a krízist hangsúlyosabbá teszik a valóságosnál. A reformer, a forradalmár, a jobbítani, az újítani vágyakozó óhatatlanul baljóslatúbbként láttatja, sötétebb színekkel festi a maga világát, hiszen aggódást, veszedelemérzetet szeretne sugallni és ily módon is cselekvésre kívánna ösztönözni. Még akkor is, ha számolunk ezzel a lehetséges magatartással, Wesselényi Miklós komor töprengését igaznak és aggasztónak kell minősítenünk. A *Balítéletekben* olvasható ez a helyzetkép: „A köznép hogy nem gazdagabb, éppen oly kevésbé csudálhatni, mint hogy rossz eledelen rágódó s elcsigázott igáslovak nem kövérek... De hogy a birtokosok, kik közül némelyek csaknem tartományokkal bírnak... nem csak ritkán gazdagok, de többnyire adósság örvényében fuldokolnak, s hogy majd mindnyája pénznemlétet panaszol, s azért kénytelen a leghasznosabb gazdasági javításokkal felhagyni, sőt a megélhetés gondjai szorongatási közt kínlódik: ez szinte megfoghatatlan.”¹

A tudományművelő, megyei monográfiát író Hodor Károly néhány év múltán, 1837-ben készít hasonló látteleket: „Nemcsak a köznép, hanem a nemesek is ezen hírelt Eldorádóban pénztelenek...”² Kemény Zsigmond pedig az Erdélyi Híradóban jelenti ki, hogy: „Fő és közép nemességünk... nyakig eladósodva.”³ A tragikus sorsú Stephan Ludwig Roth 1843-ban szintén a pénzhiányt és az elszegényedést panaszolja. (Írásának címe is sokatmondó: *Geldmangel und die Verarmung in Siebenbürgen besonders unter den Sachsen*.⁴) Sok szó esik a sajtó-

ban „a tókék szaporításának” szükségességéről, arról, hogy „a kerek arany” miért is „hengereg” ki tőlünk „soha vissza nem térendő” módon.

A vélekedések mellé hadd állítsuk támasznak a számokat. Az 1811. évi devalváció idején a Habsburg Birodalomban 1060 millió papír forint volt forgalomban. Ebből Erdélyben mintegy 20 milliónyit váltottak be. Csak ennyit. Holott mind a föld, mind az ember ebben a nagyfejedelemségben nagyjából egytizednyi részarányt képviselt.⁵ Valójában tehát az itt forgalomban lévő papírpénznek majd ötszörösének kellene lennie. Nem 20, hanem 100 milliónak (ha a tőke felhalmozása, ez esetben a „bankók” vonatkozásában, legalábbis a birodalmi szinten mozognak).

A birtokos nemesi réteg adósságlajstromai ugyancsak szavahihető tanúságtevői az eladósodottságnak. Az ismeretes és történelmünkben oly jelentős szerepet játszó Bánffy család iratai szerint például gróf Bánffy György adósságai 1814-ben 56 tételben 249 405 forintot és 21 krajcárt tettek ki. A nagy gubernátor halála után (1823-ban) 197 864 pfrt adósság maradt az örökösökre. Báró Bánffy József 1845-ben összeírt tartozásai meghaladták a 300 ezer forintnyi összeget. Csak a Bonchidán, Ballán, Csanádon, Gyaluban, Hunyadon, Némában és Kolozsváron „intabulált” adósságok summája 288 370 frt volt, sok-sok udvarház, kastély, palota ára.⁶

Ez alkalommal nincs terünk az adósságteher-növekedés okát, okait elemezni, a feudális földesúri birtok pénzügyeit megvizsgálni. A megváltozott fogyasztói szemléletről azonban szükséges említést tennünk.⁷ A 18. század végén, a napóleoni kontinentális zárlat idején a mezőgazdaságnak kedvező konjunktúrális folyamat bontakozott ki. A földet művelők kereseti lehetőségei megjavultak, kiadásait is bővebbre méretezhették. Úgyszintén a könnyedebb költségek emeltyűjévé vált a tartós pénzértékhígulás, a gazdasági életet előntő, eliszaposító papírpénz, bankócédula áradat.

A hagyományok kereteiből kitörő, árukat, javakat bővebben szerző, vásárló emberekre Stephan Ludwig Roth a szász paraszti, polgári környezetben is ráta-lál. A fogyasztói, költségek mohóság, a lehetőségeken túlnövő igényesség pedig szintén eljuttathat egyeseket az eladósodáshoz.

A „pénzbőség” idején ékszert, ezüst-, aranyneműt vásárló és tartalékoló módos udvari polgár és földesúr, a szorgalmas, takarékos gazda mellett teret nyerő társadalmi típusná válik a „préda”, a pazarló paraszt, polgár, nemesúr is. A barokkos pompakedvelésnek, a fényűzésnek, a mértéktelen költségeknek a szimbólumává gróf Bánffy Dénes († 1780) vált. Ő százezer forintot szabadított ki „árestumából”, felesége hozományából s emellett Rettegi György szerint: „... a szaniszlai jószágának árát, 25 ezer forintot, a szilágyinak ugyan 25 ezeret, az élesdi jó és sok bortermő dominiumnak inscriptionalis summáját, id est 35 ezer forintot, s sok több jószágainak jövedelmét, s sok ládabeli portékáinak az árát mind elköltötte. De annak felette rakott fel 243 105 forint s ötvenegy krajcár s félből álló summa adósságot.”⁸

A luxusingények elharapózása, a tékozlás a közvetlen termelésnövesztő funkcióba állítástól, a befektetéstől vont el tőkéket. Ilyenszerű hatással volt a gazdasági életre a karrier, a hivatal, a társadalmi szerepkör megkövetelte pénzkiadás is. Bánffy György az erdélyi nagyfejedelemségnek gubernátora, legfőbb

ura. Ez reprezentálási kötelezettséggel is járt. Nyoma maradt ennek kolozsvári székhelyének 1813-beli költségelőirányzatában is. Összeállítói számoltak azzal, hogy a vendégeken kívül állandó jelleggel 88 személyt kell ellátni étellemmel. A konyha költségeire kis hűján 10 ezer forintot tartottak szükségesnek előíranyozni, s az „udvari” kiadások végösszegét évi 59 423 ezer forintban állapították meg.⁹

A mértéket vesztőn növekedő igény szint éppúgy zavart okozott, mint ahogyan az önellátó, piactalan természeti gazdálkodás késleltette az új struktúra megépülését. Ennek illusztrálására, mint annyiszor már, ismét Újfalvi Sándor emlékiratainak helyzetképeiből idéznénk. Ő apjáról írja, hogy az három év alatt személyére és háztartására mindössze 53 bankó forintot költött. Ez az adat nem csak a pénzgazdálkodás jelentéktelenségére, hanem arra is rávilágít, hogy az önellátó, kis- és középbirtokos nemes pénzforrásai mennyire szűkösek voltak. A reformkor előtti hagyományos életstílus még színesebben bontakozik ki az édesapja barátjáról, Keczei Istvánról elmondottakból. Ő gazdálkodását „csak folytatta... azon az úton, mint elei századok óta vitték legkevesebb változás nélkül”. A pénzhiány számára semmit sem jelentett. Sőt, a pénzt, mint „csalási eszközt”, le is nézte. Gazdasági egyensúlyát úgy tartotta fenn, hogy miután kevés jövedelme volt, kiadásait még kevesebbre szabta. Az élet legelemibb szükségleteit kielégítő javakkal az úrbéri föld használata fejében a jobbágy szinte maradéktalanul ellátta, és miután „apjáról örökölt vagyonát nem félszegesítette s mint apja, úri házat” tartott — jó gazdának nevezték.¹⁰

Mind a „préda” Bánffy Dénes, mind a régimódi Keczei István, jóllehet végletek képviselői, hasonlatosak abban, hogy nem a tőke gyarapításának munkálói. A gazdálkodást elemző, a hitelkérdés problémáit vitató reformerek az anyagiakban leginkább bővelkedő rétegnek a kereskedőket tartják. Kőváry László írja: „Hogy a kereskedelem mily bőv forrású életmód Erdélyben, tanúja az, hogy minden tőkepénz kezökben van, tanúja az, hogy egynéhány kereskedőház roppant vagyonokhoz kezd jutni.”¹¹

A kolozsvári jótékonykodó adománytevők listáján a polgár már gyakrabban szerepel nagyobb összeggel, mint sok ősi főúri família reprezentánsa. Vállalkozásaik ipart is növesztenek és a frissiben plántált fabrikák, manufaktúrák gazdái „kertészei” ugyancsak gyakran kerülnek ki az ő soraikból. A módos százsz iparos-kereskedő polgár mellett ekkor válik ismertebbé a görög-bolgár-román kereskedő vagyonossága. A brassai „Gremiul Levantin” kereskedő társaság az Erdélyi Híradó szerint 1840-ben 101 tagot számlál, évente csak a román fejedelemségekkel 1 024 000 ezüst rénes forint értékű forgalmat bonyolít le, és az idetartozó kereskedők száznál több üzletet nyitnak Moldva és Havasalföld városaiban.¹² Nicolae Hagi és Gheorghe Ciurcu brassai boltjának mérlegéből az is kitűnik, hogy 32 424 frt kamatozó kölcsönadott tőkájük növeli aktíváikat. A Hagi és Nica kereskedőházak pedig a Székelyföldön, Fogaras vidékén is folytatnak ipari tevékenységet, s fektetik be tőkéiket a céhen kívüli termelő műhelyekbe, tevékenységi formákba.¹³ A szamosújvári örmény kereskedő társaság tagjai s maga a város is oly gazdagnak tudott, hogy a császári ház is kér kölcsönt tőlük, ők pedig 100 ezer forint bérösszeget ígérnek a közeli fiskális birtokért. Emellett Szamosújvár városa két megye kilenc falujában 404

jobbágy földesura.¹⁴ Báró Kemény Dénes — akiről a következőkben még szó-lunk — kéziratban maradt munkájában maga is említi a hitelnyújtó kalmárt, mondván: „látók a fülíg-adós excellentiákat és nagyságokat görnyedezni a ke-reskedők 30–50 százalékos pénze után”.¹⁵

Az 1768. esztendőben Kolumbán János, az erdélyi állapotokat jobbító szán-dékkal, 26 pontba foglalt javaslatot készít. A 7. pontban szól a pénz problémá-járól és ítélkezése korai megfogalmazása a *hiteljog* elavultságának. Tömören: „pénzes ember van” — de „veszteg áll pénze”, nem kölcsönzi ki, mert *nincs biztonság*.¹⁶ A Vasárnapi Újságban 1835-ben megírják azt, hogy: „A hitel az újabb időnek ez a bámulásra méltó dicső találmánya, melyen alapul ma Euró-pa legvirágzóbb országainak jóléte”, hogy ez a csodaszer hatályát kifejtthesse, kell: „Elsőbben az adósságokat illető törvények változtatása, jobbítása; másodszor a *hitel alapjára épített intézetek felállítása*...”¹⁷

Ismeretes, hogy a „hitel” kérdése különösképpen Széchenyi István könyvé-nek megjelenése után milyen „nagy port vert fel” Erdélyben. A hiteljog megre-formálását végül is mind többen és többen hasznosnak s elkerülhetetlennek ítélték. A *Tripartitum* alapján évszázadok során kiformalódó erdélyi jogrendet és joggyakorlatot, amelyet még az *Approbaták* és a *Compilaták* normái is tartósí-tottak, mind a magánjog, mind a közjog terén módosítani kell.

Az 1841/43. évi országgyűlésen a nagyszebeni, erzsébetvárosi és kolozsvári kereskedő társaságok kérik a *váltójog*, a *váltótörvénysszék* és a *telekkönyv* behozata-lát.¹⁸ Csatlakoznak hozzájuk a brassaiak is. St. L. Roth szintén korszerű váltó-törvényt, telekkönyvet s ezekre épülő takarékpénztárakat igényel. Termé-szetesen meg kellene változtatni a perrendtartást is, hiszen Wesselényi Miklós szerint az adósok, különösen „a legfényesebb házak, legnagyobb nemzetségek nyakig vervén magokat adósságba, hatalmokat s nagy befolyásokat arra hasz-nálták, hogy az adósság felvehetése pörét az ügyészek s bírák által eredeti rö-vidségéből kivéve mind hosszabbá s tekervényesebbé tegyék”.¹⁹ Csoda-e, ha 1837-ben azt írja Hodor Károly: „Valakinek kölcsönözni itt és ma, nem egyéb, mint nyűgbe bonyolódni”, hiszen kamat helyett pert zúdítanak a kölcsönzőre, a hitelezett pénz helyett „firól fira szállandó perrel” kell beérnie.²⁰

Az elszegényedés, a tőkehiány is változást hozó hiteljogi reformokat köve-tel és „érdekegyesítést”.

2. A „TÁRSULÁSI SZELLEM”

Kossuth Lajos 1833-ban a közös érdek szép kötelékével összefogottan, egyesülten kívánja látni a haza mindenik társadalmi rétegét. Kemény Dénes pedig arra figyelmezteti szabadelvű harcostársait s „nemes rokonait”, hogy te-gyék a *népet* „... szabaddá földesúri és minden másféle önkénytől, hogy ne le-gyen oka gyűlölni a Nemest és Tisztviselőt: adjatok adót... — majd így folytatja — töröljetek el minden kiváltságot, mely őket életmód választásában korlátol-ja, legelőször az is ósiséget, állítsátok ingatlan lábra a kereskedést és látni fogjá-

tok, hogy ha nem papoljátok is naponta: Egyesüljünk! Nosza egyesüljünk! Ugyan egyesüljünk; — fognak egyesülni érdekeink...”²¹ Az új egységekben, rész-egészekben, egyesületekben ekkor honfoglalókként társulók azonban nem szakítanak el minden szálat, amely őshonukkal fűzi egybe őket, azt is mondhatnók, hogy az állam mérhetetlenül nagygyá növekedő hatalmát ezek a többé-kevésbé autonóm egyesületek is korlátozzák. A frissiben egybecementezett, valamilyen cél, érdek szolgálatára rendelt organizációk az ősi kollektívumokból átvettek, megőriztek annyi autonómiát, hogy abból önigazgató létük számára önvédelmi fegyvert kovácsolhattak.

A takarékpénztárak, a bankok, általában az egy célra szakosodott társulások száma a reformkorban növekszik meg. Nem foghatja fel a maga igaz valóságában a polgári rendszer uralkodóvá válását az a múltidéző, aki nem figyel fel arra a mozgalmasságra, amelyet az „organizációk” alapítása teremt. Az életfeltételeket javító, gazdagító, szépítő egyesületek, a köz javára törekedő társulások, a korszerűt pártfogoló, a haladást szolgáló egyletek, társaságok ugyanis éppen ekkor gombamódra szaporodnak.

Tanúi lehetünk tehát annak, hogy a polgári szabadságesszmények kivirágzása korában, a liberalizmus, az egyéni autonóm személyiségre szabott emberi jogok divinizálása időszakában önként szövetkezik, társul, „egybeáll” a közösségek láncaitól különben szabadulni vágyó sok reformer, forradalmár.

Szabad György Kossuth Lajos társadalmi eszméit felidéző politikai pályaképében hangsúlyozza, hogy hőse mennyire világosan látja: nincs „társaságon kívül tekintett ember”, hogy az érdekegyesítés egyén és közösség „kíváncsós” viszonyának megvalósítását követeli meg.²² A száműzött Kossuth ifjúkori emlékeit elevenítve fogalmazza meg újra régi hitét, azt, hogy az egyesek boldogságán, a köz javán munkálkodás egyik új formája „a társaságos életben” való részvétel. Azt is írja: „én polgári kötelességemnek ismertem az egyletek csaknem mindenikének munkás napszamosai közé tartozni”.²³

Széchenyi István közéleti tevékenységét, gyakorlati célokat követő akcióit Benkő Samu jellemzi így: „Az akadémiaszervezés, a lótenyésztés, a hidépítés, a városrendezés, a gőzmalom-felszerelés, a Tisza és a Vaskapu szabályozása mind-mind kísérleti telep, ahol fel lehet készülni a feudális szisztémából, vagyis a barbarizmusból” való végleges szabadulásra.²⁴ Bölöni Farkas Sándor szándékaiban felnő Széchenyihez, és tiszta lelkiismerettel vallhatja: „Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait.” Kőváry László amellettesz hitet, hogy társulatok nélkül a kereskedelem nem fejlődhet és így formulázza meg verdiktjét: „... korunk társulatokba kezd fűződni, melyek átalakulnak és bomlanak is ugyan, de az egyszer megszületett eszme hatalmát el nem veszti”.²⁵

A külföldi látogatót meglepi pezsgő közéletünk és úgy véli: jellemző az, hogy itt „az emberek egyesületekbe állnak”. A történetíró Horváth Mihály kortársi tapasztalatainak summája: „Az egyesületi szellem már élénken működött az országban. Alig volt a szociális életnek ágazata, melynek kifejtésén s gyarapításán egyletek nem munkáltak volna.”²⁶ Végül hadd hallgassuk ki tanúságtévőként Kemény Zsigmondot, akinek *Szegénységünk és annak fő gyógyszere* című rendkívül tanulságos cikke is vallomástétel az egyesületek szükségessége,

hatékonyasága mellett: „A társulási szellem alkotja jelen korunk főemelyűjét, hiányainak fő gyógyszerét” — írja, számba véve a nem állami szinten szervezett magános társulatokat.²⁷

Gyógyszerként a szegénység ellen sűrűn emlegették, váltig ajánlgatták egyedül üdvözítő panaceaként a „*részvényes társaságokat*”, „hiányainknak” ezt a „fő orvosságát”. Mi magunk is — fabrikák és manufaktúrák erdélyi meggyökeresedését, sarjadását vizsgálva — megfigyelhettük: mind népszerűbb az a gondolat, hogy a tőkehiány csak úgy küzdhető le, ha a hiányzó tőkék helyébe csatasorba állanak a kis tőkéket összegyűjtő és működtető szervezetek. A Nemzeti Társalkodó cikkírója 1830-ban már él azzal az érvelési formával, amely később szinte szokványos formulává válik, nevezetesen: a tőkeszegénység leküzdésére gyárat kellene alapítani, de nincs rá pénz, ami, ha egynek nincs, van tíznek, száznak, ezernek együttléve. 1840-ben ugyanebben a lapban (feltehetőleg Gál János írásában) szerepelnek ezek a szintén gyakori szavak, megállapítások: „Nálunk a pénz szűk, szűkebb a gazdagoknál is, mintsem nagy vállalatokra elég legyen, de nem oly szűk, hogy ezek ne találkozhassanak részvény befizetésére.”²⁸

A szász hírlapok, újságok hasonlóan szólnak az egyesületekről, s azonos az érvelésük is. Szinte politikai jelmondatokként hangzanak el egyes megfogalmazások, mint például az hogy: „az erők egyesítése, ez korunk parancsa” vagy „csak egyesült erő tesz erőssé” és így tovább.²⁹ A hasznát hajtó befektetést kínáló, busás nyereséggel kecsegtető részvényjegyzési felhívások ezért keresik meg közvetlenül „a kis pénzek” tulajdonosait. (Mellőzve gyakran a már számottevő tőkét akkumuláló bankot, külföldi pénzintézetet, amelynek funkciója lehetne az ipari tőke kölcsönzése.) Kolozsváron, Szébenben, Segesváron, de másutt is születnek tehát részvénytársaságok. Csak példaként említjük, hogy a kolozsvári répacukorgyártó fabrika részvénytulajdonosai aláírási listáján 180 a polgár s mellettük szerepel 30 gróf és 21 báró. Sokan csupán egy-két részjegy megvásárlásával jelzik: a közügy, a jó ügy iránt ők sem közömbösek. Néha, úgy tűnik, a lelkeség, buzgó honfiúság vizsgáját teszi le sikerrel a társulásba pénzt befektető erdélyi ember.

Az Erdélyi Gazdasági Egylet 1844-ben 10 ezüst forintos részvény árát kifizető tagok támogatásával alakult meg. 1845-ben viszont már tárgyalja Rajka Péter kiváló gépgyártó kérését, hogy öt éven át támogassa tagjai között 3 ezüst forintos, névre szóló részvény megvásárlását. Nyereségrészesedésről, osztalékról szó sem esik — hiszen a mezőgazdasági gépgyártás nemzeti ügy. Annak érzi Nagy Samu mérnök is, aki 15 forintot adományoz közcélokra, kikötve, hogy ebből 3 forintot Rajka-részvény megvásárlására fordítsanak. A „hon felvirágzását” szolgálná az Olt-hajózási Társaság, amely alig egy évtizedes működése idején a hírlapi viták keresztüzében állott, bizonyítva: a szállítás, a víziút közügy, része a reformmozgalomnak. A „mozgalommá” terebélyesedett iparpártolás szintén társasági formát öltött. Megalakult a Védegylet. Ennek a története ismeretes. A társadalom üzemies működtetését — ezt azért még hangsúlyozni szeretnénk — olyan új demokratikus, nyitottabb organizációval gazdagította, amely rendi különbségekre való tekintet nélkül toborozta és eskette fel egy célra a tagjait.³⁰

Az azonos érdekre, hasonló célra hivatkozva kívántak jótékonyági, szolidaritási szervezeteket létrehozni. Együtt lehetett és kellett („egyesült erővel”) védekezni jégverés, tűzkár ellen, mértékletességi együletet, kórházat létesíteni, kultúrát, a nemzeti művelődés mozgalmait támogatni, kaszinót, olvasóegyletet vagy éppen torna-vívódát alapítani. Itt, ebben az életszektorban, a társulási szellem bővülő övezetében alakultak meg azután a takarékoságot szolgáló, kis összegecskéket nagy summává, tőkévé növesztő és kölcsönző segélyegyletek, takarékpénztárak, bankok.

3. A GONDOSKODÓ TÁRSASÁG. TAKARÉKPÉNZTÁRAK

A szabadelvűek, reformerek új társulásokért harcoltak. Helyesebben azért is és azokkal is. A hazának ugyanis nem csupán a rendi, a horizontális struktúráját akarták megváltoztatni, hanem vertikális megépítettségét, csoportösszetételét is módosítani kívánták. Az erdélyi társadalom reformkorszaki sokszínű morfológiai összetételét elemezve domináns helyzetben mégis elsősorban a *közösségeket* látjuk. Van közöttük évszázadok során szilárdult, ép alakulat, de alkonyóráihoz érkező, elavult, kiürült keret is akad már ekkor. Mindenesetre a bomlasztott vagy bomló formációk, a hagyományos entitások java része politikus jellegű volt. Sőt, a sokcélúság feladatostódáshoz vezetett, egy-egy gond, tennivaló, funkció sok társadalmi csoport kooperációját tette lehetővé. A kölcsönös segítségnyújtás, az egymásért való felelősségvállalás, a szolidaritás például a család, szomszédsági társulás, a faluközösség, a tízes, a céh, a városnegyed, az egyházközség és más csoportok etikai kötelezettségei között szerepelhetett.

A felvilágosult abszolutizmus (18. századi) virágkorában, a „jó császár” egységesítő, központosító célkitűzései szellemében: a szociálpolitikai gyámkodás jussa elsősorban az uralkodót illeti meg. A székely határőrvidéki rendeletgyűjtemények, a parancsolat-protokollumok tanúsítják: szülőt, falusbíró, lelkészt, széki tisztet korhol, dorgál, fenyeget az „udvar”, mert a régi rendtartások szabályai szerint jók, segítőkészek. A segélynyújtó, a kárt szenvedettet gyámolító „hűtösök tanácsa” mellett például 1787-ben már koldus inspektor intézi hivatalos személyként „az ügyeket”.

A reformkori egyesülettípusok, köztük a takarékpénztárak is, nem vetik meg az abszolutizmus korának vívmányát: a közösség politikus voltát felváltó, egy célra, szerepkörre összpontosított *szervezet* kínálta előnyöket, a lazább kötődést; ugyanakkor pedig fegyverükké is teszik az önkényuralom, a rendiség, az avult társadalmi alakulatok, az abszolutizmus elleni küzdelemben.

Georg Simmel a csoportegységeket a társadalmi élet tartományaiként szemléli és azt is kifejti, hogy „a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le”.³¹ A takarékpénztárat, hitelszövetkezetet alapító Bölöni Farkas Sándor³² például olyan szabad székely faluközösség szülötte, neveltje volt, amely „csoport”-ként humanitárius feladatok vállalására is ösztönöz-

hette kolozsvári főkormányiszéki hivatalnokká lett fiát. (Ne feledjük e település falutörvényét, amely büntetést szab ki arra is, akinek kéménye sepreten, kigyulladásra másoknak tűzkárt okozhat. Várszerű templomerődjének háború idejére megalkotott statútuma pedig a közösségi fegyelem, az önvédelem csodálatos példatára.) A közeli Brassó, a szomszédos nagyobb szász falvak, majd Kolozsvár az olyan csoportok otthonai voltak, mint a céhek, amelyeknek a szabályzata törvényként írta elő az önszegélyzést, el egészen a tagtársat megillető tisztas eltemetetésig. Kolozsvár földműves, „hóstatí” városlakóinak a temetkezési társulata pedig már a 16. században ősi rendtartás pontjaihoz igazodva működött.

A kolozsvári Gondoskodó Társaságot³³ Bölöni Farkas Sándor 1825-ben alapította. Indokolt, hogy angliai vagy még inkább bécsi útjaira gyanakodva ott keressük a modellként szolgáló szervezeti mintát: a takarékpénztárat vagy az olyan önszegélyző társaságot (*Friendly Society*), amely emberbaráti célú volt. A külföldi szabad intézetek „magvait” hazai természetűre begyűjtő Bölöni Farkas Sándor azonban a szolidaritás itthoni közösségi hagyományainak neveltjeként keresi meg magának a jónak vélt vetőmagot. (Későbbi, amerikai utazásakor a példa, de nem érdektelen. Megcsodálja Philadelphia díszes, impozáns banképületeit, de leginkább az lelkesíti, hogy a közjó szolgálatában álló, „a szenvedő emberiség segedelmezésére” alakult társaságok száma „százhatvanon felül halad”. Látogatja is őket, de meg sem említi, hogy Kolozsváron már milyen „emberiségi intézet” létesült „magánosok buzgó igyekezete”, az ő kezdeményezése nyomán.)

A Gondoskodó Társaság alapszabálya 37 paragrafusból áll. Az erdélyi közgondolkodást meghatározó elszegényedettségtudat érthetővé teszi, hogy az első cikkelye szűk keretet határol el: tag csak a Gubernium fizetett alkalmazottja lehet. Az alapító tagok száma: nyolc. A cél a takarékoskodás, az eladósodottság elleni védekezés. Ezért kötelező a havonkénti kis betét, 2 forint befizetése. Ezt növelni, pótolni természetesen lehet. A társasági alaptókéét gyarapítja a kölcsönadott összegek után befizetett 6%-os kamat.

A betétes számára így formálódik, akumulálódik az a „tőkepénzecske”, amely váratlan, nehéz helyzetben segítségére lehet, a rászoruló hitelezőként szolgálja, kölcsönt folyósítva. Gyümölcsöző is a megtakarított summa, amelyet rendszerint jelzálog fedezettel biztosítottan adtak ki — a tagok hozzájárulásával — a kérelmezőnek. Filantropikus elgondolásait tanúsítja az is, hogy gondolnak a megözvegyültekre is, valamint arra, akinek még a temetésre sincs pénze; az ilyen tagtárs tisztességes eltemetetéséről gondoskodnak.

A nyereszkesedés nem foglalkoztatja őket. Jellemző, hogy míg a Gondoskodó Társaság meg nem erősödik, tisztikara, vezetői ingyenesen végzik munkájukat.

A Védegylet jelentőségéről szólva mondtuk, hogy mennyire súllyal esik a latba az, hogy ez a társulás áttöri a rendi válaszfalakat; a részvénytársaságok aláírási ívein polgár és földesúr szintén együtt szerepel. A Gondoskodó Társaság 1830-as alapszabály-módosításakor Bölöni Farkasék ezt a politikai vonatkozású eszmét erősítik meg azzal, hogy hangsúlyozzák: „*Se rang, se kor, sem egyéb tekintetek senkinek elsősegi jussát nem adnak.*”

A Gondoskodó Társaság monográfusa — Oberding József György — az

egyesületet gazdasági célját és jogi szerkezetét tekintve: hitelszövetkezetnek minősíti. (1943-ban takaré- és hitelszövetkezetnek nevezi. Érvelése nyomán megdől az a tudománytörténeti állítás, amely a rochdale-i takácsoknak juttatja az elsőséget, valamint a korszerű szövetkezetalapítás kezdeményezőjének kijáró elismerést.³⁴) Hogyha a „Gondoskodók” a kis tőkék egyleti úton való akkumulálásában és a kölcsönzés, a hitelezés funkciórendszerének jobbításában nagy forgalmú új utat nem is építenek, jól szolgáló, jól járható ösvényt kétségtelenül taposnak. Életképességét tanúsítja a tagok betétjének és a közalapnak a szüntelennövekedése:

1825	130,24 frt
1835	9934,05 frt
1840	19 514,29 frt
1845	46 320,36 frt

(1895-ig közel egynegyed millióra növekedett.³⁵)

A Gondoskodó Társaság zászlóbontása után sorra alakulnak meg (a mai, bővebb értelmezésű) Erdély tájegységeiben a takarékpénztárak. 1835-ben megszerveződik és 1836. január 1-én megkezdí működését a „brassai általános takarékpénztár”. 1840-ben Aradon, 1841-ben Szebenben, 1846-ban Temesváron, 1847-ben Nagyváradon és Szatmáron létesül hitelintézet.³⁶

Szükségességükről, életképességükről évi mérlegeik és főleg növekvő betétállományaik tesznek tanúságot. Példaként Arad és Szeben adatait idéznők (pengő frt-ban)³⁷:

	Arad	Szeben
1840	4684	—
1841	16 398	5873
1842	22 256	66 807
1843	27 511	236 326
1844	30 878	356 701
1845	42 737	573 082
1846	79 725	719 459
1847	83 878	995 786

Célkitűzéseiket tekintve az emberbaráti, a közösségi tennivalót állítják előtérbe. Koronka József 1840-ben megjelent cikkében (*Általános elmékedések a takarékpénztárakról*)³⁸ hangsúlyozza, hogy ez a hitelintézeti forma nem „csupa speculatio, hanem jóltevőségi intézet”, amely takarékosásra serkent és „minden kicsi summát bevesz, s még a napszámos, kézműves, cseléd, a még gondatlan ifjú, a tanuló” is tagja lehet. Az aradiak alapszabálya kimondja, hogy egyesületük „emberbarátokból” áll és napszámos, cseléd, kézműves, földműves, özvegy és árva megtakarított pénzecskéjét gondolják, hogy az nagyobb summává növekedve szükség, baj, betegség idején jól szolgálhasson.³⁹ A brassai pénzintézet 1838-ban a „szegényebb résznek” kíván hasznára lenni, hogy „szorgalomra nógassa, rendre, munkásságra oktassa s ezáltal a közjólétet is előmozdít-sa”.⁴⁰

A hitelszövetkezetek és az első takarékpénztárak a hagyományos közösségek kollektívumot szolgáló szerepkörében jelentek meg. Alapítóik, a reformerek, pedig a közjó szolgálatában sikeresen versengtek az ekkor már visszahúzó erőket promováló „jó császárral”. De a forradalom előtti válsághelyzet ezzel még nem oldódott meg. A gazdaságot gúzsba kötő tőkehiány, a hitel kérdése továbbra is emésztő gond maradt.

4. AZ ORSZÁGGYŰLÉSI „VEGYES VÁLASZTMÁNY” BANKTERVE

Az erdélyi nagyfejedelemség vezető körei a Habsburg Birodalom keretei között úgy-ahogy még megőrzött önállóságuk legfőbb szervét, az országgyűlést hívták segítségül, hogy a tőkeszegénységre orvosságot találjanak. Az 1841–43. évi kolozsvári országgyűlés hilibi Gál László fősége alá rendelve ki is küldött egy „vegyes választmányt” a hitel kérdéseinek tanulmányozására. A 15 hónapig tartó diétát a közvélemény eredménytelenséggel vádolta. Az bizonyos, hogy sok súlyos probléma elől kitért, s szívesen terelte azokat a rendszeres bizottságok valamelyikének zsákutcájába.

Az elnöki tisztséget betöltő Gál László (1767–1848) számottevő, jeles egyénisége Erdély történetének. Hivatali pályafutása során vezető jogász szerepkörben dolgozik, 1837-ben guberniumi tanácsossá nevezik ki, majd 1838-ban ő lesz az Erdélyi Főszámvevő Hivatal elnöke. Ismeri Erdély múltját. Jogi, történeti könyvek, tanulmányok szerzője. Büntetőtörvénykönyv-tervezete kéziratban maradt ránk, és nem régen jelent meg nyomtatásban.⁴¹ A hitelügyi javaslat írásba foglalásakor jelen van még Lészai Lajos „főkormányiszéki tanácsos, a Kamarai s Nemzeti Gazdálkodási” testület elnöke. A vegyes választmány különben 15 tagot számlál, akik országgyűlésre megválasztott követek vagy királyi hivatalosok. Sok jobbágyos főúr nem található soraikban. Számosabb (96, 166) jobbágyos birtokos is csak kettő van közöttük. Ellenzéki, konzervatív, unió-párti és unió-ellenes, Wesselényi Miklós baráti köréhez tartozó és Jósika Sámuel szolgálo, hivatalnok, birtokos, polgár, megyei, széki, városi küldött s még könyvgyűjtő, igen művelt férfiú is tagja a választmánynak (olyan, aki Bölöni Farkas Sándorral levelezik). Publicisztikai tevékenységet csak egyikük folytat. Olyan azonban, aki a nemzetgazdaság elméleti vagy gyakorlati kérdéseivel hivatásszerűen, szintesen és szakszerűen foglalkozna, nincs. Név szerint a következők: Gál János, Kabos Dániel, Horváth István, Gedő József, Zeyk Károly, Kozma Dénes, Hosszú László, Mikó Mihály, Konrád Vilmos, Biedersfeld Fridrich, Másvilági István, Czirjék Dénes, Fillenbaum Ferenc, Meltzer József (az utóbbi három a Királyi Kamara részéről).

A bizottságnak 1844. február 10-én befejezett, terjedelmes jegyzőkönyve⁴² mindenekelőtt értékes elemzést nyújt Erdély bányászatáról, földműveléséről, kézműiparáról, kereskedelméről. Ennek a sok valóságismerettel, gazdai tapasztalattal megírt fejezeteit követi a várható konklúzió: *elkerülhetetlen a tőke szaporítása*. A protocollum szerint: „... a kereskedési mérlegi különbséget, mi ki-

vitelünk és behozatalunk közt vagyon, pótoljuk folyamatba indult bánya-termeszkeink egész öszvegével. S néha azon felül bányászatunk eredménye a pénztőke elegendő voltából származó jótékony hatást nem a mi, hanem azon külföldi gazdálkodáson teszi, hová kiszivárgott a pénz. Nálunk napról napra szűkül, a földművelés silányul, a műipar nem emelkedik és a fényűzés nem szűnik, hanem természete szerint naponként harapózik. Emiatt a pénz mindég becsesebbé válik, a kamatláb hág, a földművelési tőkék elemésztdőnek."

Elkerülhetetlen tehát: a természet, munka, tőke hármában az utóbbi növelését, gyarapítását szorgalmazni, a bankokat mint a pénzfelhalmozás raktárhelyeit óvni, dúsítani. Külön számol a bizottság a történelmi folyamatok szükségyszerűségeivel. Így azzal is, hogy szerintük: elkerülhetetlen az úrbérrendezés („a közelebbi országgyűlésin létrejövén”), ami a jobbágyrobot mennyiségének jelentős mértékű csökkenésével fog együtt járni; a földesúr pedig ezt a hiányt, ezt a „vesztést azáltal fogja fedezni, ha a vesztett napszámok helyett pénzt fordít jószágai művelésére”.

Az sem érdektelen, hogy a birtokos, a jobbágytartó szükségleteit figyelemmel vigyázó (de örökváltságra még csak nem is gondoló) bizottság, amikor fel akarja mérni, hogy: „Mi Erdélynek mostani *hitelező ereje?*” — a főkormányshék útján kezelte, „az egyes nemzetek, vallások, törvényhatóságok, társulatok” tulajdonait, a köz- és alapítványi pénztárakban felhalmozódott „hiteli erőt”, a régi szerkezet akkumuláló intézményrendszerét, a közalapítványi tőkealapokat látja maga előtt.

A „Vegyes Választmány” kimutatása szerint az évtizedek során a következő pénzalapok formálódtak ki:

I. A *Tartományi Számvevő Hivatal* kezelése alatti köztőkék. (8 rovatban 15 intézmény szerepel, olyanok, mint a Fundus Commercialis, Kolozsvári Ispótyály fundusa, Insurrectionalis fundus, Fundus Sydoxialis és így tovább.) Összesen: 374 114 Pft, 23 kr.

II. A *magyar és székely városok* kölcsön kiadott allodiális tőkéi címszó alatt a következők szerepelnek⁴³:

1. Kolozsvár	14 216 frt	13. Bereck	2828 frt
2. Marosvásárhely	40 364	14. Udvarhely	4230
3. Gyulafehérvár	21 444	15. Zilah	10 093
4. Szamosújvár	68 083	16. Szászrégen	103 518
5. Erzsébetváros	55 131	17. Szék	2131
6. Torda	14 904	18. Felvinc	3758
7. Nagyenyed	27 817	19. Keresztúr	2032
8. Dés	20 291	20. Bátos	822
9. Vizakna	12 778	21. Teke	1884
10. Abrudbánya	17 391	22. Désakna	187
11. Sepsiszentgyörgy	262	23. Kolozs	4399
12. Csíkszereda	1954	24. Gyéres	1358

E városok hitelezést szolgáló tőkéi összesen: 431 855 frt

III. A *szász nemzet* kölcsön kiadott allodiális tőkéi:

a) A nemzeti pénztárak:	
1. Nemzeti Fő Cassa	377 504 frt
2. Hétbírák Cassája	128 847 frt
Összesen:	507 351 frt
b) A szász székek tőkéi:	49 233 frt
c) A szász városok tőkéi összesen:	165 210 frt
(25 000 frt-ot meghaladó összeggel csak Segesvár és Brassó szerepel.)	
d) A szász falvak tőkéi összesen:	420 349 frt
A szász nációnak kölcsön kiadott pénzösszegek summája:	1 142 143 frt

IV. A *római katolikus egyház* tőkéi:

1. Külföldi közpénztárakban kamatra letett tőkéik:	655 036 frt 12 kr
2. Magánosoknál (6 %-os kamat mellett) kölcsön lévő tőkéik:	757 801 frt 46 kr
„R. Catholica vallási tőkéik”	1 412 837 frt 58 kr

V. A *református egyház* tőkéi:

1. A Fő Egyházi Tanács pénztárában	92 233 frt 36 kr
(A további adatok nem hivatalos kimutatásból valók, s úgy átlapították meg, hogy szem előtt tartották azt az elvet, „miserint inkább kevesebbet, mint többet tenni fel”.)	
2. Az enyedi kollégium tőkéje	240 000 frt
(Ezenkívül 12 ezer fontsterling Angliába kiadva kamatozásra.)	
3. A kolozsvári kollégiumé	60 000 frt
4. A marosvásárhelyi kollégiumé	40 000 frt
5. A székelyudvarhelyi kollégiumé	80 000 frt
6. A zilahi és szászvárosi iskolák, valamint néhány gazdagabb egyházközség tőkéje	87 766 frt 24 kr
A református státus tőkéi összesen:	600 000 frt

Együttesen, a külföldre kihelyezett összegeket nem számítva, 3 305 914 frt 9 kr-ra rúg a felsorolt „fundusok” tőkéje. A protocollum arról is tudósít, hogy kimutatásukból még hiányzik a görögkeleti, görög katolikus, unitárius, lutheránus egyház „pénzalapja”, valamint a gyulafehérvári káptalan, a „Gecse tömeg” stb. által kölcsönadott tőke. A Választmány tagjai ezek tőkeerejét is felbecsülték és a fillérnyi pontossággal lajstromozottakkal összesítve az erdélyi közalapítványi pénztárak kamatozó kölcsönre kihelyezett és készpénzben tárolt tőkéit 4–5 millió ezüst rénes forintra becsülték.⁴⁴

Láttuk, található tehát Erdélyben sok „kis summa megtakarított pénzecske”, amelyek takarékpénztárakat éltethetnének. A bizottság tagjai szerint van emellett (az intézmények hosszú autonóm működése során aktivitásból és ajándékozásból közcélra „fundált” alapítványokból összeálló olyan) számottevő tőke, amelyet csak korszerű formába kell áthelyezni, és a bankalapítás útja megnyílik. Ismertetnek is részletesebben két bankformát. Az egyikhez, a „törlesztési rendszerhez”, az annuitásokra alapozott német, főleg bajor bankok szolgáltattak mintát, a másik „a pénztári számításnak” a „skót rendszernek” nevezett forma, amely lényegében hitelkeret, folyószámla nyitását jelentené. (Ez utóbbit „javallják” „a kézműipari és kereskedő osztály”, a vállalkozási lehetőségek gyors kihasználásában érdekelt hiteligénylők számára. A másikat a földbirtokosoknak ajánlják.)

Ez a „roppant közhitelezői erő” a Választmány tagjai szerint jelenleg nem a termelést szolgálja, hanem főleg „külföldi fényűzési cikkekből kerekedett bolti adósság fizetődik vele”. Éppen ezért nehezen is mobilizálható. Használati módját „holt kölcsön rendszernek” nevezik: „a tőkéek — írják a jegyzőkönyvben — kölcsönadódnak fekvő-jószágai biztosítékra... a kamat, mint valami állandó adó nyomja a kölcsönözőt s maradékait, míg végre egy hanyag vagy szerencsétlen maradék következik, ki a kamatot nem fizeti s ekkor a tőkét kezelő fel akarja hajtani, midőn már a biztosításul lekötött vagyon is többire el van tékozolva”. Miután a „nemzeti gazdálkodást” sem szolgálja ez a tőke, azt látja, „helyesnek a Vegyes Választmány, hogy a holt kölcsön rendszer megváltoztathatván, a köztőkék a törlesztési rendszer mellett év díjakkal (annuitással) kezeltesse nek”.

„A Hitel emelésére kidolgozandó tervek elvei feletti vitatások” hosszú időn át tartottak. (A jegyzőkönyv „kivonatának kivonatát” Kolozsváron, a főkörmány-szék ügyvédi székén 1844. április 20-án jegyezték le.) Az eredmény azonban igen-igen szegényes. Ez a reformkorvégi „országos” szintű eszmecsere tanúsítja ugyan a rendi diéta tagjainak sokoldalú tájékozottságát, tárgyismeretét, a közjó szolgálatát vállaló férfiak s főleg elnökük áldozatkészségét, de a szak tudásnak társadalomátalakító üzemi munkáját hiába keressük. A gyakorlati megoldásnak csak egy akadályát említendő. A „holt kölcsön”-rendszer felszámolásának előfeltétele egyebek között a tőkék szabaddá tétele. A számtalan, szétszórt, bonyolult megkötésekkel felvett összegeket — a főleg fő- és középnemességhez tartozó adósoknak — azonnal vissza kellene fizetni, azért, hogy legyen, amit egy új gazdasági alakulattól (a „törlesztési bank” statútuma elvei szerint) a hitelre áhítozó ismét, gyorsan visszakérhessen. A „honi erő” tehát nem valami reális alap, mint ahogy a „külföldi kölcsön” még kevésbé az, hiszen a külföld pénzemberei számára a jelzáloggal, zálogügyletekkel, feudális hiteljoggal terhelt földesúri birtok nem tekinthető megfelelő garanciának.

A tőke szerepét a polgári társadalom megszerveződésében, a kapitalista gazdaság kialakulásában ez alkalommal nem tanulmányozhatjuk. Az azonban bizonyos, hogy Wesselényi Miklósnak⁴⁵ óvó józansága, amely nem a kölcsönzésben, hanem a jövedelem és a „tőpénz” szaporításában keresi a jobban járható utat, figyelmet érdemlő. S az is, amit Brassai Sámuel⁴⁶, a *Bankismeret* írója, a hitelező erő szerepéről mond, nevezetesen, hogy: a bank sem pénzt, sem ipart, sem kereskedést *teremteni* nem képes. A mély rétegekben zajló, lassú szerkezetmódosító átalakulás vagy a politikai, a forradalmi küzdelem (rendi struktúrát viharos gyorsasággal szétbomlasztó harc) válaszútján toporgó, kiútkereső reformer nemzedék itt, minálunk egyelőre *kormányzati szinten* csak ennyit tud produkálni.

A negyvenes évek felgyorsuló és alapvető változások felé elmozduló, sodródó reformmozgalma nem csak új társadalmi alakulatok sokasításán fáradozott, hanem megkísérelte például a „pénzintézetet” a jobbágyszabadság elterjesztésévé tenni. A „kísérlet” valójában már a tervek összekapcsolása, az ötlet munkatervvé formálása szakaszában hamvában holtnak bizonyult, de a politikai küzdelemben, a korszerűsítő és az avult régít maradin és reménytelenül védelmező erők harcában számottevő tényezővé vált.

1841 tavaszán az Erdélyi Híradóban Somogyi Antal, a szatmári követutasítás szellemében vázolja fel az országos hiteltár felállításának tervét. Folytatásként a *Kényszerített örök megváltás* című írásban ismertetik az úgynevezett Tetéleni-tervet.⁴⁷ Ezt a Pesti Hírlapban korábban közölte Farkas Károly álneven,⁴⁸ s lényegében azt javasolta, hogy „állítsanak fel” örökváltság pénztárat. Ez bankjegyeket bocsátana ki, ami az „úrbéri tartozások”, a jobbágyterhek összegével (90 millió Pfert) volna egyenlő. A szabaddá vált, magát megváltott jobbágy évente két részletben befizetné a bankba a megváltási summa 1/30-át. A földesúr pedig 5 pengőforintos bankjegyekben megkapná az egész összeget. Szabó István⁴⁹ rámutat arra, hogy Kossuth eleinte „láthatóan hinni szeretett volna Farkas tervének realitásában”. Augusztus végén azonban már ő maga veti fel az egyik legfőbb ellenérvet, azt, hogy milyen pénzügyi következményekkel járna az oly sok milliónyi bankjegy rázúdulása az ország gazdaságára.

A sokszor valóban delibábos, kellő pénzügyi és állampolitikai ismeretekkel nem rendelkező tervezők plánumainak felburjánzása azonban korjelző tünet. Mint ahogyan az is a változások irányvételére utal, hogy a bankot immáron a feudális tulajdonviszonyok megszüntetésének eszközeként hasznosítják.

A hitelintézetekkel 1846-ban ismét Kemény Zsigmond foglalkozik. Erdélyi Híradóbeli cikkében a váltótörvény, a telekkönyv bevezetése, az ősiség eltörlése és a szabad föld kérdése együtt szerepel az országos hitelintézet problémájával.⁵⁰ Ő tér vissza Gál László és munkatársainak, az országos rendszeres bizottságok kereskedelmi osztálya keretében 1841–44-ben végzett munkájára és ajánlja, hogy ezt vizsgálják át, s adják a rendek elejébe, hogy a diéta terjeszthesse fel törvényjavaslatot őfelségének.⁵¹ Gál László azonban éppen 1846-ban történeti tanulmányokat ír. (A szászokkal vitázva, román érdekeket védelmezve.⁵²)

Az 1846-os erdélyi országgyűlésre készülő szabadelvűek közül Kemény Dénes tervezett bankalapítást.⁵³ Ő 1846-ban lázas buzgalommal dolgozott *Érdekegyeség* című könyvén. E munka megírására gyakorlati cél sarkallta. Az 1846–47. évi erdélyi országgyűlésen a jobbágyszabadság kérdéséről vitázni készülő nemesseget kívánta meggyőzni arról, hogy „a hűbérség nyűgét le kell rázni”, örökváltság útján fel kell szabadítani az úrbéreseket. Azt tanácsolja: „Amit birtokrendezést illetően úrbéresnek szántunk, legközelebbi országgyűlésen egyszerre mind — apait-anyait — adjuk ki...”

A gyakorlati megoldást is elemzi, s a földesúri kárpótlás problémáját ő is hitelintézetre, az országos kölcsöntárra bízna.

A pénzalapokat a következő bevételi források szolgáltatnák:

A) 1. Az *úrbéreseks taksája*, amit évente a földesúri szolgálat megváltása címén fizetnének.

2. Emellett *járlulékként* még fizetnék a taksa 1/20-ad részét.

Valójában tehát a jobbágyság e két váltságdíj révén valamivel többet fizetnének be a kölcsöntárba, mint amennyi rendes évi szolgáltatásaik pénzbeli ellenértéke.

B) Az *Országos Tárból* (cassa regnicolaris) kölcsönt is venne fel ez a hitelintézet. Elsősorban az indulás megkönnyítésére s a mezőgazdasági tőkeszükséglet pótlására. (A nemesség természetesen lemondana adómentességéről, így is növelve a kölcsön fedezetére szolgáló alapokat.)

„Segéd megoldás”-ként (számolva az úrbéreseks pénztelenségével) a következőket ajánlja:

a) Ha valamelyik volt jobbágy fizetni nem képes, három évig 1/4, 1/3-ával csökkentett járulékot törleszthetne.

b) A kárpótlás folyamatossága érdekében létrehoznák a „szegények taksája segédalapját”. A néhol évente „felosztott” vagy „közműveléssel” használt közföldet (a földközösség maradványait) vagy egy részüket szakítanak ki, vennek igénybe erre a célra.

c) Az olyan jobbágytól, aki nem vagy csak „folytonos pontatlansággal” fizet, elvonnák és elárvereznék a telkét.

d) Ha ezek a pótalapok sem fedoznák a hiányt, segédeszközként (rövid időre és kis összeggel számolva) igénybe lehetne venni a bankjegykibocsátást.

e) Végül sor kerülhetne megegyezésre is. A földesúr és jobbágya döntené el, hogy kárpótlásért neki járó telkéből földet ad-e a jobbágy, vagy vegyesen: átenged területet s fizet kevesebb kártalanítási taksát.

A „segéd megoldások” természetesen csak a kárpótlás zavartalanságát biztosítanák. A Kölcsöntár két fő pénzforrása a jobbágytaksa fizetése és a kölcsön lenne. Kemény Dénes példaként — egész Magyarországra és Erdélyre számítva — 100 millió forint államkölcsönt látna szükségesnek s ehhez társulna (37 éven át) a jobbágyság esztendőnként lerótt taksája, 12 600 000 forint.

A kárpótlási összeget a volt jobbágytartó sorshúzás útján egyszerre kapná meg. Azért ily módon, „hogya ki-ki tőkéül használhassa a váltságösszeget”.

A Kölcsöntárra alapozott örökváltás, Kemény szerint, jó és sokféle érdeket szolgáló megoldás volna. Végeredményben ugyanis: „a Hon száz millió forint tőkével, egy falka műüttal, merő szabad földterülettel, egy millió helyett tizen-négymillió Hazafival gazdagodnék és bukáshoz közelítő vagy bukott aristocratáinak egy része... mentve lenne!”

Kemény Dénes könyvének megjelenését a hatóságok nem engedélyezték és így a közvélemény alakításában neki szánt szerepet nem tölthette be. Az országgyűlésen pedig a konzervatív erők (a központi kormánzzal összefogva) győzedelmeskedtek. Örökváltásról szó sem lehetett, s még a megszavazott úrbérrendezési törvény is rossz, haladásellenes volt.

A reformkor tanulmányozója gyakran érzi azt, hogy ebben az időszakban szinte minden mozdulni akarna. Sokakat zaklat a változtatás, jobbítás, újítás vágya. A tenniakarók egymást is inkább keresik, szorosabbakká válnak az em-

berek közötti kapcsolatok, szaporodnak az új társadalmi alakulatok, a köz javára áldozni vágyók egyesületei. Ezek között a formációk között egyre több az *organizáció*, az egy célra vagy célcsoportra irányított, jelentős szerepet betöltő, hatékonyan cselekvő szervezet. Mi csupán ezeket, ahogyan a *Bankismeret* írója, az oly sokat tudó Brassai Sámuel⁵⁴ nevezi, „a polgáriasodás segédeszközeit”, helyesebben azok néhány tőkegyűjtő típusának színrelépését igyekeztünk bemutatni.⁵⁵

KOSSUTH LAJOS ÉS NEGYVENNYOLC A BÁLVÁNYOSVÁRALJAIK EMLÉKEZETÉBEN

*„Nagyon szívós a nép emlékezete, hallgat, de nem felejt, s e
nemfeledés hagyományilag nemzedékről nemzedékre száll...”*

Kossuth Lajos

Erdélyben 1848 Szentháromság vasárnapján, június 18-án a közel 1 400 000 főnyi jobbágy megszűnt robotoló, „úrdolgás”, „paraszt” lenni. A feudalizmus rendszerének, a „rendi” társadalom szerkezetének tartóoszlopai meginogtak, majd porba hulltak. A nagy változás, a polgári átalakulás lehetőségei megnyíltak, és lassan ugyan, de új rend építkezhetett a romokon.

A bálványosváraljai falukutatás¹ során meggyőződhattünk arról, hogy ennek a Szolnok-Doboka megyei falunak a népe is a jobbágyság felszabadítását tartja 1848 nagy teljesítményének, és Kossuth Lajost tekinti a „régí világ” felett aratott győzelem vezérének. Előjáróban még csak azt szeretnők hangsúlyozni, hogy a bálványosváraljai falukutatók közel egy évszázaddal az események után faggatták, meséltették a falu népét, én pedig most, egy újabb fél évszázad múltán idézem szavaikat.

1. KIK VOLTAK BÁLVÁNYOSVÁRALJA URAI?

A váraljai falukutatók a jelent magyarázó tényezőket keresték a múlt időre emlékezők szavaiban. A földesurak, a birtokosok felől is a jobbágyokkal való viszonyuk miatt érdeklődtek, hogy lássák: őrzik-e emléküket és miként vélekednek róluk.

„Az egész község az uradalomé volt” — mondták. Ezt a nagyon távoli régiségben „Bálványos vára” testesítette meg, ahol olyan óriások laktak, akik egyik hegyről a másikra lépegettek, ahol az óriáskirály lánya apjának (kötényébe szedgetett) apró embereket mutogatott, akiket azután még a tatároktól is oltalmazni szeretett volna. A regék, mondák hiedelemvilágának kódébe burkolt valós elemek azután vajdák, fejedelmek regnálására utalnak, s arra, hogy a falu a várbirtok része volt. 1553 táján már csak romosodott maradványai vannak a várnak, s köveiből épül örököse, a szamosújvári erősség, amelynek ez a falu is tartozéka volt.

A fiskus birtokosztogatása rendjén jelentős részét ifjú Apafi Mihály adományozza Bánffy Györgynek. Különben sokasodnak az urak. Még Misztótfalusi Kis Miklós is tulajdonosává válik itt egy malomrésznek.²

A 18. század derekán féltucatnyi főúri család, Szamosújvár és néhány kismanes tekinthető Váralja birtokosainak. 1820-ban a kereskedők e gazdag városának 40 jobbágytelke van. A szomszédos szentbenedeki kastély urai, a Kornisok 53 jobbágyot robotoltatnak. 15 úrdolgás felett új birtokos, a Hersényi család rendelkezik.³ Ők 1771-ben a fiskussal cserélik el Fogaras-vidéki örökségü-

ket. Jósika Jánosné Csáky Rozáliának 29 parasztcsalád tesz szolgálatot. Ő az, aki Kolozsvárnak sétateret szervez, selyemfilandát, dologházat létesít.⁴ Oly tevékeny, hogy úti kocsijába „íróasztalt” készített, hogy ott is feljegyzéseket tessen vagy éppen Wesselényi Miklósnak írjon. 1842-ig Kornis János gubernátor⁵ a leghatalmasabb, nagy tekintélyű férfiú, akiről feltehető, hogy Csáky Rozáliával egyetemben élhet a tudatokban. A falu népének emlékezetében azonban őket hiába keressük: nincsenek. Oka lehet 48 előtti abszентizmusuk és az, hogy a harcok után lassan eladogatták jussukat.

A feudalizmus földesurairól szólva sok történet, 1943-ban még el-elmondott história hősei viszont a Herszenyiek. Ők birtokot, örökséget elpazarló, a hulló úri réteg típusához tartoztak. Utolsó nagyasszonyukat a katolikus pap támogatta, fiát, Lászlót a falu tartotta „kegyelemkenyéren”. Fennmaradt a híre a szamosújvári Pap családnak, amelyik Váraljára is kiköltözött, és annak grófi birtokosaitól vett, bérelt jobbágytelkeket. Igaz, Pap Jenő úr maga is mesélte (1943-ban még élt) nagyapja, Pap Márton 48-as dolgait, bajait.

Az urakra emlékezőknek, a kastélyuk árnyékában élőknek csak egy vékony rétege tud a Kornisokról. Az időpontok azonban bizonytalanok, tévesek. Például: „Úgy vélem, 300 évvel ezelőtt még mindig a Kornisé volt”; vagy: „1872-ben, Mária Terézia alatt Váralja nagyrészt Kornis-birtok volt. A Kornisok adogatták el, s az örmények vették meg.” A többség semmi valósághoz közelítő nem tud mondani, és az időkereteket felbontva, első világháború előtti urakkal népesíti be az 1848 előtti korszakot.

Ugyanakkor hajdani robotoltatóikat csendes beletörődéssel, kényszerű szükségszerűségként fogadják el. Nem szidják, nem gyűlölik, de azért úgy fogalmazznak: „A régi világban voltak az emberek és a nemesek, az urak.” A távolság mérhetetlenül nagy volt. Az uradalmi tisztek, a botospánok, a hajtók már közelebbiek, de egymáshoz hasonlóak, arc és név nélküliek. Szolgák ők is, „botok” gazdáik kezében.

2. KISNEMESÉK, DARABONTOK

Mi falukutatók 1943 táján a sok évszázados jobbágyi életformát a túrés, a beletörődés vagy éppen meghunyászkodás egyik — történelmi fogantatású — meghatározójának tekintettük. A vízőzonnal, tatárokkal is megküzdő óriások, a várnagyok, a földesurak jóindulatát szorongva esdő alávetettek mellett Bálványosváralján azonban katonáskodó szabadparaszti népréteg is lakott, az úgynevezett darabontok: a szamosújvári vár puskásai, szabadosai, majd a fiskus taxásai. 1612-ben 15-öt, 1715-ben 18 nemzetséget számláltak össze. Földjük nem sok volt; a 11 telek után járó szántó 10–10 köbölnyi, de szőlőjük már bővebben volt, és sok állatot tartottak; átlagosan 5 ökör, 2 tehén, 1 borjú, 7 disznó, 2 méhköpű jutott egy telekre.⁶ Számukat pontosan azért is nehéz megállapítani, mert a kisnemeseket is gyakran közéjük sorolják. 1838-ban a lajstromozó szerint 82 magyar és 2 „oláh ajkú nemes” személy lakik e faluközösségben. Kö-

zülük 13 nem adózó — módosabb —, és 12 az írni-olvasni tudó tanultabb. Az 1866-os kimutatás 49 családot, 173 személyt sorakoztat fel.⁷

A rájuk egy évszázad múltán emlékező falu hagyományállaga szegényesebb és pontatlanabb a székelyföldiekénél, de az úrdolgas életforma normáitól eltérő jelenség az, ami „mai” szemmel nézve számunkra különös vagy éppen kuriózum, meseszerűen él, méghozzá elég széles körben. Ilyenformán: „A magyarok, mikor ide bejöttek, lóhátról védték a hazát, és ki milyen szolgálatot tett, úgy kapta a földeket... már akkor megvoltak a darabontok.” Ők „első emberek”, „kiváló emberek” voltak és „katonák”. Ezért volt jussuk — mondották — szabad, saját telekhez, földhöz. Egyesek úgy tudták, hogy úrdolgas lányt feleségül el sem vehettek, hogy ne szűküljön, ne csappanjon meg a katonáskodó szabad embert eltartó földmennyiség.

Egy periratban 1804-ben így definiálják őket: „Darabontok, akik a fiskus jussát bírják s ezért taxát, dézmát fizetnek a szamosújvári közönségnek.”⁸ Várvédő katonai szerepüket ekkor tehát már elvesztették, hiszen az erősség máig nevezetes börtönné változott. Megmaradt viszont a váraljai darabont telkek után járó, kiszakított, külön erdő rész, a „darabont erdő”. De ma már értetlenül emlegetik az „antikfát”, a „fiskus nyilat”. Ugyanakkor belső telkük is nemesi immunitást élvező; a kötéllel katonát fogók elől az ilyen darabonti telekre menekülő után nem hatolhatott be a toborzó katona.

A lényeges azonban az, hogy a volt darabontok közül is sokan tudják: ők előkelőbb származásúak. A kisenemesekről nem is szólva. A legtöbbet a Tarcza-Tamás, Ladár, Boér, Kádár, Szabó, Engi családokat emlegették, akik szürke harisnyát viseltek s szavazati joggal éltek. Több közülük román eredetű volt. Ioan Rus szerint: „Azok nem is voltak úrdolgasok, olyanok voltak, mint Romániában régen a bojárok.” Össze is házasodtak a magyar szabadrendiekkel, s egy-egy család — mint például a Tarczák — fel is jutottak a magyar nemességbe.

A darabontok másságát is elmondották, azt, hogy „gálántabb”, „luxusra adó”, ruházatra többet költő, szebben beszélő és nagyurakkal is harcba szálló emberek. Ezek — Pap Jenő birtokos úr szerint — „írás-, olvasás-tudó emberek voltak. Nagyobb szájaúak. Ezeket használta fel a község, ha valamit ki akart vinni. Ezek bölcselkedtek.” 1804-ben Kornis Zsigmond ellen — a közhelyek felosztásakor az erdőhasználati jogért — Engi István vezetésével harcolt a falu; ő a Gubernium elé vitte ügyüket, és Bécsig is eljárt.

A kisenemesek és darabontok viszonyára jellemző, hogy a falu igazgatásában közösen vesznek részt. 1801-ben Szóke János az egyházi nemesség és darabontság nagy hadnagya, a vicehadnagy Madán Todor, a falusbíró Timár István, nótárius pedig a nemesi jussal élő Nagy Ferenc.

Deák János szerint ez a társadalmi csoport „a felszabadulás” után „gálasággal, munkanélküliséggel, birtoknélküliséggel” maradt, és „a jobbágy lépett előtérbe”.

3. AZ ÚRDOLGÁSOK

A jobbágyvilág paraszti emlékképének summája az az ítékezés, amelyet háborús időben így fogalmaz meg egy elkeseredett váraljai asszony, Vas Incze Sándorné: „Egy nagy úrdóga ez a mai világ.” Arra a kérdésre, hogy akkor volt-e jobb az élet, vagy ma, nagyon sokan mondták: „mégis csak jó volt a felszabadulás”, mert az ember végre magának termelhet, s azok, „akik ilyen jobbágyok voltak, azokat mégis csak bántotta az, hogy szabadon nem lehet semmijük”. Orbán István szerint a szabadulás után mind csak jobb lett, mert „nem parancsoltak”.

Tulajdonosi jussal élni, szabadnak lenni, parancsok jármát levetni: nagy-nagy fordulat a paraszti életformában. Néhányan említik csak, hogy nem is volt minden eresztekéiben rossz az úrdolga világ. Ők gazdasági viszonyokra gondolnak. Visszaemlékeznek olyan apai, nagyapai elbeszélésekre, amelyek a nyomásos rendszert, a kétfordulós határt, a legelőbőséget, jó állattartási feltételeket s általában a kipróbált életkeret adta biztonságot, kiszámíthatóságot dicsérték.

Mindenesetre jellemző, hogy a jobbágyi sorsot, a szolgáltatások közül a robotot milyen sokan tudták részletesen visszaidézni.

Erdélyben úrbérrendezés nem volt.⁹ A jobbágyok szolgáltatásait útmutató diétai, udvari jogszabályok s főleg az úr és paraszt közötti egyezség vagy a hagyomány, a szokás döntötte el. Váralján tudták, hogy egy-egy telekért hány napot kell robotolni. Nagyobb jószágért több úrdolgát tettek.

Jóllehet számottevő a változatosság, és a földesurak robotnövelési törekvései is sokasodnak, az 1840. évbeli „Nyilak könyve” szerint a Kornisok váraljai jobbágysai és zsellerei közül 34-en heti 2 napot, 15-ön 1 napot és egy hurubás évi 36 napot dolgozik.¹⁰ Martonos János úgy tudja, hogy: „Kellett szántani, kaszálni, kapálni, aratni, fát vágni, szőlőben dolgozni, az ökrösnek ganét hordani, hordót vinni a szőlőbe, a béres szekerek mellé állni...” „Napfelkeltétől csillagfeljöttéig.”

Nem él az emlékezetben a robothoz hasonló részletességgel és élességgel a dácia és dézma képe, holott bizonyos, hogy például 1841-ben 2 véka zab, 2 kappannak való csirke, 10 tojás ajándékot kellett beszolgáltatni és emellett még fonni, szőni is. „Sarló alá való és csós gabonából” dézmába adtak, de az ispáni feljegyzésekben kender, kendermag, fuszujka, bor, bárány is szerepel.¹¹ „Ha volt tíz tyúkom — meséli Martonos János —, egyet elvett [az úr], ha volt tíz zsák málém, egyet elvett. Mindenből.” (A lánya értetlenül, csodálkozva kérdi: „Miért nem ment a bírósághoz?” — „Akkor nem mehettél” — inti le az apja.)

A kiszolgáltatottságot, az alávetettséget nehezen feledik a váraljaiak, különösen a verést, a „botütést”. Emlékeznek rá, hogy a „munkára nem menő” kapott 25-öt, „de jót”. „Ha az úrbéres nem dolgozott tisztességesen, akkor a tisztartó azt mondta: »bukk meg«, aztán lefogatta két béressel, és ráhúzta a 25 botot.” „A sarkától a nyakáig verték. A »bank« fél méter körül volt. A bankot lát-

tam. Olyan volt, mint az uraknál a porozó, csakhogy törpe volt, derékig ért. Arra buktatták le s vertik.”

Szembeszállásról, lázadásról soha senki sem hallott. Holott éppen a 48 előtti fél évszázadban valóban megnehezedett a jobbágysors. Kornis Zsigmond például a 19. század első évtizedében lázasan növeli allodiumát. Városba, hivatalba gravitáló kisnemesek jószágát vásárolja fel. 1808-ban az egész falu lakosságát vármegyei tisztekkel hívattatja össze, és közli velük, hogy bárki, bármiféle címen — irtás, zálog, foglalás révén — az ő majorsági földjét bírja: jelentse be. Súlyossá e jogcímrendezést az teszi, hogy a gróf nagymértékben kiterjeszti az allodiális föld fogalmát. Minden hajdani közföldből foglalt, irtott, használatban megtartott „falu földjét” tulajdonának tekinti. Olyannyira, hogy a kisnemeseket és darabontokat is rá akarja szorítani arra, hogy szolgáltatassák be a „részére tartozandó dézmát a falu fölgyeiből”.¹² Az erdőket is magának vindikálja, de mint láttuk, a szabados Engi István vezetésével ekkor már fellázad a falu. Több igás napszámra lévén szüksége, közli 2 jobbággyával, hogy ha ökröket nem szereznek és gyalog-, valamint tehenes robot helyett nem tesznek ökrös hétszámot, jobbágyörökségeiket elveszi és másoknak adja. A kocsmárlás hagyományos rendjét is megbontja. 14 váraljai cégért vetet be a megyei tisztekkel, olyanokét, akik a faluközösség tagjaiként boraik kimérését szabadnak vélték.

Mindazok az ellentétek, amelyek a feudalizmus utolsó évtizedeiben sokasodtak és gátolták az összefogást, az érdekegyesítést, nem oldódtak meg az 1848 tavaszán és nyarán születő törvénycikkek hatására sem. Kossuth azonban „a szabad föld apostola” lett és maradt. „Isten áldja meg a porát is annak, aki felszabadított” — mondták a váraljaiak majd egy évszázad múltán is.

4. A FELSZABADÍTÁS. KOSSUTH VÁRALJÁN

A jobbágyfelszabadítást a váraljaiak nem tekintik a „népi erők”, a maguk művének és még kevésbé a „Habsburg Birodalom császára” jótéteményének. Akkor szerintük: „Rabok voltak az emberek, csak éppen hogy nem szántottak velük. De igába voltak! Mit tehettek volna?” A megváltást hozó nagy fordulatot ily módon valaki nagy ember, legendás alak cselekedeteként tisztelték, s róla szállott szájról szájra az ének.¹³

Bálványosváralján azonban nem mindenki tud Kossuthról, szerepéről, s vannak olyanok is, akik mást, például Mátyás királyt ültetik az emlékezet aranyszékébe. Ki volt hát a szabadító? „Az úrdolgásoknak Mátyás király. Azt hiszem, a vót” (Orbán István, 82 éves); „Mátyás felírta a marhákat jegyzékbe. Fellépett a kormány, a Mátyásé. Adja oda mindenki, akinek hat marhája van, kettőt... Aztán birtokot, hogy egyenlő legyen... Ez volt a paraszttörvény” (Szabó Bandi, 33 éves); „Nem könyvből olvastam, öregrendű emberektől hallottam, [nagy]apám mondta, aki felszabadult ember volt. Ő is átvette a földet. Azelőtt szolgálégény volt. Az Mátyás király idejében volt...” (Kovács Bandi, 61

éves). Ugyanez a Kovács András máskor viszont azt mondotta: „48-as úgy vót: akkor Kossuth Lajos vót...” Nem bizonyos benne, és Mátyás királyt, valamint Kossuth Lajost egyaránt dicsőíti egy másik adatszolgáltató is. „Nem volt szabad senki. Az egész vagyon az úré volt. Mátyás király amikor még fiatal volt, akkor szabadultak fel.” Majd kijavítja: „Nem is ő, hanem Kossuth szabadította fel a népeket” (Szilágyi János, 58 éves).

Molnár András (63 éves) már bizonyos abban, hogy Kossuthnak járó a köszönet: „Apám emlegette. Az uraké volt minden föld. Kossuth Lajos szabadította fel őket. Külső, belső föld mind az uraké volt. Mikor Kossuth felszabadította őket, mindenki azt a birtokot kapta, amit dolgozott: külsőt, belsőt.” „Az úrbéreseket Kossuth szabadította fel — mondotta Hajdu Márton (74 éves) is —, és akkor az a föld, amit műveltek, az az övék lett; azonban váltságdíjat kellett volna érte fizetni, de sokan ezt nem tudták megfizetni (az én édesanyámék sem). Ezért egy részük otthagyták a földet, más részük pedig kiegyezett a földesúrral egy kisebb darab földterületben... és a belsőségben is kisebb házat kaptak...”

Pap Jenő (74 éves, úri rendbéli, de középiskolát nem végzett) az alszegi szép nagy ház tornácán magabiztosan jelenti ki: „Jött Kossuth, felszabadította őket. Debrecenben kimondotta: Respublica, nincs király.”

Végezetül a felszegi (67 éves) Martonos Jánost kissé részletesebben is idéznék. Azon a régi vasárnapon is — mesélte — szokás szerint a templom előtt gyülekezett a jobbágysorsú váraljai nép, amikor egy ismeretlen ember érkezett a piacra. Ez az idegen Kossuth Lajos volt. (Lánya közbeveti, hogy „ű vót”. Petőfi nem lehetett, ő a „népdalköltő”.) Ennek a látogatásnak nyomán szabadultak fel az úrdolgások. A találkozás így történt:

„Ű — már mint Kusut — felöltözött szegény módra, s kiindult a kössége-be.

A piacon megkérdezte az emberektől:

— Hogy vattok, kollégák, hogy tudtok haladni előre a gazdáitokkal?

Csak hallgattak az emberek. Aztán az egyik azt mondta, s igaz volt a szava:

— Én jól.

S mert pénteken kapott verést, lehúzta a nadrágját, s megmutatta a fenekit. Mind tiszta ormó volt a teste! Igaz, hogy csak saroktól a fejéig volt, mert a fejét nem ütötték.

Kusut megnézte, s csak ennyit mondott:

— Na! Ne mondjatok senkinek semmit, de fel fogtok szabadulni!

Nem tudom, hány évre, hány hónapra, de fel is szabadultak.”

Lányára nézett. Bizonyára Petőfire gondolt, a kalendáriumban írottakra, s ezekkel a szavakkal tett pontot a beszélgetésre:

„Akárki volt, áldott emlékü!”¹⁴

A márciusi törvények, majd a kolozsvári diéta határozata nyomán a váraljai úrdolgás polgári értelemben vett parasztagzává vált. Emlékeztek azonban rá, hogy erdőt nem kaptak, a szőlőkből is kisemmizték őket, hogy a fiskus taxárait megrövidítették és így tovább. Senki sem mesélt róla, de az írásos dokumentumokból tudjuk, hogy itt is késlekedtek a robot eltörlésével. Pap Márton, Vajda János, akik haszonbérlők voltak, törvénytelenül továbbra is szolgálatra kényszerítették az embereket, nagyra növelve a „magyarok” ellen bujtogatók sikerének esélyeit.¹⁵ Erről száz év múltán a falubeliek nem tudtak már semmit, mint ahogyan a nemzetőrség felállításáról sem. Holott Oroszhegyi (Szabó) Józsa (aki orvosként romániai tapasztalatairól 1942-ben könyv alakban megjelent értékes kéziratot hagy reánk),¹⁶ Bartalus István református pappal egyetemben 1848. május havában katonai egységbe szervez mintegy 150 váraljait. Fegyvert azonban nem kaptak, s így „hamar felhagytak a gyakorlatokkal”, s számuk is 25-re csökkent.¹⁷

Időközben a krakkói születésű Karl Urban báró alezredes, 1847 óta a II. román gyalogezred parancsnokának a vezetésével folyik a szabadságharc elleni propaganda, a Kossuth elleni agitáció, az „oszd meg és uralkodj” jelmondat cégére alatt folyó bujtogatás.¹⁸ Urban is lehetne tehát az emlékezők tudatában élő egyik személyiség, de nem tudnak róla, csak hadi népéről, a „lándzsásokról”. Pontosabban csak az egyik haszonbérló-leszármazott emlékezett rá, aki úgy tudta, hogy Dés felgyújtására készült. (Jellemző, hogy Teleki Sándor visszaemlékezéseiben¹⁹ csak úgy tudja leírni a nevét, hogy megtoldja a „komisz” jelzővel.) Egészében véve tehát nem maradtak róla Váralja népében emlékfoszlányok sem, holott száz évvel azelőtt erőteljesen befolyásolta az itteni úrdolgások gondolkodását, sorsát. Urban a feudális struktúra feltámasztásának ígéretével titkon a birtokos urak rokonszenvét igyekezett megnyerni, a jobbágyságot pedig ugyanakkor ellenük, volt robotoltatóik ellen uszította. A botozásra, robotnövelésre, alávetettségre emlékező magyar jobbágyok közül is sokan hittek neki s zarándokoltak eligazításért Naszódra, amely különben a román parasztság „Mekájává” vált.

Szeptember első napjaiban Urban nyíltan szembefordult a forradalommal, felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak. A döntő többségben magyar lakosságú Bálványosváralját a környékbeli románság részéről ekkor végpusztulás fenyegette. A 25 főre apadt nemzetőrség a „hazafias” pap vezetésével azonban éjjelente kivilágított templomtornyával jelezte, hogy kész a fegyveres ellenállásra. Nem is kockáztatták meg a támadást.

A szeptemberi napokban a sorozás is megindult. A váraljaiak most ezzel fordultak szembe, azért, mert elhitették velük, hogy a birtokosok gyűjtik ily módon a hadat a király ellen a felszabadulás okozta veszteségük megbosszulásáért. Ha felosztják a birtokokat, „mint a régi király akarja, akkor megyünk s adunk katonát, de addig nem” — ez volt a válaszuk.²⁰

Száz év múltán a felszabadulásra, az úrdolgás világ megszűntére emléke-

zók szép és dicsőséges eseményként szóltak róla. Azonban a harcot, a fegyveres küzdelmet, ami az eredmények megtartásáért, az elért sikerek kiteljesítéséért folyt, valahogy különválasztva szemlélték; sokszor értetlenül, minősítéstől tartózkodva emlegették. Többen viszont határozottan úgy jellemezték, mint zavaros idóket, nagy bolondságot, cudar világot, cifra világot vagy leggyakrabban: „*bolond világot*”.

Az eddig elmondottak szerves folytatásaként és egyben a zaklatott, tévelygésekkel teli „*bolond világ*” képzet jobb megértése végett kell elsőként idéznünk „*a pap történetét*”. Kádár József így írja le az eseményeket: „Református váraljai magyar lakosok, Szabó Istvánnal, Deák Imrével az élen, elfogták papjukat, Bartalus Istvánt, Békési Zsigmond kántortanítót, két esküdtest, továbbá két nemzetőrt, és megkötözve vitték Málomon át Tekébe Axinte elé.” (Így cselekedtek kántorukkal — szintén jutalom reményében — a szásznyíresiek is.) „Az elhurcoltakat ólformába zárták, hol rajtok kívül mintegy 52 fogoly volt.” Innen Szászrégenbe vitték, majd a székelyek támadása után hazabocsátották őket.²¹ Még csak azt fűznék hozzá, hogy Bartalus 1857-ig lelkesze volt a községnek.

Ioan Rus (görög katolikus, 72 éves) úgy tudja, hogy „48-ba bétötték a papot az ólba s dióbéllal hizlalták. Itt Váralján történt. Aztán elvitték. Mindenfelé a községekbe akkor vitték [a papokat]. Akkor bolond világ volt. Elfogták a nagy urakat. El is felejtettem, megölték-e a papot, de elvitték, azt jól tudom. Biza bétötték az ólba.”

Pap Jenő úgy tudja, hogy a papot és a kurátort Désig vitték összekötözött kezekkel, itt „*valami disznóólba tették*”. Urban kieresztette. „Bizony ilyenek voltak a váraljaiak akkor is. Saját magyar hívei ilyet tettek a pappal!” Arra a kérdésre, hogy miért csinálták: „Ki tudja, miért? Pedig nagyon szociálista volt, uszította a birtokosok ellen az embereket. Biztos annak élvezte a gyümölcseit!”

„A papot elvitték. Bézárták az ólba — meséli Orbán István (82 éves) —, vót véle presbiter, ott is őrizte, adott enni s pipát. A láncsások fogták el, de csak eleresztették.” A papot nem ölték meg, mondja Vas István (55 éves): „A papot akkor vagy Tekébe, vagy Buzába vitték el az ólba, s Nagy Pisti szabadította ki. Elhozta ökreit is.” Miklós Sándor (84 éves) szerint: „A papot bezárták az ólba, nem tudom, hová. Kuthán oláh, az zárta bé. Váraljai vót. Cudar világ vót.”

Emlékezetesek maradtak a november végi napok is, mert Urban a szolnoki dobokai lándzsásokat, népfelkelőket — magyarokat is — Kolozsvár elfoglalása után Szamosfalváról hazabocsátotta. „Mihailás vezérelte őket vissza az oláhokkal együtt”, s útjokat Bálványosváralján vették keresztül, „ahol több hordó bort szekerekre raktak, velük vígan Málom felé távoznak” — írja Kádár József.²²

A Pap Márton pincéit a váraljaiak szerint valóban feltörték, hatalmas hordókat hoztak ki azokból és gurították le a lakomázóknak. Olyan régi, erős hordókat, hogy egy abroncsuk sem hullott le. Ökröket is zsákmányoltak, hajtottak el. Ellenállásról szó sem lehetett, csak Nagy Pista, a „*kiskirály*” szállott szembe velük és vált a váraljai nép számára a 48-as harci dicsőség talán egyetlen legendás hősévé. (Holott 1849-ben azután „Bem apó” vezetésével több mint 150-en harcoltak.)

Nagy István családfáját 1715-től felderítve, kisnemesi és darabonti rokonsá-

got állapíthatunk meg. Ő azért „kiskirály” az adatszolgáltatók többsége szerint, mert ő volt a nemesek „feje”, tehát a szabad státusbeliek hadnagya.

Ellentmondó, időkeretet megmásító, naiv, mesebeli elemekkel átszótt apró történetek keringenek róla. Ilyenszerűek is: „Kiskirálynak nevezték, mert ezen a vidéken, abban a bonyodalomban, 1848-ban, kikiáltotta magát. A románok tartottak tőle. A váraljaiak nagyon szerették őt. A környéken mindenki ismerte.” „Kossuth idejében volt ő. Amikor átvonulás volt. Ő mindig a »Pali bokrába« volt. Onnan nézte, hogy elhajtották őket.” „Bort, mindent vittek el a szekerekkel” (Vas István, 55 éves). „Az akkor volt, mikor az a bolond világ volt. Egyik falu úzte a másikat. Nagy Pisti, akié az erdő volt, amit ma Nagy Pista bokrának hínak, oda futott az erdőben. Jött az ármádia láncsákkal. Mik voltak, nem tudhatom. Keresték a királyt. Az őket mikor vitték, ezt kiáltotta: Ne hadd Isten, mert viszik el az ökrömet! De Isten nem segítette. Vitték ki a bort s az ökröt a falu végére” (Orbán István, 82 éves). „Király is vót! Kiskirály! Nagy Pista, az vót a király. Mikor jött az ármádia, a királyt kiűzték a láncsások. Keresték a királyt, de elbútt az erdőben. A király borát odavitték a falu végéhez, ott volt a láger, ott itták a borát. A kiskirály kiváló ember vót. A kuruc világban...” (Martonos János, 64 éves). „Nagy Pista, amikor itt voltak, nem mert eléjőnni. Pedig amíg bé nem jöttek, fente a nemes rozsdás kardját, hogy így meg úgy lesz. Igaz, hogy mivel az őket ellopták, hozott négyet helyette...” (Pap Jenő, 74 éves).

Unokája, Nagy Sándor (73 éves) szerint: „Király, kapitány, hadnagy, ki voltak akkor nevezve. Bolond világ volt, akkor kellett.” Magas, száraz ember, „fáin” ember volt. „Tudott is futni, mint a fegyvergyő. Sokszor úzóbe vették, de megfogni nem tudták. A Bátöny utca végén szinte elérte a lándsa, de mégis kiért a tetőre. Amikor kiérkezett, megütötte a sarkát, s azt kiáltotta: most lüjjetek!” Amikor egy csoport váraljai közé veszett kutya szökött, „az öregnél puska volt, egybe úgy kilútte a kutyát, hogy no”. Pali bokrát róla nevezték el Nagy Pisti bokrának.

Van, aki 66-beli (?) tatárfutás idejére helyezi az eseményeket, Szabó Imre (69 éves) pedig dicsérőleg említi, hogy: „betyárvezér volt. Csapatjával járt rabolni a vidéket. Mikor jöttek, nem volt szabad elzárni semmit, el kellett őket látni mindennel.” Vetélytársa is volt, Vas Pál nevű, akinek a „bérelt” csapatával Nagy Pistiek a Kertmeg utca feletti kiserdőben csatáztak.

Nagy, hosszú kardját — ott hányódott a fia kamrájában — többen is látták. Deák János (48 éves) pedig megőrizte ólom pecsétgyűrűjét, amelyen ötágú korona alatt az N és az I betű fonódott össze.

Többen váraljai magyarok nem tudják, milyen nemzetbeli volt „a lándzsás”. Román adatszolgáltatók azonban igen, és a legterhesebb emlékek hordozója, Rus bácsi is: „48-ban jártak a románok láncsával. Amelyik ellenség volt, azt megölték. Anyám mesélte (magyar asszony volt). Anyám apja is nemes volt. Bújtak akkor. Rea tették a szegelyetbe a gyermekekre a teknőt. A gyermekeket éppen felláncsázták. Vitás világ volt. Bolond világ. Most csak rossz a világ, de nem bolond.”

Tudnak négyéves kislányról, aki Avram lancu ölében ülve mondja: „Látod, édesapámat megölik, s én mégse sírok.” „Lancu” meg is akarta menteni, de In-

cze uram akkor már halott volt. Pap Mártont viszont a két Szabó, Sándor és István akarta kivégezni, amiért 48 után a bosszút álló bérlő-birtokos a templom előtt botoztatta meg őket.

Bindea Néta (50 éves) a „muszkákról” is tud: „Az oroszok láncsákkal jöttek. Kicsiny gyermekeket húztak láncsára, és Nagy Pista kiskirály mind a hat ökrét elhajtották. Nagy Pista az erdőbe bujdosott, és az oroszok mindenütt ordítva kérdezték: undgye imperátyu?”

*

Lezárni a beszámolót beható elemzéssel és értékeléssel kellene. Egyes tanulságok azonban így is levonhatók. Az úrdolgas világ szomorú hagyománya ott élt a váraljai nép emlékezetében. Az örömteli felszabadulása szintén, és természetesen a Kossuth Lajosé is.

Orbán Balázs műve, *A székelyföld leírása*¹ hagyományos mintát őriző, de ma is korszerű, utazási formába öltözködött, szubjektív helytörténet és társadalomkép. Meghozza interdiszciplináris is, miután több tudományág fényszórójának világát vetíti rá a vizsgálandóra, a népre és a földre.

A kettő közül azonban a nép, az ember a hangsúlyosabb. Ő a főszereplő, és ő a róla mondottak címzettje. A Háromszéket ismertető kötet jeligéjéül Orbán Balázs nem véletlenül választotta Kölcsey Ferencnek ezeket a szavait: „A hazának szent neve nem csatolja magát a föld porához, emberek teszik a valóságos hazát, nem az élet nélküli halmok és térségek, mik ezerféle népnek érzéketlenséggel adhatnak lakást.”²

Orbán Balázs tehát elsősorban népet és embert tanulmányozott, és népet, valamint embert szolgált. Mégpedig úgy, hogy szemléletmódot sugallt, látásmódot szuggerált, személyi magatartási és társadalmi, politikai mintát, példát, modellt kínált.

Miből ötvöződött, építődött egybe az Orbán Balázs-i példázat? Mindenekelőtt valami nehezen megfoghatóból, abból, amit ősi lengyelfalvi faluközösségi, székelyudvarhelyi iskolai demokratikus hagyományok, a reformkorszak erdélyi eszmevilága égettek be ifjúi lelkébe. Alapköve volt továbbá a régi görög demokrácia, a klasszikus ókori szabadságeszme, amely keleti utazásai során igézte meg. És ehhez társult 1848, a száműzetés nagy világszabadság-tanfolyama. Végül az oly mélyrehatóan megismert székely múlt varázsolta el.

A székelyek, miként más határvédelmező szerepkörű európai néptársaik, birtokosai voltak bizonyos szabadságjogoknak. Ezekért konok küzdelmet folytattak, hiszen egész életberendezésük kisebb-nagyobb szabadparaszti, önrendelkező, öngazgató közösségek valóban csodálni való harmóniájából szerveződött egybe. Az újra és újra fellángoló harc az ősi jussért végül is — hitünk szerint — győzelemmel végződött. Mindenesetre Bem apót és Petőfit negyvennyolcban, a szabadságharcban és forradalomban egy többségében még mindig szabad székely világ ölelte át és tanította meg székelyt becsülni, szeretni.

A székely nép hajdan és most című cikkében, amely az *Ellenzék* 1883. évi szeptember 24-i számában jelent meg, Orbán Balázs a következőket írta: „Demokratikus intézményeinek fejlettségében s politikai érettségével megelőzte Európa minden más nemzetét: a közteherviselés (általános hadkötelezettség) és jogegyenlőség népboldogító nagy eszméje valósítva volt itten akkor, amidőn Európa-szerte a feudalizmus úzte szégyenletes túlkapásait.”³

A székely ipartörténelem szüksége című írásában erről a „par excellence katonai nép”-ről fest ragyogó színekben pompázó — bizony —, a valóságnál szebbre sikeredett képet. Nem érdemtelenre pazarolt a dicséret, csak túlzó, nem hamis az ítékezés, az értékelés, csak a történelemben belevetített eszménykép teszi nagyobb népszabadságot, társadalmi egyenlőséget, testvériséget, tisztább demokráciát tükrözővé. Így ír: „... a Székelyföldön a nép volt minden, amennyiben e

nép demokratikus szervezete és az ezredév óta proclamált jogegyenlőség alapján egy szerves és osztatlan egészet képezett... hol nem volt a legtávolabbi kortól egész a jelenig soha kiváltságolt osztály, hanem volt egy nemzet-tömb, melyben nagyobb tisztesség, de nem nagyobb jog csak azt illeté meg, aki a honvédelem teljesítésére nagyobb képességgel bírt.”⁴

A kiváltságok közül csak a szellemi elismerő Orbán Balázs tehát a jogegyenlőség ősi mintáját találta meg székely elődeinek történetében. Hogyne lelkesedett volna érte, miért ne mutatta volna fel példaként.

Orbán Balázst a székely szabadság-minta elfogadására és kiteljesítésére ösztönözték népének életviszonyai is. A forradalom 1849-ben győzedelmeskedett ugyan, de a szabadságharc elbukott és beköszöntöttek a megtorlás, a zsarnoki önkényuralom évei. Orbán Balázs műve előszavában hangsúlyozza is, hogy könyve: „nemzetünk elnyomatásának gyászos korszakában íratott...”⁵ Kelemen Lajos szintén a sötét világban, a leigázottságban keresi a modell-teremtő motiváltságát. Így ír: „Ő annak a kornak volt a gyermeke, mely még tapasztalatok után sem ábrándult ki a francia forradalom jelszavaiból. A rajongók ihletével annál szebbnek színezte a múltat, minél sötétebbnek látszott a jelen... Közös vonása ez minden elnyomatás korának és minden eszményekért sóvárgó léleknek.”⁶

Orbán Balázs a nagyon súlyos lelki megrázkódtatás után megkapaszkodni, kiegyenesedni akaró népének kívánt istápolója lenni. A visszaemlékezők, a kortársak, az életmű későbbi értékelői szótárában ezért találunk rá gyakran a nevéhez tapadó „biztató” jelzőre. Tompa László 1929-ben *Alkalmi verseiben* mondja, hogy „biztatónk már sokszor volt a múlt”, s hősünk ezt tudva: „... fénylőbb múltról szól borús jelennek”.⁷ Ő maga *Torda város és környéke* című könyvében írja: e szép várost régi fényében szeretné megmutatni, hogy lakóinak „önbizalmát föléleszthessem, s így a múlt erőteljes törzsébe a jobb jövőnek termőágát beolthassam”.⁸ Ezért kínálta korának követendő magatartásbeli példaként: a szabadság üdvöztető eszméiben hívó, a harcot — súlyos vereségek után is — újrakezdő elődeit, a székelyeket. Tiszta lelkiismerettel tehetette, hiszen maga is visszavágyott az egyenlőséget, egységet, önigazgató emberi életet teremtő és védelmező ősök aranykorába.

Gondolatainak, szellemi cselekedeteinek a korabeli valóságba gyökerezettségét szeretnők azzal is bizonyítani, hogy megidézzük hasonló célú „elődeit”. Elsőként Dózsa Györgyöt, akiről a parasztháború ideológiáját kutató Szűcs Jenő kiváló tanulmányában oly sok újat tárt fel. Ő elsőként használta a „székely modell” elnevezést és bizonyította, hogy a parasztmozgalom programjára „a székely libertás” képzete, a székely jogszokások hagyománya is nagy hatással volt. Az orbáni minta ott élhetett Bocskai István tudatában is, hiszen ő úgy teremtetett megtelepedett hajdú-közösséget, hogy azok „a mi erdélyországi hű székelyeink szokása szerint” szolgáljanak, katonáskodjanak. A hajdú mintában megtestesítendő székely modellt pedig II. Rákóczi Ferenc is alkalmazta, amikor hajdú-székely életformát és közösségeket kínált a kurucok harcában részt vevő jobbágyközösségeknek.⁹

Orbán Balásznak az ipar jelentőségéről vallott nézetei például arról tanús-

kodnak, hogy a *termelő élet problémái* jelentős mértékben foglalkoztatták. Annyira, hogy történetiszemléletét is befolyásolták. Hadd idézzük az ő gondolatait: „A történelem eddig nem csak nálunk, hanem másutt is egyoldalú volt; annak lapjait eddig leginkább a trónok és hadtörténetek eseményei tölték tele; a vívott harcok, az uralkodók viselt dolgai, nagyravágásai vagy bírvágy sarkallta hódító hadjáratok leírásai, itt-ott a szabadság és honvédelem magasztos tusái foglalták el kizárólagosan a tért. A többnyire a hatalom zsámolyához húzódott s munkadíját onnan váró régibb történész a magasabb körök zajától elkábulva, fényétől kápráztatva, néha a hősiesség és honfi erények varázsától is elragadtatva: *nem ért rá, hogy az alsóbb régiókban is szemlélődjék, hogy a népet szerényebb talaját művelje, a békés idők foglalkozásának is tért szenteljen.*”¹⁰

Ezeknek az eszméknek, eszményeknek már a reformkorban vannak úttörői, és olyan érdemes munkása is akad, mint Horváth Mihály. Ez a vonulat erősödik meg a forradalom és szabadságharc küzdelmeit követően. „Az 1848-ban kirobbanó szociális megmozdulások — írja 1944-ben Wellmann Imre — egyszerűen az események homlokterébe állítják a társadalom névtelen tömegeit... s amint a liberális reformok nyomán a nemzet fogalma kitágul, hogy végre a népet is magába ölelje, úgy lép elő a kollektívum a történelemben is reális hatóerővé.”¹¹

A történeti visszapillantásban nem egy ízben szó esik ugyan Orbán Balázs mitikus hőseiről, a rabonbánok, gyulák és harkászok udvarhelyeiről, a „nemek” gyűlhelyeiről, az „ős székely határ-várakról”, de a fejtegetés jelenközpontú passzusaiiban józan gazdaságpolitikai megállapítások sorakoznak fel. Ilyenek, mint például az, hogy „Ha valahol, úgy nálunk életszükségletté vált az, hogy iparunk kezébe ragadja a nyersanyag feldolgozását, a természet bódományainak kihasználását; hogy ezáltal az többszörösen értékesítve hozasék forgalomba, nemcsak itthon, hanem a külpiacon is...”¹² Az a gondolata szintén napjaink közgazdászainak megállapításaival rokonítható, hogy: „Ha már azon nemzet, amely saját önálló iparral s ezáltal éltetett külkereskedelemmel nem bír, az az életképesség feltételeit nélkülözi; mert ma már az őstermelés sem munkáskezeket kellőleg foglalkoztatni, sem a munka folytonosságát és képességét biztosítani nem tudja.”¹³

Végezetül csak azt szeretnők jelezni, hogy az „értelmiséggel párosult ipari tevékenységtől” mélyből fakadó társadalmi metamorfózist is vár reménykedve, hogy az értékes munka és vállalkozó szellem nem csak éltetné, hanem nemésítené is a polgárt. Valójában a középosztálynak a földúsítását és értelmiségi patrióta szerepkörbe való részvételét szeretné szilárd alapon kibontakoztatni.

Orbán Balázs *politikus, közéleti ember, több közhivatali tisztség viselője, országgyűlési képviselő* volt. E tevékenységi körében is jelentős munkát végzett és annak, aki majdan új, nagy életrajzának megírására vállalkozik, az országgyűlési beszédeit, újságcikkeit is végig kell olvasnia. Ami ma már felújíthatatlan, helyreállíthatatlan, az különböző alkalmakkor mondott sok kortesbeszéde. Nekrológiában a politikustól is búcsút vesznek, mondván: „megfordult minden faluban, szónokolt minden jelentősebb helyen s fáradhatatlannak mutatkozott a választási agitáció mezején mindenütt, ahol pártjának, a függetlenségi és 48-as pártnak elveit terjeszteni, jelöltjeit támogatni kellett”.¹⁴ Ő szívvel- lélek-

kel az 1867 kiegyezés utáni korszak ellenzéki mozgalmához tartozott, harcostársa volt Bartha Miklósnak, Ugron Gábornak, s róla mondhatta Jakab Elek, hogy a „társadalom élő lelkiismerete, akinek sorsa küzdelem az uralkodó iránnyal”.

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. kötetét Arany László és Gyulai Pál szerkesztette. A székelyföldi anyag egyik szolgáltatója Orbán Balázs volt (jóllehet a szerzőség körül később vita támadt). A szerkesztőt felkereső Benedek Eleknek mondotta a „félelmetes”, a „harcos” kritikus, Gyulai Pál, hogy Ugron Gábornál irodalmi munkásságáért tartja „különb ember”-nek Orbánt. „Az is bolondítja magukat — jegyezte meg —, de legalább írt egy könyvet... ez az Orbán Balázs a Székelyföld minden faluját bejárta, minden hegyét megmászta, minden váromladékát felkutatta. Amit látott, hallott, feljegyezte; ahogy tőle tellett, megírta; szegény ember létire kinyomtatta — ez becsülendő benne.”¹⁵ „Gyulai Pál úr” (aki Szekfű Gyula szerint akkor az egyetlen tekintélyes magyar politikus volt, aki felemelte a szavát a nemzeti elbizakodottság, a „szájas hazafiság” ellen) ítélezése félreérthetetlen: a tudós becsülendő, a politikus Orbán népamító, elítélendő.¹⁶

Az önálló, másoktól független értékelését kiformálni akaró olvasó számára kezdő lépésként az ő politikai megnyilatkozásainak, elveinek tanulmányozása ajánlható. Országgyűlési felszólalásait, beszédeit maga rendezte sajtó alá.¹⁷ Ennek a kiadványnak az első kötetében például a fél esztendő alatt (1871. november 7-től, 1872. április 6-ig) elhangzott szónoklatai találhatók, szám szerint 19. Többségükben belügyi kérdésekre vonatkozó „kérdésvények” ezek és ugyanakkor a kormányzat politikáját bíráló vélekedések, érvelések. Támad, hadtörvénysértést, közgazdasági visszaélést tapasztalt Udvarhelyszékben, több ízben háborog a választási törvény visszaállásai, a visszaélések miatt, nem akar királyi bizottságot Erdélyben, de osztrák csendőrt, idegen hivatalnokokkal teli, szaporodó adóhivatalokat sem. Kétszer is szót emel a héjjasfalvi-csikgyimesi vasút érdekében. Oltalmazza a kincstári birtokokon (például Görgényben) erdőhasználatból élő népet, valamint az elvándorlásra kárhoztatott székelyeket. A költségvetés tárgyában pedig a józanság álláspontját képviseli, ami a hadsereg, főleg a tengeri hatalom illuzórikus növesztését illeti.

Bécs-ellenessége vitathatatlan. Az erdélyi csendőrség költségvetése ügyében mondott „beszéd”-éből idéznénk egy passzust: „T. ház! Én igen jól tudom, hogy mindenhol szükség van rendőrségre, és magam is azt mint kiírthatatlan rosszal szembeállított védezközt nélkülözhetetlennek tartom; s még tisztelni is tudom az oly rendőrséget, amely, miként az angol, politikába nem elegyedve kizárólag a rend és csendre ügyel fel, csak az élet és vagyonbiztonság felett őrködik. Fájdalom, ily tiszteletet nem érezhetek az erdélyi gendarmeria iránt, éppen azért, mert az hivatásellenesen nagyon is mélyen beleavatkozott volt a politikába; de sőt tisztelet helyett — megvallom — némi visszataszítót érzek: hiszen ott ugyanazon egyéneket látom, kik a hazafiakat a hatalom intésére börtönbe, agyonlövésre és bitófára hurcolták.”¹⁸

Mérséklet és visszafogottság jellemzi azonban akkor, amikor „a csángófiak”-nak adandó ösztöndíjat szorgalmazza. Elítéli az erőszakos beolvasztás kényszerét, de a magyarosítás politikáját szintén elutasítja és gondol a román

állam érzékenységevel is: „Ily ösztöndíjak alapítását a román kormány egyáltalán nem rosszallhatja, mert ösztöndíjak az erdélyi románok számára szintén vannak a Dunafejedelemségekben; ez olyan természeti és humanistikus cél, amely iránt féltékenykedni bizonyval senki sem fog.”

Jóllehet nem kétséges, hogy érvelését, állásfoglalását népéhez való mérhetetlen ragaszkodása, izzó „honszeretete” határozza meg, az egyenlőség eszméjét a nemzetek viszonylatában is szentként tiszteli és sérthetetlennek tekinti: „T. ház! — mondja 1871. december 12-én. — Én egyáltalában minden egyéni és nemzeti kiváltságnak és előjognak ellensége vagyok, mivel azokat oly kicsinyes dolgoknak ítélem, melyek a 19. század szabadsági törekvéseinek nagy keretébe többé be nem illeszthetők; ellensége vagyok, mert azokat, mint a régi feudális kor káros visszaéléseit korunk nagyszerű demokratikus vívmányaival összeegyeztetni nem tudom. Én ma egyénekre és nemzetekre nézve csak egy kiváltságot: az érdem és a szellemi felsőbbség kiváltságát tartom jogosultnak...” és „én a magyar nemzetnek sem követelek mások fölött semminemű kiváltságot...” Hisz a szabadság egybeolvasztó, testvériségteremtő erejében, bár — igazat kell adnunk Tavaszy Sándornak — a francia forradalom nagy eszméi (amelyekben Kelemen Lajos szerint még „a tapasztalatok” után is hitt), inkább fűtötték, mintsem irányították és tegyük hozzá: megvilágították gondolkodását, hitét, magatartását.¹⁹

Parlamenti szereplése tehát, úgy véljük, ha csak e néhány fölsvillantott töredékes mozzanatát vesszük is számításba, több figyelmet és új értékelést követel.

Orbán Balázs, a tudós, miközben bejárta Erdély útjait, a politikus számára is gyűjtött anyagot. Megismert állapotokat, viszonyokat, folyamatokat és azokat szóvá is tette. A következőkben 1872. március 14-ei előterjesztésével szeretnénk ezt igazolni.²⁰

Orbán Balázs felfigyel a székely elvándorlásra. Megállapítja, hogy mintegy negyedszázad alatt 30–40 000-en keresnek életlehetőséget a „dunai fejedelemségekben”. Okát a túlnépesedtségben és a létfenntartási alap beszűkülésében látja. Az erdőségeket 48 után mértéktelenül vágják, pusztítják, s a letarolt, erdőfosztott hegyoldalak mezőgazdaságot szolgáló talaja károsodik, „miáltal a földművelés mind csekélyebb térre szorul”.

A székely nép válságos helyzetének megoldására pedig két lehetőséget lát, az egyik a gyárpar fölvirágoztatása, a másik a kivándorlás nyugati irányba, hazai földre való terelése. „Nincsen bizonyval földünknek — mondja — a gyárpar fölvirágoztatására hivatottabb része, mint Székelyföld, mert amellet, hogy népe munkás, értelmes és tanulékony, földje a természet mindennemű kincseivel el van árasztva... mindezek egy nagyobb gyármozgalomnak kínálnak feldolgozandó anyagul; de azt a szegény székely nép önerején létesíteni nem tudja: itt a kormánynak kell a kezdeményezés terére lépni s a gyárak létrejöttét elősegíteni. Ezzel nem azt vagyok mondó, hogy a kormány maga állítson gyárakat, bár ez sem szokatlan, se káros nem lenne... azonban ha a kormány maga nem áll is gyárvállalatok élére, igen is módjában van az adóelengedés s más kedvezmények által egy a Székelyföldön gyárakat emelő consortium létrejöttét elősegíteni.

Amint a gyárpar főlvirágoztatására, úgy a székelv kivándorlásnak nyugati irányba való terelésére szintén a kormánynak kell figyelmet fordítania.”

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Orbán Balázs egy mind súlyosabbá váló társadalmi problémára az első között figyelt fel és lelkiismeretesen közüggvé is avatta azt. Másodszorban azt a társadalom-gazdasági érzéket, józan, reális szemléletet kell méltányolnunk, ami a jó diagnózist követően a jó orvoslás módját is felismertette vele.

A határozati javaslat után harminc esztendővel, 1902-ben került sor a Tusnádön megtartott Székely kongresszusra. Egészében véve az OMGE kivándorlást elemző szakemberei, a politikusok és általában a résztvevők többségükben meg sem közelítették tisztánlátásban Orbán Balázst. Akadtak látásmódjának követői, mint Kozma Ferenc, Molnár Józsiás, de egészében az itt szónokolók voltak illúziók rabjai, néperdekek ellenségei, szinte érthetetlenül és szégyellni valóan messze távolodva Orbán valóságfelismerő készségétől, okos szókimon-dásától, bátor néppártolásától.

1872-től 1942-ig hét évtized telt el. Ekkor jelent meg a Hitelben²¹ Venczel Józsefnek *A székelv népfesleg* című tanulmánya. Nagyszerű, a valóság szám-szerű bizonyosságaira támaszkodó, kiváló statisztikai módszertant alkalmazó írás ez. A szerző pedig, tudjuk, a széchenyies önismeretnek, az igazat valló történet szemléletnek kiváló képviselője. Nos, ővele rokonítható, mert véle egyező Orbán Balázs; a „romantikus” székelv tehát a számok, a rideg számszerű való-ságelemek megszállott kutatójával egyező társadalmi folyamatot állapít meg, a teendőket pedig szintén ugyanúgy jelöli ki. Az, ami Venczel József szakszerű dolgozatában „álló” és „mozgó” népfesleg, az Orbán Balázs parlamenti szó-noklatában iparral *helyben megköthető* „álló” és *telepíteni szükséges* „mozgó” népfesleg. Határozati javaslatáról, mint sok hasonló hasznos előterjesztéséről, szintén elmondhatta, hogy „pusztában elhangzó szó”, de nekünk hadd szolgáljon jóleső elégtételül annak tudata, hogy igazolást és igazat e vitás kérdés-ben az a férfiú (Venczel) szolgáltatott Orbán Balázsnak, aki a tudományos, mo-nografikus társadalomvizsgálatnak, a matematikai és statisztikai látásmódnak és logikának és nem a romantikának a megtestesítője, szimbóluma volt.

Az *Országgyűlési beszédek* olvasásakor a tallózót nem csak az lepi meg, hogy mennyi hasznos, szükséges, mértékletes szóból épül egybe ez a politikus élet-mű, hanem az is, hogy körükben a világnézet, eszmeiség hitvilága és a társa-dalmi valóság gyakorlata hogyan ütközhet össze és békélhet meg. A francia forradalom nagy jelszavaitól „fűtött” Orbán Balázs nemegyszer feledí a „sza-badságot”, az individualizmust, a liberalizmust, a „laissez-faire” követelmé-nyét és cselekvésre szólítja fel, állásfoglalásra készíti például a kormányzatot. Az állami beavatkozás, a szabályozás, a protekcionizmus nagy vitakérdéséhez jutottunk el tehát, és azt kell hinnünk, hogy Orbán (sohasem feledve lelkesítő eszményeit) megmaradt a lengyelfalvi rendtartó székelv falu és az egész múlt nagy örökségénél, annál, hogy népének „unanímí consensu” választott előljá-rói az államná tágult faluközösség érdekében bizony avatkozzanak be az élet-vitelbe, és a szolidaritás jegyében a gyöngébbek, a kiszolgáltatottak védelmezé-sére, támogatására is készek legyenek.

Orbán Balázs 1881-ben háromrészes cikket ír, amelynek címe: *Székelv kíván-*

*dorlás és munkakeresők áramlata.*²² Végezetül még ebből ragadtunk ki néhány gondolatot a fentebb mondottak igazolására. Előjáróban mentegetődzik, hogy nem lehetett ott Kézdivásárhelyen, ahol a Székely Egylet a kérdést felvetette, ezért írja meg véleményét. Az elvándorlás okait keresve itt még mélyebbre hatolón tárja fel az exodus társadalmi-gazdasági okait. Beszél a katonaságról, az adórendszeréről, a hitelviszonyokról, a birtokrendezésről és tagosításról, az erdők rendszeres kezelés alá vételéről és megrajzolja a földművelés állapotát. A hajdanvolt feudális faluközösségben bizonyos alapvető jogosultságok lehetővé tették az erdők, közös kaszálók, az ugarhatár, a tarló élését, használatát. Ez valamelyes anyagi biztosítottsághoz, létminimumhoz juttatta a különben szegényrendűeket vagy a szántóbirtokban szűkölködőket. A liberalizmus eszme-rendszere viszont kötöttségektől teljesen megtisztított szabad állapotokat követelt. A közösségi tulajdon százados formáit lerontani akarta és személyre szóló, jól körülhatárolt és védelmezett magántulajdonná igyekezett formálni minden mezőgazdasági területet. Így született meg az 1871. évi arányosítási és tagosítási törvény is (amely „a feudális maradványokat” számolta fel), kedvezve a már eleve tehetősnek, elzárva az éltető közjavaktól a nagyon szűkös létalapon tengődőket.

„Ugyanis a székelyföldi falvak mindenikében — írja Orbán²³ — igen sok olyan család van, amelynek egy kis házikón és kerten kívül alig van földje a határon, az ilyen mégis fenntartja magát azáltal, hogy a közlegelőn és ugarhatáron pár marhácskát tart, azzal szekereskedik, résziben földet művel, s így bár küzdelemmel megszerzi a mindennapi kenyeret.” Az arányosítás és tagosítás azonban korlátozza életterüket, miként az is, hogy a magántulajdonba jutott erdőket vágják, pusztítják. Ily módon a fából élők, a havasaljai falvak legszegényebb lakói esnek el hajdani, majdnem kizárólagos kereseti lehetőségüktől.

Ezért kell a beavatkozás, ezt az álló népfelosleget kell oltalmazni, belső iparosodással segíteni, tehát iparpártolást kér számukra az otthoni földön. A mozgásba lendülő építkezések tájékára, a szabad, kevésbé népes alföldi, kincstári területekre pedig szerintem irányítani kellene a munkakereső székelyeket.²⁴

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

AMN	— Acta Musei Napocensis (Kolozsvár)
AnIst	— Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj (Kolozsvár)
BethlKrön	— <i>Bethlen Gábor krónikásai</i> . Szerk. Makkai László. Budapest, 1980.
BethlLev	— Szilágyi Sándor: <i>Bethlen Gábor fejedelem levelezése</i> . Budapest, 1886–1887.
BethlPolLev	— Szilágyi Sándor: <i>Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei</i> . Budapest, 1879.
CJH	— <i>Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár</i> . Budapest, 1900.
consc.	— Conscriptio
CronTr	— Georg Kraus: <i>Cronica Transilvaniaei</i> . Kiad.: G. Duzinchievici és E. Reus-Mirza. Bukarest, 1965. (A Krónika magyarul Vogel Sándor fordításában 1997-ben jelent meg Budapesten.)
CSHM	— <i>Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye</i> . Szerk. Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest, 1885.
cs. lvt.	— családi levéltár
EME	— Erdélyi Múzeum-Egyesület
EMELvt	— az Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára (ma a Kolozsvári Állami Levéltárban)
ENMLvt	— az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (ma a Kolozsvári Állami Levéltárban)
EOE	— <i>Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1540–1699</i> . Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Budapest, 1875–1898.
ErdMúz	— Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
ErdÖ	— <i>Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről</i> . I–X. Budapest é.n.
ErdTudFüz	— Erdélyi Tudományos Füzetek
ETA	— <i>Erdélyi Történelmi Adatok</i> . Mikó Imre és Szabó Károly kiad. I–IV. Kolozsvár, 1855–1862.
Ethn	— Ethnographia (Budapest)
GDRum	— <i>Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens</i> . Szerk. Carl Göllner. Bukarest, 1979.
Gub.	— Gubernium
KLEkv	— <i>Kelemen Lajos Emlékkönyv</i> . Bukarest, 1957.
Kvlvt	— Kolozsvár város levéltára (a Kolozsvári Állami Levéltárban)
KvAkKvt	— Kolozsvári Akadémiai Könyvtár
KvÁlvt	— Kolozsvári Állami Levéltár
MGtSzle	— Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (Budapest)
MOL	— Magyar Országos Levéltár, Budapest
MszLvt	— Marossszék Levéltára a marosvásárhelyi Állami Levéltárban
NéprKözl	— Néprajzi Közlemények (Budapest)
OSzK	— Országos Széchényi Könyvtár
StUBB	— Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Kolozsvár)
Sz	— Századok (Budapest)
SzékFelk	— <i>Székely felkelés 1595–1596</i> . Bukarest, 1979.
SzOkI	— <i>Székely Oklevéltár. I–III</i> . Kiad.: Szabó Károly. Budapest, 1872–1890.; IV. Kiad.: Szabó Károly és Szádeczky Lajos. Budapest, 1895.; V–VII. Kiad.: Szádeczky Lajos. Budapest, 1896–1898.; VIII. Kiad.: Barabás Samu. Budapest, 1934.

SzOkIÚjs.

— *Székelv Oklevéltár. Új sorozat. I–II.* Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Bukarest, 1983–1985.; *III.* Közzéteszi Demény Lajos, Pataki József és Tüdős Kinga. Budapest–Bukarest, 1994.; *IV.* Közzéteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 1998.

TSzle

— Történelmi Szemle (Budapest)

TTár

— Történelmi Tár

UKKt

— Unitárius Kollégium (Kolozsvár) Könyvtára (a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban)

A FEJEDELMI GAZDÁLKODÁS BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN

Megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek c. sorozat 211. füzetében. Az EME kiadása. Kolozsvár 1992.

¹ Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*. Budapest 1971. 93.

² Imreh, Št. — Pataki, I.: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610)*. AMN IV(1967). 153–185. — VI(1969). 187–209.

³ Costăchel, V. — Panaitescu, P.P. — Cazacu, A.: *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII.)*. București 1957. 39.

⁴ Enyedi Pál éneke az erdélyi veszedelmekről. ErdÖ IV. 211. (Valójában Szamosközy István szövege. L. ETA I. 177–190.)

⁵ GDRum — L. még Kramer, Fr.: *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahren 1600–1603*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. 12 (1874). 414. — Székely György: *La Hongrie et la domination ottomane (XVe–XVIIe siècles)*. Studia Turco-Hungarica. Budapest 1975. 60. — Benda Kálmán: *A késő-renaisszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevőit Magyarországon*. = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Szeged 1978. 100.

⁶ Nussbächer, Gernot: *Aus der Geschichte von Dunnesdorf*. Neuer Weg 1978. 9179. sz. — Uő: *Aus der Geschichte von Grosslasein*. Neuer Weg 1979. 9226. sz. Idézi a GDRum 196. — L. Jakó Zsigmond: *Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban*. = Szolnok-Doboka magyarsága. Ds-Kolozsvár 1944. 99–102.

⁷ EOE V. 508–509.

⁸ Kraus, Georgius: *Schaessburger Chronik*. Kiadta Mild, F. Schässburg. 1926. 82–83.: „Giorgio Basta Zoge aus dem Land, als wie die Katz aus dem Tauben-Hause... Der Schatz aber, den er in Siebenbürger gesammelt belaufet sich biss auf drey Tonnen Goldes [!] welches er alles nach Venedig geschicket.”

⁹ EOE VI. 201.

¹⁰ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig* [a továbbiakban: Borsos 1968]. Kocziány László kiad. Bukarest 1968. 201.

¹¹ L. Veress Endre: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. București 1929–1936. VI. 455. (Az 1601-es pozsonyi jelentésből tudjuk, hogy a hajdúk tömegével hajtották a zsákmányolt ökröket a külső magyarországi piacokra, potom áron vesztegetve azokat.)

¹² GDRum 196.

¹³ Összefoglalja: Mousnier, Roland: *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492–1715)*. = *Histoire générale des civilisations*. IV. Paris 1954. — Értékelő és az irodalmat is felsorolja Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban. 1600–1650* [a továbbiakban: Zimányi 1976]. Budapest 1976. — L. a *Nemzetközi tájékozódás* című fejezet anyagát (11–53.).

¹⁴ Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. II. kiad. II. Paris 1966. — Uő: *Histoire et Sciences Sociales: la Longue Durée*. Annales 1958. október–december. — Zimányi Vera — Prickler, Harald: *Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra*. Ágártörténeti Szemle 16/1974. 1–2. sz. 79–201. — Chaunu, Pierre: *La civilisation de l'Europe classique*. Paris 1966. 21–32. (L. idézett magyar nyelvű kiadást is.)

¹⁵ L. Pach Zsigmond Pál: *Európa a 16–17. században*. TSzle 1979. 2. sz. 321–322.

¹⁶ Az archaikus világ válságos voltáról szól Pierre Chaunu (*l.m.* 12.); idézetekkel szemlélteti, igazolja Benda Kálmán (*l.m.* 91.) s elemzi R. Várkonyi Ágnes is (*Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*. Sz 106/1972. 3. sz. 609–642).

¹⁷ Zimányi 1976. 80–83. — Makkai László: *La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle*. = *Spoleczenstwo gospodarka kulture*. Studia ofiarowane Marianowi Malowistowski w czterdziestolecie pracy naukowej. Warszawa 1974. 198–199.

¹⁸ Mureșan, Camil: *Imperiul britanic*. București 1967. 5–7.

¹⁹ L. általában Weber, Max: *Gazdaságtörténet*. Budapest 1979. 223–292.

²⁰ L. Mioc, D. — Chirică, H. — Ștefănescu, Șt.: *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIIe siècle*. Nouvelles études d'histoire II. București 1960. 221–252.

²¹ Malowist, M.: *Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. = *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650)*. Budapest 1963. 11–26. — L. még Topolski, Jerzy: *La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle*. Acta Polinae Historica 7/1962.

²² Chaunu: i.m. 13. — Malowist: i.m. 25. (Ő írja: „Polen erleidet vom Ende des 16 Jh. an einen wirtschaftlichen und sozialen Rückgang.”) — Mousnier: i.m. 151.

²³ BethlPolLev 78.

²⁴ Pierre Chaunu írja: „Az állam nem a XVII. században született meg, de az egész »boldog« Európában ekkor ölti fel igazi alakját. Elfoglalja helyét a csúcson, és többet nem ismer el semmit maga fölött” (i.m. 18.). Vö. Mousnier: i.m. 244. — Bois, Guy: *A feudalizmus modelljének kérdéséhez*. TSzle 1979. 2. sz. 198. — Az előzményekre l. Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár é.n. 18, 22, 26–40. — A rendek és a fejedelemség viszonyára: Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. 1600–1650* [a továbbiakban: Trócsányi 1976]. Budapest 1976. 180–208.

²⁵ BethlLev 178.

²⁶ BethlLev 447. — Barabás Domokos: *Bethlen Gábor 1620-iki hadjárata és a székelek*. TTár 1887. 195.

²⁷ BethlLev 178.

²⁸ Nagy László: *Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatában* [a továbbiakban: Nagy 1978]. Sz 112/1978. 6. sz. 1141.

²⁹ Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon 17/1971. 3–4. sz. 323. — Szekfű Gyula írja: „A lakosság jólétéért, megmaradásáért ő a felelős, a fejedelemség...” (Bethlen Gábor. Budapest 1929 [a továbbiakban: Szekfű 1929]). — Tarnóc Márton: *Bethlen Gábor művelődéspolitikája*. Helikon 336. — Vö. Wittman Tamás: *L'ideologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens*. = *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650)*. Budapest 1963. 431–437. — L. Arénilla: *Le calvinisme et le droit de résistance à l'État*. Annales 1967. 350.

³⁰ BethlPolLev 153.

³¹ Uo. 79.

³² BethlLev 9–10.

³³ Borsos 1968. 208.

³⁴ Angyal Dávid is úgy véli, hogy „... Bethlen sokfelé néző politikai módszerei szövevényében nem könnyű eligazodni. Bármily óvatosan különböztetünk is, tartanunk kell attól, hogy szétválasztjuk azt, ami együvé tartozik, vagy talán a kelleténél messzebb megyünk akár az egyik, akár a másik irányba” (*Adalékok Bethlen Gábor történetéhez*. II. közlemény. Sz 64/1930. 1–3. sz. 467.).

³⁵ BethlLev 9.

³⁶ Husa, Václav: *Geschichte der Tschechoslowakei*. Praha 1963. 108–119. — Kavka, Frantisek: *La Tchécoslovaquie Histoire lointaine et récente*. Prague 1963. 60–62.

³⁷ L. Mráz Vera: *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája* [a továbbiakban: Mráz]. Sz 87/1953. 4. sz. 520–521, 525.

³⁸ ETA II. 340.

³⁹ Uo. 340–341.

⁴⁰ Biró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)* [a továbbiakban: Biró 1917]. Kolozsvár 1917. 33, 67, 105. — Gindely Antal és Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara (1580–1629)* [a továbbiakban: Gindely–Acsády 1890]. Budapest 1890. 135. — Mráz 525. Ő írja: „1619-ben kerül sor az első török adó befizetésére, de akkor sem 15 000 aranyat fizetett, mint utódai, hanem uralkodása végéig csak 10 000-et.” — Erdő IV. 122. (Kemény János: *Bethlen Gáborról*.)

⁴¹ Borsos 1968. 90–91, 294–295. — CronTr 1965. 53. (L. Siebenbürgische Chronik des Stadtschreibers Georg Kraus. Fontes rerum Austriacarum Scriptores III–IV. Wien 1862.) — 1619-ben írja Toldalagi: „Az erdélyi adót is megvittük császárnak...” (Erdő IV. 50.)

⁴² 1629-ben Dónáth János Konstantinápolyból írja, hogy az adót „tudom, öfélése az jó üdön

beküldi" (BethlLev 401.). — BethlPolLev 19–20. — Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért* [a továbbiakban: Nagy 1969], Budapest 1969. 83, 390.

⁴³ Biró Vencel: *Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez*. KLEkv 76. — EOE VIII. 8. — L. Bethlennek a szebeni tanácsához intézett sorait, hogy adót aranyban fizessenek (uo. 121.).

⁴⁴ Erdő IV. 132.

⁴⁵ Arday Pál: *Nagyercsei Tholdalagi Mihály élete és történeti szereplése*. Kolozsvár 1910. 55.

⁴⁶ Borsos 1968. 108, 169. — BethlPolLev 191. — Erdő IV. 53. — Gindely-Acsády 1890. 157.

⁴⁷ BethlPolLev 47, 183. — Borsos 1968. 108, 272. — Bethlen 1619-ben ír a 30–40 000 forintot kölcsönkérő Gaspar Gratiani moldvai uralkodóról, aki nem győzi már az ajándékozást: „eszibe veszi rövid nap, mely könnyű és gyönyörűséges az vajdaság állapotja” (EOE VII. 510.).

⁴⁸ ETA II. 398.

⁴⁹ Borsos 1968. 425.

⁵⁰ BethlPolLev 435–445. — Lásd a portai követ fogadásának csodálatos leírását.

⁵¹ BethlPolLev VI.

⁵² Pach: *i.m.* 308, 309.

⁵³ EOE VI. 415–416. — L. Várkonyi: *i.m.* 623–624. Miután nemesi kötelesség a hon védelme, Bethlen joggal korszerűsítette tervében az úri privilégiumok alapján olyanformán, hogy — részben vagy egészében — a kiváltságos rend viselje a hadsereg fenntartásának költségeit.

⁵⁴ BethlLev 47. — BethlPolLev 34.

⁵⁵ Nagy 1969. 14.

⁵⁶ BethlPolLev 33–34, 36, 60. — BethlLev 47.

⁵⁷ EOE VII. 311, 389, 391–392. — Nagy 1969. 99, 103.

⁵⁸ L. Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen 1969. — Szendrey István: *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*. Debrecen 1958.

⁵⁹ EOE VII. 546.

⁶⁰ BethlLev 92.

⁶¹ Uo. 103.

⁶² Uo. 114.

⁶³ BethlPolLev 204. (Ugyanott írja, hogy ő maga pénzével ismét 3000 lovaszt fogadott.)

⁶⁴ BethlLev 151–153. — Korábban Thurzó Imrének összegezi, hogy kapott tőle, a bányáktól, a pozsonyiaktól közel 70 000 forintot, ő viszont kilenc hónap alatt 300 000 forintot költött (BethlPolLev 205.).

⁶⁵ BethlLev 214. — ETA II. 389.

⁶⁶ Nagy 1969. 271.

⁶⁷ EOE VIII. 23, 125–126. — Biró 1917. 100. — Nagy 1969. 330–331. — L. már 1616-ban az országgyűlés ilyen vonatkozású végzéseit (EOE VII. 391–393.).

⁶⁸ Gyalóka János: *Bethlen Gábor mint hadvezér*. Hadtörténelmi Közlemények 30/ 1929. 297–298.

⁶⁹ Szekfű 1929. 187. — Frantisek Kavka is lényegesnek tartja, hogy a cseheknek sem volt eleendő pénzük zsoldosfogadásra, a Habsburg-ház viszont támaszkodhatott a spanyol és vatikáni anyagi bázisokra is (*i.m.* 61.). Vö. Gindely, A.: *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*. I–II. Prága 1882. — Mauro, Frédéric: *L'expansion européenne (1600–1870)*. Paris 1964.

⁷⁰ Szilágyi Sándor: *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez 1620–1629 között*. TTár 1886. 5. — BethlLev 128. — EOE VII. 546, 558. — BethlPolLev 407. — Komáromy András: *Levéltári kutatások (Bethlen Gábor fejedelem első támadásának történetéhez)*. TTár 1899. 488–489. — Mráz 525. — Kerekes György: *Bethlen Gábor Kassán. 1619–1629* [a továbbiakban: Kerekes 1943]. Kassa 1943. — Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása* [a továbbiakban: Radvánszky 1888]. Budapest 1888. 211–214, 216.

⁷¹ Szamosközy István: *Erdély története* 2. kiad. [a továbbiakban: Szamosközy 1977]. Budapest 1977. 335.

⁷² ETA II. 389–390. — Szekfű 1929. 187. — Erdő IV (számuk „többültön többült; annak maradéka még az a regiment, amely Alvincen szokott vala quartirozni...”). 73. — CronTr 73. — BethlLev 334. — BethlPolLev 257, 275, 408. — Rugonfalvi Kiss István: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem* [a továbbiakban: Rugonfalvi 1923]. Debrecen 1923. 99. — Nagy 1969. 255.

⁷³ ETA III. 168–169.

⁷⁴ Kerekes 1943. 355.

⁷⁵ Nagy 1978. 1112.

⁷⁶ EOE VII. 389, 553, 558. VIII. 125, 160, 502. — Jakab Elek: *Kolozsvár története. Oklevéltár. II.* 1619. aug. 14. — Nagy 1969. 330–331. — Mráz 526. — Biró 1917. 99–100.

⁷⁷ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Budapest 1927. 228–229. — Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig.* Kolozsvár 1901. 92–93.

⁷⁸ Erdő IV. 122.

⁷⁹ EOE VI. 420–421. VII. 331. — SzOkI VI. 51. — BethlLev 117, 128. — BethlPolLev 194. — Szilágyi Sándor: *Levelek és acták...* TTár 1886. 5. — Komáromy: *i.m.* 490. — L. még az 1616-os és 1629-es hadi rendtartásokat.

⁸⁰ BethlPolLev 57.

⁸¹ BethlLev 34–35. — BethlPolLev 160–161.

⁸² A lovasnak 4, a gyalogosnak 3 forint hópénz jár. Kassa környékén 1620 májusában a vármegyének kellett fizetséget ellenében ellátni őket. Az árak ekkor nem túl magasak: 1 köböl liszt 80, 1 bárány 40, a húsnak fontja 2, a sör itcája pedig 1 dénár (BethlLev 128.). A hadellátás rendjére, az élelmezéssel járó gondokra és a megszabott normákra l. BethlLev 55–59. — BethlPolLev 160–161. — EOE VIII. 502. — Visszaélésekre, prédálásra is sor kerül. Ezekre és Bethlen állásfoglalására l. Szekfű 1929. 119–122. — Lukinich Imre: *Bethlen Gábor és Pozsony városa 1619–1621.* Sz 1921. II. közl. 191–192. Az azonban, ahogy Bethlent céltalan zsákmányolónak láttatják egyes szerzők, mélységesen igaztalan (vö. Hantsch, Hugo: *Die Geschichte Österreich.* I. Graz-Wien-Köln 1969. 355.).

⁸³ EOE VIII. 495. — L. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története.* Budapest 1946. 468–469. — Az egyházi birtokra osztott katonaságra l. Szekfű 1929. 122.

⁸⁴ BethlPolLev 34–36. — EOE VII. 558–559.

⁸⁵ Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században.* MGTszle 5/ 1900. 262.

⁸⁶ EOE VII. 57–58. — Radvánszky 1888. 107, 114–115, 128–129, 149–150.

⁸⁷ BethlLev 365. — Kerekes 1943. 260–261, 292.

⁸⁸ Erdő IV. 134. — Kemény János is úgy emlékszik rá, hogy „sok szép lövő szerszámokat öntetett...” (*i.m.* 122.)

⁸⁹ BethlPolLev 142. — 1616-ban Rhédeynek írja, hogy 12 lövő szerszámot visz (Uo. 531.). — Vö. Gyalóky: *i.m.* 302–303. — Gindely-Acsády 1890. 25, 258.

⁹⁰ Mráz 533.

⁹¹ Kerekes 1943. 262. — ETA I. 123.

⁹² Kolozsvár Levéltára a KvÁlvt-ban. Számadáskönyvek Reg. 16. Fasc. XXI. 120. Az ezzel a jelzéssel idézett adatokat Kovács András engedte át közlésre. Ezúton is hálás köszönetet mondunk érte.

⁹³ Makkai László: *Műhely- és hutaeltárok a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból.* TSzle 1/ 1958. 447–452. — BethlPolLev 362–363. — CronTr 64.

⁹⁴ Kerekes 1943. 76, 90, 262, 355–356. — Mráz 527, 533. — BethlLev 197. — BethlPolLev 531.

⁹⁵ BethlPolLev 190, 292.

⁹⁶ Mráz 532–533. — BethlPolLev 340. — EOE VII. 546. — A fegyverderék ára 1627-ben 6–10 forint, egy sisaké 2 forint 20 pénz, szablya, pallos 3 frt és így tovább (EOE VIII. 458, 460.). — Vö. Kemény Lajos: *Kassai czéhek árszabásai a XVII. századból.* MGTsz 8/1901. 36.

⁹⁷ EOE VII. 558. — BethlPolLev 343. — Takáts Sándor: *Kaszabehozatal Bécsből 1629-ben.* MGTsz 6/1899. 287–288.

⁹⁸ BethlPolLev 339. — L. még BethlLev 349. — EOE VII. 558. — Gyalóky: *i.m.* 304. — Lupas, Ion: *Documente istorice transilvănene 1599–1690 I.* Cluj 1940. [a továbbiakban: Lupas 1940]. 162–163.

⁹⁹ BethlPolLev 13, 83.

¹⁰⁰ Kvltv Számadáskönyvek. Reg. 14/a. Fasc. XVIII. 61. — Reg. 15/b. Fasc. XXI. 61.

¹⁰¹ Szamosközy 1977. 291. és a kiadó Sinkovics István 253. jegyzete.

¹⁰² Uo. 307–308. — Másutt így ír: „Fejedelmeink, nem átalom minden bűnnél kárhozatosabb tunyaságotokat gyalázní. Békében nem építettetek falakat, melyeket háborúban használhattok, békében élvezheteték volna. Mint az oklatan állatok, az ellenség csapását nem kőfalakkal, inkább öntestetekkel akartátok felfogni...” (393.)

¹⁰³ EOE VII. 355.

¹⁰⁴ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája* [a továbbiakban: Szalárdi 1980]. Szakály Ferenc kiad. Budapest 1980. 94. — L. még Erdő V. 68. — CronTr 45–46. — Háportoni Forró Pál ajánlása a Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viseltetett dolgairól íratott történelmi (Debrecen 1619) c. általa fordított kötet elején. — A történetírók és művészettörténészek szintén majd mind sokra értékelik építő tevékenységét. L. pl. Szekfű 1929. 203. — Balogh Jolán: *Vég-Várad vára*. Kolozsvár 1947. 19–29. — B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Bukarest 1973. 5–7. stb.

¹⁰⁵ EOE VII. 480. — Kerekes 1943. 191. — EOE VIII. 71–72, 369. — BethlPolLev IX. — Nagy 1969. 22–23.

¹⁰⁶ EOE VI. 414–415. VII. 252, 477. VIII. 235.

¹⁰⁷ EOE VII. 279, 280, 325, 388, 490. VIII. 95–96. — Trócsányi 1976. 56. — BethlPolLev 99. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/6. Fasc. XVIII. 137. — A tanács különben 1625 októberében két férfiút „az kétszáz dolgos emberek felől Fejérvárra” küld (Reg. 16. Fasc. XXXV. 170.).

¹⁰⁸ BethlPolLev 95–96. — BethLev 248, 318. — Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsámnának levelezése. Közli Szabó Károly. TTár 1879. 2. f. 201. — Kerekes 1943. 185, 355.

¹⁰⁹ EOE VIII. 372. (1627. ápr. 9.)

¹¹⁰ Szalárdi 1980. 125. — L. CronTr 45–46. — GDRum 202.

¹¹¹ L. részletesebben: Balogh: *i.m.* 19–29. — Kovács András–Tóca, Mircea: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. = Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest 1979. 110–111.

¹¹² CronTr 45. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/b. Fasc. XXI. 20. — Kovács András–Tóca, Mircea: *i.m.* 111. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/a. Fasc. XI. 13–14. — Radvánszky 1888. 82, 109.

¹¹³ Kovács, Andrei–Tóca, Mircea: *Arhitecti italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. StUBB. Series Historia. Cluj 18/1973. 26–27.

¹¹⁴ Mráz 533–534. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 141. — Jellemző azonban az, hogy már 1571-ben Lengyelországba akarnak küldeni toásóként és kőművesekért (EOE II. 376.).

¹¹⁵ BethlPolLev 406.

¹¹⁶ Balogh: *i.m.* 26–28. — Kovács–Tóca: *Adalékok...* 110–111. — Kerekes 1943. 193. — BethlPolLev 96. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 24.

¹¹⁷ Kerekes 1943. 193. — BethlLev 286.

¹¹⁸ Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 13/b. Fasc. VIII. — Reg. 17/b. Fasc. 133.

¹¹⁹ BethlLev 79. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/a. Fasc. XXI. 7. — Reg. 16. Fasc. XIX. 153., Fasc. XXI. 24. — Reg. 17/b. Fasc. VIII. 144. — Kovács–Tóca: *Adalékok...* 111. — Haáz Ferenc: *Udvarhelyszéki famesterségek*. Kolozsvár 1942. 65.

¹²⁰ BethlLev 284–285.

¹²¹ Uo. 228, 243. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/ b. Fasc. XVIII. 41. — Reg. 16. Fasc. XXXIV. 271. — EOE VIII. 373.

¹²² EOE VIII. 405.

¹²³ Uo. 373.

¹²⁴ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest 1868. 72, 65.

¹²⁵ Kerekes 1943. 185–195. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XVIII. 42. — BethlPolLev 94.

¹²⁶ EOE VIII. 298.

¹²⁷ Uo. 373. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/b. Fasc. XXI. 52, 97. — Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó éveitörténetéhez (1627–1629)*. I. közl. TTár 1887. 1–52. Lőcséről, Eperjesről Kassára küldet önt, rezet, festéket.

¹²⁸ Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 13/A. Fasc. XIX. 59.

¹²⁹ Erdő IV. 74.

¹³⁰ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* [a továbbiakban: Tarnóc 1978]. Budapest 1978. 21. — A magyar királyság igényléséhez, Erdély európai szerepéhez Kerekes György szerint sem illett volna „egy vidéki udvarház igénytelen, szegényes, fősvény, zsugori szürkesége” (*i.m.* 206.).

¹³¹ Radvánszky 1888. 5–122. — Kerekes 1943. 207, 216–217.

- ¹³² Kerekes 1943. 240, 241–243, 250, 252–256. — BethlLev 134.
- ¹³³ Borsos 1968. 163. (Vö. 14, 117, 169, 285.)
- ¹³⁴ Gindely–Acsády 1890. 245. — Tarnóc 1978. 16–21. — Kelemen Lajos írja a gyalakutai református templomról: „... a mennyezetfestmény ugyanis Bethlen Gábor, a legnagyobb erdélyi fejedelem korának három reánk maradt ily emlékéből valószínűleg éppen az ő gyulafehérvári fejedelmi palotája és alvinci kastélya rég elpusztult mintáit vagy legalábbis azok egy részét őrízte meg” (*Művészettörténeti tanulmányok*. I. Bukarest 1977. 44.). Jellemző példája ez is annak, ahogyan a fejedelem szépségszeretete, ízlése továbbterjedt, hiszen Szövérdi Gáspár János, az építtető, Bethlen bizalmi embere volt. (Uo. 45.)
- ¹³⁵ BethlLev 63–64. — Nagy 1969. 23. — BethlPolLev 1621. okt. 5.
- ¹³⁶ Kerekes 1943. 229. — Borsos 1968. 159. — ETA I. 257. — Radvánszky 1888. 59.
- ¹³⁷ Erdő IV. 92. — Részletesen lásd: Radvánszky 1888. 218–233. — Vö. Kerekes 1943. 243–247. — Szekfű 1929. 246.
- ¹³⁸ L. Tarnóc 1978. 13–30.
- ¹³⁹ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség* [a továbbiakban: Jakó 1976]. Bukarest 1976. 200.
- ¹⁴⁰ Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest 1968. 37.
- ¹⁴¹ Radvánszky 1888. 320–321.
- ¹⁴² Jakó Zsigmond — Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest 1979. 8–9.
- ¹⁴³ Herepei János: *Az erdélyi nyomdászat történetéhez*. ErdMúz 47/1942. 3. füzet. 370–372.
- ¹⁴⁴ Biró Vencel: *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus*. Erdélyi Irodalmi Szemle 6/1929. 3–4. sz. 253–273. — Redmeczki T. János: *Az felséges Bethlen Gábornak öt rendbeli... jöteleményeiről*. Erdő IV. 46. — Metes, Șt.: *Istoria bisericii... a Românilor din Ardeal*. Arad 1918. 139, 303.
- ¹⁴⁵ Radvánszky 1888. 229–233. — Kerekes 1943. 351.
- ¹⁴⁶ *Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása*. MGtSz 5/1898. 41–43.
- ¹⁴⁷ Borsos 1968. 242.
- ¹⁴⁸ BethlLev 211.
- ¹⁴⁹ Erdő IV. 118, 122–123.
- ¹⁵⁰ Szalárdi 1980. 96.
- ¹⁵¹ BethlPolLev 78.
- ¹⁵² Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Budapest 1965. 3.
- ¹⁵³ Takáts Sándor: *A magyar kamara állapota 1627–1628-ban*. MGtSz 10/1903. 3–17.
- ¹⁵⁴ Nagy 1978. 1111–1114, 1116–1117, 1133. — Trócsányi 1976. 59. — BethlPolLev 102, 104–105. — A Báthory Annától „átvett” értékekre. I. BethlLev 76–77.
- ¹⁵⁵ Radvánszky 1888. 163–204, 232–233. — Vö. Mráz 536. — Kerekes 1943. 343–347.
- ¹⁵⁶ Radvánszky 1888. 233. — Kerekes 1943. 334.
- ¹⁵⁷ Szekfű 1929. 175.
- ¹⁵⁸ Tagányi Károly: *Erdély közjöveldmi 1586-ban*. MGtSz 3/1896. 322–326.
- ¹⁵⁹ Biró 1917. 139.
- ¹⁶⁰ *Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása*. MGtSz 5/1898. 41–43.
- ¹⁶¹ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Budapest 1946. 438. — L. még Trócsányi 1976. 59.
- ¹⁶² BethlPolLev 12–13.
- ¹⁶³ Uo. 115.
- ¹⁶⁴ Uo. 365. — Vö. Szekfű 1929. 175. — Gindely–Acsády 1890. 259.
- ¹⁶⁵ BethlLev. 214.
- ¹⁶⁶ EOE VI. 408.
- ¹⁶⁷ Vö. Szekfű 1929. 47–48. — Ember: *i.m.* 435–468. — Trócsányi 1976. 46–47, 51. — Mráz 521. stb.
- ¹⁶⁸ A rendek az országgyűlésen különben kimondják: „... tetszett országúl, hogy publicum aerariumot instituáljunk, melyben minden úr és nemes ember ő maga, nem az jobbágyi, minden adófizető kapujától két forintot adjon...”, és így mind a városiak, egyházhelyi nemesek, darabontok, székelyek és szászok hozzájárulását megszabták (EOE VI. 414.).
- ¹⁶⁹ EOE VI. 411. — Jóllehet maga a Habsburg-hatalom is, mint minden abszolutizmus, töre-

kedett a rendek adóztatására, Magyarországon (eredménytelen kísérletre) csak a 18. században szánta rá magát.

¹⁷⁰ EOE VIII. 115.

¹⁷¹ Az adóval kapcsolatosan I. EOE VI. 414, 424. — VII. 180–183, 249–256, 279, 323, 387–388, 433, 474, 477, 489, 513–514, 540, 545–550, 555, 556. — VIII. 94, 103, 108–109, 115–116, 126, 135, 234, 238, 267, 272–273, 317–318, 325, 368, 371, 482–483, 486, 495, 497. — Biró 1917. 104–105.

¹⁷² EOE VIII. 105. — Az összeírára I. bővebben: SzékFelk 146–190.

¹⁷³ EOE VI. 410–412.

¹⁷⁴ 1616-ban pl. minden jobbágy, lófő és darabont 110 pénzt fizet a vármegyék módja szerint: a portára való szükségre (EOE VII. 388.). 1621-ben 1–1 forintot vesznek minden székelytől, aki jobbágyságra adta magát (EOE VII. 555.) stb. — L. Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagyenyed 1829. 108–110. — Biró 1917. 68, 102–105. — Trócsányi 1976. 52.

¹⁷⁵ BethlLev 447. — Barabás Domokos: *Bethlen Gábor 1620-iki hadjárata és a székelyek*. TTár 1887. 195.

¹⁷⁶ ETA III. 262–264. — EOE VIII. 104–106. — Jakab Elek és Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Budapest 1901. 335. — SzékFelk 132–133.

¹⁷⁷ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. 217–218. — L. a háromszéki követutasítást a gyulafehérvári országgyűlésre: SzOkI VI. 70–75. — Benkő Samu: *Murokország*. Bukarest 1972. 47–48.

¹⁷⁸ TTár 1885. 639. — Székfű 1929. 117–118. — BethlLev 122. — BethlPolLev 180, 187, 375. stb. — Nagy 1969. 207.

¹⁷⁹ ETA III. 232.

¹⁸⁰ Zimányi 1976. 115–116. — Mráz 536–537. — Kerekes 1943. 343. — BethlPolLev 163. — A hódoltságban csak felényi volt az adó; rendszerint azonban egy kiszabott összeget igényeltek. Az időnkénti követelések, zsákmányolások azonban igen terhessé, gyakran elviselhetetlenné tették a Bethlen területeivel szomszédos tájak parasztnépének sorsát. (L. Mehemet és Ibrahim basa leveleit Bethlen Gáborhoz és Bethlen Istvánhoz: ETA III. 331–341.)

¹⁸¹ Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. Kolozsvár 1861. I. 186–203. — Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Kolozsvár 1945. 4–5.

¹⁸² EOE VII. 255–256, 285, 288. — Az 1616. évi segesvári országgyűlés a szegénység védelmében hoz határozatot (uo. 392.).

¹⁸³ BethlLev 67–71.

¹⁸⁴ EOE VIII. 128.

¹⁸⁵ Uo. 79. — A szokásjog uralma megtört, de nem vesztette el teljesen hatékonyságát. Az 1653. évi országgyűlés ezt a fajta tízedmentességet megszüntette ugyan, de a későbbiekben mind a dézsmafizetésre, mind a hagyomány szívós fennmaradására van példa. Vö. Dósa: i.m. 196. — Trócsányi 1976. 103, 106. — Ursuțiu, Liviu: *Relații agrare pe domeniul Gurghiu în secolele XVII–XVIII*. (Doktori dolgozat tézisei) Cluj-Napoca 1976. 5.

¹⁸⁶ Mráz 526, 528–529. — Radvánszky 1888. 171–173. — Kerekes 1943. 344. — BethlPolLev 83. — EOE VIII. 154–155. — Erdélyben a tízedjövedelemből művelődési célra szintén kiutal a fejedelem. Így 1618-ban évi 200 forintos segítyt ad a marosvásárhelyi iskolában tanuló ifjaknak (SzOkI VI. 54.).

¹⁸⁷ Deutsch, G. D.: *Das Zehntrecht der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. Schässburg 1858.

¹⁸⁸ Tagányi Károly: *Erdély közjövedelmei 1586-ban*. 322. — Biró 1917. 104. — Dósa: i.m. 218–219. — CronTr 54. (A szászok 1621-ben 78 ezer forintot visznek Pozsonyba.)

¹⁸⁹ Takáts Sándor: *A magyar kamara állapota 1627–1628-ban*. 3–4. — Uő.: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. MGTsz 7/1900. 172. — Zimányi 1976. 75–76. — Zimányi–Prickler: i.m. 86, 102, 136–145.

¹⁹⁰ Az adatok Pap Ferenc készülő értekezéséből valók. Ezúton is hálásan köszönjük közlésre való átengedésüket. A továbbiakban: Pap Ferenc gyűjtése. (Az 1621/1622-es év adatai nem tűnnek a teljes évet.) Különben a töröcsvári harmincad árendája 2000, a vöröstoronyi 1000 forint volt (Biró 1917. 104.).

¹⁹¹ EOE VI. 360. — Ember: i.m. 452. — EOE V. 192–202. — BethlPolLev 12–13.

¹⁹² BethlPolLev 6–7. — Mráz 521. Az 1620-as főkincstartói utasításban is szerepel a harmincadok adminisztrálása.

¹⁹³ EOE VIII. 100, 154, 320.

¹⁹⁴ EOE VI. 421–422. — BethlLev 268, 287. — EOE VII. 392, 516–517. — Ember: i.m. 452–453.

¹⁹⁵ „Mivel az kereskedő, de kiváltképpen tósérség rendén levő emberek — írja 1627-ben Rayz Jánosnak, a kassai kamara számvevőmesterének — nagyobb részére Szolnok felé csaptak utat nyilván való kárunkra és fogyatkozásunkra...” — ezért meghagyta a tokaji harmincadosnak, hogy két lovas katonával vigyáztassa a szolnoki úton járókat, kereskedőket. (BethlPolLev 455–456. — Kerekes 1943. 347. — Mráz 350.)

¹⁹⁶ EOE VIII. 426–428, 433–434. — Mráz 550–551. — Kerekes 1943. 285–286. — Az osztrák vámrendezés még 1604-ből való, s ez 1672-ig van érvényben (Tremel, Ferdinand: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Von den Anfängen bis 1955.* Wien 1969. 249.).

¹⁹⁷ EOE III. 134. — Biró 1917. 81. — Úó: *Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez.* = KLEkv 75.

¹⁹⁸ EOE VIII. 509–512.

¹⁹⁹ BethlLev 80.

²⁰⁰ EOE VIII. 268.

²⁰¹ BethlPolLev 93.

²⁰² TTár 1879. 216. (Szabó Károly: i.m.)

²⁰³ CronTr 44–45.

²⁰⁴ Szalárdi 1980. 97–98.

²⁰⁵ Tagányi Károly: *Erdély közjövödelmei 1586-ban.* 322. — Biró 1917. 103–104. — Radvánszky 1888. 232–233.

²⁰⁶ EOE VI. 422–423. VII. 99, 322. — ETA III. 330–331. — Vizakna privilégiumaira I. Lupaş 1940. 101–109. — Mráz 524. — Ember: i.m. 501. — L. BethlLev 64.

²⁰⁷ EOE VI. 328. — Mráz 523–524. — 1618-ban ismét szabályozza az országgyűlés az arany és ezüst beváltását, rögzíti az árfolyamát, és olyan feltételeket biztosít, hogy a beszolgáltatók érdekeltségét növelje (EOE VII. 478–479.).

²⁰⁸ Huszár Lajos: *Bethlen Gábor pénzei.* Kolozsvár 1945. 64, 70–74. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. III. 34, Fasc. XIX. 68. — BethlPolLev 109–110. — Balogh Béla–Oszóczki Kálmán: *A nagybányai ötvöscéh a XV–XVII. században.* = *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest 1979. 128.

²⁰⁹ Nagy 1969. 331. — Kerekes György: *Kassa város számadása a Bethlentől bérelt pénzverésről 1629.* MGtSz 8/1901. 181. — Kemény Lajos: *A kassai pénzverőház.* MGtSz 9/1902. 252. — Kerekes 1943. 313–337. — BethlLev 260, 266. — Huszár: i.m. 77–85.

²¹⁰ Erdő IV. 82. — Kerekes 1943. 334–337. — Huszár: i.m. 74–77.

²¹¹ Erdő IV. 15, 68. — Maguk a rendek is megírják dicső soraikat az alvinci tábori országgyűlés idején Homonnay Györgyhez címzett levelükben (EOE VII. 355.).

²¹² EOE VII. 281–283. — Vö. EOE VII. 32. — Szekfü 1929. 48–49. — Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár 1944. [a továbbiakban: Jakó 1944]. XXVII–XXXI. — Mráz 522. — Trócsányi 1976. 59–60, 150, 195.

²¹³ Mráz 537, 556. — Tagányi Károly: *Erdély közjövödelmei 1586-ban.* MGtSz 3/1896. 322–326. — Lukinich Imre: *Az erdélyi kincstartói javak becslése 1701-től.* MGtSz 12/1905. 315–319. — Stimákovics László: *Erdély művelődése Bethlen Gábor korában.* Budapest 1910. 25.

²¹⁴ BethLev 36–37. — Hidy György diák kővári adományainak visszavételét indokolva, szintén indulatosan szól azokról, akik „Erdélyből lopott szép gazdasággal élnek”, első sorban azonban azért tartja magát az országgyűlés határozatához, mert ha: „... minden inasnak, minden érdemtelen országunk pusztított embereknek jószágokat kezelnél hadnánk... Kővárhoz, Fogarashoz egy jobbágy sem lenne...” (BethlPolLev 26.)

²¹⁵ EOE VII. 390–391. — BethlLev 27–28.

²¹⁶ BethlPolLev 89.

²¹⁷ Uo. 44–45, 46, 49, 93, 103.

²¹⁸ Arday: i.m. 18. — Borsos 1968. 397. — Jakó 1944. XIX. — Mráz 554–556. — BethlLev 65, 226. — EOE VII. 62–64. — Erdő IV. 120. (Bojer Simon nevű szolgájának Fogaras mellett ad „szép

portiót”) — Az 1616-os nehéz időkben a hajdúkat vezérlő Fekete Péternek, ha melléje áll, faluit igéri, ha nem, az őt elveszejtőnek adna 32 ház jobbágyot (BethlPolLev 51–52.).

²¹⁹ L. még: EOE VII. 182–183, 390–391, 392–393. — VIII. 318–319. — Bethlen Gábor és István osztozása 1600. dec. 22. Közl. S. R. TTár 1890. 560–561. — Szalárdi 1980. 127. — A fiskus birtok, a visszaszerzés, gyarapítás és záloglás dolgában kialakított Bethlen Gábor-i álláspont nem kedvezett a birtokos nemességnek. Kemény János erre reflektál, mentséget is kínálván fejedelmének, amikor így ír: „De mégis, mivel nem mindenkinek eshetett kedvek szerént, ahhoz képest Bethlen Gábornak aziránt való cselekedetét is sokan kárhoztatják: nem is voltak vétek nélkül némely ő dolgai is, de annak mégis valami palástja láttatott lenni, úgymint a szükség; mert több az végeken kívül nem maradtott volt meg Fejérvárnál, Szamosújvárnál, Fogarasnál...” (Erdő IV. 68.)

²²⁰ „Bethlen igyekezett ugyan családja kezében lehetőleg nagy uradalmakat központosítani — írja Makkai László — s a kincstári (ún. fiskális) birtokokat visszaszerezni, de ezen a téren nem jutott el addig, hogy teljesen maga alá gyűrje az erdélyi arisztokráciát, mely még 1630-ban is kezében tartotta a volt fejedelmi birtokok tekintélyes részét” (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest 1954. 14.).

²²¹ BethlPolLev 49. — Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk. Kelemen Lajos. Kolozsvár 1913. 20. — EOE VIII. 117.

²²² Jóllehet voltak őszinte hívei a fejedelemnek, akiknek nem is mérte fukarul a birtokadományokat, sokan állottak a pártjára éppen meggazdagodási szándékkal, sőt, egyesek a hadiszerencse forgandóságai idején siettek a Habsburgoknak hódolva biztosítani a Bethlentől szerzett javakat. (A birtokpolitikára I. Priester, Eva: *Kurze Geschichte Österreichs*. I. Wien 1946. 159.) — Thurzó Imre, Alaghy Menyhért, a Rákóczi család nagy jószágokat kapott tőle, s egy ízben pl. arra biztatta Thurzó Imrét, hogy 200 ház jobbágyot, sőt 300-at is, egy szép udvarházzal vagy kastéllyal, ígérjen Stubefulnak, „hogy magyarrá creáljuk” (BethlPolLev 278.).

²²³ BethlPolLev 183. — BethlLev 122.

²²⁴ BethlPolLev 204. — BethlLev 103, 117.

²²⁵ EOE VIII. 17. — Mráz 529–531. — Szekfű 1929. 122–123. — Gindely–Acsády 1890. 77–78. — ETA III. 225–233. — BethlPolLev 359, 372–374. — Aki viszont mellette fel nem kel, azt így fenyegeti: „esküszöm az élő Istenre, hogy minden jószágát elfoglaltatom...” (BethlPolLev 349.)

²²⁶ BethlLev 92. — Mráz 529.

²²⁷ BethlPolLev 13, 25, 48–49, 78. — BethlLev 36, 217. — Szádeczky Lajos: *Sz.-Udvarhely vára két leltára 1629 és 1630-ból*. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle I. Kolozsvár 1897. 34.

²²⁸ A kassai kamara mérlege 1624-ben majd 20 000 forintos többletet mutat (Kerekes 1943. 343.).

²²⁹ BethlPolLev 364–365. (E körül is sok zavar keletkezik.)

²³⁰ Gindely–Acsády 1890. 30–31. — Szekfű 1929. 110. — Nagy 1969. 168.

²³¹ BethlPolLev 190.

²³² Uo. 167. — EOE VII. 69.

²³³ BethlPolLev 361. — TTár 1879. 217. — Erdő IV. 105.

²³⁴ Benda: *i.m.* 93–94. — Chaunu: *i.m.* 146–149.

²³⁵ Szalárdi 1980. 125.

²³⁶ ETA IV. 191–192. — CronTr 56. — Várkonyi: *i. m.* 615. — Chaunu: *i. m.* 135, 139.

²³⁷ Tremel: *i. m.* 233. — Panaitescu, P.P.: *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (până la mijlocul secolului al XVIII-lea)*. Studii și materiale de istorie medie. București 1/1956. 74–75. — Vlad, D. Matei: *Cauzele colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII–XVIII)*. Studii și articole de istorie 12/1969. 96–115.

²³⁸ Erdő IV. 6. — EOE VII. 283, 288, 324, 479.

²³⁹ EOE VII. 556. VIII. 235, 484, 542–543. — Trócsányi 1976. 103. — Lupaș 1940. 109–110. — Nem is szólva a szintén mezőgazdálkodást folytató darabonti rendbélielről, akik például Újtor-dán telepedtek meg (EOE VIII. 485.).

²⁴⁰ ETA III. 335, 337, 347. — Borsos 1968. 227–228. — ETA III. 204, 210. — EOE VII. 183, 480. 490, 522–523, 543, 556. VIII. 101, 113, 129, 133, 316–317, 484–485. — Lupaș 1940. 150–159. — Bethlen már 1618-ban nyugodtan oktathatta így Rhédey Ferencet: „mert ha maga saját jóindulatából a telket meg nem ülteti, haszontalan más ember jószágából oda jobbágyokat szállítani, mert senki az ő jobbágyát ott meg nem engedi lenni” (BethlPolLev 103.).

²⁴¹ EOE VI. 415–420. VII. 284, 285, 324, 544. VIII. 97, 129, 131, 269, 484. — Szalárdi írja: „... az országot a sok kóborlóktól, nyüző-fosztóktól (melyekkel a felső háborús esztendőkből igen el-rakadott, tölt vala) megtisztítván, üresítvén...” építkezni kezdett (Szalárdi 1980. 93–94.).

²⁴² Daróczy Ferencnek 1615. okt. 5-én Lipppa dolgában írott levele (BethlPolLev).

²⁴³ Ugyanakkor osztrák földön az 1625–26-béli felső- ausztriai mozgalmakat Hugo Hantsch is „Bauernkrieg” néven emlegeti (i.m. I. 351.).

²⁴⁴ Erről a nagyüzemi módszerről, amely Közép- és Kelet-Európában általánossá válik, Pierre Chaunu azt mondja: „A rendszer szociális szempontból gyűlöletes, gazdasági szempontból szármalmas, megöli a kezdeményezést, hatékonysága minimális” (i. m. 219.). L. Jakó 1944. XL.

²⁴⁵ ENMLvt Törzsgyűjtemény (a Kornis család lvt-ból). KvÁLvt.

²⁴⁶ Tagányi Károly: *A deési nemesség és polgárság közti egyezség 1613-ban*. MGTsz 2/1895. 34–45. — B. Nagy Margit: i. m. 57–60, 60–70. — Mráz 538–539, 540.

²⁴⁷ Szalárdi 1980. 94.

²⁴⁸ BethlPolLev 95.

²⁴⁹ Bethlen Gábor instrukciója egykorú másolatban őrződött meg: ENMLvt Törzsgyűjtemény. Boér levelek. KvÁLvt. Nyomatásban megjelent az Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle I. kötetében (13–24.). — Újabb kiadása Prodan, D.–Ursuțiu, L.–Ursuțiu, M.: *Urbariile Țării Făgărașului*. I. București 1970. 117–125.

²⁵⁰ Metes, St.: *Păstori ardeleni în Principatele Române*. AnIst 3/1924–25. 298–299. — Makkai: i.m. 468–469. — Nyugati szarvasmarha-szállításairól, eladásairól már szóltunk. Ismeretes az is, hogy 1625-ben, 1628-ban másfél-másfél ezer darab eladó ökröt vitetett a bécsi piacra (Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI–XVII. században*. Budapest 1963. 201.).

²⁵¹ Erdő IV. 73. — Márki Sándor: *Aradvármegye őstermelése az erdélyi fejedelmek korában*. MGTsz 2/1895. 28–29. — Borsos 1968. 233, 246, 254. — Radvánszky 1888. 262. — Kvlt Számadáskönyvek. Reg. 15/a. Fasc. XXII. 55. — TTár 1887. — BethlLev 378. — Fehér és szürke székely lovakkól is említést tesznek (uo. 295–296.). — Rákóczi Györgynek, a borsodi főispánnak, a későbbi fejedelemnek így ír: „Jóllehet reménlem, kegyelmed istállója jó lovak nélkül nem szűkölködik, hallván mindazonáltal moldovai paripákra való kívánságát kegyelmednek, magam istállójában volt két moldvai herélt lovam, kiknél én bizony egész Moldovában jobbakat, futóbbakat nem hallhattam, egyiket az vajda maga adta vala nehezen...” (BethlPolLev 98.)

²⁵² Makkai: i. m. 456, 457, 460, 490–491.

²⁵³ EOE VIII. 372. — Radvánszky 1888. 229–233. — A kisebb gazdaságokban eléggé gyakori az egy szolga (SzékFelk 177.).

²⁵⁴ Zimányi 1976. 37, 39–53. — Braudel, Fernand: *Civilisation matérielle et capitalisme (XV–XVIIIe siècle)*. I. Paris 1976. 5. — Vö. Boelcke, Willi: *Bauern und Gutsherr in der Oberlausitz*. Zittau — Görlitz 1957. 15.

²⁵⁵ L. Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest é. n. 38. — Kiss, Andrei: *Relațiile dintre Turda Veche și Turda Nouă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea*. Potaissa (Studii și comunicări) Turda 1978. 75–92. — Szék-Felk 148–154. — SzOkl VI. 66–67. — Jakó 1944. XLIII–XLIV. és 23–26.

²⁵⁶ A nyugat-európai fejlődés e téren néhány századdal is megelőzte Erdélyt. Valamelyik rendszer kizárólagosságáról azonban ott sem lehet beszélni. Vö. Kulischer, Josef: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. München–Berlin 1928. 159. — Mottek, Hans: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*. I. Berlin 1964. 69–70. — Duby, Georges: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. I. Paris 1962. 172–180. — Jacques, Heers: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*. Paris 1963. 55.

²⁵⁷ Imreh, St.–Pataki, I.: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610)*. AMN IV (1967). 181. — EOE VIII. 483. — Szekfű Gyula: *A magyar börttermelő lelki alkata*. Budapest 1922, 30. — ETA IV. 185–194. — ETA III. 170–171.

²⁵⁸ EOE VII. 541. — BethlLev 128. — Szilágyi: *Levelek és acták...* I. 5.

²⁵⁹ Lukinich: i.m. 17.

²⁶⁰ Lovas Rezső: *A szász kérdés Bethlen Gábor korában*. Sz 78/1944. 7–10. sz. 419–462. — Depner, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen in Kampf gegen Habsburg*. Stuttgart 1938. 314. — *Sächsisch-Schwaebische Chronik*. București 1976. 53. — Benda, K.: *Les bases sociales du pouvoir des princes de*

Transylvanie. = *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. 444–445. — Mráz 524. — Ritoók János: *Kettős tükrök*. Bukarest 1979. 22. — EOE VIII. 254–257, 264–266.

²⁶¹ GDRum 205.

²⁶² Kerekes 1943. 287–288, 404–405, 407. — Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. = KLEkv 361–393.

²⁶³ Szász Károly: *Adatok a nagybányai kő- és fajaragók történetéhez*. = KLEkv 567.

²⁶⁴ Mráz 516. — Kerekes 1943. 270. — A fejedelem és a porta számára felvidéki, kolozsvári, brassai, szebeni mesterek készítik a kupákat (vö. Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 137.).

²⁶⁵ SzOKI VI. 47–49, 73, 81–89. — Barabás Domokos: *A székelyudvarhelyi szűcs-szabó és kovács céhek rendszabályai 1613-ból*. TTár 1887. 396–405. stb.

²⁶⁶ Rajka Géza: *A kolozsvári szabócéh története*. Kolozsvár 1913. 58. — EOE VII. 325, 387.

²⁶⁷ BethlPolLev 96–97.

²⁶⁸ EOE VIII. 300–301.

²⁶⁹ Jakab: i. m. II. 538.

²⁷⁰ Kerekes 1943. 260, 278–279. — Arra, hogy pl. a szabók megrendszabályozása sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem lebecsülendő, fényt vet az is, hogy Kassa, Lőcse, Késmárk és Eperjes kereskedői 1619-ben — tehát az említett események előtt — 20 ezer vég posztót hoztak be, ami mintegy 70–80 ezer férföltözethez elegendő nyersanyagot jelentett. — Zimányi 1976. 153.

²⁷¹ Szalárdi 1980. 125.

²⁷² Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/b. Fasc. XI. 44, 50. Fasc. XXI. 105. Fasc. XXII. 225. — TTár 1882. 131. 1892. 267. — Gündisch, Gustav: *Winz und die Sächsische Nationsuniversität*. = KLEkv 323. — L. még Jakab Elek: *Erdély és az anabaptisták a XVII–XVIII. században*. Keresztény Magvető 11/1876.

²⁷³ TTár 1882. 131.

²⁷⁴ EOE VIII. 102–103. — Mráz 534. — TTár 1892. 367.

²⁷⁵ EOE VIII. 414–417. — Kerekes 1943. 264–265. — B. Nagy: i. m. 62. — Radvánszky 1888. 259.

²⁷⁶ Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629*. Budapest 1915. Magyar Történelmi Társaság XXVII. 3. sorozat, II. 85. — A posztócsinálás új technikájához kellő finomabb nyersanyag termelői szintén a Gyaluban s másutt meghonosított morva juhászatok voltak.

²⁷⁷ Radvánszky 1888. 104.

²⁷⁸ Mráz 552–553.

²⁷⁹ Az erdélyi manufaktúrák létrejöttének körülményeire I. Surdu, Bujor: *Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*. AnIIst 7/1964. — Imreh, Șt.: *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania*. București 1955. — Mérei, Gy.: *Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn*. Budapest 1960.

²⁸⁰ Tremel: i. m. 260–268. — Spiesz, Anton: *Manufaktúrne obdobia na Slovensku*. Bratislava 1961. (Az első 1725–1765 közötti szakaszban is csupán kisebb manufaktúrákat említ.) 359. — Klíma, Arnost: *Manufaktúrne obdobia v. Cechách*. Praha 1955. (Csehországban a XVII. század végére teszik a központosított manufaktúrák születési dátumát.) 497.

²⁸¹ Vö. Makkai László: *Műhely- és hutalettárok a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból*. TSzle 1/1958. 447–452.

²⁸² Kerekes 1943. 262. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 120, 146.

²⁸³ BethlPolLev 116, 142, 362–363. — CronTr 64.

²⁸⁴ ETA I. 123. — Mráz 533. (Puskapormalmot különben Váradon és Kassán is működtetett a fejedelem.)

²⁸⁵ CronTr 46. — Prodan, D.-Ursuțiu, L.-Ursuțiu, M.: *Urbariile Țării Făgărașului*. I. București 1970. 60–61. — EOE VIII. 297.

²⁸⁶ GDRum 194, 198. — Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század)*. StUBB fasc. 2. 1962. 71–72. — Tóth Kálmán: *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák*. = KLEkv 591, 593. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/a. Fasc. XVIII. 127.

²⁸⁷ CronTr 67. — Értékelésére I. még Brătianu, I. Gheorghe: *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*. Évry 1977. 118.

²⁸⁸ Mráz 545. — Az emelkedő tendenciára l. még Kötzschke, R.: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert*. Leipzig 1908. 140. — Wiebe, G.: *Zur Geschichte der Preisrevolution*. Leipzig 1895. 158. — Hamilton, J.: *The History of prices before 1750*. = *Rapports I. XI-e Congrès International des Sciences Historiques*. Uppsala 1960. 144–164.

²⁸⁹ Kerekes 1943. 291. — Vö. ETA I. 121. IV. 187. — Mioc, Damaschin: *Prețul vinului în Țara Românească în secolele XVII–XVIII*. = *Sub semnul lui Clío*. 122–125. (Itt a bor vederben számítva 1601–1610-ben 29, 1611–1620-ban 36 és 1621–1630-ban 50 aspriba kerül.)

²⁹⁰ N. Kiss István: *Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1650 között*. TSzle 6/1963. 2. sz. 150. — Az állatárak változásaira l. még: EOE I. 344. II. 12. — Iorga, N.: *Istoria comerțului românesc*. București 1925. I. 170, 177. stb.

²⁹¹ Kazimir, Stefan: *A XVI–XVIII. századi árviszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténelmi kutatásban*. Agrártörténeli Szemle 13/1971. 1–2. sz. 23–24.

²⁹² Uo. 26–27.

²⁹³ CronTr 100. — Takáts Sándor: *A dunai hajózás...* 261. — ETA III. 170–171. IV. 187. — Kerekes 1943. 299.

²⁹⁴ Kazimir, Stefan: *Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez*. TSzle 1976. 1–2. sz. 205.

²⁹⁵ Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a czehek története Magyarországon*. Budapest 1913. I. 68–69. — Biró 1917. 81. — EOE II. 65–71, 178–183, 379–384. V. 575–577. VI. 132–157. — Trócsányi 1976. 58. — EOE VII. 515.

²⁹⁶ EOE VIII. 267–268, 315–316. — Szekfű 1929. 182. — 1619-ben különben Konstantinápolyban szintén árszabályozással egybekötött pénzjavítási kísérletre került sor (Borsos 1968. 367.).

²⁹⁷ EOE VIII. 414.

²⁹⁸ Uo. 274, 276, 370, 473. — Kassán Perényi főkapitány a limitáció ellenére kénytelen panaszolni a mészárosokra, azzal fenyegetve őket: kész ő maga húsvágatásra, s arra, hogy megírja Bethlen Gábornak (Kerekes 1943. 295–296.).

²⁹⁹ EOE VIII. 53, 274–275.

³⁰⁰ Uo. 302.

³⁰¹ BethlLev 334–335. — Kerekes 1943. 70, 298–299. — Kemény Lajos: *A kassai szíjgyártók 1627-iki árszabása*. MGTsz 7/1900. 367. — *A máramarosi öt koronaváros 1629-iki árszabása*. MGTsz 6/1899. 222–228.

³⁰² Kvlvt Számadások. Reg. 17/b. Fasc. VIII. 309. — EOE VIII. 99. 235–236, 301, 316, 367–368, 375, 471. — Kraus, Georg: *i.m.* 59. — SzOkI VI. 78–79. — Lupas 1940. 174–175. — Mráz 546–548.

³⁰³ EOE VII. 478. — Trócsányi 1980. 232–233.

³⁰⁴ ETA IV. 189. — Kvlvt Számadások. Reg. 15/b. Fasc. XXII. 13, 245. — Szalárdi 1980. 94. — Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor és a bányavárosok*. TTár 13/1893. 474. — Mráz 534–535. — Szekfű 1929. 179.

³⁰⁵ EOE VII. 477. — BethlLev 293.

³⁰⁶ EOE VI. 421. VIII. 111, 271. — Kvlvt Számadások. Reg. 14/b. Fasc. XXI. 1618. febr. 26.

³⁰⁷ Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*. 46–47.

³⁰⁸ Szekfű 1929. 180. — Kerekes 1943. 39, 203, 334. — Mráz 528. — Zimányi 1976. 156–157. — Várkonyi: *i.m.* 618. — SzOkI VI. 79.

³⁰⁹ EOE VIII. 289, 403, 483–484. — BethlLev 229–230. — BethlPolLev IX. 78, 117. — Prodan, D.: *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII*. Anlíst I–II. 1958–1959. 30. — Pataki József: *A csíki vashámor a XVII. század második felében*. Csíkszereda 1971. 10–11. — Kerekes György: *Kassa város háromának számadása 1603-ból*. MGTsz 9/1902. 34–40.

³¹⁰ Zimányi 1976. 158.

³¹¹ Trócsányi 1980. 233. — ETA III. 330–331. — EOE VI. 422–423. VII. 254. VIII. 99, 322.

³¹² L. Zimányi 1976. 11–83. — Kirițescu, C. Costin: *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*. București 1964. I. 100–105. — Buza János: *A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században*. TSzle 1977. 1. sz. 72–106. — Huszár Lajos: *Pénzforgalom és pénzértékvizonyok Sopronban*. Sz 105/1971. 6. sz. 1150–1184. — Vö. N. Kiss István, Stefan Kazimir előbb idézett tanulmányaival. A forgalmazott pénzekre l. Huszár Lajos: *Bethlen Gábor pénzei*. Kolozsvár 1945. — Pap, F.–Winkler, I.: *Monede poloneze din secolele XV–XVIII, în Transilvania*. AMN III. 1966. — Winkler, I.: *Tezaurul de taleri și ducați descoper-*

rit la Cluj. AnIst 18/1975. — Jambor, P.–Pap, F.: *Tezaurul monetar din sec. XVI–XVII de la Cluj-Napoca*. AMN XV. 1978. — Pap, F.: *Tezaurul monetar din sec. XV–XVIII descoperite la Cluj-Napoca și unele probleme de circulație monetară*. AnIst 21/1978.

³¹³ Huszár 1945. 5–18. — EOE VI. 421. VII. 87, 252, 253, 324, 391, 433, 474, 477, 478, 491. — Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon*. Budán 1840. 57–58. — *Az arany és tallér értéke 1617-ben*. MGtSz 7/1900. 190. — Borsos 1968. 367. — Kerekes 1943. 303. — ETA III. 231. — BethlPolLev 109–110. — Kvlvt Számadások. Reg. 14/b. Fasc. XXI. 39. 103.

³¹⁴ Ștefan Tomșa Iași-ből írja Daniel Mihálynak 1623 tavaszán, hogy mind lengyel, mind török földről rossz pénzt hoznak: „egyéb jó pénznek szerintem nem tehetni itt az országban” (BethlLev 251.). — Az ezüstpénz értékcsökkenésének kezdetét Moldva, Havasalföld viszonylatában Mihály vajda uralmának idejére teszik, és a 17. század első két évtizedére a folytatását (Costăchel–Panaiteșcu–Cazacu: *i.m.* 76.). L. még Kirijescu: *i.m.* 100. — A csehországi hasonló, 1622–1623-ban tetőződő válságról I. Husa: *i.m.* 112.

³¹⁵ BethlLev 239.

³¹⁶ BethlKrón 234–235. — Georg Kraus hasonlóképpen vélekedik: „Bethlen Gábor az 1620-as háború alatt, egészen 24-ig sok pénzt veretett, ötösöket és aprópénzt, Oppelnben, Kassán és Újváron, de nagyon rossz ezüstműből és ezek közül az oppelni pénzek voltak a legsilányabbak. Sok pénz forgott az emberek kezén, mindenkinek volt pénze elég, amellet azonban mindenféle áru nagyon drága volt és a gabonán kívül minden két-három pénzzel többbe került” (Uo. 187.). — EOE VIII. 94–95, 102, 112; 121, 127. — A kassai jegyzőkönyv szerint 1623 táján Lengyelországból a sok rossz pénzt úgy hozzák a borért, mint vizet (Kerekes 1943. 293.). — Kislégi Nagy Dénes: *Pénzromlás és árszínvonal*. Kolozsvár 1946. 5–7.

³¹⁷ Huszár 1945. 19–43. — Kerekes 1943. 199, 216, 299–300, 305–312, 313–337. — Kemény Lajos: *i.m.* 251–252. — *Pénzeink értékéhez 1624-ben*. MGtSz 7/1900. 32. — Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*. 61. — Makkai Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Budapest 1929. 2. kiad. 89. — Mráz 532–534. — BethlLev 242. — BethlPolLev 311.

³¹⁸ Kvlvt Számadások. Reg. 16. Fasc. III. 34. Fasc. XIX. 68. — BethlLev 239, 260. — Kerekes György: *Bethlen pénzjavítási törekvései; pénzhamisítás*. MGtSz 8/1901. 317–320. A kassai pénzverő felállításával szintén a pénzjobbitás volt a célja (Huszár 1945. 41.).

³¹⁹ Mráz 542.

³²⁰ Huszár 1945. 43–47. — Pázmány írta a császárnak: „A föld népét csudálatos ingerültségbe hozta a silány pénz, lépten-nyomon hallhatók szidalmak és káromkodások” (Nagy 1969. 390.). — EOE VIII. 60, 274–275, 309–310. — ETA IV. 193. — CronTr 59–60. — BethlKrón 188, 208, 234–235. — BethlLev 311, 319–320.

³²¹ EOE VIII. 311, 315, 317, 376–377. (A fejedelem nyílt parancsában az a haragos mondat is szerepel, hogy aki az új pénzt el nem fogadja, javait konfiskálják, „és az pénzt homlokába süttetvén, fejét is elveszti”. 482.) — BethlPolLev 431–432. — Kerekes György: *Kassai hamispénzverő polgár*. MGtSz 8/1901. 380–381. — TTár 1887. 22. — Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*. 95–96. — Buza: *i.m.* 101.

³²² Szekfű 1929. 176–177.

³²³ EOE VIII. 299.

³²⁴ BethlKrón 170.

³²⁵ EOE VIII. 310.

³²⁶ Uo. 351, 403. (A velencei kamuka singje 3 frt — Erdélyben 5 frt-ért adhatják. Uo. 380.)

³²⁷ Uo. 302.

³²⁸ Uo. 299.

³²⁹ Uo. 259. — Szekfű 1929. 183. — Mráz 548.

³³⁰ A kolozsvári Kassay István a kassai Mayer Györgynek ad el ökröket, és az végül bécsi áruval elégti ki (BethlLev 305–306.) — Mráz 517–518. — Kerekes György: *Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró. 1573–1635*. MGtSz 9/1902. 106, 145, 130.

³³¹ EOE III. 437. VIII. 127, 299, 369. — Vö. Biró Vencel: *Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások...* 8. — Ua.: *Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez*. 64–77. — Dan, M.–Goldenberg, S.: *Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în secolele XVI–XVII*. Apulum VII/1. 1968. 550, 557–558. — Trócsányi Zsolt: *Gesetzgebung der fürstlichen epoche Siebenbürgens und die Rechtsstellung der Balkan Griechen in Siebenbürgens*. Étud Balkanik I. 94–104.

- ³³² EOE VIII. 375, 369. IX. 31. — Goldenberg, S.: *Der Handel Transilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*. Scripta Mercaturae, München, XI. 1977. Klny. 13–14. — A görögnek nevezett balkáni kereskedők előretörésére I. Bur Márta: *A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században*. TSzle 1978. 2. sz. 281–282. — Dan, M.–Goldenberg, S.: *Le commerce balcano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle au début du XVIIe siècle*. Revue des Études Sud Est Européennes 5/1967. 1–2. sz. 87–117.
- ³³³ EOE VIII. 143–145, 371. — Borsos 1968. 219, 278.
- ³³⁴ Klima, Arnost: i.m. 491. — Tremel: i.m. 230–231. — Szűcs, J.: *Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert*. = *La Renaissance et la Réformation...* 129, 137. — Zimányi 1976. 158–160.
- ³³⁵ EOE VI. 423. VIII. 66, 323. — SzOkl VI. 74. — A háromszékiek 1623-beli követutasításban viszik a fejedelem elé panaszait, miszerint Kézdivásárhely polgárai a szabad kereskedésben gátolják őket, a város piacára vitt élelmiszerekből vámot vesznek (SzOkl VI. 73–74.).
- ³³⁶ CSHM I. 83. — Borsos 1968. 9, 23. — Tagányi Károly: *A décsi nemesség...* 43–45. — Kerekes 1943. 36, 109, 279, 280–282, 356–359.
- ³³⁷ EOE VIII. 267–268.
- ³³⁸ EOE VIII. 98, 100, 111, 320, 323. — Ezt a fejlődési folyamatot Daniel Rauch főharmincados 1655-ös fölterjesztése jól jellemzi (Zimányi 1976. 106. — Várkonyi: i.m. 625.).
- ³³⁹ EOE VIII. 121.
- ³⁴⁰ Rajka: i.m. 58. — EOE VII. 325. VIII. 387.
- ³⁴¹ EOE II. 416. III. 117, 134, 136, 143–144, 391. IV. 587. VI. 165, 178, 283, 420. VII. 252, 477, 479. VIII. 268, 340. — BethlLev 307.
- ³⁴² BethlLev 80. — EOE VIII. 509–512.
- ³⁴³ Takáts Sándor: *Méz- és viaszkvitelünk a XVI–XVIII. században*. MGtSz 7/1900. 474–478. — Mráz 527–540. — Szekfű 1929. 179–180. — Kerekes 1943. 200–201. — Szádeczky Lajos: *Bethlen Gábor utasítása...* 21.
- ³⁴⁴ K.: *Skót kereskedők kibérlik az erdélyi higanyt és viaszt 1624-ben*. MGtSz 5/1898. 46–47. — Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor életéhez*. TTár 1888. 805–807. — Takáts Sándor: *A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon 1328-tól 1714-ig*. MGtSz 9/1902. 51–52. — Borsos 1968. 102, 117, 131, 159, 162. — ETA I. 252. — BethlPolLev 93. — Zimányi 1976. 158. — Mráz 527–528. — Radvánszky 1888. 59.
- ³⁴⁵ Goldenberg, S.: *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században*. = KLEkv 298–300. — Pap Ferenc gyűjtése (1613–1637-es évek). Az 1621/22-es évek adatai hiányosak.
- ³⁴⁶ EOE VIII. 434–446. — Rajka: i.m. 43–45.
- ³⁴⁷ Biró Vencel: *Erdély XV–XVII. századi kereskedelméről*. 67. — Komoróczy György: *A magyar kereskedelem története*. Budapest 1942. 46. — Dan, M.–Goldenberg, S.: *Le commerce balcano-levantin de la Transylvanie...* 95. — Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. MGtSz 7/1900. 174–175. — Bethlen Gábor szerződése egy török kereskedővel (1625). MGtSz 5/1898. 105–106. — Vö. Káldy-Nagy Gyula: *Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez*. Sz 101/1967. 1. sz. 138–147.
- ³⁴⁸ SzOkl VI. 61–63. — ETA I. 125–139.
- ³⁴⁹ Szabó: i.m. 214. — BethlLev 161.
- ³⁵⁰ Biró 1917. 67. — Iorga, N.: *Istoria comerțului românesc*. I. București 1925. 258–263, 265–266. — Mețes, Ștefan: *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*. Sighișoara 1920. 156–159, 176–184. — Lehr, L.: *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI. și prima jumătate a secolului XVII. Studii și materiale de istorie medie* 4/1960.
- ³⁵¹ Lupaș 1940. 153. — EOE VII. 57, 514. VIII. 322. — Demény Lajos: *Erdély, Havaselve és Moldova kapcsolatai Bethlen Gábor idejében*. Igaz Szó 28/1980. 9. sz. 257–267. — Vö. Eudoxiu de Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria românilor*. IV. k. I. 1600–1649. București 1882.
- ³⁵² ETA IV. 189. — BethlKrón 205. — EOE VIII. 323. — BethlLev 249. (A székelyek külön is igénylik, hogy süveget Havasalföldről szabadosan hozhassanak az otthoniak. SzOkl VI. 75.)
- ³⁵³ Kerekes 1943. 405.
- ³⁵⁴ Újabb adattár a vargasi Daniel család történetéhez. Szerk. Kelemen Lajos. Kolozsvár 1913.
- ³⁵⁵ Horváth, Pavel: *Prispevok k obchodnym stykom Vychodoslovenskych miest s Poľskom a Sedmohradskom v 16.–17. storoci*. Nové obrazy 7/1965. 131–142. — Goldenberg, S.: *Transilvania și Slo-*

vacia: relațiile economice în secolele XIV–XVII. AnlIst 22/1979. 99–140. — Zimányi 1976. 141–155. — Takáts Sándor: *Posztóbehozatal Morvából 1619-ben*. MGTsz 6/1899. 195–196. — Szűcs: i.m. 132, 138–139.

³⁵⁶ Tremel: i.m. 231, 268–269, 274. — Takáts Sándor: *A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon 1328-tól 1714-ig*. MGTsz 9/1902. 50–51. — Uő.: *A dunai hajózás...* 298. — Kerekes 1943. 212, 405–406. — Radvánszky 1888. 111. — Goldenberg, S.: *Der Handel...* 9.

³⁵⁷ Horváth, P.: i.m. 142. — Kerekes György: *Két magyar borkereskedő telep Lengyelországban a XVII. században*. MGTsz 8/1901. 181–184. — Zimányi 1976. 127. — [Tagányi Károly:] *Borkivitelünk Lengyelországba*. MGTsz 1/1894. 108–109. — ETA III. 231–232. — BethlPolLev 227, 360. — BethlLev 258–259, 320. — Kerekes 1943. 211, 234–235, 284, 347, 406. — Goldenberg: *Der Handel...* 9–10.

³⁵⁸ CronTr 45, 64–65. — BethlKrón 172–193. — Hurmuzaki: i.m. IV. 596–600. — Szekfű 1929. 111, 141–142, 178. — Mráz 527. — Kerekes 1943. 213, 226–227. — Pap Ferenc gyűjtése.

³⁵⁹ Mousnier: i.m. 244.

³⁶⁰ Várkonyi: i.m. 622, 637. — Vö. Mráz 513–514.

³⁶¹ Angyal: i.m. 602–603.

³⁶² BethlKrón 195. — E tanulmányunk, a Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója megünneplésére tervezett monográfia egyik fejezeteként, 1980 elején készült el. A könyvészeti hivatkozások, utalások ezért jelzik csupán a fenti időpontig megjelent műveket. Szükségesnek látjuk, hogy a későbbi bő, értékes irodalomból bár kettőre, a tematikánkhoz legközelebb állókra felhívjuk a figyelmet. A kérdéskörünket (már első idézett szintézisében oly mélyrehatóan elemző) Zimányi (Mráz) Vera *Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája* címmel foglalja ismét össze (I. Századok 1981. 4. sz.), Péter Katalin pedig az *Erdély története* (II. Budapest 1987. Szerk. Köpeczi Béla) számára írott fejezeteiben kínál új értékelési szempontokat, adatokat olvasóinknak. Az 1613–1980 közötti Bethlen-bibliográfiát különben Hernádi László Mihály állította össze (*Bethlen Gábor állama és kora*. Budapest 1980. Szerk. Kovács Kálmán).

RENDTARTÓ, ÖNIGAZGATÓ KÖZÖSSÉGEK A SZÉKELYFÖLDÖN

Megjelent az R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyvben. (Szerk. Tuson Péter.) Budapest 1998. 417–427.

¹ Hajnal István: *Történelem és szociológia*. Sz 73/ 1939. 1–32. és 137–166.

² Gusti, Dimitrie: *A szociológiai monográfia*. Bukarest 1976. 127–146. — Stahl, Henri H.: *A régi román falu és öröksége*. Budapest 1992, 42–43. — Herseni, Traian: *Teoria monografiilor sociologice*. Bukarest [1934] 124–127. — Venczel József: *Az önismeret útján*. Bukarest 1980. 57, 179.

³ Durkheim, Émile: *A szociológia módszere*. h. és é.n., 152. Szerinte (196–197.): „A társadalmi morfológia tényeinek primárius jelentősége van a szociológiai magyarázatokban.”

⁴ Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest é.n. 17.

⁵ Szekfű Gyula: *A „turáni-szláv” parasztállam*. Magyar Szemle 5/ 1929. 1. 30–37. = *Ifjúság és falukutatás*. Válogatás a Magyar Szemle köteteiből. Szerk. Erdész Ádám. Budapest é.n. 9.

⁶ Telepes népség. Erdélyi szász olvasókönyv. Szerk. Hajdu Farkas Zoltán. Csíkszereda 1994. 8.

⁷ Bővebben l. Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 30–31. — Vö. Gurevics, A.J.: *A középkori ember világlképe*. Budapest 1974. 134–169.

⁸ Werbőczy István *Hármaskönyve*. Prol. 10, 5. = CJH II. 39.

⁹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Budapest 1986 I. 125–129. — II. 406.

¹⁰ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Bukarest 1966. 51.

¹¹ Csetri Elek–Imreh István: *Erdély társadalmi rétegződéséről 1820–1848*. = *A polgárosodás útján*. (Szerk. Szabad György) Budapest 1990. 385, 402.

¹² Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Budapest 1983. 48.

¹³ Magyarai Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest 1942. 41.

¹⁴ L. még Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer*

létrejötteig. Budapest 1976. 31–37. — Máthé Gábor (Szerk.): *Theorie und Institutionssystem der Gewaltentrennung in Europa*. Budapest 1993. 11–86.

¹⁵ Imreh István: *A háromszéki Hilib törvényei 1829–1830 = Népismereti Dolgozatok*. Bukarest 1994. 29–43. (Lásd kötetünkben is.)

¹⁶ KvÁLvt Udvarhelyszék lvt., 1615. 139–140.

¹⁷ Imreh, Ștefan-Mureșan, Camil: *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea*. AMN 1968. 215–226.

¹⁸ Schuller-Libloy, Friedrich: *Deutsche Rechtsdenkmäler* (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde), Hermannstadt 1867. 100–115. — Binder Pál: *Közös múltunk*. Bukarest 1982. 33, 36–37, 58, 67, 84. — Schubert, Hans-Achim: *Nachbarschaft und Modernisierung*. Köln–Wien 1980.

¹⁹ Jároli József–Szigeti Antal (Szerk.): *Újkígyós mindennapjai a 19. század első felében*. Gyula 1991. Az 1842-es községi rendszabály különben így kezdődik: „Valamint a lélek a testet eleveníti s élleti...”, így a jó rend is a községet. Bethlen Gábor 1616. április 29-én Marosvásárhelynek adott kiváltságlevelében olvasható: „törvény nemlétiben bármely város is olyan, mint a test lélek nélkül.” Alsócsernáton nótáriusa 1793-ban a falutörvényhez csatolt versében írta: „a jámbor régiek / A törvényt mondták a város lelkeinek.” Az analóg és idens fogalmak, jelenségek elemzése is hátra van még.

²⁰ Cs. Bogáts Dénes: *Szemerja község és református egyházának története*. Sepsiszentgyörgy 1943. 55.

²¹ Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935. 244, 264–265. — Uő: *Csik-, Gyergyó- és Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest 1938. 140–141.

²² Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. 444–451.

²³ Imreh Barna: *A Bánd-i tó. Művelődés* 1970. 2. sz. 16–18.

²⁴ CSHM I 51–52 (vö. *Compilata Constitutiók* III. 4, 1–4.).

²⁵ Vö. a 19. jegyzettel.

²⁶ Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás*. 48. — L. még Márkus István: *Paraszti önkormányzat a magyar rendi társadalomban és a kapitalizmus idején*. = *A helyi cselekvés* (Szerk. Köles Sándor–Varga Csaba). Budapest 1988. 27–35. — Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Budapest 1899. (Számolni kell azonban a mezővárosi sajátos paraszti demokrácia, autonómia kialakulásával is.)

²⁷ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Kézdivásárhely város lvt., No. 1.

²⁸ Benkő Samu: *Mitől kollégium a kolégyom? = Erős várunk*. Kollégiumi emlékkönyv (Szerk. Nagy Pál) Marosvásárhely 1993. 137, 138–139.

²⁹ Dávid Gyula: *Diákönkormányzat — múlt és talán jövő időben*. = *Évfordulónkra 1670–1995*. (Szerk. Szabó-Máté Ildikó), Csíkszereda 1995. 62. L. még Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900) II*. Kolozsvár 1935. 306–363. — Albert Dávid: *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*. Székelyudvarhely 1993. 152–154. — Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága*. Szeged 1994. 441–450. — Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest 1979. 10–19.

³⁰ Idézi Hajdú Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest 1982. 451. — vö. Imreh István: *A székely székek határai, életsorsa a felvilágosodás évtizedeiben*. *Művelődés* 43/1995. 1, 41–45.

³¹ CJH VII. 493, 511–515.

³² Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvár 1901. 55–56.

³³ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*. Bukarest 1979. — Pál-Antal, Alexandru: *Scaunul Mureș. Istoricul instituțiilor scaunale (secolul al XIV-lea)*. h.n. 1989. 42.

³⁴ CSHM I. 127.

³⁵ A „közösség” és „szervezet” meghatározását I. Tönnies, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Berlin 1920. — Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. = *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest 1937. 665–713.

MEZŐGAZDASÁGI RENDTARTÁSOK, EGYEZSÉGEK, UTASÍTÁSOK (1580–1635)

Megjelent: Erdélyi Múzeum 53/1991. 1–4. sz. 29–50.

¹ Imreh Ștefan–Pataki Iosif: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610)*. AMN 4/1967. 153–185. — 6/1969. 187–209. — Imreh István — Pataki József: *Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610)*. Aluta 1/1969. 131–141. — *Adatok Udvarhelyszék állattartásához*. Aluta 2/1970. 169–180. — SzOkUjs. I. 1983 és II. 1985.

² *Istoria României*. II. București 1962. 880.

³ Costăchel, V.–Panaiteșcu, P.P.–Cazacu, A.: *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*. București 1957. 39.

⁴ R. Várkonyi Ágnes: *Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*. Sz 106/1972. 3. sz. 613. — Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban. 1600–1650*. Budapest 1976. 48–53.

⁵ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár 1944. XLIV.

⁶ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest 1981. 8–53.

⁷ Heers, Jacques: *Le travail au moyen âge*. Paris 1968. 94–96. — L. még Bader, Karl Siegfried: *Studien zur Rechtsgeschichte des mittellalterlichen Dorfes*. Weimar 1957. 1962. — Tremel, Ferdinand: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien 1969. — Olivier-Martin, Fr.: *Histoire du droit français*. Paris 1951. — Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969. — Wellmann, Imre: *Village community and industrialisation: economic and social changes*. Agrártörténeti Szemle 18/1976. Supplementum.

⁸ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983.

⁹ A székely falutörvényekről szóló könyvet időközben elkészítettük. A tárgyalt korszakbeli ott közölt hét rendtartást ezért nem szerepeltettük itt súlyához méltó módon. Idézzük azonban a kötetben nem szereplő bágyi falutörvényt.

¹⁰ Imreh: *i.m.* 278.

¹¹ TTár 8/1907. 289.

¹² Uo. 288.

¹³ Uo. 291.

¹⁴ ENMLvt Törzsgyűjtemény, 1584. április 15. Lozsád határrendtartása.

¹⁵ Wass család levéltára Fasc. LVIII. nr. 1. KvÁLvt. A rendtartás, a „pecsétes levél” hátán ugyanazon kézzel írott következő szavak olvashatók: „A gyermónostori nemes uraim vigezisek kecceri. [!] Először.” Ugyancsak a levél hátlapján lévő (17. sz. végi — 18. sz. eleji) írás így minősíti a megegyezést: „Holmi egymás között való vigezése az monostori nemesek[ne]k és paraszt emberek[ne]k, tilalmas felől.” A 18. sz. derekán születő jegyzet szerint: „A monostori nemesek és parasztok között lett végezés, tilalmas erdők és rétek felől.”

¹⁶ Tagányi Károly: *Csanád és Kál falu egyezsége a közös határ-gyepű felől*. MGtSz 4/1897. 83–86. Tagányi „Csanád” néven a Torda megyei Erdőcsinádót említi. Nagyszalonta és Madaras között 1646-ban ugyancsak vita támadt a tilalmas és a szabad nyomásban lévő földek felett, valamint a határbéli kártételek büntetési módjáról (lásd MGtSz 6/1899. 272–273.).

¹⁷ Eszterházy család levéltára nr. 19. 1586. nov. 24. KvÁLvt.

¹⁸ Pókai Sárosi család levéltára 1617. ápr. 12. KvÁLvt.

¹⁹ Imreh: *i.m.* 147–157.

²⁰ Imreh István: *A Kolozsvár városában megbúvó falu*. Utunk 29/1974. 25. sz.

²¹ Udvarhelyszék lvt. Protocollum. 11/1, F és S. KvÁLvt.

²² CSHM I. 82. — Részletesebb az 1764-es statútum (Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Bukarest 1971. 308–310.).

²³ Tagányi Károly: *A deési nemesség és polgárság közötti egyezés 1613-ban*. MGtSz 2/1895. 34–35.

²⁴ CSHM 232.

²⁵ Az allodiális gazdálkodás erdélyi kezdeteire vonatkozólag lásd Jakó Zsigmond idézett

munkái mellett Pataki József könyvét: *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*. București 1973.

²⁶ Erdélyi gazdasági instrukciók kiadását Jakó Zsigmond tervezte. Az összegyűjtött gazdag, értékes anyagot ő bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetet mondok.

²⁷ Kovacsóczy Farkas 1588. évi gazdasági utasítása. Instructio nobili Mathiae Nyáry, Officiali in Kisfalud, Prima die Octobris anno MDLXXXIII data. MGTsz 5/1898. 590–593. — ENMLvt Törzsgyűjtemény. Instructio egregio Georgio Egry provisorii arcis Georgeny. 1 Novembris Albae Julie data 1592. — Vö. Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*. II. București 1968. 587–592. — A görgényi birtokra I. még: Ursuțiu, Liviu: *Animalele în economia domeniului Gurghiu, în secolul XVIII*. Terra nostra. II. București 1971. 187–195.

²⁸ ENMLvt Törzsgyűjtemény (a Kornis család levéltárából). KvÁLvt.

²⁹ Az ebesfalvi tiszttartó utasítása 1630-ból. MGTsz 5/1899. 324–325.

³⁰ Wass család levéltára Irregistrata anyagában. KvÁLvt. A továbbiakban többé nem hivatkozunk külön a 27–30. jegyzeteki belső forráshelyekre, lévén hogy a szövegből kitűnik, éppen melyik néhány oldalas forrásra utalunk.

³¹ L. Prodan, David idézett munkáját, amelyben ő az uradalmak tartozékait, a részjószaókat is számba veszi.

³² Jakó Zsigmond: i.m. XXVII–XXXI. — Makkai László: *I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest 1954. 10–30. — Prodan, David: i.m. 317–333. — Mráz Vera: *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*. Sz. 4/1953. 522.

³³ Bethlen Gábor instrukciója egykorú másolatban őrződött meg (ENMLvt Törzsgyűjtemény. Boer levelek). — L. nyomtatásban MGTsz 1/1897. 13–24. Közzétette Szádeczky Lajos (Bethlen Gábor gazdasági utasítása fogarasi udvarbírája számára). Újabb kiadása: Prodan, David–Ursuțiu, Liviu–Ursuțiu, Maria: *Urbariile țării Făgărașului*. I. București 1970. 117–125. — I. Rákóczi György instrukciójára vonatkozólag I. Koncz József: *I. Rákóczi György gazdasági utasítása a gyulafehérvári tiszttartó részére*. MGTsz 1/1894. 311–323. — L. még Prodan–Ursuțiu–Ursuțiu: i.m. 328–338. Ezekre a forrásokra a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

³⁴ Makkai László: i.m. 67.

³⁵ Havasalfölddel való kapcsolataira: Lupaș, Ion: *Documente istorice transilvane*. I. Cluj 1940. 150–159. — L. még Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Kolozsvár 1992. 3–88 (és kötetünkben).

³⁶ Mráz Vera: i.m. 536–537. Vö. MGTsz 3/1896. 222.

³⁷ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 30–31.

³⁸ Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Budapest 1973. 9–14.

UDVARHELYSZÉK LEGRÉGEBBI FALUTÖRVÉNYE (1615)

Megjelent a Székelyföld (Csíkszereda) 1/1997. októberi számában (70–74).

¹ KvÁLvt. Udvarhelyszék levéltára (Protocole judiciare) III/ 5. 139–140. — A korabeli indexben a következő jelzés olvasható: Index Archivi Anno 1600 usque 1633. — Szent Ábrahám, a falu végzése a Falus Bíró előtt folytatandó perek és más difficultásokról.

² SzOkI V. 124–128.

³ Vas Miklós: *Udvarhely megye levéltárából*. 1614–1679. TTár 8/1907. 289–290.

⁴ Vö. Georges Duby–Guy Lardreau: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest 1993. 53–62. — Marc Bloch: *A történész mestersége*. Budapest 1996. 27–32.

⁵ Bágy: I. 3. jegyzet. — Kőröspatak, Csehétfalva: I. Jakab Elek — Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Budapest 1901. 367–368. — 392–395. — Kissolymos, Szentmihály, Homoród-szentpál: Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 301–303, 303–305, 319–327.

⁶ Benkő József: *Specialis Transilvania*. Terra Siculorum (Fordította és kiadta Szabó András).

Kolozsvár 1944. 89–90. (L. még Benkő József: *Transsilvania specialis*. I–II. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, 1999.)

⁷ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása...* I. Pest, 1868. 120–121.

⁸ Vö. Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest 1989.

⁹ Csizmadia Andor: Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban (Kodifikációs munka a XVII. századi Erdélyben). *Gazdaság- és Jogtudomány*. 20/1975. 1–2 sz. 153–155.

¹⁰ Binder Pál: *Közös múltunk*. Bukarest 1982. 33, 57–67.

¹¹ Vö. Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest 1987. — Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest 1978.

¹² Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest 1981. 328–329.

¹³ Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Bukarest 1981. 137. — Lásd még Uő: *Útfélen fejfá*. Bukarest 1995. 127–130.

¹⁴ Orbán Balázs: *i.m.* 120–121.

A HÁROMSZÉKI HILIB TÖRVÉNYEI (1829–1830)

Megjelent a *Népismereti Dolgozatok* 1994. évi kötetében (Bukarest 1994. 31–43.).

¹ Imreh István: *Székely falutörvények*. Kolozsvár 1947. — *A rendtartó székely falu*. Bukarest 1973. — *Erdélyi hétköznapiak*. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakából. Uo. 1979. 37–43. — *Háromszéki falutörvények* (1971).

² Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983.

³ A juhászat kutatástörténetének áttekintése K. Kovács Lászlótól: *A magyar állattartás kutatása*. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve. II. 8.) Budapest 1948. Kelet-közép-európai összefoglalás, több erdélyi vonatkozású tanulmánnyal: *Viezuht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Redigiert von László Földes. Budapest 1961. A pásztorkultúra kutatásának alapvető kárpát-balkáni bibliográfiáját Váдав Prolec–Jaromír Kubicek állította össze: *Pastyrská kultura*. (Bibliographia ethnographica Carpatobalcanica, 2.) Brno 1984. Néhány erdélyi vonatkozású fontosabb részlettanulmány az utóbbi fél évszázadból, számos román vonatkozással, a megjelenés időrendjében: Nagy Ödön: *A mezőpaniti juhtenyésztés*. *Ethn* 49/1938. 185–192. — Szeghő Dénes: *Juhtenyésztés Erdélyben*. = *Erdély mezőgazdasága*. Szerk. Farkas Pál. Kolozsvár 1944. 188–212. — Tárkány Szűcs Ernő: *A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján*. *ErdMúz* 49/1944. 464–475. és klny ETF 189 sz. — K. Kovács László: *Tejvarázslás a Borsa völgyében*. *Ethn* 56/1945. 52–59. — Kós Károly: *A kalotaszegi kosarozó juhászat* = *Miscellanea Ethnographica*. I. (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 9.) Kolozsvár 1947. 3–28. — K. Kovács László: *Adatok a bálványosváraljai fejtő juhászathoz*. *Ethn* 58/1947. 45–55, 191–210. — Földes László: *A Ditrőből [...] települt székelyek állattartása...* *NéprKözl* 1/1956. 170–210. és *A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében*. Uo. 2/1957. 1–2. sz. 149–156. — Márkos András: *Homoródalmási szállások*. *Ethn* 69/1958. 437–447. — K. Kovács László: *A közös fejtő-juhnyájak tejhasznóvétel formái Erdélyben 1900 körül*. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* 1/1968. 9–50. és *Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül*. Uo. 2–3/1969. 7–43. — Vámszer Géza: *Életforma és anyagi műveltség*. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975). Bukarest 1977. 55–99: *A csiki juhászat*. — István Lajos: *A korondi hagyományos állattartás köréből*. = *Népismereti Dolgozatok*. Bukarest 1980. 47–59. — Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Bukarest 1984. 100–102: *Magyarvölgy életéből*. *Juhsajtíktészés*.

⁴ Bővebben Imreh István: *Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorkodási határozatai 1717–1928*. *Agrártörténeti Szemle* 2/1959. 161–190. és *A rendtartó székely falu*. 186–205: *Pásztorszerződések*. Vö. még tőle: *A rendtartó székely falu*. 181–186: *Juhtartás, esztenatársaság, valamint A törvényhozó székely falu*. 215–224: *A pásztorkodás*.

ALSÓ-FEHÉR MEGYEI FALUSBÍRÁK SZÁMADÁSAI (1796–1806)

Megjelent rövidített formában, *Alsó-Fehér megyei faluszámadások* címmel a Művelődésben (Kolozsvár), 41/1992. 12. sz. 37–40., majd teljes szöveggel az Aetas (Szeged) 1995. 1–2. számában (243–261.).

¹ Vö. A székely faluközösség alkonya. Magyar Tudomány 3/ 1993. 256–266.

² Hajnal István: *Az újkor története*. = Egyetemes történet. III. Budapest 1936. 36.

³ Imreh István: *A faluszámadás*. Falvak Dolgozó Népe. 1968. 38. (1111.) sz. 7. — Imreh, Ștefan — Mureșan, Camil: *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea*. AMN 1968. V. 215–226. (Camil Mureșannak ebben a közös tanulmányunkban a román nyelvű faluszámadásokhoz fűzött magyarázatai e munkámban is igen nagy segítségemre voltak.) — Imreh István: *Alsó-Fehér megyei faluszámadások*. Művelődés 41/ 1992. 12. sz. 37–40.

⁴ Magyarózdrol írja Horváth István, hogy ezen a román és magyar falvakkal benépesült tájon: „annyira természetes volt ősidők óta, hogy mindenki az anyanyelvét beszéli, a maga szokásait éli, mint a lélegzetvétel... A harmincas évekig, egysorsú igazi testvérként éltek emberemlékezet óta földműves életüket az emberek.” *Magyarózdai toronyfalja*. Kolozsvár 1971. 19. — Az ózdi völgy a húszas évekig tartozott Alsó-Fehér megyéhez.

⁵ Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest 1982. 57–59.

⁶ Túri László iratai a Toldalagi család levéltárába jutottak, ott maradtak fenn. Mind a számadások, mind Mohai Lőrinc levele és tervezete tehát a Toldalagi cs. lvt.-ban található („Rendezetlen anyag”), az ENMLvt állagában.

⁷ Nem véletlen, hogy Mohai a Nyelvművelő Társaság kilenc Alsó-Fehér megyei tagjának egyike, s hogy neki a kiadványokból egy „fáin” példányt szánnak. Azt is meg kell említenünk, hogy fölöttese, Túri László neve szintén olvasható a Társaság, valójában a haladó személyiségek névsorában. (Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest 1955. 220, 222, 353–354.)

⁸ Országgyűlés, a felséges udvar és királyi főkormány által kiadott szabályok, vagy is útmutató felsőbb rendeletek. Marosvásárhely 1838. 95–96. (a továbbiakban: Szabályok)

⁹ Szabályok. 80–81.

¹⁰ Szabályok. 87–88.

¹¹ Prodan, David: *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și XVIII*. AnlIst 4/1961. 218. Ő, az erdőőri szerepkörben, mint a falusbíró alárendeltjét említi.

¹² Vö. Barițiu, Gh.: *Părți alese din istoria Transilvaniei*. I. Sibiu 1889. 365, 366–367. — Prodan, David: *Despre „iliș” în Transilvania*. AnlIst 8/1939–1942. 361–373. — Hann, Friedrich: *Über die Siebenbürgische Staats-Steuer (contributio regia) mit Beziehung zur Volksökonomie*. Archiv 1850. IV. 1.f. 1–17.

¹³ Fényes Elek: *Magyarország hátramaradása ügyében*. Felelet dr. Wildner Ignác úrnak. Lipcse 1844. 31. — Friedenfels, Eugen von: *Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens in 19. Jahrhundert*. Wien. I. 1876. 240–243.

¹⁴ Protocolum Dietale de Anno 1792. Kolozsvár 1792. 405.

¹⁵ Kemény cs. lvt. XXXV. fasc. 1240. sz. ENMLvt (a továbbiakban: Kemény cs. lvt.).

¹⁶ Kemény cs. lvt. 1285. sz. A főkormánysház az országban 1798-ban mint restáns contributiót 896 065 Rfrt-ot és 55 krt-t mutat ki (1354. sz.)

¹⁷ Nyomtatott Oklevelek Gyűjteménye. ENMLvt 654. doboz (a továbbiakban: Nyomtatott Oklevelek). A rovás — írjak 1899-ben — még mindig használatos volt. „A román ember, ha írást nem tud, rovással (rebus, crestătură) tartja rendben a dolgait.” A két fadarabot egymás mellé téve rótták rájuk a jeleket. Az egyiket „matcă”, a másikat „jinčușa” néven emlegették: *Alsófehér vármegye monographiája*. I. k. 2. rész. Nagy-Enyed 1899. 1014. (a továbbiakban: Alsófehér vármegye)

¹⁸ Szolnok-Doboka megyében minden szolgabírói járásban volt egy rectifactor commissarius, „de akik rendes fizetéssel nem bírtak”. Ez így lehetett Alsó-Fehérben is: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I. Dész 1901. 498.

¹⁹ Nyomtatott Oklevelek 6066. sz. gub. rendelet.

²⁰ Alsófehér vármegye. 636.

²¹ Schuller, Fr.: *Die Reaktion gegen die Josefinischen Reformen und die Regulation 1790–1805. Hundert Jahre sächsischer Kämpfe*. Hermannstadt 1896. 15.

²² G[ál] L[ászló]: *Az erdélyi diaeták és országos végzések foglalata 1691–1791*. III. Kolozsvár 1837. 140.

²³ Alsófehér vármegye. 663.

²⁴ Stanca, S.: *Primarii satelor românești din Ardeal înainte de 1848*. Anllst VII. 1936–1938. 703–705. — Stoide, C.A.: *Dregătorii satelor românești din Țara Bârsei*. Studii și articole de istorie. II. București 1957. 293–316. — Szendrey István: *A XVIII. századi erdélyi falusbírósról*. Acta Universitatis Debreceniensis. II. 1963. 113–125. — Răduțiu, A.: *Institutele sătești din țările române în secolul al XVIII-lea*. StUBB 1981. 1. sz. 35–40.

²⁵ Az Erdély Nagy Fejedelemség és hozzá tartozó Részek három nemzetekből álló nemes rendének 1809-dik esztendőben Kolozsvár szabad királyi városban tartott közönséges gyűlésin folyt tárgyaknak Jegyző könyve. Kolozsvár 1831. 140.

²⁶ Alsófehér vármegye. 834. — Lásd még: Vulcănescu, Romulus: *Etnologie juridică*. București 1970. 188–207.

²⁷ Vö. Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriuma*. Kolozsvár 1944. 129.

²⁸ Alsófehér vármegye. 515.

²⁹ Kemény Zsigmond írta: „A biztos (commissarius) legtöbbször nem gazdag, fizetése nevetésig kevés, a véletlen jövedelmekre elődje is számított, és senki kevés ajándékért ejtett hibákon rajta nem érelett. Erről a rendszer eléggé gondoskodott. Im a corruptio... bűnnek nem tekintve, büntetés alá nem esve!” (Erdélyi Híradó 1842. 45. sz. 270.)

HATÁRŐR-KATONATISZTI ALURENDTARTÁSOK A SZÉKELYFÖLDÖN A 18. SZÁZAD VÉGÉN

Megjelent a *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás* c. kötetben. (Szerk. Kisbán Eszter.) Az MTA Néprajzi Kutatóintézete. Budapest 1994. 17–24.

¹ Móricz Zsigmond: *Életem regénye*. Budapest 1939. 4.

² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest 1983. 118–119. — Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Budapest 1986. 491–492. Ő a magyar társadalomfejlődés nyugati mintáját elemezve írja a hűbériségről, hogy abban a rendszerben nem lehettek meghatározó jellegűek „a központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények”. Az ember „kis körökben megvalósuló biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt...”

³ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest 1936. 36.

⁴ Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*. Budapest 1908. — Imreh István: *„Látom az életem nem igen gyönyörű”*. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1764. Bukarest 1994.

⁵ J. H. Benigni von Mildeberg: *Statistische Skizze der Militär-Grenze*. Hermannstadt 1834. 157–181.

⁶ Erőss József: *A székelyek története*. Kézdivásárhely 1913. 129–130.

⁷ Imreh István: *A székely faluközösség alkonya*. Magyar Tudomány 38/1993. 3. sz. 260. (A tanulmányt I. kötetünkben is.)

⁸ A következőkben idézett katonai, széki és vegyes-elegyes rendtartások elsősorban sepsiszentgyörgyi és csíkszeredai levéltárakban, múzeumokban tanulmányozhatók. A háromszékiekre lásd: Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy: Árkos község iratai, 12. sz. Árkosfalva jegyzőkönyve 1760–1804. — Étfalva iratai, 2. sz. Étfalva protocolluma 1780–1844. — Ozsdola község iratai, 2.

sz. Osdola protocolluma 1772–1828. — Zalán község iratai, 2. sz. A Zaláni community jegyzőkönyve 1771–1787. — A zaláni Nemes Község törvényes Jedzőkönyve. — A csíkszékiekre vonatkozólag: Állami Levéltár Csíkszereda: Csíktaploca község iratai, 1. sz. Protocollum 1770–1795. — Csíkszeredai Múzeum, Dokumentációs anyag: Csíkenőfalva jegyzőkönyvei 1772–1800. — Ezekre az alapforrásainkra a továbbiakban külön nem hivatkozunk. Az idézett részek — a hely és az időpont közlése nyomán — könnyen visszakereshetők.

⁹ William Sumner Graham: *Népszokások*. Budapest 1978. 145–146.

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET OLTALMAZÁSA A SZÉKELY RENDTARTÁSOKBAN

Megjelent az *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról* c. kötetben. (Szerk. R. Várkonyi Ágnes és Kósa László.) Budapest 1993. 122–140.

¹ Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Bukarest 1973. — Uő: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. — Uő: *Természetvédelem székely eleinknél*. (A Romániai Magyar Gazdák Egyesületének évkönyve) 1991. 52–53. A falutörvényekre külön csak akkor utalunk, ha azok nem *A törvényhozó székely falu* című kötetből valók.

² L. R. Várkonyi Ágnes: „Folyóvizünk, amelyből élünk...” (Történeti ökológia) *Valóság* 12/1989. 85–95. — Uő: *Pelikán a fiaival*. Budapest é.n. [1992]. 7–31.

³ Vö. Georges Duby: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. Paris 1962.; Uő: *Ember és struktúrák a középkorban*. Budapest 1978. — Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1970. — Weisthümer. Gesammelt von Jakob Grimm. I–VII. Göttingen 1840–1878. — Pierre Chaunu: *La civilisation de l'Europe classique*. Paris 1966. — Uő: *L'histoire sérielle — bilan et perspectives*. *Revue roumaine d'histoire*. Bukarest 3/1970. — Vekerdi László: *Az Annales történetírásáról*. *Valóság* 10/1968. 9–18.

⁴ R. Várkonyi Ágnes: *A megkésetttség anatómiája*. *Liget* 3/1991. 3–16. — A.J. Gurevics: *A középkori ember világgépe*. Budapest 1974.

⁵ Imreh István: *Írók a falu törvényéről*. *Utunk* 43/1983.

⁶ Székely Pál: *Ökológia, a természet erői a mezőgazdaság szolgálatában*. Budapest 1979. 11.

⁷ R. Várkonyi Ágnes: *Folyóvizünk...* 86.

⁸ Vö. Wellmann Imre: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században*. *Agrártörténeti Szemle* 3–4/1961. 344–370.

⁹ L. még a folyamat egészére, valamint napjainkra is: Gyórfy Béla: *Növénytermesztés, talajerőgazdálkodás*. *Magyar Tudomány* 11/1991. 1334–1339. — Peter Michael Schmitz: *Az extenzív földművelés gazdasági hatásai*. *Uo.* 1326–1333. — *Ökológiai tanulmányok*. (Szerk. Szabó Attila és Kovács Attila.) Bukarest 1980.

¹⁰ *Tudomány* (Budapest) 1989. nov. 60–61, 78–81.

¹¹ Benkő Károly: *Csik, Gyergyó és Kászon leírások*. 1853. 41.

¹² *Történelem és szociológia* I. Sz 1939. 2.

¹³ KvAkKvt Kézirattár. Ordonante. Fondul Unitarian. Nr. 1–2106.

¹⁴ OSZK. M 1/3272. F H 3454.

¹⁵ Ezeket zömmel a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár őrzi. Vö. Imreh István: *A törvényhozó székely falu* könyvészeti jegyzékével.

¹⁶ L. Hegyi Imre: *A népi erdőkielés történeti formái*. Budapest 1978. — *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. (Szerk. Kolozsvári Szabolcsné.) Budapest 1975.

¹⁷ Tagányi Károly: *Magyar erdészeti oklevéltár*. Budapest 1897.

¹⁸ Wellmann Imre: *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében*. *TSzle* 3/1980. 449.

- ¹⁹ Juhász-Nagy Pál: Az „Ökológiai kultúra” körvonala. *Liget* 3/1991. 102–109. — R. Várkonyi Ágnes: i.m. 90–94. — Clark, William C.: Föld és emberiség. *Tudomány* 1989. nov. 7–14.
- ²⁰ Kósa László: A természeti környezet és a tájat alakító ember. *Liget* 1/1991. 100–108.
- ²¹ Sepsiszentgyörgyi Állami Lvt. Háromszék vm. lvt. 5. sz. köteg. 6. sz. Uo. nr. 237/1786. — nr. 842/1796. — Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest 1979. 81.
- ²² SzOkI VIII. 385–386. — L. még Árvay József feljegyzéseit. Háromszék vm. lvt.
- ²³ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratára. Nr. 1874.
- ²⁴ Zaláni Nemes Közönség Törvényes Jedző Könyve. 1846-ba.
- ²⁵ Zaláni kétág katonaság befüggő erdő birtokosság jegyzőkönyve 1844–1872. Szabó Béla megőrzésében.

SZOCIÁLPOLITIKA A RENDTARTÓ SZÉKELY FALUBAN

Előadás, elhangzott 1996. május 29-én a második torockói szociálpolitikai tanácskozás keretében. Megjelent a *Művelődésben* (Kolozsvár) 45/1996. 8.

- ¹ Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon*. Budapest 1970. 49–71.
- ² Wells, Harry V.: *Freudtól Frommig*. Budapest é.n. 116.
- ³ Cserey Farkas: *A magyar és székely asszonyok törvénye*. Kolozsvár 1800.
- ⁴ Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Budapest 1879. 92.
- ⁵ Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*. Budapest 1904. 8.
- ⁶ Kemény Bertalan: *A területi autonómia elemi egységeinek történeti modellje: a tizedesi intézmény*. = *A helyi cselekvés*. Budapest 1988. 60–61.
- ⁷ Szádeczky Lajos: *Székely falutörvények és gazdasági utasítások*. Erdélyi Gazdaságtörténeti Szemle (Kolozsvár) I/1897. 49.
- ⁸ Gurevics, A.J.: *Vagyon és adományozás a skandinávoknál a korai középkorban*. = *A középkori társadalomtörténet kérdései*. (Agrártörténeti cikkgyűjtemény). Budapest 1981. 18–20.
- ⁹ Kozma Ferenc: i.m. 92.
- ¹⁰ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. 371.

A SZÉKELY FALUKÖZÖSSÉG ALKONYA

Székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián, elhangzott 1992. szeptember 24-én. Megjelent a *Magyar Tudományban*, 3/1993. 256–266. — Némileg módosított szövegét (*A székely „communitas” alkonya* címmel) a *Korunk* közölte: III. folyam 4/1993. 5. sz. 95–100.

¹ A székely társadalom struktúrájának változásaira lásd: Imreh István–Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. SzékFelk 146–190. — Csetri Elek — Imreh István: *Erdély változó társadalmá. 1767–1821*. Bukarest 1980. 15–141. (Később jelent meg ugyanazon szerzőktől: *Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt*. ErdMúz 59/1997. 1–2. sz. 121–181.)

² Gurevics, A.J.: *A középkori ember világképe*. Budapest 1974. 170.

³ Vö.: Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest 1983. 118–119. — Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Budapest 1986. 491–492.

⁴ Lásd Br. Apó Péter verses művei és levelei (1676–1752). Szerk. Szádeczky Lajos. Budapest 1903. 326–327. — Az 1703. évi, valamint az 1747-béli rendtartások Balogh Béla (Nagybánya), valamint Coroi Artúr (Altórja) megőrzésében.

⁵ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest 1936. 36.

⁶ Lásd: *Magyar erdészeti oklevéltár*. Budapest 1869. 433. — SzOkl VI. 65–69.

⁷ Lásd még a jelen kötetben a *Határőr-katonatiszti falurendtartások a Székelyföldön a 18. század végén* c. tanulmányt, valamint Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak. 1750–1850*. Bukarest 1979. 14–18.

⁸ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Budapest 1983. 11.

⁹ EME Lvt. Kolozsvár, Mikó–Rhédey család levéltára. II. Reg. Fasc. IV. Nr. 115.

¹⁰ Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. I. Kolozsvár 1942. 48. 58–59.

¹¹ Imreh István: *A rendtartó székely falu*. 302.

¹² Wellmann Imre: *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében*. TSzle 3/1980. 449.

¹³ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Árkos iratai. I. kötet. 2. sz. Jegyzőkönyv 1824–1845.

¹⁴ Lásd Háromszék vármegye levéltára a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban. Túlnyomó többségük a Fond m. I. jelzet alatt található. Mind a csíkszeredai levéltárban, mind a székelyföldi múzeumok dokumentációs anyagában vannak még 1848 utáni protokollumok és van magánszemélyek megőrzésében is.

¹⁵ Jakab Elek már korábban is méltatja a községi élet önkormányzati szervezetét. Vö.: Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Budapest 1901. 392.

¹⁶ Szentkatolna jegyzőkönyve 1839 májusából. A szerző megőrzésében.

¹⁷ CJH. 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről. 280–294.

¹⁸ CJH. 1886. évi XXII. tc. a községekről. 405–446.

¹⁹ Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest 1905. 161.

²⁰ Esztelnek jegyzőkönyve. 1848–1851. 123–209. A szerző megőrzésében.

²¹ Bloch, Marc: *A történelem védelmében*. Budapest 1974. 303.

²² Kozán Imre: *Fekete ugar*. Bukarest 1978. 33.

²³ A bodoki csoport birtokossága, kezdődött 1897. év elején.

²⁴ Bedő Albert: *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása*. I–II. Budapest 1885. — *A hitbizományi, valamint a községi és közbirtokossági birtokok...* Budapest 1894.

²⁵ A kétágkatona birtokosság protocolluma. 1906. jan. 21. A szerző megőrzésében.

²⁶ A Matild-forrás tulajdonosai ellen indított bűnügyben hozott bírói határozatok magyar fordítása. Sepsiszentgyörgy 1940.

„A FALUK BIRODALMÁNAK MÓDJÁRÓL”

Megjelent az *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* c. kötetben. (Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor.) Kolozsvár 1996. 214–232.

¹ Jakó Zsigmond: *A gyálui vártartomány urbáriumi*. Kvár, 1944. — Vö. Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. Domanovszky Emlékkönyv. Budapest 1937. 664–714. — L. még Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története*. Bukarest 1956. 5–7.

² A földközösség történetirója, klasszikusa nálunk, mint ismeretes, Tagányi Károly. Tanulmánya a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle I. évfolyamában (1894) jelent meg (4–5. sz.). Címe: *A földközösség története Magyarországon*. Önállóan 1950-ben Molnár Erik előszavával adták ki. 1977-ben *Az ősi társadalom magyar kutatói* című kötetben (Szerk. Zsigmond Gábor) jelentették meg újra. Hozzáférhetőbb lévén, mi a továbbiakban ezt a kötetet idézzük. — L. még Szabó István, Wellmann Imre, Györfly István, Berlász Jenő, Balogh István, Varga János, Székely György, Belényesi Márta, Trócsányi Zolt és mások igen értékes munkásságát.

³ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 147–154.

⁴ Vámszer Géza: *A székely vagyon és földközösség*. Az EME emlékkönyve. Kolozsvár 1939. 55–62.

⁵ Az urbáriumok, a birtokosi érdeket szolgáló összeírások viszonylag hű tükrei a tényleges

állapotoknak. Mindenképpen megbízhatóbbak, mint az országos, az állami összeírások, amelyeket adónöveletől felő jobbágyok (és uraik), valamint az örökváltságtól rettegő földesurak meg-meghamisítottak. Viszont teljességet tükrözöek, míg a mi adalékaink feldolgozása legfeljebb a reprezentatív statisztika eredményeivel kecsegtethet. A jegyzetelésnél a KvÁLvt-ban őrzött Múzeum-Egyesületi iratanyagot EME Lvt. jelzettel idézzük. Az adatgyűjtés idején Szabó T. Attila terveinket megismerve nem csak tanácsaival segített, hanem a földközösségről készült feljegyzéseit is átadta. Ez alkalommal is köszönjük.

⁶ EME Lvt. Gr. Lázár cs. lvt. 1698. Vallatás.

⁷ Uo. Gr. Bánffy I. Nemzetségi. 1712. Fasc. 54. No. 12.

⁸ EME Lvt. Br. Szentkereszty lvt.

⁹ Uo. UC. Conscriptio 1736.

¹⁰ Uo. Gr. Bánffy I. Nemzetségi. Naláczai Sára conscriptio. 1755. — Uo. Csehi csomó. 1764. — Gr. Bánffy II.

¹¹ Braudel, Fernand: *Histoire et sciences sociales: la longue durée*. = *Annales* 13/1958. 725–753.

— Uő: *A tér és az idő felosztása Európában*. Világtörténet 4/1980. 3–69.

¹² Jakó: i.m. XIV. — Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása*. Bp 1933. 57–62. — Tagányi: i.m. 363.

¹³ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története*. Bp 1956. 79. — Uő: *Erdélyi összeírások. = A történelmi statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp 1957. 308. — Vö. Palkó Attila: *Magyaró. Egy felső-marosmenti falu évszázadai*. Bukarest 1995. 88–89.

¹⁴ EME Lvt. Gr. Rhédey lvt. I. Conscriptio.

¹⁵ EME Lvt. Hodor cs. lvt. 1802.

¹⁶ Tagányi: i.m. 357.

¹⁷ EME Lvt. Bánffy cs. lvt. I. Nemz. Fasc. 54. nr. 12. — Lázár cs. lvt. Conscriptio 1713. — Wesselényi cs. lvt. Conscriptio 1774. L. a továbbiakra is ugyanezeket a forrásokat.

¹⁸ Imreh: i.m. 157.

¹⁹ A „ház” a rendiség korabeli köztudatban nem csak lakóhely, fedél a család feje felett, hanem az is, ami a népi jogszemlélet révén hozzátapad. A benne megtestesült többletet szemléltetik a székelységnek 1555. évi udvarhelyi gyűlésén összeírt „régí törvényei” is. A 40. és 41. paragrafus kimondja, hogy ha valakinek házára törnek, a tettes halált szenvedjen érte; — ha valaki házára menne hatalommal bárki is: „házánál megölheti”, s még homagiumát sem kell az otthonát védelmezőnek megfizetnie. *A nemes székely nemzetnek constitútiói, privilégiumai és a jószág leszállását tárgyazó némely törvényes ítéletei, több hiteles leveles-tárakból egybe szedve*. Pest 1818. 45. (A továbbiakban: *A nemes székely nemzetnek Constitútiói*.) Annak, aki közösségével szembefordul, „házát földig lerombolják és kivetik maguk közül”.

²⁰ Idézi Imreh: i.m. 150.

²¹ CJH 1540–1848. évi erdélyi törvények. 101–102.

²² Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. Kolozsvár 1861. II. 196–197.

²³ *A nemes székely nemzetnek Constitútiói*. 257.

²⁴ V. Filep József: *Törvénybéli gyakorlás mutató táblája vagy az erdélyi ügyfolyások*. Marosvásárhely 1831. 54–55.

²⁵ *A nemes székely nemzetnek Constitútiói* 257.

²⁶ Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika. 1650–1750*. Budapest–Bukarest 1992. 101–112. — Meteş, Şt.: *Viaţa agrară, economică a românilor din Ardeal şi Ungaria*. Bucureşti, 1921. 162–163, 263, 240–241. — Liviu Botezan şi Maria Roşca-Rosen: *Contribuţii la studiul organizării intravilanelor iobăgeşti din Transilvania în perioada 1785/1820*. STUBB Fasc. 2. 1967. 45–72.

²⁷ EME Lvt. Bánffy I. Nemzetségi. Sajgói csomó.

²⁸ EME Lvt. Bánffy I. Nemzetségi. Naláczai Sára Conscriptio 1755.

²⁹ Idős Nemes Gyula megőrzésében. A kötet meghatározása Szilágyzoványban 1727-ben: „18 araszos téssen egy negyedrészt kötelek. 72 arasz téssen egy kötelek. Ezzel a mértékkel 16 téssen egy királyi ölet.”

³⁰ EME Lvt. Mikó-Rhédey cs. lvt. I. Reg. Fasc. X. Nr. 275. — Fasc. IX. Nr. 265. — Fasc. X. Nr. 281, 282.

³¹ EME Lvt. Gr. Bánffy I. Nemzetségi. Naláczai Sára Conscriptio. 1755. Vallatás conscriptio. 1804.

- ³² EME Lvt. Gr. Bánffy I. Nemzetségi. Páncélcsehi csomó. 1764.
³³ EME Lvt. Bánffy cs. lvt. 1733. évi conscriptio.
³⁴ Vö. Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest 1971. 185. „Szokásos volt — írja — a pusztán maradt telkek tartozékainak a jobbágyok közt való felosztása.”
³⁵ EME Lvt. Gr. Bánffy Nemzetségi. Dobokai csomó. 1741.
³⁶ EME Lvt. G. Rátz Krisztina lvt. Conscriptio 1761 és 1761–62.
³⁷ Lótsey Spielemberg László: *A nemes székely nemzetnek jussait világosító némely darab levelek*. Marosvásárhely 1837. 89–90.
³⁸ EME Lvt. Bánffy. Rokonsági lvt.
³⁹ EME Lvt. Lázár lvt. Fasc. 17. nr. 22.
⁴⁰ SzOkIÚjs. III. 12.
⁴¹ *Boldog ember*. Marosvásárhely 1957. 190.
⁴² Kemény Dénes: *Érdekegyesg.* II. Kézirat, 24, 207, 210–211. (Miskolczy Ambrus megőrzésében.)
⁴³ Erdélyi Híradó 1846. febr. 10. 10. sz. 89–91.
⁴⁴ 1769-dik esztendőbeli úrbéri felsőbb rendelés. Melly az 1791- béli 27-dik artikulus által helyben hagyatott. Budapest 1900. 527.
⁴⁵ CJH 1836–1868. évi törvénycikkek. Ezt a törvényt azután 1880-ban kiterjesztették Észak-Partiumra is.
⁴⁶ Az 1846–7-dik évi országgyűlésen megerősített törvénycikkek. Kolozsvár 1847. 61–62.
⁴⁷ Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. VI. 876.
⁴⁸ Magyarhermány falujegyzőkönyve. 1794–1799. (Máthé János megőrzésében.)
⁴⁹ *A nemes székely nemzetnek Constitutiója*. 256–258.
⁵⁰ Lótsey Spielemberg: *i.m.* 88.
⁵¹ Idézi Imreh: *i.m.* 185–186.
⁵² Czettler Jenő: *Mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest 1914. 468.
⁵³ CJH 1869–1871. évi törvénycikkek. Budapest 1896. 476–501. — Sebess Dénes–Börcsök Andor: *Erdélyrészi birtokrendezés*. Budapest 1908. — Sebess Dénes: *Magyar agrárrevolúciók*. Budapest é.n. 75–93.
⁵⁴ L. Böződi György: *Székely bánja*. 2. kiad. Kolozsvár é.n. 70–81. — Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest 1981. 201–203. — Kádár Zsombor: *A Székelyföld erdészettörténete*. Budapest 1994. 49–52.
⁵⁵ *Székely kongresszus*. Megtartatott Csík-Tusnádon. 1902. évi augusztus hó 28. és 30. napján. (Szerk. Buday Barna). Budapest 1902. 367–391. — Bartalis Ágost: *Segítsünk a székelyeken*. Csík-Ménaság székelyei. Budapest 1903. — Simon Péter: *A székely kívándorlás*. Budapest 1903. — Vitos Mózes: *Csikmegyei füzetek*. Csíkszereda 1894. — Csíki Lapok 1889–1907 közötti évfolyamai.
⁵⁶ Imreh István: *A székely közbirtokosság*. Szülőföldünk. (Szerk. Faragó József.) Sepsiszentgyörgy 1944. 48–66. — *A hitbizományi, valamint a községi és közbirtokossági birtokok területének és mivelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása*. Budapest 1894.
⁵⁷ Sepsibodok. Arányosítási iratok. (Nákó József megőrzésében.) — Imreh István: *A székely faluközösség alkonya*. Magyar Tudomány 3/1973. 256–266 (és kötetünkben is).

A FALU SZÉNAFÜVE

Megjelent a Művelődés (Kolozsvár) 51/1998. 10. számában. 25–28.

¹ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. 2346. sz.

² Benigni, J. H.: *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. I. Hermannstadt. 1837. 55–56. — Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. 1767–1867. Budapest 1973. 185, 197–199.

³ Kóváry László: *Erdélyország statisztikája*. I. Kolozsvár 1847. 96, 109–110.

⁴ Keleti Károly: *Hazánk és népe*. Pest, 1871. 121–125. — Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest 1981. 201–203.

⁵ A hitbizományi valamint a községi és közbirtokossági birtokok területének és művelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása. Budapest 1894. 63.

⁶ Lőtsey Spielemberg László: *A nemes székely nemzetnek jussait világosító némely darab levelek*. Marosvásárhely 1837. 5–7. — Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*. Bukarest 20–23.

⁷ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 294–297. — Vámszer Géza: *A székely vagyon- és földközösség*. = *Az EME emlékkönyve*. Kvár, 1939. 55–62.

⁸ Imreh István: *i.m.* 148–154. — Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története. 1790–1849*. Budapest, 1956. 75–77.

⁹ Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története*. Bukarest 1956. 11–12.

¹⁰ Lőtsey Spielemberg László: *i.m.* 82–83. — A havasi állattartásra I. Paládi-Kovács Attila: *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. Budapest 1993. 155–157. — Kádár Zsombor: *A Székelyföld erdészettörténete*. Budapest 1994. 75. — Tamás Sándor: *A Csiki Magánjavak*. ErdMúz 57/1995. 3–4. sz. 15–17.

¹¹ Háromszék vm. lvt. Sepsiszentgyörgy. Az 1836. évi tanúvallatás a Hatod-perben.

¹² Országgyűlés, a felséges udvar és királyi fő kormány által kiadott szabályok. Marosvásárhely 1838. 11.

¹³ CJH 1540–1848. évi erdélyi törvények. 641–643.

¹⁴ EMELvt Bethlen Miklósné Csáki Katalin Conscriptio. 1794. KvÁlvt.

¹⁵ EMELvt Br. Kemény Conscriptio. 1803.

¹⁶ Uo. Bánffy Nemzettség, Gyalui csomó: Lázár Lvt. 1762.

¹⁷ Bánffy Rokonsági. Lázár Lvt. 17. Fasc. 22. sz.

¹⁸ EME Gr. Rhédey conscriptio. — Bánffy Nemzettségi Conscriptio. 1807. Néhai idős Bánffy György.

¹⁹ EME Wesselényi Lvt. — Bánffy I. Nemzettségi Bánffy Ferenc conscriptio. 1825.

²⁰ L. az idézett családok urbáriumait, valamint a Mikó cs. Lvt.- át (1740-es conscriptio).

²¹ EME Rhédey I. Conscriptio 1766 körül. — Bánffy Nemz. köbölküti csomó, 18. sz. vége. — Naláczi A. Conscriptio — Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. 174–176. — Uő: *A rendtartó székely falu*. Buk. 1973. 126–132. — Csíktaploca 1837. évi rendtartása szerint, aki a falu rétjének töltésén, útján nem munkál, 2–6 ezüst forint bírságot fizet, „mégis a Rétbeli nyílrészt azon esztendőben nem fogja kapni.” Uo. 1983. 193–194.

²² EME Gr. Kornis lvt. 978. doboz.

²³ EME Kézirattár, Katona Elek conscriptio.

²⁴ CJH 1540–1848. évi erdélyi törvények. 101–102.

²⁵ Vö. Dósa Elek: *Erdélyi jogtudomány*. II. Kolozsvár 1861. 196–197.

²⁶ EME Br. Naláczi A. Conscriptio. 1791.

²⁷ Dorner Béla: *Székelyföldi esetek*. Budapest 1940. 26.

A KORONKAI SZÉKELY SZABADRENDIEK ÉS A TOLDALAGIAK PERE

Megjelent *A koronkaiak pere* címmel a *Szabó István Emlékkönyvben*. (Szerk. Rác István Kovács Ágnes közreműködésével.) Debrecen 1998. 359–391.

¹ Az 1614-es összeírás forrása: Udvarhelyszék lvt. Székely láda. 56. sz. KvÁlvt. — Imreh István–Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. Székelyk 164–166. — Az 1635/60-as lustrára I. MszLvt. Lustrák és katonai összeírások. 3. sz. 1635. 1–155. — 1713 és 1722: Pál-Antal Alexandru és Chertes Aurel: *Populația scaunului Mureș la începutul secolului al XVIII-lea*. Studii și materiale. III–IV. Marosvásárhely 1972. 39. — MszLvt. Adóügyi összeírások nr. 110/1772–1777-re: MszLvt. Tabella rectificationis anni 1777. nr. 77–82. — 1791–1821-re: Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest 1980.

82–129. — Uók: *Erdély társadalmi rétegződéséről (1820–1848). A polgárosodás útján.* Szerk. Szabad György. Budapest 1990. 377–413. — A továbbiakban külön, ismételtlen e forrásokra nem hivatkozunk. — Vö. SzOkl. II. 217. — Benkő Samu: *Murokország.* Bukarest 1972.

² MOL Gubernium Transylvanicum (in Politicis) F.50. 1750.

³ MOL Gub. Trans. F.52. Conscripção Czirakiana. IV.k. 411–458.

⁴ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak.* Bukarest 1979. 11.

⁵ Dósa Elek: *Erdélyi jogtudomány.* Kolozsvár 1861. I. 186–188. — Vö. CSHM 56.

⁶ CJH 1540–1848. évi erdélyi törvények. 141.

⁷ Uo. 274.

⁸ Uo. 493.

⁹ A továbbiakban főleg Dósa Eleknek két kéziratban maradt írására támaszkodunk. Az első: „A marosszéki primipilus és pixidarius szabad székelyek tisztválasztásbéli szabad votumok megszorítását tölöző törekvés ellen. Az 1832-ik esztendő januarius 30-án kezdett és az azt követő napokon folytatott Gyrás gyűlésen előterjesztett: *Vélekedés.*” Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Nr. 1994. — A második nem datált és szerzőjének neve sem szerepel a kéziratban. A keltezés ideje 1832 utánra tehető és szerzője ugyancsak Dósa Elek. Címe: „Annak megmutatása, hogy a Nemes Székely Nemzet primipilusi és pixidáriusi rendjeinek éppen olyan jussok legyen a Gyrás székeken megjelenni és voxaikat adni, mint más nemes rendeknek; — és hogy ezen jussokkal való éltetések megszorítása a józan politikával is ellenkezik.” Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Nr. 1820.

¹⁰ Dósa Elek, a jogtudós a reformkorban és 1848-ban is jelentős szerepet játszó személyisége volt Erdélynek. A székelyföldi úrbériséget, az itteni jobbágyszabadítás indokoltságát vitatta. „A forradalom alatt kormánybiztos. Elítéltetett 4 évi fogságra... de mintegy két év múlva amnesztiát kapott...” — írta róla vitázó társa, Pálffy János, s hozzáfűzi: „műveltség, becsületesség és tudományosság tekintetében... Egyike Erdély legkitűnőbb férfiai...” (Szerepe külön értékeztet, tanulmányt követel.) Vö. Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak.* Kolozsvár 1939. 133. — Bözödi György: *A székely társadalom 1848-ban.* Hírel 9/1944. 5. sz. 259–260. — Lásd még: MszLvt. Közgylési jegyzőkönyvek.

¹¹ L. még Pál-Antal Alexandru: *Scaunul Mureş. Istoricul instituţiilor scaunale (Secolul al XIV-lea — 1849).* Revista Arhivelor. Bukarest 10/1967. 2. sz. 129–146. — Vö. Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időkől az 1562-iki átalakulásig.* Kolozsvár 1901. és Uó: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században.* Udvarhely 1906.

¹² MszLvt. Nr. 46.

¹³ Benkő Károly: *Marosvásárhely, Sz. K. Városa leírása.* (Kéziratban) 1862. 43. MvLvt. — Fodor István: *A székely határfőrezred tragédiája.* Krónikás füzetek. Marosvásárhely 19–20/1937. 17–22. — Neamtu, Al.: *Date noi despre răzvrătirea grănicerilor secui din anul 1799.* Studia. Fasc. 1. 1964. 93–102.

¹⁴ Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 790-dik Esztendőben... tartott közönséges Gyűléseiben lett végeztéseknek és foglalatosságoknak jegyzőkönyve. Kolozsvár 1791. 100–101, 119–126. — Toldalagi cs. lvt. 6. cs. 1776–1815. Missilis. KvÁLvt. Kolozsvár (EME anyagában).

¹⁵ Benkő Károly: *i.m.* 163. — Az 1809-es nemesi felkelés történetét Szabó Miklós és Pál-Antal Sándor kutatja.

¹⁶ MszLvt. káli járás. 1809. sz.n. — Egységre 1848 ad lehetőséget. Ekkor kerül a Toldalagi József által öntetett koronkai harang „Gábor Áronéhoz, hogy öntsének belőle ágyút.” (Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve Kolozsvár 1903. XXIV. 1.)

¹⁷ Toldalagi cs. lvt. 10. csomó. Fasc. 10. Nr. 17.

¹⁸ Ritter v. Grimm, Josef A.: *Das Urbarmalwesen in Siebenbürgen.* Wien 1863. 65–208.

¹⁹ Uo. 83.

²⁰ Palkó Attila: *Magyaró.* Bukarest 1995. 49.

²¹ KvÁLvt. Toldalagi cs. lvt. 10. cs. A Stépán család iratai. 1650–1724. — 11. cs. Fasc. 11. Nr. 48, 50.

²² Bolyai Könyvtár. Marosvásárhely. Kézirattár. Nr. 1448, 1459, 1480. — Toldalagi cs. lvt. 11. cs. Fasc. 11. (Kor. Ac. jelzéssel.)

²³ Toldalagi cs. lvt. 11. cs. Fasc. 12. Nr. 72.

²⁴ Vö. Gyulai Richárd genealógiai gyűjteménye. 39. doboz. EMELvt. KvÁLvt. — Arday Pál:

Adatok a Toldalagi család történetéhez. — Szabó Károly: *Jelentés a nagyercsei gróf Toldalagi család nád-nótfáji levéltáráról*. Sz. 1887. 71–87. — ETA I. 223–242. — Erdő IV. 47–65, 141–142. — Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest 1980. 28, 35, 41, 362. — Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest é.n. 50.

²⁵ Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székel nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagyenyed 1829. 285–286.

²⁶ *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve*. Kolozsvár 1903. XIX.

²⁷ Bolyai Könyvtár. Marosvásárhely. Kéziratok. Nr. 1480. 38.

²⁸ Wesselényi István: *Sanyarú világ*. Bukarest I. 1983., II. 1985 (Közéteszi Magyar András és Demény Lajos)

²⁹ Wesselényi: *i.m.* II. 261–262.

³⁰ Uo. 662.

³¹ Trócsányi Zsolt: *Bécs és Erdély*. Levéltári Közlemények. 1985. *i.m.* 61. — K. Papp Miklós: *Egy felségsértési per történetéhez*. Történelmi Lapok. II. 1875. 1–2. sz. — A szintén Mihálynak keresztelt nagybátyját, akiről mondtuk, hogy „a kurucok között vagyon”, Rákóczi Józseffel való kapcsolatai miatt 70 évesen, szinte vakon zárták Fogaras várába, ahol 1738-ban meg is halt.

³² Toldalagi cs. lvt. Ab anno 1743. Fasc. 11. Nr. 80. Gróf Toldalagi László Perceptioinak és Erogatioinak Specificatioja. — Vö. Imreh István *i.m.* 310.

³³ Toldalagi cs. lvt. 5/a cs. 1767–1775. Missilis.

³⁴ Uo.

³⁵ Bánffy cs. lvt. Iktári Bethlen-iratok. Rendezetlen.

³⁶ Toldalagi cs. lvt. 6. cs. 1776–1815. Missilis.

³⁷ Uo.

³⁸ Toldalagi cs. lvt. 11. cs. Fasc. 11. Nr. 86.

³⁹ Id. Toldalagi László (1717–1779) a Királyi Tábla bírja, alispán (1744), királyi táblai ülnök (1758) és a ref. kollégium felügyelő gondnoka. A Toldalagi család történetében számottevő szerepet játszó férfi, korának egyik elismert jogásza, félelmetes pereskedő, kiváló gazda és szorgalmas, nevezetes építtető. A koronkai perben ő képviseli a főrangú birtokos családot.

⁴⁰ Toldalagi cs. lvt. 11/a. cs. Fasc. 14. Nr. 8–38.

⁴¹ Uo. Nr. 11.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. Nr. 12.

⁴⁴ Uo. Fasc. 14 Nr. 24.

⁴⁵ MszLvt. Nr. 46/1. 1750. Divisionalis a koronkai erdőkről.

⁴⁶ Rosnyai József maroszséki alkirálybíró. 1753-ban a szék nótáriusa, 1755-ben vicekirálybíró, 1756–1797 között a ref. kollégium algondnoka. L. Fodor István: *Akik százötven évvel ezelőtt szerepet vittek városunk társadalmi és kulturális életében, 1750–1800*. Krónikás Füzetek. Marosvásárhely 1939. 38.

⁴⁷ A nyárádtői — Marosvásárhely melletti — jószág Rosnyai Dávidé volt. Őt Török Deák-ként ismerték, lévén az utolsó fejedelmi török tolmács. Emlékiróként szintén ismeretes. (L. Elekes Mihály: *Rosnyai Dávid élete és művei*. Szeged 1906. — Erdő VI. Tőle került a nyárádtői kúria a Vajda család kezére, majd vált Náprádi-jussá. „Ők megszorulván” többeknek elzalogosították. Rosnyai József „nagy nehézséggel, sokat költve” szerezte vissza. Ezt a részjószágot akarta magának elperelni Toldalagi László és ez a jusszerzés volt a vizsály fő oka.

⁴⁸ A Toldalagi család levéltára mellett alapforrásként használtuk: MszLvt. Nr. 51. („In causa Ladislai com: Toldalagi contra Josephum Rosnyai deliberationes incl.: Tabulae Regiae et exc.: Gubernii Regii.) — Uo. Nr. 46/1. (Transmissionale in causa Rosnyaiana.) E gyűjteményekre a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

⁴⁹ Toldalagi cs. lvt. 11/a. Fasc. 14. Nr. 43.

⁵⁰ A faluközösségi szabályokra vonatkozólag l. Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983.

⁵¹ Montecuccoli és Caraffa, császári tisztek.

⁵² MszLvt. Nr. 46/1. p. 1287–1246.

⁵³ Az 1777. esztendőben még van Koronkán egy Király Dávid, akit armalistaként tartanak

számon. 1820-ban — a Cziráky conscriptio idején — azonban már csak a 62 jobbágycsalád egyikeként jegyezték fel a Király családot.

⁵⁴ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. (Szerk. Jakó Zsigmond) Bukarest 1970. 397.

⁵⁵ MszLvt. Nr. 51. p. 57–58.

⁵⁶ Benkő Károly: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár 1868–69. 286–287. — Udvari ... rendeletek. 1772. aug. 6. 56–59.

⁵⁷ Vö. Elekes Andor: *Fejezetek a székelyek sajátlagos jogtörténetéből*. = *A Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyve*. Sepsiszentgyörgy 1929. 113–122.

⁵⁸ CJH 144–145.

⁵⁹ Uo. 235.

⁶⁰ L. még Imreh István: *„A faluk birodalmának módjáról”* = *Jakó Emlékkönyv*. Kolozsvár 1996. 214–231. (és a jelen kötetben).

⁶¹ Toldalagi cs. lvt. 6. csomó. 1776–1815.

⁶² Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1948. 267–310.

ERDÉLYI TERMÉSEREDMÉNYEK

Megjelent a „*Híd a századok felett*”. *Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára* c. kötetben (Szerk. Nagy Mariann. Főszerk. Hanák Péter.) Pécs 1997. 151–161.

¹ A forrásainkban általános területmérték, a „köből” egy köbőlnyi vetőmagot befogadó (egy köből férejú) területet jelent. Két köből tesz ki egy *holdat* (1600 négyszögölest), ami nyolc vékéval egyenlő. A véka lehet 32, de 12–15 literes is.

² Vö. *Din istoria Transilvaniei*. I. Bukarest 1961. 182. — *Az Istoria României* (III. Bukarest 1964. 403): a valóságos helyzetnek megfelelően a 18. században is 1:3-as arányt állapít meg. Berde Áron 1859-ben búsulja el, hogy „mi általában 3 vagy 4 középtermméssel érjük be”. (*Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jólétre jusson?* Kolozsvár 1859. 5.) Zarándban rossz esztendőkből még a háromszoros termés sem biztos. Az átlagos a 6 szemet eresztő termés. Martin, Ioan: *Contribuții la studiul economiei rurale Zarand*. Cluj, 1936. 87.) Szükségesek tehát a több évszázadot átfogó vizslódások.

³ Csíkjenőfalva jegyzőkönyve. I. Csíkszeredai Múzeum. Dokumentációs anyag.

⁴ Illyefalva protocolluma. 1777–1787. p. 99. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár.

⁵ Szárhegy község iratai. I. sz. 1804–1834. Állami Levéltár. Csíkszereda.

⁶ Molnár, I.: *Aspecte ale agriculturii țărănești din județul Harghita în secolele XVIII–XIX*. Terra nostra. I/1969. 68–69.

⁷ Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. = *Domanovszky Emlékkönyv*. Budapest 1937. 664–714. — Uő: *Gabona-terméseredmények a XVIII. században*. = *Sinkovics István emlékkönyv*. Budapest 1980. 394–411.

⁸ Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. Bukarest 1956. 143–145. Vö. Mikó cs. lvt. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300. EMELvt.

⁹ Makkai László: *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Budapest 1957. 22. — Uő: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)* Budapest 1954.

¹⁰ Metes, Ștefan: *Vieața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*. I. București 1921. — Uő: *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*. I. Cluj 1935. — Prodan, David–Ursuțiu, Li-viu–Ursuțiu, Maria: *Urbariile Țării Făgărașului. 1601–1650*. București 1970. — Prodan, David: *Urbariile Țării Făgărașului. 1651–1680*. București 1976. — Uő: *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*. București. II. 1987. 233–260.

¹¹ Uo.: 250–251. Rétyi Péter naplója (Közzéteszi Ursuțiu Maria.) Bukarest 1983. 24, 89–90. — Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania*. II. 250–251.

¹² Wesselényi cs. lvt. Conscriptio. 1774. EMELvt.

¹³ Gróf Rhédey cs. lvt. I. Conscriptio 1798. EMELvt.

¹⁴ Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika. 1650–1750.* Budapest–Kolozsvár 1992. 163, 164–167.

¹⁵ *A történeti statisztika forrásai.* (Szerk. Kovacsics József.) Budapest 1957. 201.

¹⁶ L. Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly Viktor–Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája.* II. Ds 130.

¹⁷ Trócsányi Zsolt: *Az Északi Partium 1820-ban.* Budapest 1967.

¹⁸ MOL. Erdélyi Guberniumi lvt. Inseminationis universae tam autumnalis quam vernalis Inclviti Magni Principatus Transilvaniae e tabellis confrontatoris anni 1761/2 excerptae.

¹⁹ MOL. Erdélyi Guberniumi lvt. (in Politicis) Nr. 9431. Próbacseplési eredmények.

²⁰ Számolnunk kell a kalangyát alkotó kévék különbözőségével is. Balassa Iván írja: „Egy kalangyába 25-30 kévét is raktak és ez a szám tájanként, sőt falvanként változott.” (*Adatok a székellyöldi kepe és oszpora kérdéséhez.* = *Jakó Emlékkönyv.* Kolozsvár 1996. 19.) Felső-Fehér megyében 21 kévéből rakott kalangyákra következtethettünk a csonka kalangyák, a töredékek összeszámálása rendjén.

²¹ Idézi Réthy Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig.* Budapest 1970. 369–375. A szárazságról többen feljegyezték, hogy nem csak drágaságot, inséget okozott, hanem „éhínséggel” is fenyegetett.

²² Bethlen Miklós kancellár, a nagy műveltségű főúr jegyezte fel életírásában az 1703-as esztendőről, hogy életében oly tiszta és sok búzával bővelkedő esztendőt nem ért, mint amilyen az volt: szalmájában sok búza nem volt, mert a kévében teljességgel semmi fű nem volt, csak a búzaszalmaszál, és így igen eresztős volt, a legalábbvaló is legalább két vékát adott kalangyája, ki hármát, ki többet is. (*Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szerk. Windisch Éva. Budapest 1980. 268.)

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR KÖZHASZNÚ ÉLETE

Megjelent az Erdélyi Múzeum 53/1996. 1–2. számában. 104–125.

¹ UKKt. Ms. U. nr. 1859. Bölöni Farkas Sándorra és hagyatékára vonatkozó iratok.

² Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában.* Kolozsvár 1975. L. a jegyzetet: 306.

³ Cs. Bogáts Dénes: *Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához.* ErdMúz 49/ 1944. 1–2. sz. 177. — Jancsó Elemér: *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795–1842.* Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, 1942. Kolozsvár 1943. 403. — Benkő Samu: *Székely diákok harca a Habsburg-hatalommal a tanulás jogáért.* = *Sorsformáló értelem.* Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest 1971. 183–204.

⁴ Imreh István: *Gábor Áron útban a forradalom felé.* = *Erdélyi hétköznapiak.* Bukarest 1979. 231.

⁵ Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása.* Bukarest 1979. 47–49.

⁶ Kőváry László: *Székelyhonról.* Kolozsvár 1842. 132.

⁷ Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora.* Keresztény Magvető 5/ 1870. 320.

⁸ UKKt. Ms. U. 785/ A.

⁹ Uo. Ms. U. 1021/ A.

¹⁰ Uo. Ms. U. 785/A.

¹¹ Uo. Ms. U. 785/F.

¹² A *Calendariumok „Schematismusában”* évenként közlik a guberniumi alkalmazottak névsorát és beosztását: *Status personalis provincialis Regium Gubernium...* 1841-ben Farkas Sándor a *Concipistae Actuales* rovatban szerepel. Hét társa közül öten székelyföldiek.

¹³ Kőváry László: *Erdély statisztikája.* Kolozsvár 1847. 203.

¹⁴ Miskolczy Ambrus: *Adatok az erdélyi reformkori hivatalnok-értelmiség életformájához.* Egy háztartási statisztika 1834-ből. Agrártörténeti Szemle 3/1977. 3–4. sz. 412–421.

¹⁵ Bölöni Farkas Sándor naplója. Az előszót írta Jancsó Elemér. Bukarest 1971. 50, 66, 75, 88. (A továbbiakban: *Napló.*)

¹⁶ J. H. Benigni Edl. Von Mildeberg: *Handbuch und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1837. 79–80. — Ereky Alfonz: *Mérték-, súly- és pénzisme*. A pécsi m. kir. állami főreáltanoda évi értesítője az 1880–81. tanévben. Székesfehérvár 1881. 3–98. — Milotai Ferenc: *Gazdasági catechesis*. I. Kolozsvár 1832. — Kisszántói Pethe Ferenc: *Európai mértéktár*. Kolozsvár 1829. 80. (Ő említi, hogy a fizetés 20 forintos lábon álló pénzben esik.) Kóváry László: i.m. 237–239. — Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom*. Budapest 1957. 110, 134. — Kislégi Nagy Dénes: *Bevezető a közgazdaságtanba*. Pécs 1939. 183–186. — Criştescu, Costin: *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui*. I. Bucureşti, 1964. 127–128. — Miskolczy Ambrus: i.m. 414. — Ny. Straub Éva: *Adalékok a gabonáinak alakulásához Magyarországon 1828–1831 között*. Agrártörténeti Szemle 17/1975. 1–2. sz. 129–151.

¹⁷ Ereky Alfonz: i.m. 170.

¹⁸ L. Schweng Loránd: *Statisztika. Módszertani alapvetés*. Budapest 1944. 342–355. — Vö. Miskolczy Ambrus: i.m. 412, 414–416. — Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. KLEkv 369–373. — Imreh István: *Céhbeli kézművesek, népi mesterek és vásárlókörük (1750–1830) = Erdélyi hétköznapiak*. 194–198. — Benda Gyula: *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén*. Agrártörténeti Szemle 26/1984. 1–2. sz. 1–84. — Zimányi Vera: *Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon*. = Óra, szablya, nyoszolya. Budapest 1994. 7–13. — J. Újvári Zsuzsanna: *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa*. Uo. 33–87. — Németh Erika: *Négy ruszti lakásbelső a 17. században*. Uo. 87–98.

¹⁹ Mikó Imre: *A bércre esett fa*. Bukarest 1969. 189. (Ő Luboritsnak nevezi.)

²⁰ Jakab Elek: i.m. 278.

²¹ Az amerikai útleírásában sem szól az ételekről, sütés-főzési szokásokról, legföljebb a hánykódó hajó okozta gondok között említi (a La Manche-csatornán kelnek át), hogy „a szép sült messze höngörög az asztalon...” Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkő Samu. Bukarest 1966. 83. — Barátja, Újfalvi Sándor (akit ő leveleiben „Druszám”-nak nevez) beszél a mércéül szolgáló tipikusról, arról a „sok gyomros s itkányos” fickóról is, akiket vadászatkor fékezni kellett az ételfogyasztásban, jóllehet „minden másodnap egy hizott ökör, kosok, ártányok s majorságok ölettek rakásra. Időnként nagy mennyiségű liszt, szalonna, túró, vetemény, bor, pálinka s ecet szállítottatott fel a tanyákra. Két szakács s három kukta éjjel-nappal főzött.” *Az erdélyi régiek és közelebbi vadászatok és vadak*. Budapest 1982. 51.

²² Vö. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. 1982. 152. — Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár 1946. 193. (Wass Otilia, Gyulai Lajos unokahúga ajándékozza az Erdélyi Múzeum Egyesületnek.) — Jancsó Elemér: *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. Kolozsvár 1944. 24. — Gaal György: *Kalauz a régi és új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár 1992. 30. — Lukácsy Sándor: *Két kolozsvári napló 1835-ből*. Új Erdélyi Múzeum. 1/1990. 1–2. sz. 178. Kazinczy Ferenc írta erről a házról, hogy valamikor tisztelettel fognak elmenni előtte az emberek. *Erdélyi levelek*. Budapest 1880. 70.

²³ Vö. Miskolczy Ambrus: i.m. 421. (A nagyszebeniek „mint legcsekélyebb összeget” 150 [vagyis 60 CM] forintot számolnak fel lakdíjként.)

²⁴ *Napló*. 40.

²⁵ *Adomák és tanítómesék*. Kriza János kéziratos hagyatékából. Tiboldi István gyűjtése. Sajtó alá rendezte Mészáros József. Bukarest 1988. 434.

²⁶ Vö. Mikó Imre: i.m. 137–138. „A szobában vágni lehetett a füstöt” — így ír regényes életrajzában Mikó a guberniumi munkahelyről.

²⁷ *Napló*. 76.

²⁸ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Gyulai Farkas. Kolozsvár 1941. 369–370. — Vö. Musnai Ürmösy Lajos: *Erdély irányadó lapja*. Kolozsvár 1907. 23–24. (1839-ben Ferenczy Istvánt bízták volna meg, hogy készítse el Mátyás király márványszobrát. Erdélyben gyűjtési, aláírási ívet szántak Bölöni Farkas Sándornak, Bolyai Farkasnak, Brassai Sámuelnek, Teleki Domokosnak, Szász Károlynak és így tovább — de ott van közöttük Barra Imre orvos is. „Barra doktor” Gyulai Farkas szerint humánus, közkedvelt orvos. 1854-ben, halálakor Újfalvy Sándor kezdeményezésére „emléket állítottak neki, összegyűjtve közadakozásból a költségeket”. (I.m. VII.)

²⁹ Weber, Max: *Gazdaságtörténet*. Válogatott tanulmányok. Budapest 1979. 283–293. — Uő:

Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I–III. Tübingen 1922–1923. — Uő: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások. Budapest 1982.

³⁰ List Frigyes: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Budapest 1940. 246–247.

³¹ Napló. 51.

³² Oberding József György: *A Kolozsvári Gondoskodó Társaság*. ErdMúz 39/1934. 92.

³³ Napló. 42–43.

³⁴ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. Budapest 1888. 774. — Uő: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. 315–318. — Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. II. Budapest 1928. 375–376.

³⁵ Napló. 42–43. Vö. Benkő Samu: *Őrszavak*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest 1984. 200.

³⁶ Napló. 84.

³⁷ KvÁLvt Fond nr. 309. *Colecția actelor privind Societatea Gondoskodó (Provisionalis)*. 1838–1857.

³⁸ Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. 249. — Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története*. II. Kolozsvár 1935. 160–162. 1834-ben (nehéz politikai helyzetében) a kollégium ifjúsága irodalmi társaságának pártfogójául kéri fel Bölöni Farkas Sándort is, „aki mindjárt részvényes tagnak is jelentkezett”. Benkő Samu: *Societățile culturale clujene din prima jumătate a sec. XIX. și rolul lor în formarea intelectualității burgheze*. Studii și Cercetări de Istorie VIII, Nr. 1–4. 1957. 143–165.

³⁹ UKKt. Ms. U. 785/I, 785/II. — Lakó Elemér: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között*. ErdMúz 56/1994. 1–2. sz. 51–74.

⁴⁰ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. 773. — Napló. 40–41.

⁴¹ Musnai Űrmösy Lajos: *i.m.* 269–270. — Jakab Elek: *i.m.* 821–822.

⁴² Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. 253.

⁴³ *i.m.* 253–254.

⁴⁴ Napló. 91.

⁴⁵ *i.m.* 89.

⁴⁶ „1835-ben elkészíti végrendeletét, melyben élete kincsét, oly nagy áldozatokkal gyűjtött könyvtárát szeretett intézetének, a kolozsvári unitáriusok kollégiumának hagyományozta.” Jancsó Elemér: *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága*. 448. — UKKt. Ms. U. nr.1859. Uo. Ms. U. nr. 1931. *Testamenti Executori irományok*.

⁴⁷ UKKt. Ms. U. nr. 1933.

⁴⁸ 1836. október 7-én írja Zsibóról a fogságban lévő Wesselényi Miklósnak: „Az új Sámson meglovagoltatá velem tegnap Kelemen [Benjámin], de alig tudék felmászni reá — ez is igen elbúsított s hanyatlásomra igen emlékeztete.” Jancsó Elemér: *i.m.* 443.

⁴⁹ Id. Pákei Lajos, jóbarátja (az építész apja) művészszerető ember, Barabás Miklós lerajzolja. Sikó Miklós az árverésen is részt vesz, és vásárol is.

⁵⁰ Brassai Sámuelről kilencvenéves korában írták meg, hogy „Reggeli után keres pipaszertárából egy csibukot, megtömi finom török dohányval, maga rágyújt... hatalmas füstöket eregetve kiszívja a csibukot, s aztán elkezd működni az ember, a tudós.” (Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Bukarest 1971. 297–298.) — Arany Jánosról felesége írja Rozvány Erzsébetnek 1880-ban: „... lélegzetvétele is oly nehéz... Ó, sok és sokféle bajai vannak neki! Egyedüli élvezet a pipa és a gitár, mivel a napot nap nap után leélheti.” (Arany János és Rozvány Erzsébet. Bemutatja Sáfrán Györgyi. Bukarest 1973. 101.) Bölöni Farkas értelmiségi, művész kortársai közül még másokat is említhetnénk, akiket sem józan önfegyelmük, sem aszketizmusuk nem tudott lemondadni a pipázgató kontempláció, a csendes szemlélődő nyugalom örömhözó perceiről.

⁵¹ UKKt. Ms. U. 785/C.

⁵² Jancsó Elemér: *i.m.* 414–415.

⁵³ UKKt. Ms. U. 785/D.

⁵⁴ Jakab Elek: *i.m.* 273. — Gál Kelemen: *i.m.* II. 190.

⁵⁵ Gál Kelemen: *i.m.* II. 192.

⁵⁶ Jakab Elek *i.m.* 278.

⁵⁷ Bölöni Farkas Sándor életműve tudományos életünknek olyan személyiségeit mozgósította, készítette vizsgálódásra, mint Jakab Elek, Jancsó Elemér, Mikó Imre, Benkő Samu és társaik,

tehát ebben a vonatkozásban még szerencsésnek is mondható. A forrásbázis szélesítésének sincs sok lehetősége. — de van az, amit a ma mást és másként kérdező korunk emberével kell megbeszelnünk.

⁵⁸ UKKt. Ms. U. 785/A.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Imreh István: *Hitelintézet-alapítási törekvések a reformkori Erdélyben.* = *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon.* Budapest 1994. 241–242. (Lásd a jelen kötetben is.)

⁶¹ Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában.* Budapest 1983. 48.

⁶² Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában.* 295–300.

HITELINTÉZET-ALAPÍTÁSI TÖREKVÉSEK A REFORMKORI ERDÉLYBEN

Megjelent a *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára c. kötetben.* (Szerk. Orosz István és Pölöskei Ferenc.) Budapest 1994. 235–254.

¹ Wesselényi Miklós: *Balítéletekről.* Bukarest [Lipcse] 1833. 177–178. — Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós és világa.* Budapest 1970. 69.

² Hodor Károly: *Doboka vármegye... esmértetése.* Kolozsvár 1837. 353.

³ Erdélyi Híradó 1846. 171. sz. — Musnai Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja.* Kolozsvár 1907. 106–107.

⁴ Roth, St. L.: *Gesammelte Schriften und Briefe.* IV. Berlin 1970. 362–365, 358.

⁵ (Bethlen Alexius): *Ansichten von Siebenbürgen.* H.n. 1818. 32. Idézi Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és kalini hamuzzsír- huta története.* Bukarest 1956. 10.

⁶ EMELvt. Bánffy család levéltára (a továbbiakban: Bánffy-cs.). *Consignatio.* 51, 53, 115.

⁷ Vö. Simmel, Georg: *Philosophie des Geldes.* Berlin 1907. 297–386. — Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest 1976.

⁸ *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784.* Szerk. Jakó Zsigmond. Bukarest 1970. 94–95.

⁹ EMELvt. Bánffy-cs. *Consignatio.* 53.

¹⁰ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai.* Szerk. Gyalui Farkas. Kolozsvár 1941. 139–184.

¹¹ Kőváry László: *Erdélyország statisztikája.* Kolozsvár 1847. 212, 234.

¹² Erdélyi Híradó, 1845. 21. sz.

¹³ Furnica, D. Z.: *Din trecutul românesc al Braşovului. 1741–1860.* Bucureşti 1937. — Uő: *Din istoria comerţului la români.* Bucureşti 1908. XXXIV–XXXIX. — I. Moga: *Die Wirtschaftliche Entwicklung Siebenbürgens.* Bucureşti 1943. 164–165. — 1845. 21. sz., 1836. II. 14.

¹⁴ Szongott Kristóf: *Szamosújvár... monográfiája.* Szamosújvár 1901. I–IV. fejezet. — Grimm, Josef A. Ritter von: *Das Urbarmachungswesen in Siebenbürgen.* Wien 1863. 173.

¹⁵ Kemény Dénes: *Érdekegyeség.* Kézirat. I. 26. — Kemény Dénes az 1846. évi országgyűlés előtt írta meg *Érdekegyeség* című könyvét. (A második kötet anyagából halála után jelent meg: Kemény Dénes: *Honegyeség.* Kolozsvár 1861.) Az *Encyclopaedia Transylvanica* sorozatban várható rövidesen a megjelenése, Miskolczy Ambrus gondozásában. Az újabban megtalált példányt is ő őrzi.

¹⁶ KvAkKvt Kézirattár. Jos. C. Kemény. *Collectio Maior Man. Juridic.* Tom. XI. Varia.

¹⁷ Vasárnapi Újság 1835. 65. sz. 510.

¹⁸ *Az Erdélyi Nagyfejedelemség s hozzá visszakapcsolt Részek három Nemes Nemzeteiből álló Rendeknek Kolozsvár szabad királyi városában 1841-ik Év November 15-ik napján kezdődött országgyűléséről készített Jegyzőkönyv.* Kolozsvár 1841. 692. — L. még: Demény Pál: *Telekkönyvi jog.* Bukarest 1993. 12.

¹⁹ Wesselényi: *i.m.* 243.

²⁰ Hodor: *i.m.* 354.

²¹ Kemény Dénes: *Érdekegyeség.* I. 204.

²² Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest 1977. 30–31.

²³ Idézi Kosáry Domokos: *Kossuth és a Védegylet*. Budapest 1942. 3.

²⁴ Benkő Samu: *Órszavak*. Bukarest 1984. 226.

²⁵ Idézi Kosáry: *i.m.* 266–267.

²⁶ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. 3. kiad. Budapest 1886. II. 359. —

L. Kóváry: *i.m.* 3.

²⁷ Erdélyi Híradó 1846. 185. sz.

²⁸ Nemzeti Társalkodó 1840. I. félév. 5. sz.

²⁹ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*. Bukarest 1973. 199–223.

³⁰ Szabad: *i.m.* 92–93. — Veliky János: *A kossuthi ipartámogató politika értelmezéséhez*. = *Magyar Történelmi Tanulmányok*. XI. Debrecen 1979. 76.

³¹ Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest 1973. 11, 17. (Somlai Péter bev.)

³² Vö. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztény Magvető*. 1870. V. évf. — Jancsó Elemér: *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága*. = *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*. 1942. Kolozsvár 1943. 395–452. — Mikó Imre: *Honpolgárok és világpolgárok*. Bukarest 1967. 140–163. — Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. (Szerk. Benkő Samu.) Bukarest 1966.

³³ Oberding József György: *A Kolozsvári Gondoskodó Társaság*. ErdMúz 39/1934. 1–6. sz. 80–107. — Ősy-Oberding József: *Mezőgazdasági szövetkezeti ismeretek*. Kolozsvár 1943.

³⁴ Ősy-Oberding: *i.m.* 8.

³⁵ Oberding: *i.m.* 95.

³⁶ Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve. 1841–1941*. Budapest 1941. — Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest 1896. — Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*. Budapest 1963. — Sigerius, Emil: *Chronik der Stadt Hermannstadt. 1100–1929*. Hermannstadt 1930. — Rösler, Rudolf: *Die Kreditorganisation der Sachsen. Die Kronstädter allgemeine Sparkasse*. Brassó, 1910. — Kirijescu, Costin C.: *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*. I–II. București 1964. 1967.

³⁷ Vargha: *i.m.* 119.

³⁸ Nemzeti Társalkodó 1840. I. félév. 3–4. sz.

³⁹ Eckhart: *i.m.* 21.

⁴⁰ Erdélyi Híradó 1838. 14. sz. 58.

⁴¹ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest 1973. 178, 275, 330–332, 339–340. — Gál László: *Javallat (Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet, 1839)*. (Szerk. Hajdu Lajos.) Budapest 1992. 20–22.

⁴² EME Kézirattár (a KvÁLvt-ban). Mike Sándor gyűjteménye. Rendszeres bizottmányok munkálatai. 1841–1843. IV. (Régi számozása: 4078) Jegyzőkönyvi kivonat a HITEL tárgyában.

⁴³ E néhány részletesebb városi adatot azért is közöltük, mert összevethető az 1843. évbellel (L. Kóváry: *i.m.* 172–174.)

⁴⁴ Az 1841/42. évi erdélyi adó összege nem éri el az egy és fél millió forintot, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár betéeteinek összege 1844-ben: 1 311 279 frt. A hitelező erő tehát valóban jelentős.

⁴⁵ Wesselényi: *i.m.* 111.

⁴⁶ Brassai Samu: *Bankismeret*. Kolozsvár 1842. 64. Vö. Hajnal István: *Technika, művelődés*. (Szerk. Glatz Ferenc.) Budapest 1993. 125.

⁴⁷ Erdélyi Híradó 1841. 38. sz. (május 11.) — Uo. 39. sz. (május 14.)

⁴⁸ Pesti Hírlap 10/1841. (február 3.)

⁴⁹ Szabó István: *Jobbágyok — parasztok*. Budapest 1976. 265. — L. még 266–320. — Szabad: *i.m.* 60–61.

⁵⁰ Erdélyi Híradó 1846. 185., 187. sz.

⁵¹ Uo.

⁵² Gál László különben az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet megalkotója (1839-ben), s az ő szerkesztésében korábban (1837) három kötetben jelent meg az országgyűlési döntések részletesező mutatója. Az 1846-os évben Nagyenyeden kiadott értekezései: *Érte-*

keződés az erdélyi nemes Szász nemzet eredetéről és némely törzsökös jogairól és Vizsgálódások az erdélyi kenetésekről... — Vö. Gál: i.m. 20–21.

⁵³ L. 15. jegyzet. — Vö. Kemény Dénes: *Honegység*. Kolozsvár 1861. — Kemény Gábor: *Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848–49-ben*. Pest 1863. 108–109. — Asztalos Miklós: *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés*. Budapest 1928. 80. — A tervvel kapcsolatosan főleg porosz analógiákat említ, és idézi I. C. Bergius, A. Lengerka s Dönniges munkáit.

⁵⁴ Brassai: i.m. 359.

⁵⁵ A hitelrendszer további fejlődésére l. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest 1981. 168–190.

KOSSUTH LAJOS ÉS NEGYVENNYOLC A BÁLVÁNYOSVÁRALJAIK EMLÉKEZETÉBEN

Megjelent Az „úrdolgas világ”. Kossuth Lajos és negyvennyolc a bálványosváraljai emlékezetében címmel az Erdélyi Tudományos Füzetek 219. sz. füzetében. Az EME kiadása. Kolozsvár 1994. 49–57.

¹ A kolozsvári egyetemi hallgatók az 1941–1944 közötti években kísérelték meg — Venczel József vezetésével — a bálványosváraljai falumonográfia megalkotását. A „falukutatás” befejezetlen maradt. Az összegyűjtött anyagot az EME Levéltárában helyeztük el. A rendszerezett, dobozokba témakörök szerint elrendezett anyag — Venczel József bebörtönzése után — hozzáférhetetlenné vált. A Kossuth Lajosra emlékezés napjaiban sirja mellé szerettük volna megidézni a hajdani paraszti nép utódait is. Így született meg ez az írás, a fél évszázaddal ezelőtti jegyzetfüzetek, a gépeltetésre, tanulmányozásra a törzsanyagból kiszedett cédulák alapján. Az „úrdolgas világ”, a feudális életformára való emlékezés — a közgazdaság, néprajz és történelem egybeszővődöttsége miatt is — az én kutatási területemmé vált. Mint ahogyan Markos Andrásnak jutott a szektás mozgalom, Tárkány Szűcs Ernőnek a jogszokások, Vincze Lajosnak a népdalok, Molter Péternek a hiedelmek vizsgálata és így tovább. Miután a gyűjtést befejeztem, a korosztályok, társadalmi rétegek, csoportok ellenőrzését Wass Judit végezte el, majd Szigyártó Sándor egészítette ki a hézagos részeket. Az első kiszálláskor készített jelzések, „probléma-feltáró cédulák” szintén nagy segítségemre voltak.

A bálványosváraljai falukutatás irodalmához bevezetőként l. Venczel József: *Az önismeret útján*. Bukarest 1980. 14–20, 137–141, 182–183. Legutóbb Venczel József születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmával jelentek meg a váraljai monográfia-kísérletet is említő írások, hangzottak el értékelő előadások, l. pl. Művelődés 46/1994. 2. sz.

² Bálványosváralja történetére vonatkozólag l. Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly Viktor–Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. I–VII. Dés 1901–1905. (A továbbiakban rövidítve: SzD.) — L. még: *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila. Dés–Kolozsvár 1944. Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári eszmérete*. Kolozsvár 1937. — Szongott Krisztof: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. I. Szamosújvár 1901.

³ SzD. II. 122.

⁴ Vö. Csizmadia Andor: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár 1943. 4–41.

⁵ Klima, Helmut: *Gubernatorii Transilvaniei*. Sibiu 1943. 17–19.

⁶ SzD. II. 113, 117.

⁷ I.m. 135.

⁸ ENMLvt. Göncruszkai gróf Kornis cs. lvt. 981. doboz. (A továbbiakban: Kornis cs. lvt.). A gazdasági és társadalmi viszonyok forrásai közül, a rendkívül gazdag anyagból (ugyanabban a levéltári megőrzésben) csak a következőket említenők: Bánffy cs. lvt. U. C. Fasc. I. nr. 1. (1720), 10 (1803), 14 (1824). — U. C. Fasc. III. nr. 10. (Kemény-összeírások). — U. C. Fasc. XVII. nr. 7.

⁹ Trócsányi Zsolt: *Der Versuch zur Urbarial reglementierung von 1819–1822 in Siebenbürgen*. Revue Roumaine d'Histoire. 8/1969. 705–722.

¹⁰ Kornis cs. lvt. 998. doboz. A „Nyilak könyve”.

¹¹ Uo. 983. doboz.

¹² Uo. 43–981. doboz. 1804. nov. 3.

¹³ A néprajzi súlypontú gazdag irodalom ismertetéséről le kell mondanunk. A módszertani kérdéseket is felvető és igen értékes anyagot feltáró tanulmányok java része a váraljai gyűjtés után jelent meg. Néhány szerző nevét azonban meg kell említenünk: Dégh Linda, Ortutay Gyula, Kósa László, Katona Imre, Ferenczi Imre, Faragó József, Antal Árpád, Keszegh Vilmos és még sokan gazdagították a népi emlékezetben élő múlt irodalmát.

¹⁴ Vö. Imreh István: *Kossuth Lajos Bálványosváralján*. Utunk 3/1948. 5. sz.

¹⁵ Kádár József: *Belső-Szolnok és Doboka megye története. 1848–1849*. Deesen 1890. 42.

¹⁶ L. Oroszhegyi Józsa: *Román élet*. Kolozsvár 1942. (Erdélyi Ritkaságok 5.)

¹⁷ Kádár József: *i.m.* 46–47, 50.

¹⁸ Șotropa, Virgil: *Comandanții regimentului grăniceresc năsăudean*. Fraților Alexandru și Ion I. Lepădatu. București 1936. 821–823.

¹⁹ Teleki Sándor: *Emlékezzünk régiokról*. Szerk. Csetri Elek. Bukarest 1973; lásd pl. 252.

²⁰ Kádár József: *i.m.* 69.

²¹ Uo. 106–107.

²² Uo. 119.

TALLÓZÁS ORBÁN BALÁZS ÍRÁSAIBAN

Orbán Balázs örökségéről három ízben is írtam: *Tallózás Orbán Balázs írásaiban* címmel a Korunkban (3/1990. 4. sz. 488–492.), *A sokszínű Orbán Balázs* címmel a szobra felavatása alkalmára megjelent kötetben (*Orbán Balázs örökösei*. Válogatott tanulmányok, esszék, naplójegyzetek Orbán Balázs személyéről és életművéről. Székelyudvarhely, 1995. 70–72.) és *A múltbeli minta* címmel A Hétben (21/1990. 15. sz. ápr. 12.). Ezek ötvözete a jelen írás.

¹ A Székelyföld leírása. I. Pest 1868; II. 1869; III. 1869; IV. 1870; V. 1871; VI. 1873.

² A Székelyföld leírása. III. 1.

³ Ellenzék 4/ 1883. 218. sz. szept. 24.

⁴ A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület második Évkönyve, 1877-re. Budapest 1878. 73.

⁵ A Székelyföld leírása. I. 2.

⁶ Kelemen Lajos: *A történetíró Orbán Balázs*. = *Ki volt Orbán Balázs?* Székelyudvarhely, 1929.

27.

⁷ Uo. 41–42.

⁸ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest 1889. 479.

⁹ Részletesebb ismertetését lásd Imreh István: *More Siculorum*. Székelység 5/ 1991. 4. sz. 8–9.

¹⁰ A székely ipartörténelem szüksége. = *A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület második Évkönyve, 1877-re*. 71.

¹¹ *Parasztnépünk múltjának feltárásáról*

¹² A székely ipartörténelem szüksége. 81–82.

¹³ Uo. 81.

¹⁴ Vasárnapi Újság 37/ 1890. 17. sz. 265–266. (ápr. 27.) — Lásd még: Orbán Balázs emléke. Szerk. Boros György. Kolozsvár 1890.

¹⁵ Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam. Szerk. Arany László és Gyulai Pál. III. Budapest 1882. — Benedek Elek: *A százesztendő's jövődömondó*. Bukarest 1967. 201.

¹⁶ Vö. Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Budapest 1980. 160, 161. — Dénes István Zoltán: *A realitás illúziója*. Budapest 1976. 159.

¹⁷ Orbán Balázs Országgyűlési beszédei. Pest 1879. 18.

¹⁸ Uo. 17–18.

¹⁹ Tavaszy Sándor: *Orbán Balázs*. = *Orbán Balázs örökösei*. 12. (Lásd még: *Erdélyi csillagok*. Ko-

lozsvár 1942.) — Benkó Samu: *Orbán Balázs, a történetíró. = A helyzettudat változásai.* Bukarest 1977. 300.

²⁰ *Határozati javaslat a székely kivándorlás ügyében.* Uo. 81–87.

²¹ Venczel József: *A székely népfélesleg.* Hítel 7/1942. 1. sz. 18–32.

²² *Székely kivándorlás és munkaerők áramlása.* Ellenzék 2/1881. 232–234. sz. (okt. 11–13.)

²³ Uo. 233. sz. (okt. 12.)

²⁴ Venczel József a „mozgó népfélesleg” kategóriájáról szólva szintén azt mondja, hogy ezt a társadalmi mozgást irányítani kell. Bírálag említi: a századforduló székelyföldi kutatói, elemzői nem látták meg azt, hogy „az iparosítás kellő szociálpolitika nélkül a mozgásnak indult népfélesleget megkötni nem tudja...”

Kiadja a Teleki László Alapítvány, Budapest és a Polis Könyvkiadó, Kolozsvár
Felelős kiadó: Diószegi László és Dávid Gyula
Felelős szerkesztő: Barabás Béla
Műszaki szerkesztő: Géczi János
Szedés és tördelés: COMPREX KFT Kolozsvár
Imreh Istvan: Societatea și economia ardealului între sec. XVI-XIX.
Editura Polis, Cluj 1999

Kolozsvári és brassai diákoskodás után, 1940-ben kezdtem el egyetemi tanulmányaimat a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen. Történelmet a Levéltárban, szociológiát, néprajzot, statisztikát a bálványosváraljai falukutató táborban tanultam. 1943 júliusától az Erdélyi Tudományos Intézet ösztöndíjasa voltam. Ennél az intézménynél 1945 októberétől tanársegédként, 1946-tól aligazgatóként dolgoztam. 1948 decemberében a Bolyai Tudományegyetem keretében előadó tanári státusba kerültem. 1949 áprilisától a Ro-

mán Akadémia kolozsvári Történettudományi Intézetének keretében is végeztem kutatómunkát. (Időközben a volt Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárát igazgattam.) A Bolyai, majd a Babeş-Bolyai Egyetemen 1948 és 1983 között tanítottam, főleg egyetemes történetet. Ezek voltak pályám jelentősebb állomáshelyei, s egyben munkálkodásom intézményi keretei.

Jóllehet e szervezeti formák „szellemisége” alkotó munkára alkalmas évtizedeim javarészeben inkább gátolt, mint segített, megkíséréltem a magam útján „haladgatni”. A gazdaság, a társadalom, közelebről a népi életforma vizsgálata felől érkeztem el a históriához. Szükségszerű volt tehát művelődéstörténeti, s ezen belül történeti morfológiai érdeklődésem. Tanúsága doktori tézisé: *A székely közbirtokosságok története*, első külön megjelent dolgozatom: a *Székely falutörvények*, amely 1947-ben látott nyomdafestéket. A manufaktúrákról 1955-ben román nyelven szóltam; az uradalmi termelőegységekről 1956-ban, címe: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön*.

Ezzel párhuzamosan a történeti statisztika segítségével struktúraelemzést is végeztem. Két nagyobb munkát említenék: az egyik *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején* (ez a Székely felkelés 1595–1596 c. kötetben jelent meg 1979-ben) és az *Erdély változó társadalmá.1767–1821* (ez utóbbi önálló kötetként 1980-ban). Szerzőtársam az előbbi esetben Pataki József volt, az utóbbi esetben Csetri Elek. Mindazt, amit a feudális életrend utolsó évszázadáról újat mondhattam, az *Erdélyi hétköznapok. 1750–1850 c.*, 1979-ben megjelent kötetemben summáztam.

A közösségi lét múltbeli alapsejtjének, a faluközösségnek, a falujegyzőkönyvek és falutörvények segítségével, a népi írásbeliség hagyatékának feltárásával igyekeztem emléket állítani. Ennek eredményeként születtek meg *A rendtartó székely falu* (1973), *A törvényhozó székely falu* (1983) és a *Székelyek a múlt időben* (1987) c. könyveim, valamint sajátos tematikával a Pataki Józseffel közös *Kászonszéki krónika* (1992) illetve az 1764-es madéfalvi veszedelem jegyzőkönyvét is közlétező „*Látom, az életem nem igen gyönyörű*”. (1994).

Éltem a népszerűsítő, tudatformáló kis írások adta lehetőségekkel is. Cikkeim száma meghaladja a kétszázat. Eredményként azonban rendszerint az tétetődik mérlegre, ami könyvbe foglaltatott; kevésbé vagy egyáltalán nem például a tanári, nevelői buzgalom, a szolgálatteljeszési szándék, a jóra való konok törekedés vagy az elvetélt álom. Az e sorokban önmaga számadoltatására készített erdélyi ember, mindent összegezve sem zárhatja le derús elégedettséggel „maga mentségét”. Legfeljebb annak örülhet, hogy – mind e mai napokig – bizakodott és bizodalmat sugalmazott.